

821(477)'06
С 51

ЮРІЙ СМОЛІЧ

ЮРІЙ СМОЛИЧ

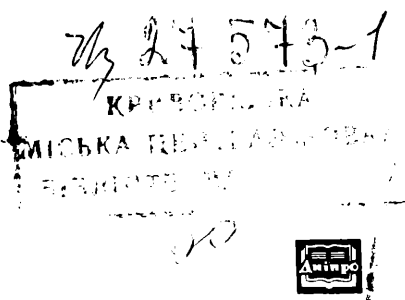
ТВОРИ
У ВОСЬМИ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Том
2

ТЕАТР
НЕВІДОМОГО
АКТОРА
•
ПРЕКРАСНІ
КАТАСТРОФИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

У2
С51

В том вошли
автобиографическая повесть «Театр неизвестного актера»
и научно-фантастическая трилогия «Прекрасные катастрофы».

Упорядкування О. Г. Смолич

Редакційна колегія:

П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ (голова),
М. П. БАЖАН, О. І. БАНДУРА, К. П. ВОЛИНСЬКИЙ, О. Т. ГОНЧАР,
О. Г. СМОЛИЧ, Ю. М. ЩЕРБАК.

Редактор тому Ю. М. ЩЕРБАК
Примітки А. О. КОВТУНЕНКА

4702590200—008
С ~~_____~~ передплатне.
М205(04)—84

©Видавництво «Дніпро», 1984 р.

**ТЕАТР
НЕВІДОМОГО
АКТОРА**

Повість

Мені не довго пощастило знати цю радість — бути в театрі тільки глядачем.

Більша частина мого життя так чи інакше зв'язана з життям театру. І театр я бачив усяко. Я дивився на нього і очима провінціального аматора, і очима столичного актора, очима голови професійної організації і керівника-самодіяльника, члена Головреперткому і газетного рецензента-критика, інспектора Наркомосу і редактора різноманітних театральних журналів, і естрадника, і драматурга теж.

Але як це прекрасно бути в театрі тільки глядачем!

Піти до театру!

Ввійти в цей чудесний і чарівний світ, сповнений хвилювань і радощів, таємниць і принад — незнаних і невідомих, — що чигають на тебе скрізь, надто там, де ти на них і не чекаєш!

Світло гасне, і з тихим шорханням розходитьса завіса, поривом вітру вдаряє з залитої сяйвом сцени — і серце терпне.

Тепер — прожити ціле життя за ці три, такі нескінченні і такі скороминуші години вечірнього спектаклю! Любити любов'ю героїв і ненавидіти їх ненавистю. Страждати вселюдськими стражданнями і радіти вселюдськими радощами. Вийти — сповненому неосяжного світу нових почуттів, думок та ідей.

Це знає тільки глядач.

Любов майстра до свого мистецтва — актора до театру, письменника до літератури, музиканта до музики — це кохання завжди пристрасне і ревнине, іноді самопожертвоне, але завжди егоїстичне. Любов глядача до театру, читача до книги, слухача до музики — це почуття палке, але чисте й інтимне. Це почуття насамперед — благородне.

Згадайте всі, хто не спав ночей, стривожений баченим спектаклем, хто нишком плакав над долею героїв трагедії, хто наглим реготом уночі полохав своїх сусідів, хто мовчазно, з подякою в серці на все життя, вірно закохувався в актрис і акторів, які виконували близький його серцю образ,— згадайте всі, і ви погодитесь зі мною.

Глядач має безцінну якість: він уміє дивитись спектакль. Втративши цю якість, її не можна придбати знову.

Актор, режисер, критик теж розглядають спектакль, але вони інколи втрачають ту ширю і просту радість, яку знає в театрі глядач. Це — професійний дефект. І за це їх треба пожаліти.

Я був глядачем і знав його великі радощі. Про те, як я їх втратив, я й хочу розповісти на цих сторінках, комічних і сумних. Коли трапиться, що моя ширість завдасть прикрості комусь з поплічників — акторів, режисерів чи драматургів,— нехай дарують це мені. Адже це робиться для читача-глядача, а глядачеві актор віддає себе цілого і назавжди.

Я розповів про ту пору в нашому театрі, про яку особливо важливо розповісти, але про яку чомусь не розповідає ніхто,— про ті дні, в які тільки зароджувався той театр, який ми тепер з гордістю звемо сучасним. Це буде розповідь про театр на зламі двох епох — про старий театр віч-на-віч з новим світом та новий театр на фронті громадянської війни.

Розповісти про це конче потрібно — це корисно кожному, хто в театрі працює, а також і кожному, на кого працює театр.

Мушу також повідати і про деякі помилки і злодіяння, які вчинив у театрі я,— щоб таких помилок і тих злодіянь не робили інші.

РОЗПЛАТА

Багато років я вже не актор.

П'ятнадцять років тому я востаннє причинив за собою парусинові двері павільйону, зійшов зі сцени до акторської кімнати, зняв перуку і стер з обличчя грим. Не пригадую, які були мої останні слова. І взагалі мене, здається, вбили.

Я стер грим свинячим нутряним салом і дав собі слово ніколи більше не виходити на кін, ніколи не повертатися

до професії актора. Це було в березні тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року.

Сьогодні це зарікання мені смішне. Але справді, з того дня я ні разу не вийшов на театральний кін між декорації, перед очі глядача, коли в залі темно, а на сцені ясно.

Та всі ці роки, принаймні раз на тиждень, мені сниться вночі, що я поспішаю до театру на спектакль. До початку лишилося часу менше, ніж потрібно мені на те, щоб переодягтись і загримуватись. Я біжу стрімголов, дух забиває мені, і серце холоне. Спізнитися на виставу акторові неможливо. Нема таких причин, які б могли затримати його. Я біжу, і холодний піт обливає мене — адже я тупцюю на місці, я й кроком не посуваюся вперед...

Та от я таки потрапляю до театру. Вистава вже почалася! Мій вихід має бути от-от-от. Я біжу до моєї гардеробної. Але моєї гардеробної десь нема: я ніяк не можу її знайти, дарма що кожний закуток театального приміщення мені достоту знайомий. Я кидаюся шукати костюм, який маю вдягати для виконуваної мною ролі. Костюма теж нема. І ніхто не знає, де мені його знайти. Тоді я кидаюся загримуватись — мершій накласти бодай «літній» грим. Але гримувального ящика також нема. Крім того, я не пригадую, який має бути мій грим: ліпити мені бороду чи бути голеним?

І все ж таки я виходжу на сцену. От хилитнулася парусина декорацій, от війнуло на мене теплим повітрям з величезного провалля зали, от я бачу — не бачу, а відчуваю сотні й тисячі невиразних блідих плям — людських облич — у величезному отворі сценінного вікна. От довкола і мої партнери — в одежах і гримах, не можу запам'ятати яких. Я поміж них, перед глядачем. Але я без гриму, без перуки, без костюма.

Вийти на сцену, залиту світлом, коли завіса піднята, навпроти темної зали, повної глядачів, які чекають зі сцени спектаклю, а від тебе — участі в ньому, коли довкола тебе вже спалахнув інший світ, створюваний оцими декораціями, оцими жителями іншого світу, персонажами п'єси, в одежі і гримах, відповідних сюжетові початого лицедійства, — вийти без гриму, перуки і костюма, в своїй звичайній «життєвій» одежі — це все одно, що вийти на велику площу людного міста, поміж тисячі людей, серед білого дня зовсім голим.

Величезним зусиллям акторської волі я перемагаю свій стид, своє бажання зникнути, тут же негайно і назавжди

провалитися крізь землю, і розтуляю рота, щоб почати мою роль. Адже всі партнери вже замовкли — вони чекають на мою репліку. Адже тисячна зала також мовчить і насторожилася — глядач чекає на мою гру.

Я розтуляю рота.

І от настає найгірше. Я забув мою роль. Я не можу згадати жодного слова з тексту. Я не можу згадати навіть функції моєї ролі, моїх взаємин з іншими персонажами, я не можу згадати навіть змісту п'єси. Я забув навіть, кого я граю.

Згадати! Бодай одне-однісіньке слово згадати! Все життя за це одне слово!

Марно. Катастрофа. Я забув усе.

В холодному поті я прокидаюсь.

І в ці короткі секунди, поки притомність переборює ще рештки кошмару, рештки сонного забуття, поки виростає десь там, у відроджуваній свідомості, радісна й полегшувальна думка, що це ж тільки сон, — в ці короткі секунди вихором летять через пам'ять всі ролі, які я встиг виконати за час акторства.

Кого мені грати?

Цей сон сниться мені принаймні раз на тиждень от уже багато років, з того дня, коли я покинув сцену і залишив акторську професію.

АМПЛУА

Я починав з Чехова.

Сценічна подоба, в якій я вперше ступив на кін, в хвилюючому сьйві рампи і софітів, перед темним і моторошним проваллям глядацької зали, — то була роль дяка з хворим зубом в інсценізації чеховської гуморески «Хирургия». Потім я грав бухгалтера Хиріна в «Юбилее», Димбу в «Свадьбе».

Чехова я змалку дуже любив. Та вибрала саме ці ролі, звичайно, не моя любов. Так вирішив викладач словесності Адріан Петрович, що «подвизався» в ролі режисера-аматора в нашій гімназії.

Було мені тоді років п'ятнадцять-шістнадцять. І рік стояв дев'ятсот п'ятнадцятий чи дев'ятсот шістнадцятий. Імперіалістична війна затопила наше прикордонне містечко метушливим, напруженим побутом прифронтового тилу.

Десятки тисяч поранених, нескінченні маршові батальйо-

ни, слабосильні команди, лазарети, етапи, штаби. Ми — діти та юнаки — теж виконували посильні функції на оборону: працювали в етапних харчевнях, допомагали на сортувальних пунктах Червоного Хреста, ставали до польових робіт, обслуговували зафронтову пошту. У вільний час ми ходили до гімназії.

Словесник Адріан Петрович одного разу прийшов на урок якось особливо збуджений і піднесений.

— Панове! — проголосив він, поклавши класний журнал. — Ми повинні класти на олтар вітчизни всі наші сили, всі наші здатності, всю нашу снагу! Адже ж ми культуртрегери! Кожевников, поясніть, будь ласка, що значить «культуртрегери»? Культуртрегери — це суть люди, які поширюють культуру, освіту, знання. І ми маємо змогу виконати місію, до якої ми покликані, на користь нашого нещасного народу, вбраного поспіль у сірі солдатські шинелі. Ми будемо ставити спектаклі і показувати їх пораненим по лазаретах.

Ідея всім зразу ж заімпонувала. Першим спектаклем Адріан Петрович і запропонував «Хирургию», — ми якраз вивчали творчість Чехова з підручника Сиповського. Проблема майбутніх виконавців почалася негайно.

Один за одним виходили юнаки однокласники на сцену класу і бралися читати діалоги фельдшера і дяка.

Адріан Петрович лишався незадоволений: інтонації були невиразні, жодних драматичних модуляцій у вимові, юнацькі голоси зривалися, давали півників і взагалі були слабкі. О, голоси найбільше дратували Адріана Петровича. Адже для дяка потрібний був голос спитий, хриплий, ще й з флюсом! Він бракував усіх і лютував, загрожуючи одиницями.

Зовнішній образ сільського дяка стояв передо мною, мов живий: рудий підрясник, клуночок під пахвою, похила постать, барвиста хустка підв'язує хвору щоку. Дяк входить, стає на порозі, згинається ще дужче і хреститься на сулю з сулемою в кутку. Бажання подратувати учителя, похизуватися й похуліганити, як завжди, підмивало мене. Я вийняв носову хусточку і став підв'язувати собі зуби. З своєї парти, з-за спини вчителя, я робив гримаси до товаришів. Сусіда мій теж перейнявся моїм шалапутством і, вхопивши хусточку за різки, так затяг їх на маківці, що щелепи мої стали зв'язані намертво і розтулити рота я вже не міг. В цей час саме дійшла черга виходити і мені на пробу.

Я вийшов, вхопившись обома руками за прокляту хустинку, що здавлювала мені горло. Говорити я не міг, і я заверещав щосили крізь стиснуті зуби і ніс:

— С воскресным днем вас, Сергей Кузьмич! К вашей милости!..

Такого огидного голосу я зроду не чув — несамовитого, пронизливого і гугнявого. Сам перелякавшись, я мершій зігнувся і перехрестився на муляж оббілованої людини біля грубки в кутку.

Весь клас покотився реготом. Адріан Петрович вхопив і обійняв мене:

— Таж ви талант!!

Роль дяка з хворим зубом зосталася за мною, і я був проголошений всегімназійальним талантом.

Так хусточка і визначила мою театральну кар'єру...

Вперше спектакль «Хирургии» був випробуваний на гімназичному вечорі, влаштованому на користь поранених, у залі кінематографа «Міраж»,— після довгих схвильованих і піднесених репетицій та приготувань.

Завіса пішла вгору, брезентові дверцята відхилилися, і, зігнувшись, я ступив через поріг. Хвиля теплого повітря вдарила мені з зали в лице. І зразу ж я затремтів від страшного холоду, дарма що до того в холодних закапелках закуліс мені було душно. Це тремтіння було страшне й непереможне: цокотіли зуби, сіпалися всі м'язи, підгиналися ноги. Моторошний шелест, гучний, мов грім, плив на мене звідти, де була зала. Я стояв на порозі, спустивши очі додолу. Перед виходом Адріан Петрович попереджав мене: тільки не дивіться на залу, бо зразу ж злякаєтесь і, боронь боже, забудете текст! Але це бажання — глянути туди, де мала бути зала,— було таке ж непереможне, як і тремтіння. Я мусив глянути.

Я звів очі і глянув. Світло рампи вдарило мені в очі, і я не побачив нічого. Там, де мала бути зала, була лиш темрява, провалля, ніщо. І це «ніщо» немов ворушилося, полискуючи безліччю невиразних ясних округлих плям. Ляк і справді обійняв мене. Ноги зробилися мов ватяні, холод скував усі члени, в горлі пересохло, язик прикипів до піднебіння. З-за куліс вже шипіли і гули, щоб я починав, обличчя Адріана Петровича мелькало то між порталом та кулісами, то за вікном павільйону, то крізь щілину дверей; він патлав рещтки волосся на лисині, сіпав себе за комірць, смикався і стрибав з місця на місце. З зали линув гук.

Коли нарешті я пересилив спазм і розтулив рота для перших слів,— з горла мого видерся якийсь страшний, надприродний репет. Він був такий почварливий, такий несподіваний, що зала вибухла і зайшлася реготом. Та цей регіт і був моїм порятунком. Мені враз зробилося затишно, тепло, всі м'язи добули втрачену моторність, серце закалатало радістю й ентузіазмом — я повернувся до життя, до прекрасного життя. І тоді я зарепетував ще дужче, ще огидніше.

Рік, а то й два — в рудому підряснику, з вузликом під пахвою та з величезною картатою хусткою круг голови — я хрестився на сулію в кутку і верещав жакливим, гугнявим голосом по всіх незчисленних лазаретах нашого міста. Зала зустрічала мене гомеричним реготом і випроваджувала щедрими оплесками. Раз у раз доводилося інсценізацію повторювати вдруге, на біс.

Коли, невдовзі після «Хирургин», взялися готувати і другий спектакль — «Юбилей», то для участі, певна річ, був залучений і я, як уже визнаний і відомий актор. І мені дали грати Хиріна саме тому, що Адріан Петрович вирішив, що старий і хворий п'яниця бухгалтер повинен говорити якимсь неприродним, ідіотським голосом. Я перепробував кілька голосів і нарешті видобув підходящий звідкілясь аж із глибин живота. Цей «глибинний», тваринний голос викликав цілий фурор. Я був визнаний надзвичайним коміком, і навіть сам директор гімназії потис мені після спектаклю руку і порадив іти на сцену.

З того часу мене почали запрошувати і поза гімназію для участі в благодійних спектаклях місцевих аматорів. І щоразу, як треба було виконувати якусь потвору з якимсь особливим, відворотним голосом. Я надолужував і незабаром прославився у цьому амплуа гугнявих, шепелявих, недорікуватих та заїк.

Коли, кілька років пізніше, я подався до професійної провінціальної трупи, то був прийнятий негайно на амплуа «другого характерного».

За чотири роки перебування в театрі російської драми я виконав сто одну роль. Ще за два роки в українському театрі я виконав сорок п'ять ролей.

Актором я зробився випадково.

Це було восени тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року.

Місто зайняли денікінці і негайно оголосили мобілізацію. Я, студент, підлягав мобілізації першочергово. Особи з прізвищами на «С» з середньою та вищою освітою мали з'явитися до військового начальника ще вчора. На ухильників проголошувалося одну кару — «поза законом». Втім, і законів ніяких не було.

Я не з'явився.

Що ж тепер було мені робити? Тікати? Куди? Як?

Мені було дев'ятнадцять років, і був я начальником моргу. За цей рік я був добровольцем санітаром, потім начальником сипнотифозного барака. Денікінці прийшли й другого ж дня перейменували Червоний Хрест на «Югокрест». Всьому персоналу наказано пришити денікінські погони. Я не хотів пришивати денікінські погони і подав рапорт з проханням перевести мене на роботу в морг. Хіба прийде хтось перевіряти, чи носиш ти погони у моргу, повному сипнотифозних та дизентерійних мертвяків?

Я був начальником моргу, у мене був помічник-лікпом і четверо санітарів. На світанку ми вивозили вчорашніх мерців у яри і заливали вапном, вдень знімали сипнотифозних та дизентериків з ешелонів, по обіді забирали мертвих по лазаретах. На чорному даху барака під білим прапором з червоним хрестом ми намалювали вапном великий білий череп з двома схрещеними кістками під ним, — і люди обминали наші бараки десятими дорогами. Чи ж підуть сюди перевіряти, хто підлягає мобілізації, а хто ні?

Мерців того вечора було сорок сім.

Нагло надворі зовсім недалеко вдарило кілька пострілів.

— Чорногуз і Боцяні! — сказав лікпом. — Ідьте гляньте, чи не застрелили кого? Тільки не беріть брезентових нош, знову закаляете кров'ю.

Брезентові санітарні ноші незручні на епідемічній роботі. Ми реквізували в готелі «Москва» залізну сітку на рамі з двоспального ліжка. Її зручно дезинфікувати, обливаючи вапном, а тоді напором струму з-під крана.

Санітари Чорногуз і Боцяні знехотя звелися, старший санітар Сич співав.

Але санітари не встигли вийти.

Зненацька коло барака зринула лайка, вигуки — багато голосів, тоді двері розчинилися, і в клубах мряки знадвору з'явилися постаті в шинелях і з гвинтівками в руках.

— Гей! Санітари! Приймайте клієнта! — заверещав п'яний сміх.

Кілька денікінських офіцерів втаскали за руки тіло й кинули його через поріг. І зразу ж двері хряснули знову — п'яний регіт і брудна лайка попливли в вечірню мряку геть.

Ми присунули забитого до світла грубки. Це був прапорщик. На животі англійської шинелі чорніло кілька дірочок.

Але він ще дихав. Ми зірвали шинель і френч. Кулі ввійшли в живіт — майже поруч чотири. На спині була одна велика рана і з неї стирчали скалки розтрощених хребців. Ще хвилина-дві — і розстріляний мав умерти. Але існує санітарний обов'язок. Лікпом розірвав кілька індивідуальних пакетів і перев'язав рану. Прапорщик вже не стогнав.

Але двері розчинилися знову, і на порозі з'явилася висока постать у жовтій досі. З-за неї визирало ще кілька в шинелях. З брутальною лайкою гурт офіцерів ввалився в дежурку. Це були «сімферопольці» в зелених англійських шинелях, як і той, щойно розстріляний. Важкий сморід самогонного перегару забив чад нашої грубки.

Старший санітар Сич схопився і приклав руку до кашкета:

— Так што, — рапортував він, — попереджаю господ офіцерів, как вони знаходяться в епідемічному моргу, то есть прийомному покою для заразных мертвеців, што есть небезопасно для собственной жизни. І тому попереджаю вийти надвір!

Офіцер у жовтій досі коротко розмахнувся і вдарив Сича по фізіономії. Ми знали цього офіцера. Це був ротмістр, комендант залізничного вокзалу. Сич заточився і мало не впав на грубку.

— Де розстріляний? — зарепетував ротмістр, хитаючись і загикуючись.

Гурт офіцерів вже стовпився над прапорщиком у кутку.

— П...пачему не лечите? — зарепетував п'яний ротмістр ще дужче. — Хто тут доктор?

Ми ступили вперед — я і лікпом — і виструнчилися як могли.

— Я начальник моргу!

— Я лікпом!

Намагаючись говорити голосно, щоб голос не тремтів, я повідомив: чотири кулі в живіт, розтрощено хребет, внутрішня кровотеча, неминуча смерть, але перев'язку зроблено.

Ротмістр нахилився до розстріляного — він уже був мертвий.

Хитаючись, п'яний ротмістр випростався. Маленькі очі його, глибоко під бровами, були червоні — чи то налиті кров'ю, чи то у відблисках жару від грубки. Він впер свій страшний погляд у мене і лікпома.

— По двадцять п'ять!.. — прохрипів він. — Начальнику і лікпому!..

Нас з лікпомом кількома ударами прикладів виштовхали за двері надвір.

Був уже вечір, годин сім, хмари пливли низько і швидко, сіялася мжичка, вітер підхоплював її поривами і жбурляв у лице. Під ногами плюскали холодні калюжі й багнука.

Зараз нас мали шомполувати. Я ніколи не думав, що мене колись хтось може шомполувати. Це був жах. Що може бути гірше за шомполування? Кинутися на когось з них? Почати видирати гвинтівку, щоб зразу застрелили на місці? Щоб не було ганьби, муки, жаху?

— Пане ротмістр! — благально зашепотів лікпом. — Пане коменданте! Ми не винні! І ми студенти! Благаю вас...

— По п'ятдесят!..

Нас схопили за плечі.

Але в цю мить знову сталося щось несподіване. З-за бараків вибігли якісь постаті. Вони щось гукали. Офіцери покинули нас і з лайкою вхопилися за гвинтівки та револьвери.

Вдарило кілька пострілів. Кілька куль просвистіло над нашими головами. Хтось, зойкнувши, сів у багнуку.

Офіцери, які приволокли розстріляного до нас, чогось повернулись, і тепер зав'язалася бійка між обома групами.

Ми з лікпомом не стали чекати її кінця. Схопились і кинулися навтікача щодуху.

Я спинився, коли вже мені зовсім затамувало дихання. Серце колотилося страшно, ноги підгинались, і я прихилився до якоїсь стінки. Я був один. Очевидно, лікпом забіг десь аж у другий бік.

Слава богу! Шомполами мене таки не одшмагали. Але що ж я мав тепер робити? Куди іти? Вертати до моргу? А якщо офіцерня ще там? І це ж був комендант вокзалу — він бачить мене щодня, коли я тягаю мертвяків. Щохвилини, побачивши мене, він згадає, хто я, і звелить виконати свій наказ. Іти додому? Але ж комендантові дуже легко взнати моє прізвище, мою адресу і послати до мене своїх солдатів. Вони притягнуть мене, а тоді виявиться, що я унікаю мобілізації. Що ж його робити?

Я стояв під стіною високої кам'яної будівлі. Вікна були тільки на другому поверсі, і крізь шпарини сочилось електричне світло. Це була «залізнична аудиторія» — театр. Он і двері за лаштунки, акторський вхід. Я вже не раз ходив сюди, беручи участь в аматорських виставах.

Зараз у театрі грала наша місцева трупа: антрепренер — поштовий чиновник Всеволодов, режисер — Костоправов-Рудін. Влітку я зіграв кілька спектаклів і в них: «На порогі к делу» Островського, «Гонимые» та «Поцелуй Иуды» Софії Белої.

Я штовхнув двері і ввійшов. Що ж, пересиджу за лаштунками якийсь час, подумаю, як мені далі бути?

Та мій прихід викликав надзвичайну радість. Костоправов-Рудін і Всеволодов схопили мене в обійми і залементували, що сам бог послав мене їм на розраду.

Причина їх радощів була така. Зараз мав починатися спектакль. Давали «Поцелуй Иуды». Але ж актор, який грав ту ж роль, яку грав колись і я, несподівано захворів на тиф — це щойно стало відомо. Треба відмінити спектакль. Але ж у залі повнісінько п'яних офіцерів і вони рознесуть театр, якщо оголосити їм про відміну вистави. Всеволодов і Костоправов-Рудін вже тягли мене до гардеробної.

Перукар Поль тицяв до рук чорну перуку. Костюмер вже напинав візитку. Суфлер тупцював тут же з екземпляром п'єси в руках: він скоренько прочитає мені текст, поки я гримуватимусь, щоб згадати роль. З зали линув рев: «время!» і важкий тупіт сотень чобіт.

Перукар вже клеїв бороду, реквізитор крутив мені цигарку, суфлер начитував скоренько забутий текст:

— ...Пятно... черное пятно... сама придешь... этот ребенок мой...

Третій дзвоник задеренчав, загурчала завіса, і ще за кілька хвилин сценаріус вже штовхнув мене межі плечі на сцену.

Світло рампи вдарило в очі.

Аж тепер я зміг передихнути на повні груди. Я ступив два кроки вперед — там повинна була бути вона, Соня чи Маня, не пригадаю,— моя коханка, і я полегшено зітхнув.

— ...П'ятно...— прошепотів я,— черное пятно...

Але Соні чи Мані я так і не побачив. Голос мій засікся, мова застрягла в горлі, і мені заціпило зовсім. Просто передо мною в першому ряді крісел, загорнувшись в широкі поли жовтої дохи, сидів комендант вокзалу, ротмістр. Він вже покінчив з своїми справами і тепер прийшов відпочити й розважитися до театру.

Холодний піт зросив мене з ніг до голови. Зараз він впізнає мене з голосу — і кінець. Шомполи вже засвистіли і залящали у мене в ушах.

— Этот ребенок мой... этот ребенок мой,— шипів суфлер надсаджуючися,— ну? Чорт тебе забирай... Этот ребенок мой!

— Этот ребенок мой,— прошепотіла й Соня чи Маня, моя коханка, одвертаючи обличчя, щоб не було помітно глядачеві шелесту її губ:— Этот ребенок твой, то есть — мой...

Виходу не було.

Я перекосив обличчя, надувся і гидким, гугнявим, шепелявим, якимсь несамовитим, не своїм голосом зарепетував з усіх сил:

— Этот ребенок мой!..

Спектакль і, зокрема, я мали величезний успіх. Особливо заповзято плескав комендант і п'яним голосом гукав «біс».

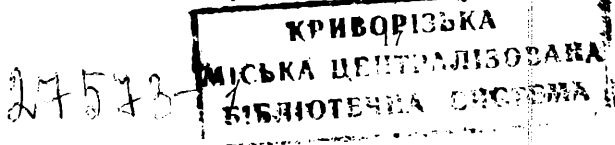
Коли я розгримовувався, Костоправов-Рудін вже сидів біля мене. Він пхав мені до кишені зошит нової ролі. Завтра мала йти «Свадьба Кречинского». Колись я грав лакея Тишку. Але ж хворий актор виконував роль Нелькіна, отже, я й далі мусив «бути другом» і врятувати товаришів.

Роль Нелькіна я повинен був підчитати за ніч — «вона ж в тебе на слуху», завтра зробимо репетицію, і все буде чудово!

Я широко розповів про те, що мене в цю хвилину найбільше турбувало.

— Чудесно! — зрадив антрепренер Всеволодов. — До morgu ти зараз не ходи. Ми тобі зараз дамо посвідчення.

За кілька хвилин він приніс і посвідчення. Воно було написано на бланку, вже завіреному в комедіатурі; з дру-

гого боку був штамп з дозволом актору Федотову ходити вдень і вночі де завгодно.

— А чому Федотову? — здивувався я.

— Ну, а яка різниця?

Різниці ніякої не було.

Я зробився актором.

ПЕРША ТРУПА

У нас тоді не казали «театр», а казали «трупа»; не казали «актор», а казали «артист».

Якщо ви приходили до нашого театру не як глядач до глядацької зали, а через акторський вихід, то, відчинивши знадвору двері за лаштунки, ви потрапляли в тісний коридорчик. Праворуч він завертав до сцени та гардеробних, ліворуч були великі двері до декоративної майстерні.

Ці двері здебільшого стояли розчинені навстіж. І от, якщо ви проминали їх, не подумавши перед тим скинути шапку з голови, то раптом, мов свист бича з коротким і різким ударом на кінці, вас оперіщував хрипкий крик:

— Ви в храмі мистецтва! Шапку геть!

І мимоволі ваша рука мерщій хапалася за капелюх.

З-між завалів старих порталів, парусинових приставок, ілюзорних дерев, облізлих колон та кущів соняшників і рож, з-за купи фанери, дертого полотна, картону і мішків, над цілою батареєю відер, відерок, консервних банок, глечиків та казанків, просвердлюючи вас наскрізь,— гнівно й знищуюче вкипали у вас два чорні ока в червоних обрисах білків, над величезними пухнастими чорними вусами.

— Шапку геть! — розтиналися ще пронизливіше, якщо ви, розгубившись, не хапалися за шапку зразу, і важкий квац, розбризкуючи рясні краплі сажі, охри чи крейди на клею, летів вам простісінько в фізіономію.

То був наш художник-декоратор Єрмолаєв.

Сам Єрмолаєв завжди сидів у головному уборі, насунутому по вуха,— в чорному, з величезними плюскатими крисами й червоними кантами кашкеті движення-залізничника, і в чорній, з такими ж кантами, зимовій шинелі з піднятим коміром, і зимою, в холод, і влітку, в спеку. Ні під шинелею, ні під шапкою більше нічого в Єрмолаєва не було: ні штанів, ні білизни. Він був голий, як дитя, і лисий, мов пень.

В своїй манері зустрічати нечестивців Єрмолаєв був непохитний і невблаганний. Він не робив винятків ні для кого й ніколи. Навіть тоді, коли був тверезий. А тверезий бував він тільки раз на рік — у день свого народження. В цей день, власне, в цю добу — від дванадцятої до дванадцятої ночі — він пив тільки молоко. В ознаменування того, що в його житті був час, коли він не споживав горілки.

Одного разу Єрмолаєва прийшли розстрілювати двоє бандитів з банди Шепеля чи Орлика. Вони вдерлися в папах, заломлених на потилиці. Затвори обрізів клацали, заганяючи кулі в магазин.

— Під стінку! — репетували вони. — Січас ми тібе шльоппнем, зараза!

— Шапки геть! — крикнув Єрмолаєв. — Ви в храмі мистецтва.

Бандити змішались і спустили обрізи.

— Шапки геть! — залементував Єрмолаєв, і важкий квач, описавши в повітрі дугу, ляпнув одному з бандитів просто в пику. А Єрмолаєв височів над своїми глечиками, вперши руки в боки й ворущачи довгими вусами. Кашкет — по самісінькі брови, комір — піднятий, поли шинелі — нарозхрист. Гудзиків на шинелі вже не було років з п'ять. З-під шинелі світила гола синя шкіра та худі ребра, мов на кістякові.

Бандити одступилися та мерщій поточилися назад.

На ганку вони спинилися, стираючи чорну сажу з пик.

— Ну й сердитий який... — злякано сказав перший.

— Шкелет! — віддихнув другий. — Ану його к бісу! Може, якийсь юродивий... Ходім!

І вони пішли, не виконавши свого заміру.

Єрмолаєв тим часом вже знову схилився над плакатом до завтрашньої вистави: «Впервые в нашем городе «Дети Ванюшина!»» Він широкими мазками випикував золоту ліру на фоні рожевого сходу, в рясному червоному промінні вранішнього сонця.

— О люди, люди! — гарчав він і ворущив фельдфебельськими вусами. — Породження крокодилів! Нікчемна покруч алігатора та канарки з ласкавою участю друга дому — сірого зайця!

Декоратор Єрмолаєв — то було, звісно, явище патологічне. Але наша труп не була бідна на такі явища. В основному вона складалася з диваків, невдах та випадкових людей. В її ядрі було кілька провінціальних профе-

сіоналів — уламків переїжджих гастрольних труп, які через запій чи якісь інші, не менш поважні причини, відстали від своїх театрів і осіли в нашому місті, самі не знаючи точно — коли, як, чому. Кожний з них умів похвалитися тим, як починав він свою артистичну кар'єру в театрі Корша, Соловцова чи в Александринці, прекрасно знаючи, що йому ніхто не вірить і на гріш. Бо всім було достоту відомо, що вище вихідних ролей в провінціальних антрепризах Лубенцова, Фогеля чи Хренникова нікому з них ніколи не доводилося підноситись. Це ядро обросло густо старими, по двадцять-тридцять років на сцені, місцевими аматорами з пенсіонерів-залізничників або чиновників, переважно поштового відомства. З їхніх слів, в Російській імперії не було жодної більш-менш відомої провінціальної знаменитості, з якою б не доводилося грати їм під час гастролей цієї знаменитості в нашому місті або в околицьніх містах у радіусі в п'ятдесят кілометрів: Харламов, Горев, Максимов, Мозжухін. І, нарешті, третя, найчисленніша група акторів — то була здичавіла і біснувата, навіжена згряя екзальтованих молодиків, недоуків і профанів, закоханих в незалежність акторської професії або в актрис. О богема! О безжурне бурлакування! О романтичні мандри! О Щасливцев і Нещасливцев! О бог в тьрвох лицах, і актор — один в тисячі іпостасей! О Юренєва, Полевицькая, Лисенко, Вера Холодная!

А втім, Єрмолаєв був все ж таки вище від усіх. Він бачив Комісаржевську. Він плакав перед Заньковецькою. Писав декорації братам Адельгейм. Давав сюжети Ге. Пив з Орленєвим. А з Мамонтом-Дальським бив вікна приставу за недозволений спектакль. Крім того, він був найближчим другом усіх інших знаменитостей.

І це була правда. Коли якась знаменитість з'являлася в нашому місті, вона насамперед приходила за лаштунки і, знявши шапку, переступала поріг декоративної.

— Сашка! — гукала знаменитість, блиснувши над головою, мов шаблею, сороковкою або й цілим штофом. — Здоров!

Вуса Єрмолаєва лізли вгору, під самий кашкет, очі всвердлювалися в прихोдька, і квач в охрі чи сажі легів кудись в стелю чи в стіну.

— Мерзавець! — ревів Єрмолаєв. — А де огірки?

Він закушував тільки солоними огірками.

Молодь групи складалася з талантів і бездар. Сьогодні, через багато років, чимало з них забули про театр і до-

вершують свій життєвий шлях залізничними конторниками, професорами біології, фельдшерами, інженерами та завгоспами. Але є й імена, які не ганьблять, а й зараз прикрашують найкращі з найкращих театрів Радянської Батьківщини.

Тієї ж пори всі були однакові, об'єднані єдиним пафосом, запалені одним священним огнем. Сім номерів фарб, зошит ролі і світло рампи — це було все. Безсонні ночі репетицій, піднесеність прем'єр, негасима радість щоденних вистав, образи, мислі, мрії, бурхливе життя навкруги, беззавітна відданість своєму, нехай і невдалому, недосконалому, але улюбленому ділу! Значить, це діло було найкраще з усіх. І в ім'я цього діла ми були згодні і здатні на все. Хай живе праця, — не покладаючи рук, не шкодуючи себе, жертвуючи всім особистим!

Декоратор Єрмолаєв душею був молодий.

Він не був у складі і в штаті трупи. Він числився в списках залізничних службовців, здається, движенців. Але вже давненько від усього цього зостався тільки кашкет з кантами та шинель. Він робив декорації з нічого, писав плакати на чому завгодно, винаходив усе, що треба, для оформлення загаданого спектаклю. І не діставав ніякого утримання, ніякої платні. Це був безсребреник і чудій.

Годувала Єрмолаєва його дружина. Здається, десь на околиці міста була крива хатинка, садок з двома яблунями та в кутку двору саж на одну льоху і виводок курчат. Цього вистачало лише на один пшоняний куліш вранці.

Вона приходила — безталанна, журлива, з гіркотою в погляді, стара жінка — щоденно біля одинадцятої з горнятком, замотаним у ганчір'я та клоччя, розмотувала, знімала покришку і ставила на стіл. Це було точно таке ж горнятко, як десятки інших тут — з зеленню, охрою, карміном чи суриком. Тільки пара здіймалася густо з середини: жінка дбала приносити горнятко з кулішем зовсім гарячим. Адже й алкоголіку треба бодай раз на день гарячої потрави. З кишені вона виймала дерев'яну ложку, загорнуту в білий папір, — дерев'яну, бо коли б принесли залізу, Єрмолаєв забрав би її для розтирання фарб. Вона клала ложку перед ним і сама ставала тихо осторонь, мовчазна і печальна, між полотняних готичних колон, сувоїв задників, перспектив лісу та купою розмальованого на плакати дикту. Єрмолаєв мовчки сьорбав, а вона придивлялася уважно, щоб він доїв усе. Очі її не

відривалися від червоного носа чоловіка-п'яниці. Потім акуратно згортала все, прибирала до своєї кошолки і йшла собі геть. А Єрмолаєв брався знову до квача і пензля.

Вдома Єрмолаєв не жив. Він не вмів жити, як люди — по-людському. Він жив тут, серед цих палаців, лісів, хатинок, павільйонів, прекрасних альтанок і ветхих парканів — серед цих химер, виписаних власною рукою і звалених по кутках купами, ногами догори. Він жив поміж цих відер, відерець, казанків та глечиків з фарбами, що розповсюджували їдкий, отруйний, але єдино милий його серцю аромат. Без цього аромату він вмер би, як і без театру чи без горілки.

Єрмолаєв в театрі і спав. Зимою, коли театр не опалювався і фарби замерзали в глечиках та казанках, він спав не в декоративній, а на сцені. Там він розгортав великий килим, лягав упоперек, брався за один край і качався з боку на бік. Загорнувшись у килим, як у трубу, він засинав на всю ніч сном праведника. Інколи, вночі, коли в театрі не було нікого, з килима гриміли монологи Гамлета і короля Ліра. То Єрмолаєв декламував, щоб швидше заснути.

Колись до театру привезли реквізит у скринях і ящиках. Підводчики недбало жбурнули якусь скриню на сувій килимів. Тихим зойком і стогоном відповів потривожений килим. Потім перед остовпілими переляканими підводчиками з'явився Єрмолаєв.

— Шапки геть! Ви в храмі мистецтва, мерзавці! — ледве прохрипів він і знепритомнів.

НАШ ГЛЯДАЧ

Червона Армія розгромила денікінські полчища і погнала їх геть на південь, до моря. Глибоким рейдом браві червоні кавалеристи захопили наше місто надвечір зимового дня. Панцирники з вугільних пультманів, обкладених мішками з баластом, в'їхали слідом за ними з трьох магістралей.

Вранці другого дня в одному з особняків на Графській вулиці вже був утворений військовий комісаріат. А опівдні всі актори одержали з вістовими повістки з пропозицією негайно з'явитися до комісаріату. Годину тому наказом по повітовому військкомату — то був один з перших наказів — нашу трупу найменовано «Червоноармійським

театром-студією при агітпросвіті повітового військкомату». Наказ призначав до театру політичного комісара і встановлював акторам державне утримання. В формі авансу всім акторам було видано по парі прекрасних спиртових підметок бердичівського заводу. Цілий вагон шкіри на підметки був відбитий учора в денікінців.

Військовий комісар сам прочитав нам цей наказ і додав:

— Грати будете щовечора, а якщо якась частина відправлятиметься на фронт ввечері, то для неї доведеться грати вдень. Спектаклі безплатні. Перший спектакль сьогодні. Який у вас репертуар?

Комісар театру вже знав наш репертуар. Він приклав руку до папахи і доповів: «Свадьба Кречинського», «Поцелуй Иуды», «Красный фонарь», «На пороге к делу», «Роковой шаг», «Гонимые», «Бедность не порок»...

— Ага! — задоволено протяг комісар. — От-от. Правильно!

— Це відома п'єса славетного російського драматурга, — пояснив Костоправов-Рудін. Пояснив дещо пиховито і презирливо. Пиховито, бо, мовляв, наш театр неабиякий, отакі-то славетні п'єси має в своєму репертуарі! Презирливо — це вже розраховуючи на неосвіченість самого військового комісара, якому, мабуть, невідома ця кожний, бодай трохи культурній, людині відома назва. Військовий комісар справді був не з абияких культурних діячів, підписував своє прізвище трьома закарлючками і, замість шістнадцять, вимовляв «шешнадцять». Університету він, видимо, не кінчав.

— От і гратимете «Бедность не порок», — сказав комісар рішуче. — І рекоментую вам розучити ще кілька п'єс славетного російського драматурга Островського.

Так, спектаклем «Бедность не порок» Червоноармійський театр-студія Н-ського повітового військового комісаріату почав своє існування. Комісар театру сів власноручно писати плакат на двох аркушах дикту, який мав сповістити всі військові частини і ешелони, що бідність не є порок, в чому кожний може переконатися, прийшовши увечері на виставу. Внизу плаката фіолетовим чорнилом на жовтавій нерівній поверхні дикту було акуратно, за абеткою, переписано прізвища всіх акторів, — справжні прізвища, згідно з документами, псевдонімів комісар театру не визнавав. Я здобув своє справжнє прізвище.

Перший спектакль був увечері того ж дня.

Ми, актори, йшли на виставу якось непевно. Чи варто,

власне, йти? Адже фронт на десятому кілометрі, гармати б'ють раз у раз і по кілька номерів. Снаряди лягають зовсім близько, інколи в межах міста. Трапляється, що вітрець приносить уривками луну від настирливої черги кулемета десь там, на заході. Чи прийдуть за таких обставин до театру самі глядачі? Адже наше місто невеличке, і з його кількох тисяч громадян чи назбирається півтисячі смільчаків, які важитимуть власним життям, щоб подивитися нехай і відому п'єсу, нехай і славетного драматурга? До того ж п'єса пройшла вже принаймні п'ять-шість разів, і всі аматори сценічного мистецтва в нашому місті повинні б були її вже побачити. Ми йшли до театру не дуже охоче. На кожному розі патрулі перевіряли наші документи, а ночувати, як попередив комісар, ми повинні були в самому театрі, бо ходити вночі по вулицях, зважаючи на стан облоги, було заборонено.

І от ми підійшли до нашого театру.

Ще здалеку нас стурбувало те, що окіл театру, достоту з усіх його чотирьох сторін, вирував величезний шумливий натовп. Юрби людей в сірих шинелях з гвинтівками за плечима метушилися, хвилями перекочувалися від дверей до дверей. Гомін стояв страшний, чулися окремі пронизливі вигуки суперечок. Хтось з кимось сварився, хтось когось усовіщав.

Мітинг? Заколот? Може, переворот? Чи не повернути назад, поки не пізно?

Одначе, справа була зовсім інакша. Наше театральне приміщення мало кількасот місць. Ще дві-три години тому, тільки-но з'явився плакат про спектакль біля дверей театру, всі місця були зайняті найзапеклішими аматорами театру з числа червоноармійців. Ще за півгодини була заповнена й вся вільна просторінь у проходах та за стільцями. Ще за годину до театру пробитися не було вже ніяких сил. Тепер довкола театру вирувала юрба з тих, хто вже прийшов надто пізно, тобто за годину до початку. Частини, яким треба було незабаром виступати на фронт, вимагали пропустити їх позачергово. Бажаючих дивитися спектакль було в п'ять разів більше, ніж місць у театрі.

І тут виявилось, що всередині, в театрі, немає й жодного актора. Всі ми, актори, були ще тут, по цей бік натовпу, який щільно облягав театр. Наші намагання пробитися до дверей за лаштунки крізь густу товщу людей були зовсім марні. Коли хтось меткіший таки вправлявся протиснутись трохи між лави червоноармійців, його не-

гайно ж вишибали з обуреними криками: «Вольных не пускаты!»

Тоді комісар театру виліз на паркан. Він вихопив револьвер і вистрілив угору. Сяк-так, після п'яти чи шести пострілів, йому пощастило привернути до себе увагу. В палкій і пристрасній промові він з'ясував натовпові, в чому річ: актори всі тут, їм несила пробитися до театру, а поки актори не одягнуться й не загримуються, спектакль однаково не може початись. Він попросив поступитися трохи і пропустити акторів до театру.

Гучне «ура» було йому на відповідь. Десятки рук вже підхопили кожного з нас. До дверей за лаштунки натовп розступився широким проходом. І високо над юрбою, над головами червоноармійців, під нескінченні вигуки «ура» актори пропливли до театру.

Нас спустили з рук тільки на сцені. І червоноармійці, які несли нас на плечах, були надзвичайно задоволені: тепер вже й вони були в театрі, ніяка сила не спроможна була б вибити їх звідтіля. Тепер вже й вони дивитимуться спектакль! Місць у залі не було, і вони розташувалися тут же — між декорацій чи просто на сцені.

Зала для глядачів була схожа на військовий табір, готовий до бою. Червоноармійці сиділи з гвинтівками в руках, груди оперезані звоями кулеметних стрічок, сірі шинелі, зелені ватянки, папахи з червоними биндами, кашкети з п'ятикутними зірками. Хмара махоркового диму клубочилась під стелею. Гомін, гамір, пісні пливли над тисячним натовпом, втиснутим у невеличку залу, розраховану щонайбільше на п'ятсот глядачів. Гаряче дихання тисячі людей било могутнім поривом вітру з зали в завісу, і театральна завіса випнулася дугою, мов парус під вітром. Якби це був парус, а знизу вода, театр поплив би разом з акторами і глядачами.

Актори стояли, вхопившись за голову. Хіба ж можливий був спектакль? Хіба ж хоч одне слово, промовлене звідси, зі сцени, проб'ється туди, до зали, крізь цю хугу і шторм?

Другий дзвінок задеренчав, і в залі стало темно. Тої ж секунди враз, як відрубало, — глибока, глибочезна, абсолютна тиша запала в залі. Урвався спів, зник галас, ніхто не гомонів, не рипів жоден стілець, не чути було й подиху.

Затамувавши дихання, тисяча людей у папахах з бантами і з гвинтівками в руках, всі, як один, прикипіли жадібними очима до завіси.

За попередні роки імперіалістичної війни і далі, за довгі роки громадянської війни, мені доводилося бачити різного глядача в театральній залі, зовсім різні контингенти глядачів. І кожний контингент зовсім по-різному сприймає початок спектаклю. І саме в цю секунду — коли гасне світло, спалахує рампа і от-от має піднятися завіса,— контингент глядача найбільше розкриває себе акторові.

Безвусі хлопчики в зелених погонах, бліді від кокаїну прапорщики царської армії в'їдалися в завісу поглядами трагічними і порожніми. В драматичних сценах п'єси вони весело реготали, в веселих — розмазували сльози по щоках. Лейтенанти німецької окупаційної армії сиділи тихо і чинно, затиснувши шаблі між коліньми, і зустрічали підняття завіси поглядом суворим і безстороннім, немов готуючись учинити акторам дізнання. На другій яві,— хоч яка б вона була,— вони починали куняти, але прокидалися зразу, як тільки знову спалахувало в залі світло, і виходили геть, не глянувши на кін, акуратно підтягуючи амуніцію. Петлюрівські гайдамаки, тільки-но гасло світло після дзвінка, враз вибухали свистом і вереском, у найпатетичніших сценах спектаклю періщили нагаями по халявах або, закладаючи два пальці між зубів, на смерть лякали акторів розбійницьким свистом. Польські поручники та унтер-офіцери розвалювалися в кріслах, брязкаючи острогами та палашами, і протягом всієї дії голосно розмовляли, лише інколи — гонористо, роблячи ласку, кидали оком і на кін. Денікінська офіцерна дивилася очима мутними і п'яними однаково на сцену чи рівну стіну.

Театральна зала, сповнена червоноармійцями, затихає негайно ж, тільки продеренчить дзвоник. Глибока тиша западає зразу ж, тільки згасне в залі світло. І тисячі очей враз прикипають до завіси — поглядами гарячими, некліпними і схвильованими. Завіса йде вгору, і по залі враз перекоується короткий радісний шум. І руки вже висмикуються з кишені, готові до оплесків.

А з-за лаштунків, з-поміж декорацій чи просто з-під ніг акторів з самої сцени слідкують за кожним жестом і кожним словом лицедійства зашарілі, схвильовані і щасливі обличчя тих, кому місця в залі не вистачило.

Він з'явився в театрі і став неодмінною в ньому фігурою так, як, очевидно, з'являються і всі меценати: невідомо коли і не знати звідки.

Але зразу ж в акторській уяві він посів місце головного персонажа ще не написаної п'єси.

Його звикли бачити на кожній виставі. Він приходив акуратно до початку і сидів до кінця, незалежно від того: дивиться він цей спектакль уперше, вдруге чи, може, вдесьте. Перекуривши нашвидку в антракті, він мерщій поспішав на своє місце, тільки помреж подавав світлом другий сигнал. Поміж швидкими, хапливими затяжками тютюнового диму він встигав висловити акторам тільки короткі зауваги — не стільки про виконання ролі, як про своє відношення до виконуваного персонажа: «буржуй», «стерва», «гідра», «контра» або ж — «наш, братішка». Приходив він до театру не через залу для глядачів, а з акторського ходу за лаштунки і дивився виставу теж з-за лаштунків, вмовстившись під містком електротехніка на величезному сувої реkvізитних килимів, поруч з робітником, на обов'язку якого лежало тягнути мотузку від завіси. Якщо завіса «заїдала» і стопорилася, він хапався за мотузку сам, і тоді проти його величезних м'язів не встоювали ніякі «заїди» чи гудзи. Запізнілих на свій вихід акторів він підганяв турботливим і розгніваним: «Шмалі, шмалі, обратно опаздуеш, паразіт!»

Коли комісар театру вивісив за кулісами тарифікацію акторського складу, власне, — розподіл червоноармійського пайка та «марок» від платних понеділкових спектаклів у вихідний день актора, за печаткою військкомату та підписом начагітпросвіта, то й він, уважно перечитавши розподіл, вийняв з-за обшлага шинелі огризок олівця і підмахнув унизу навкоси, поруч з підписом начагітпросвіта:

«Присоединяюсь!

от гарнизона.

Командир Бронепоезд Верный — Князь

Ковский

Його прізвище було Князьковський. Але другу літеру «К» він виводив над рядком, як прописну, і перед нею робив невеличкий інтервал. Виходило, отже, Князь Ковський.

На ньому була матроська безкозирка з георгіївськими стрічками, темно-коричнева матроська шинель і височенні мисливські ботфорти з графськими коронами на халявах попереду. Біля пояса з правої руки він носив наган, з лівої — дві гранати з дерев'яними ручками. На грудях, вище від пояса, висів бінокль «цейс», нижче пояса, на животі — офіцерський порттабак. До порттабака вміщалося зразу щонайменше три пачки махорки, і він частував нею всіх, виймаючи з своєї безкозирки книжечку цигаркового паперу, зроблену з старих царських чайних бандеролей. Панцирник свій, зроблений з довгих вугільних пульманів, виложених мішками з баластом, він найменував «Верный» на честь тральщика, з якого почався його широкий шлях у життя.

В театрі до Князьковського звикли зразу. Коло грубки, у кутку акторської гардеробної, він з'являвся за півгодини до початку вистави і пильним хазяйським оком стежив звідти, як гримувалися і вдягалися до вистави актори. Він здебільшого мовчав, але від його швидкого уважного ока не ховалося ніщо. «Патли, патли!» — сердито гукав він, якщо хтось з акторів неакуратно напинав перуку і з-під неї на потилиці виднілося власне волосся. «Собачу радість поправ», — кидав він невдоволено, якщо в когось з-під фрака випинав ріжок погано пристебнутої манишки. «А вуса, а вуса де?» — нетерпляче дивувався він, якщо хтось з виконавців на другій чи третій виставі вирішував чомусь змінити грим персонажа і грати його не з вусами, а чисто голеним. Акторська гардеробна була в нас одна і для акторів, і для акторок, і, певна річ, і ті, і другі вже давно звикли не рахуватися з забобонами: роздягалися й переодягалися, не зважаючи на присутніх. Але Князьковський педантично додержувався правил пристойності. «Одверніться, хлопці», — похмуро, але докірливо зауважував він, тільки-но помічав, що якась із акторок опинялася раптом серед гардеробної в самих панталонах. І сам перший мерщій повертався носом до грубки, скоса, з-під руки, позираючи, чи туалет закінчено і чи можна вже зайняти знову своє місце.

З третьої вистави Князьковський вже знав кожну п'єсу напам'ять. Він запам'ятовував точно всі паузи, виходи й мізансцени. І коли хтось із виконавців не зразу підхоплював репліку із суфлерської будки, Князьковському кидало жаром у лице, і, вистромившись з-за куліс з свого сувою

килимів, він з усіх сил шепотів репліку своїм простудженим басом.

Інколи, якщо панцирник «Верный» мусив після бою ставати до залізничних майстерень на ремонт, Князьковський з'являвся до театру і вранці, на репетицію. Тоді, виймавши когось із вільних акторів, він тяг його у закамарок за лаштунки і там наполегливо і невблаганно примушував вибивати чечітку. Способів чечітки він знав двадцять сім: трібушечки, плаз, колеса, походкою, в три чверті, з паузою, вольно — і ще дев'ятнадцять. Він підтикав поли шинелі під пояс, підтягав ботфорти вище і, притримуючи руками наган, бомби та бінокль, довбав ногами підлогу годину, дві, три, підряд. Якщо його, чергового учня, кликало на вихід, він хапав зразу ж другого, того, що тільки-но звільнився з виходу, тоді третього і четвертого, витирав з чола піт, заламував безкозирку на потилицю і шкварив чечітку, вкладаючи в неї усе своє життя.

На прем'єри Князьковський часто приносив подарунки. Актори діставали від нього по пацці махорки та по чотири камінці для запальнички на брата. Акторки — то по шматочку мила для прання, то по катушці ниток на двох, то навіть «у розиграш» пару панчіх, одібраних Особливим відділом у контрабандистів. Адміністраторові театру він приносив зриви цукрового паперу, на яких друкувалися квитки для спектаклів у вихідний день актора. Перукареві Полю — півкіла несоленого здору на грим та розгримувальну мазь. Коли ж для чергової прем'єри ставав потрібний якийсь реквізит, незвичайний і неможливий в бойових обставинах фронту дев'ятнадцятого чи двадцятого року, — штофні портъери, синагогальні семисвічники, єпископська митра, живий гусак, — то Князьковський добував усе це з дна морського і приносив до театру на вічні віки. Слово «реквізит» Князьковський одначе вимовити не вмів і вимовляв його простіше — «реквізіція». Потроху помреж, складаючи реквізитні списки до чергової вистави, покинув звертатися до агітпросвіти і передавав їх простісінько Князьковському.

Панцирник «Верный» довгий час постійно стояв у нашому місті. Він не належав полкам, дивізіям і арміям, що перекочувалися за фронтом через наше місто туди й назад. Здається, він був прикомандирований до гарнізонного дозору. В кожному разі він щоденно на світанку виїздив у напрямі фронту і надвечір повертався назад.

Інколи в його стінках зяяли свіжі пробоїни, а з пульманів на гвинтівках виносили тіла загиблих бійців. За ними сходили Князьковський з безкозиркою в руці і, загрожуючи кулаками в бік фронту, кляв жовто-блакитних у бога й чорта. Фронт на той час не був чимсь географічно уявним. Один день він, грохочучи кулеметами і розривами бомб, підступав до самих околиць міста, другого дня він відкочувався мало не до кордону, більше як за півсотні кілометрів. Це була осінь дев'ятнадцятого, зима двадцятого. Надходила вже й весна. Від польських кордонів на допомогу жовто-блакитним ордам вже почали розвивати позиційний наступ біло-малинові легіони Галлера та Пілсудського.

Князьковський цей час ходив понурий і чорний як ніч. Він навіть якось пропустив дві вистави вряд.

А втім, причини, які тривожили Князьковського, були надто поважні. Щоранку, — незалежно від того, чи був фронт за п'ять кілометрів, чи за двадцять п'ять, — об одинадцятій ранку принішклу настороженість прифронтового міста руйнували чотири розриви, майже зливаючись в один. І тоді знову ставало тихо. Але раз у раз ці чотири шальні снаряди хтозна-звідки завдавали величезної шкоди найважливішим об'єктам. То вони лягали одна в одну в резервуари водокачки, то ламали англійську стрілку, якою передавалися поїзди з київської колії на волочиську, то руйнували поворотний круг у депо. Коли ж частини, що пересувалися залізницею, лишали на ніч свій штаб у вагонах, то другого дня вранці гранати лягали якраз в ешелон або точнісінько на те місце, де він щойно був, якщо ешелон виїздив з станції до одинадцятої.

В місті наростала паніка. Баби шепотіли про «руку господню» та «Христового стрільця». Поміж бійців пішли поголоски про якусь нову, німецького виробу, автоматичну «берту» з адською машиною, що стріляє й коригується без гарматної обслуги, за допомогою електромагнетизму та радіотелеграфу. Крім цього, циркулювали й більш офіційні чутки про якогось легендарного каноніра, відомого ще за імперіалістичної війни, якого петлюрівці найняли за двадцять тисяч миколаївських грошей.

Так чи інакше, але ревком за голову легендарного каноніра обіцяв сто тисяч і подяку народу.

Командир панцирника «Верный» товариш Князьковський був викликаний до командира дивізії та начальника

штабу і дістав бойовий наказ — виявити і знищити таємничу вогневу точку ворога.

— Єсть, виявити і знищити таємничу вогневу точку ворога! — відкозиряв Князьковський, гучно клацнувши закаблуками ботфортів і забряжчавши всією своєю амуніцією. Потім права рука ослабла від напруження витяжки «на честь» і, зсуваючи безкозирку на очі, непевно посунулася до потилиці.— Де ж я її, в чортового батька, знайду?

Та наказ треба було або виконати, або загинути самому.

Князьковський завів панцирник «Верный» у вагонні майстерні і наказав вимостити пульмани всередині ще одним шаром баластних мішків. Панцирник був заведений до галереї надвечір, а обшивка мала бути закінчена на полудень другого дня.

Але другого дня, за годину до визначеного строку, чотири чортівські снаряди враз ударили в вагонні майстерні, майже точно в ту галерею, де стояв «Верный». Паровозові звихнуло трубу, щось там таке попсувалось і в котлі, а зверху все засипали залізни і кам'яні руїни будівлі. Тепер потрібно було принаймні два дні, щоб повернути «Верный» до стану бойової готовності.

Це вже стало чортовиння, містика, опіум для народу. Чорний як ніч стояв командир Князьковський перед своїм розламаним кораблем. Він наказав за два дні закінчити ремонт, причому провадити його на «ходу», ганяючи панцирник по всій території майстерень з місця на місце, щоб ні в одному місці панцирник не затримувався довше, як п'ятнадцять хвилин.

Ось чому ходив сумний та невеселий Князьковський, ось через що він пропустив аж два спектаклі в'ярд. Втім, не прийшов до театру і на третій спектакль.

Князьковський бродив вулицями міста і розмишляв тяжко, стираючи рясний піт. Він розстібав комір шинелі, комір бушлата, сіпав свій полосатий тільник. Ботфорти були в поросі, поли шинелі забрьохані. Він міряв містечко швидкою, розхитаною матроською ходою і прикипав раптовим поглядом до кожного стрічного. Погляд був лютий і гнівний, аж стрічні сахалися, потрапляючи йому на очі. Він поглядом пронизував кожного наскрізь, немов у кожному хотів впізнати легендарного каноніра. Він спинявся перед кожною слобідською халупою і пильно розглядав її віконця та віконниці, немов саме тут, за ни-

ми, мала десь бути ота таємнича вогнева точка ворога. І з Князьковського вже почали кепкувати. Адже дозорці та місцеві жителі встановили точно, по слуху, що снаряди летять здаля,— навіть гарматного грому не чуть,— і летять саме з південного заходу.

На вікні одного з будиночків увагу Князьковського сплинув шматок білого паперу. Прямокутний шматочок паперу з учнівського зошита, наліплений поверх косих газетних стрічок, яким, як відомо, належить берегти скло шибок від артилерійської канонади. Князьковський підійшов ближче і перечитав вдруге і втретє.

Це було чудне оголошення, ніяк не ждане тут, в умовах фронту і в дні боїв, писане від руки фіолетовим канцелярським чорнилом:

ХИРОМАНТ

*раз'ясняю, отгадываю, предсказываю
(прошедшее, настоящее, будущее)
1 фунт сахара = 1 фунту сала = 10
фунтам пшеничної муки.*

Серце тьохнуло в широких матроських грудях Князьковського. «Прошедшее, настоящее, будущее!» Рука мимоволі потяглася до кишені, де в шматочку бязі від рушника було зав'язано якраз дев'яносто два золотники цукру — шойно одержаний місячний червоноармійський пайок. Рука зразу ж відсмикнулася геть. Князьковський миттю, з-під безкозирки, оглянув вулицю діворуч і праворуч. Ні, на вулиці нікого не було. Свідком ганьби командира панцирника міг бути тільки він сам. Князьковський штовхнув хвіртку і мерщій прослизнув у палісадник, тоді на ганок.

Хіромант сидів біля столика — літня, червоношока людина, типу буфетника **першого** класу на вузловій станції. На ньому був френч і під ним вишита чорним і червоним хрестиком натільна сорочка. Вуса були довгі і руді від тютюну. Лисина починалася з лоба і доходила майже до маківки. Позаду нього, вірніше над ним, на спинці крісла похитувалось опудало сича з блискучими солдатськими гудзиками замість очей. Від нього смерділо нафталіном. На столику лежала потріпана колода австрійських гральних карт, пучечок страсних свічок у позолоті і невеличка книжечка в рожевій палітурці. Зиркнувши пильніше,

Князьковський не без напруження прочитав: «Таблиця логарифмов».

«Ага! Значить, вроді сонник альбо ж оракул...» І Князьковський висипав двадцять дев'ять грудочок рафінаду з своєї хусточки просто на стіл.

— Ось,— прошепотів він,— рівно дев'яносто два золотники, можете переважити. Інтересуюсь настоящим, прошедшим і будущим. Для приміру — хто такий буду я?

Хіромант спокійно і байдуже оглянув матроса і всю його амуніцію.

— Ви командир панцирника «Верный» і меценат місцевого театру, товариш Князьковський.

Князьковський поправив вуса, і рука його злегка тремтіла.

— Ну,— сказав він так само байдуже,— це, положім, вам може бути відомо, як і всякому местному жителю, потому я дійствительно являюсь командиром общеизвестного і доблесного панцирника революції. А от нащот театру я, премного вибачаюсь, недопойняв. Як зволили сказати?

— Меценат.

— А що воно єсть — меценат?

— Меценат — слово грецьке. І означає воно: аматор і покровитель театрального мистецтва. Ви — аматор і покровитель театрального мистецтва, безкорисний син богині Мельпомени.

Князьковський здригнувся і відчув, як отрута релігійних забобонів розтікається по його жилах. Він же справді не знав своєї матері, не знав батька і був безбаченком. Виховувався у сирітському домі. Його дражнили «божий син». Про це нікому не було відомо. Але він зробив зусилля і відігнав релігійну отруту геть.

— Рік народження? — запитав він хрипло.

— Тисяча вісімсот вісімдесят другий.

Це було абсолютно точно, і матроське серце здригнулося ще раз.

— Член якоїсь партії? Тобто — я?

— Член Російської комуністичної партії більшовиків.

— З якого року?

— З тисяча дев'ятсот сімнадцятого.

По спині командира панцирника «Верный» війнуло морозцем.

— А... до сімнадцятого року що я робив?

— До сімнадцятого року ви були матросом на тральщику «Верный».

Запала коротка пауза, протягом якої старий матрос і командир панцирника, товарищ Князьковський, тяжко боровся з самим собою. Зірватися і бігти мершій геть, далі від цього незрозумілого чортовиння, далі від опіуму для народу. Але він лишився на місці, тільки табуретка жалісно зарипіла під ним.

І слово по слову, запитання за запитанням командир панцирника перепитав у хіроманта свою партійну анкету,— партійну анкету, яку, крім нього та поручителів, яких тут і близько не було, міг знати хіба що секретар партійної організації, ну, і начальник штабу, можливо.

На всі запитання він дістав точні та вичерпні відповіді, немов то не він питався в хіроманта, а відповідав сам, заповнюючи свіжий бланк анкети.

Хіромант сховав легку посмішку в жовті вуса і простяг до Князьковського руку через стіл.

— Ну, тепер ви, очевидно, хотіли б знати дещо і з вашого майбутнього?

Князьковський вдруге не здолав перемогти себе. Обтерши руку об полу шинелі, він поклав на долоню хіроманта свою здоровенну, в чорних опіках, долоню. Рукав посунувся вгору, і з-під обшлага визирнув крайчик майстерної татуїровки: кінчик якоря та хвостик змія.

— Де той чортів петлюрівський канонір? — вже хотів був прохрипіти Князьковський, але останній проблиск свідомості стримав червоноармійця і командира. Адже оперативне доручення було військовою таємницею. І старий матрос запитав тільки ледь чутно:

— Інтересуюсь: побіду я чи не побіду? Який буде одвіт?

— Кого?

Князьковський мовчав.

— Кого ви збираєтесь перемагати?

— Ворога революції.

— Коли?

Князьковський глибоко зітхнув і засовався на своїй рипучій табуретці.

— Відгадайте самі...

Хіромант на секунду замислився. Потім присунув до себе таблицю логарифмів і олівець. Тут же, на полях книжки, він почав виписувати довгі колонки цифр. Рука Князьковського так і зосталась, обернута долонею догори,

лежати на колоді карт, і під синіми візерунками татуїровки, під якорем та хвостом змія, пульсував короткий і швидкий живчик.

— Ні,— сказав нарешті хіромант, зробивши підсумок і відклавши олівець,— наука метафізики...

— Фізики?

— Метафізики,— поправив хіромант і відкинувся на спинку стільця, торкнувши лисою маківкою пазурі сича.— Наука метафізика ясна для всіх народжених під сузір'ям Орла і Гієни по той бік тропіка Козерога. А наука має багато гітг. Мені дуже жаль, товаришу командир, але проєкція вашого майбутнього не дає підстав для втішних прогнозів. Ось вам точний науковий аналіз. Ви бачите, як пропадає цифра сім після третього ряду логарифмування? Дивіться, дивіться,— приязно підсунув він сторінку до матроса.— Ви знайомі бодай у загальних рисах з основами вищої математики?

— Ні,— журно зітхнув Князьковський і стер вільною рукою піт з чола.

— Шкода,— зітхнув і хіромант,— а то це було б ясно вам навіть і без моєї допомоги. Логарифм трьох, гіпотенуза, медіана і бісектриса, а тоді пермутасьон із «м» по «н» елементів, тоді аранжман ет цетера. Цифри сім як не було. Це ваша судьба. Звичайний науковий виклад, без жодної містики чи там якихось релігійних забобонів. Адже бога нема, товаришу командир?

— Нема! — зрадів Князьковський.— А хіромантія хіба не релігійний дурман?

— Революційні хіроманти,— потис плечима хіромант,— в бога не вірять. Переможна пролетарська революція відокремила хіромантію від релігії і передала її науці. І перемога буде тільки за людським розумом.

— Да, да! — радісно підтримав Князьковський і полегшено зітхнув.

— От бачите,— вже весело відгукнувся хіромант,— і я практикую тут з науковою метою і з дозволу агітпросвіта при вашому штабі.— Він висмикнув з кишені френча папірець і поклав його перед командиром панцирника.

Папірець, за підписом самого начальника штабу, дозволяв пред'явникові проводити лекції з метою викриття релігійного дурману на тему про факірів, гіпнотизерів та хіромантів, а також давати індивідуальну консультацію всім бажаючим за помірну плату. Квартира пред'явника цього звільнялася від ущільнення, а речі — від реквізиції,

ходить по місту йому дозволялося після сьомої, і всі установи та організації мали сприяти йому.

— Так от,— сказав хіромант, дочекавшись, поки матрос дочитав посвідчення до кінця,— як свідчить наука, парабола вашого життя виразно гіперболічна. І це є нонсенс. Імперфектум і плюсквамперфектум...

— Плюс ко мне што?

— Плюсквамперфектум. Закон Ома, Паскаля і Архімеда. Вам ясно?

— Трошечки недопойму. Який, кажете, закон?

Хіромант нахилився через стіл і глянув матросові просто в вічі — важким, гнітючим поглядом гіпнотизера.

— Я маю на увазі ту перемогу, про яку ви питаєте мене. А ви маєте на увазі легендарного каноніра, який щодня своїми чотирма пострілами руйнує найважливіші ваші військові об'єкти. Компрене?

Холодний піт знову зросив рясно чоло Князьковського. Про наказ же виявити і знищити вогневу точку знав тільки штаб — тільки штаб, тільки комдив та начальник штабу — і більше ніхто.

— Та ви не відчайтесь,— заспокійливо ляснув хіромант матроса по зашкарублій долоні,— судьба людини залежить тільки від сузір'я, під яким їй судилося народитися, і знання астральних таємниць дає змогу уникати нещастя та йти щастям назустріч. Рік, місяць і день! Астральне число! Важно — де, коли і в яку годину розпочати справу. В якому напрямі і коли ви збираєтесь виїздити в доручений вам рейс?

Князьковський важко звівся і відсунув ногою рипучий табурет.

— От що,— сказав він глухо, немов з потойбічного, астрального світу,— ти, братішка, поїдеш разом зо мною у цей рейд. На моєму панцирнику. І догадаєш там мені до кінця. Побіду я чи не побіду. Коли вийде, що не побіду — значить, пропадемо разом. Але ж смерть за революцію і для тебе, раз ти єсть революційний хіромант, це почесний кінець доблесного пролетарського життя. Коли вийде, що побіду — нам з тобою обом буде шана та дяка від революції, а тобі окремо можна буде виписати і спеціальну подяку за підписом самого поарму. Але коли збрешеш і наука твоя виявиться негодяща — в розход, і наших нет. Ходім!

— Куди? — зблід хіромант.

— В екіпаж панцирника «Верный». На час рейду я за-

числю тебе на червоноармійський пайок. Але години та напряду відбуття я тобі сказати не можу, потому, сам понімаєш, браток,— військова тайна і секретний наказ. Барахлішка брати не треба. Пішли!

— Дозвольте...— вже зовсім пополотнів хіромант,— але ж... згідно цього посвідчення, мої речі і квартира звільняються від реквізиції, а я сам...

— Твоя квартира і барахло,— похмуро відрубав Князьковський,— реквізиції не підлягають, це точно. Але про тебе персонально в посвідченні нічого ніяк не прописано, крім як право ходити по вулицях після сьомої. А втім,— Князьковський зразу ж змінив гнів на милість і, весело підморгнувши, потяг наган із кобури,— я ж тобі, братішка, добровольно вношу пропозицію...

Панцирник «Верный» відбув у рейд другого дня десь після полудня. Таємничих пострілів у той день не було. Не було їх і минулого дня. Це минули перші два спокійні дні, без неодмінних чотирьох таємничих пострілів.

Панцирник виїхав у напрямі фронту, на південний захід. Хмара диму, пари і куряви проковтнула його за блокпостом. Але тільки-но стихло за лісом гучне стукотіння коліс, як майже зразу ж розітнувся тридюймовий гарматний постріл. І вслід за ним луною забриніло гучне залізне гарчання. То відлунював панцир. Стріляв «Верный». За першим пострілом вдарив другий. «Верный» бив з обох башт. По паузі башти вдарили знов.

Панцирник стріляв вісім хвилин, і слухачі нарахували тридцять пострілів і тридцять коротких розривів. Інтервали між пострілами та розривами були такі короткі, що було ясно: «Верный» бив майже в лоб, по меті не далі двох кілометрів.

І враз страшний вибух потряс повітря і покотив гучною і немовчяною луною через переярки, ліси і поля. Тоді стало тихо.

Панцирник «Верный» злетів у повітря? Підірвався?

Телефони задзвонили у всі кінці. До застав, до залізничного блокпоста. Але панцирник «Верный» випередив і саму відповідь. Нагло, з-за повороту колії за блокпостом, з хмари диму, пари і куряви він з'явився сам — повним ходом він линув до станції, цілий і непошкоджений.

«Верный» підлетів до свого екіпажа і, брязнувши буферами та панциром, став. З гучним гуркотом впали люки, і на дверцях першого вагона з'явився хіромант. Він сплигнув долі, і позаду нього вже височіла постать Князьков-

ського. Комдив і начальник штабу поспішали назустріч їм від штабного ешелону.

Князьковський виструнчився і взяв на честь:

— Дозвольте рапортувати, товаришу командир дивізії: таємничу вогневу точку ворога виявлено і знищено!

— Дякую! — і радісно, і здивовано відкозиряв на відповідь комдив.— Але розкажіть же, як...

— Хвилиночку, вибачаюсь, товаришу комдив,— спинив його помахом руки Князьковський і тим же помахом відсунув набік бійців, що вже повиплигували з панцирника і тепер натовпом оточили його і комдива.— Хвилиночку, вибачаюсь! Легендарним каноніром,— сказав Князьковський, вказуючи дулом нагана на висок хіроманта,— був оцей труп.

Він натис спуск, і вслід за сухим револьверним пострілом тіло хіроманта осіло і завалилося навznak. Бійці оступились, уникаючи торкнутися чобітьми мертвого тіла. Комдив обурено ступив крок до Князьковського.

— Ще хвилиночку терпіння, товаришу комдив,— спинив його Князьковський, не ховаючи нагана, а підносячи його на рівень плечей.— Постороніться, будь ласточка. Бо шпіона оголошую заарештованим! — Дуло його нагана було тепер просто перед очима в начальника штабу.— Дозвольте зразу в розход чи буде суд обуреного революційного народу?..

Увечері Князьковський, як звичайно, прийшов на спектакль.

Але він пройшов не зразу до акторської гардеробної, а попереду заскочив у закапелок до реквізитора.

— От,— сказав він,— получай, братішка. Може, десь тобі знадобиться і така реквізіція? — з-під пахви він вийняв опудало сича з солдатськими гудзиками замість очей.— А оце баночка: нафталін. Без цього самого нафталіну її, чучелу, моля в два щота поточить: вона, моля, до всякого пір'я страх яка жадная..

Князьковський поставив все це перед реквізитором і прочинив двері до гардеробної. Але якраз посередині стояла якась акторка в неглиже.

— Одверніться, хлопці! — невдоволено гукнув Князьковський і попростував до свого кутка біля грубки, прикриваючи очі рукою.— Ну, як ви, їй-богу, не помічаєте?! — Зробивши невелику паузу, Князьковський почав розповідати.

Сценаріус тричі давав третій дзвінок, тричі гасив світло

і тричі, розлютований, прибігав до гардеробної. Після того він залишився в гардеробній і сам, і вистава не почалася, поки Князьковський не розповів усієї історії до кінця. А справа була ось яка...

Ще за часів імперіалістичної війни довкола міста — великої вузлової станції — на випадок повітряних нальотів німецьких аеропланів було встановлено замасковані зенітні батареї. Одна з батарей збереглася до останнього часу. Під час відходу демобілізованої армії з фронту імперіалістичної війни батарею покинули, і обслуга розійшлася по домах, не турбуючись ні про гармати, ні про склади снарядів, заховані у глибині покинутого кар'єру, серед диких лісових хащів. І ось до цієї батареї добрався колишній її командир, а тепер петлюрівець. Вдале маскуванню, відлюдність закинутих і ще дужче зарослих кар'єрів дозволила ворогові використовувати батарею навіть тоді, коли ворог відступав і батарея фактично залишалася вже на нашій території, по цей бік фронту. Батарея стріляла вгору і, падаючи мов з високого неба, фугасний снаряд влучав у наперед визначену ціль: обрахунки робилися за найточнішими даними, які були в руках колишнього командира батареї. Йому навіть не треба було сидіти самому в небезпечних проваллях батареї. З мандатом хіроманта він сидів собі в місті і найточніше обчислював чергову траєкторію на підставі вказівки, який важливий об'єкт прийшла черга руйнувати.

Вказівки він діставав просто з штабу, від шпигуна, що проліз на пост начальника штабу. І Князьковський ніяк не міг зрозуміти, чому всі дивуються, що він зумів встановити це.

— Таж це й нерозумній дитині відразу б ясно стало! — відмахувався він від захоплених вигуків і вітань. — Ці ж два дні, поки хіромант в екіпажі у мене показував фокуси на картах і натякав про сузір'я над тропіком Козерога, таємничих пострілів не було? Не було. А анкетку мою партійну, яку просто з пам'яті вичитував мені сучий син капітан артилерії, знав начальник штабу? Встановлено — знав. Обратно ж, добивався чи ні цей син чорної магії, куди і коли маю я виїздити у рейд? Добивався. Начальникові ж штабу був відомий наказ товариша комдива, таж тільки часу мого виїзду він, меценат хіромантії, знати не знав. І не міг він про це вказати своєму канонірові, а нині презреному трупові...

— Для чого ж ви його раптово вбили? — не давали

Князьковському спокою акторки.— Адже мав бути б суд...

— Суд все одно присудив би його до смерті,— понуро відказав Князьковський.— Чого ж харчі до суду переводити? А я від нього вже взяв усе, що було треба... і вивів його в розход ще до виходу з бою, коли єдиний суд — куля бійця. Правда, за самочинну розправу до виroku мені по партійній лінії вкатали-таки сувору догану, ще й з попередженням...

— От бачите, от бачите! Для чого ж ви зробили це?

— Ат! — розсердився Князьковський.— Починай спектакль! — і він рвонувся з кола акторів.— Ну, як ви цього не розумієте? За живого ж каноніра ревком сто тисяч нагороди пообіцяв. А мені й мільйон без інтересу. Хіба я його для нагороди шукав? Для інтересів революції. А за мертвого каноніра в оголошенні нічого прописано не було. Значить, безплатно.

І Князьковський поспішив до себе на сувій килимів дивитися спектакль.

В антракті Князьковський кивнув мені пальцем і потяг у куток.

— Ти, братішка, здається, президент?

Я був головою місцевкому.

— Заявлення тут у мене до тебе є.

Він вийняв з-за обшлага шинелі папірець і, акуратно розгорнувши, протяг його мені:

*В профместный комитет театр-студии
Военного Комиссариата от командыра
бронепоезд «Верный» товарища Князь
Ковского:*

*Покорнейше прошу зачислить меня на
должность сценарюса, альбо, по усмотре-
нию, в число статистов-студийцев театра
на исполнение ролей, но без доволствия,
как получаю таковое в экипаже подчинен-
ного броневика «Верный». По окончании ж
революционной борьбы с недобитками
мировой буржуазии покорнейше прошу
считать в кадровом составе артистов и
артисток пролетарского театра без сов-
местительства.*

*Командир Бронепоезд «Верный»,
меценат театра
Князь Ковский.*

Та от одного прекрасного вечора до театру прийшов сам поарм.

За ці кілька днів фронт відкотився зразу на кілька десятків кілометрів на захід, до кордонів. Тільки сьогодні вранці перед вокзалом спинився довжелезний ешелон з двома паровозами «С» попереду. В теплушках з канцелярськими столами та рясним набором різноманітних телефонних апаратів, у класних вагонах з вибитими та затуленими фанерою вікнами був штаб армії та його політвідділ.

Того ж вечора начпоарм на чолі політвідділу з'явився на спектакль. Вдень якраз прибуло поповнення з далеких губерній Центральної Росії — на допомогу українським червоноармійцям у боротьбі проти петлюрівських гайдамаків, — і наш театр зустрів його урочистою виставою з життя малолітніх гімназистів — «Юная буря» Разумовського. Місця в театрі були зайняті густо зовсім безвусими або зовсім бородатими бійцями, і політвідділ армії довелося помістити в оркестріоні. Начпоарм дивився спектакль, спершись на рампу і прихилившись будьонівкою до суфлерської будки.

Коли спектакль скінчився, начпоарм вийшов за куліси і пройшов просто на сцену.

— Давайте світло, — звелів він, — і попросіть усіх робітників театру зібратися сюди.

Ми збіглися негайно всі. Актори з розмазаним гримом, піводягнуті акторки, вічно невдоволені робітники сцени, заспаний нічний охоронець.

Ми вже навчилися на накази в бойовій обстановці реагувати негайно і точно.

Начпоарм чекав на авансцені, прихилившись до рояля. Він оглянув коротко людей, що розмістилися перед ним на сувоях реквізитних килимів, стільцях та канапах всіх епох, на козлах, під пагорбками чи просто на підлозі.

— Ні, — змінив він свій наказ, — мені потрібні тільки актори і взагалі художній персонал. Робітники сцени, парикмахери і реквізитори можуть іти. А втім, не заборонено нікому залишитися з власної волі.

Всі zostалися на своїх місцях. Поруч з начпоармом стояла жінка, теж у будьонівці, але в червоному драповому манто.

Начпоарм попросив тиші і заговорив.

Треба сказати, це був блискучий оратор. Такого промовця нам ще не доводилось чути. Голос його модулював стримано і економно, слова шикувалися ладно і милозвучно, паузи точно відповідали вимогам логіки та виразності мови. Влучні метафори та яскраві несподівані образи рясніли в його сентенціях без надужиття і без афектації.

Ми слухали мов зачаровані. Навіть нічний охоронець не спав.

Та головне було не в блискучій формі промови, а в самому її змісті. Так до нас, акторів, ще ніхто не говорив.

Начпоарм говорив про загибель старого світу і зародження нового — не знаного, не відомого ще нам, але прекрасного. Він говорив про короткоминучість особистого людського життя і про безсмертя людства. Про увічнення душі людини та життя людства наукою, технікою та мистецтвом. Це, власне, був вступ до промови. І ми зустріли його гучними і рясними оплесками.

І начпоарм закликав нас — інтелігенцію — вірою і правдою віддати свої сили на велику справу творення нової епохи. Нова епоха створить і своє мистецтво, а між мистецтвом — насамперед театр, найбільш масову і приступну мистецьку форму. І начпоарм обіцяв нам, що пролетаріат поруч з іменами геніїв мистецтва, які вийдуть з його лав, як тільки закінчиться збройна боротьба проти старого світу насильства, рабства та експлуатації, запише в свою історію золотими літерами і наші імена, імена тої інтелігенції, яка віддасть свої сили і свою майстерність на загальнопролетарську справу.

Ми схвильовано мовчали.

— Творіння пролетарського мистецтва вже почалося! — скрикнув начпоарм, здіймаючи руку в бік фронту і прислухаючись до віддаленого гуркоту гармат.— Воно почалося там, де гримлять гармати і ллється кров за пролетарську справу. В лавах бійців на фронті сотні і тисячі майбутніх поетів, художників, музик і акторів. Вони оспівають ще цю прекрасну боротьбу у величних і прекрасних витворах мистецтва! І ви будете співати з ними в одному величезному хорі комуністичної культури.

— Сьогодні,— казав далі начпоарм,— на службу революції ми змушені мобілізувати все і всі витвори старого мистецтва також, нехай це буде і мистецтво буржуазне. Воно спроможне дати стомленому бійцеві бодай втіху та відпочинок, отже — наснажити його новими душевними

силами. Але тільки цього мало! В дійовій армії театр повинен виконувати дійову функцію. Він повинен стати агітатором!

Начпоарм кінчив, та наші оплески були на цей раз дещо слабші. Ми були абсолютно згодні з ним, але трохи розчаровані. Адже ми були тільки актори, тобто тільки виконавці, і другу частину своєї промови начпоарм мав би адресувати до перших творців сценічного мистецтва — до драматургів. Для того, щоб театр в дійовій армії міг би виконати абсолютно дійову функцію, потрібна насамперед п'єса — революційна п'єса.

Немов відповідаючи на наші думки, начпоарм заговорив знову.

— Так, — сказав він, — репертуар — це насамперед! Репертуар, в якому б жили прекрасні ідеї нашого часу, надзвичайні ідеї комунізму, сповнені заклику до боротьби. Репертуар, в якому б діяли прекрасні образи людей, що борються за велике майбутнє людства. І це мають бути образи не якихось легендарних титанів одинаків, а оці сотні і тисячі разів повторені образи довкола вас: робітників, селян і червоноармійців. Створіть їх! Створіть і покажіть робітничо-селянській масі глядачів! І ви створите пролетарський театр!

Ми мовчали, почувавши себе «без вини винуватими».

Начпоарм глянув на годинник. Було пів на третю. Ночі надходив кінець, і близився ранок.

Тоді начпоарм розстебнув планшет і з-під карти вийняв загальний зошит.

— Я прочитаю вам зараз нову, щойно написану п'єсу, і ви мені скажете про неї вашу думку. Режисером її буде інструктор театального відділу поарму. — І начпоарм повів рукою на жінку поруч, в будьонівці та червоному манто.

На цей раз оплески вибухли дружні і гучні. Схвилювано ми розмістилися довкола читця. Зараз нам прочитають справжню революційну п'єсу і навіть спитають нашу думку про неї. Це було прекрасно, не дивлячись на пізній час.

П'єса справді була зовсім сучасна. В ній описувалось події, які відбувалися буквально на наших очах, в перших числах біжучого місяця, — наступ червоних частин на нашій ділянці фронту. І дійові особи були в ній справді «сотні і тисячі разів повторені образи довоколишньої маси робітників, селян і червоноармійців». В кожному

разі їх були сотні. Та за пострілами з револьверів, гвинтівок і кулеметів — вроздріб і залпами — за розривами ручних гранат, вибухами мін та гарматною канонадою цих людей не було ні чути, ні видно. Крім того, в п'єсі підривався панцирник, злітав у повітря склад артилерійських снарядів і вигорало дощенту повітове місто середнього розміру.

Начпоарм схвильовано закінчив. Ми ніяково мовчали. Було пізно, за вікном сірів світанок.

Якщо між пострілів дійові особи уривали час для розмов, то це були довжелезні монологи, точнісінькі цитати з щойно проголошеної до нас начпоармом промови.

Яким життям і пристрасстю іскрилися начпоармові думки в його прекрасній промові! Які кволі і ходульні були вони в устах персонажів п'єси.

І ми ніяково мовчали перед першим драматургом нашого театру...

Ми репетирували п'єсу п'ять днів, а на шостий, після чергової вистави, вночі мала відбутися і генеральна репетиція. Це мала бути перша генеральна репетиція в нашому театрі — до того ніяких генеральних у нас ніколи не було. Та режисер-інструктор була актрисою московського театру і зразу ж узяла столичний тон.

Але на світанку шостого дня гучна канонада збудила акторів. Вона зразу ж перейшла в кулеметний вогонь.

І коли ми спробували вийти з домів і піти до театру, то шлях кожному перепинив білобандитський патруль. Наглим наскоком білих банд місто було захоплене, і червоні частини відступили. З штабом евакуювалися і автор, і інструктор-режисер, і примірник п'єси.

На щастя, за два дні стан на фронті був відновлений. Білих прогнали, і до міста повернувся й поарм. Але перший спектакль був все ж таки відкладений на два дні. Під час відступу автор дописав ще одну дію — четверту. В цій дії точно описувався наскок білих, відступ червоних і розгул ворожої контррозвідки. І п'єса прибрала нової назви — «Застенок». Під грім оплесків вона йшла в нашому театрі щоденно. Оплески зринали рясно зразу ж, як тільки йшла вгору перша завіса, як тільки зала, повна червоноармійців, раптом вгледжувала на сцені себе саму — червоноармійську масу, в шинелях і гімнастюрках, з уривками червоних стрічок на папах. І зала дружно аплодувала. Не автору і не п'єсі. Вона аплодува-

ла тому, що завойовувала право на життя не тільки в боях на фронті, а й тут, у театрі, як головний персонаж нового революційного дійства.

За два тижні червоним частинам довелося відступити знову. І знову за кілька днів червоні частини повернули назад. П'єса «Застенок» мала вже п'яту дію — про новий відступ і новий поворот червоних частин.

Ще після одного відступу й наступу з'явилася й шоста дія. На цей раз то був апофеоз. Майданом великого міста йшла велелюдна демонстрація з червоними прапорами і співала «Інтернаціонал».

Невідомо, до скількох дій виросла б п'єса далі, але штаб армії повинен був за лінією фронту переміститися на північ, і поарм з режисером-інструктором виїхали з ним. В репертуарі нашого театру «Застенок» зостався п'єсою на шість дій. Починалась вистава о восьмій вечора, а закінчувалася о третій ночі.

АГІТПОЇЗД № 1

Начальником агітпоїзда був призначений товариш Моржев.

Це був симпатичний, але понурий чоловік.

До театру товариш Моржев з'являвся майже щодня, точно о восьмій. О восьмій якраз починався спектакль. Власне, мав би починатися, коли б, крім інших людей, не існував на світі і товариш Моржев. Завдяки ж існуванню на світі і товариша Моржева, спектаклі діставали можливість починатися не раніше, як об одинадцятій. Час же від восьмої до одинадцятої — рівно три години щодня — був безапеляційно експропрійований товаришем Моржевим.

Точно о восьмій двері знадвору за лаштунки гучно хряпали, і саме тієї секунди, коли зраділий, що товариша Моржева сьогодні не буде, помічник режисера гукав: «Завіса!» — товариш Моржев двома стрибками опинявся на сцені. Завіса вже йшла вгору, і товариш Моржев встигав лише коротко, миттю оглянути місце сьогоднішнього бою. Довкола нього міг бути середньовічний готичний палац, проста селянська хата, хащі незайманого лісу, затишний будуар великосвітської кокетки — товаришу Моржеву це було однаково. Він коротко гукав до помічника режисера:

— Стіл, червоне сукно, графин і склянку!

Стіл під червоним сукном з графіном та склянкою з'являвся між стовбурами старезних дерев, між готичних колон, між козетками і шезлонгами будуара, і товариш Моржев шпурляв на нього свій пузатий, роздутий тезами і цитатами портфель.

О, скільки доповідей може вміститися в одній одній людській голові! З цього погляду товариш Моржев був безперечний феномен. Вчора він доповідав про попів і монахів та монастирські вгіддя, завтра — про боротьбу світогляду матеріалістичного проти світогляду ідеалістичного. На післязавтра і надалі теми були такі: царські борги і позиція Радянського уряду, бунти чорних невольників у Південній Африці, Распутін і моральний розклад аристократії, імперіалістична політика Антанти, польські пани і український народ, страйки англійських докерів у Ліверпулі, Кропоткін і анархо-синдикалізм, причини і приводи світової війни, англійська банкова система і багато інших.

Побачивши його постать у шкіряному кашкеті і чорній облізлій шкурятянці між слупів готичного палацу, аудиторія зітхала, і бійці бралися крутити цибухи. Актори ж вмощувалися на сувоях реквізитних килимів — можливо було добре виспатись після безсонних ночей.

І от саме товариша Моржева призначили на начальника агітпоїзда. Невже й на фронті стомленим після бою бійцям він читатиме про Христа, Магомета, Будду й Конфуція або про подорож Миколи Другого до Японії в тисяча дев'ятсот третьому році?

Потреба організації агітпоїзда була надзвичайна. Адже в місті бували лише свіжі частини, що прямували на фронт, або стомлені, відведені з фронту на відпочинок. А дні і тижні, в які бійці не вилазили з боліт і лісів, тупцюючи туди й назад у довгих і впертих боях з перемінним щастям? Лінія фронту витяглася якраз вздовж залізничної магістралі, і ідея поставити театр на колеса була дуже доречна.

В місті, при військовому комісаріаті, було два театри — російський і український. Агітпросвіт відібрав з кожного театру акторів та акторок, які мали індивідуальні номери, могли виступати в концертах, — і право на існування дістала нова трупа, під чудною і несподіваною назвою: «Концертна колегія». Тепер до неї був приданий духовий оркестр під керівництвом помічника машиніста Ковальчука. Вагон з акторами, вагон з оркестром, вагон товариша

Моржева з літературою, паровоз «ОВ» — це й був «агіт-поїзд військового комісаріату № 1».

Агітпоїзд виїхав на світанку. День стояв ясний, теплий, весняний. На даху вагона товариша Моржева тріпотів довгий червоний стяг. Актори були збуджені і піднесені. Агітпоїзд їхав у перший рейс, і для кожного з акторів це був перший рейс на фронт, — туди, назустріч боям, хвилюючій невідомості і незнаному майбутньому. І це вже була зовсім реальна участь у збройній боротьбі. Миготіли телеграфні стовпи, зелені вруна перших сходів пропливали праворуч і ліворуч, тісним строєм вставали назустріч грабові переліски. І все попереду було ~~д~~лаємниче й прекрасне, як цей народжений з перших променів сонця яскравий весняний день.

Раптом на п'ятому кілометрі крізь ритмічний стукіт коліс немовби почулися якісь вигуки з сусіднього вагона. То був вагон товариша Моржева. Ми визирнули крізь отвір дверей теплушки. Товариш Моржев висунувся з дверей свого вагона, скільки міг, і, зірвавши кашкет, махав ним до паровоза попереду і кричав з усіх сил. Потім він вихопив револьвер і два рази вистрелив угору. Машиніст нарешті почув. Його обличчя мелькнуло крізь пару в дверцях на тендері, і за хвилину, гримнувши буферами і сіпнувши разів кілька, поїзд став.

Всі сплигнули на землю і кинулися до товариша Моржева. Товариш Моржев вже біг до паровоза назустріч стривоженому машиністові.

— Повертай назад! — гукав товариш Моржев.

Виявляється, забули капельмейстера духового оркестру, помічника машиніста Ковальчука. В останню хвилину перед від'їздом капельмейстер Ковальчук раптом щось згадав і побіг додому, зовсім навпроти вокзалу. Музиканти, яких він попередив про свою відлучку, сповістили про це товариша Моржева, коли поїзд вже рушив.

— Повертай назад! — гукав товариш Моржев.

Машиніст зауважив, що треба доїхати до першої станції, звідти спитати в чергового дозволу по апарату, тоді перейти на праву колію і, якщо вона зараз вільна, тоді їхати назад.

— Повертай назад, — гримів товариш Моржев, — ніколи мені їхати аж до першої станції! Я дав телеграму, там бійці вже чекають концерт!

— Як же я поверну? — закричав і машиніст. — Що це

вам — битий шлях? Поїзд може повернутися тільки на стрілці!

— Давай задній хід і смали до станції задом!

Машиніст майже втратив мову.

— Таж правила залізничного руху... Нема таких правил, щоб своєю, правою, колією повертати назад!

— А оркестру без капельмейстера грати — є такі правила? А агітпоїзду не виконати наказ військового комісаріату — є такі правила? А саботувати наказ військкомату — є такі правила?

Суперечка тривала кілька хвилин, і нарешті тихо, поповзом, оглашаючи всі околиці тривожними подвійними гудками, наш агітпоїзд посунувся правою колією назад. Товариш Моржев стояв на площадці заднього, тепер переднього, вагона. В руках у нього був червоний стяг. Той самий, який до того тріпотів над його вагоном. Тепер він тримав його в руках і розмахував високо над вагоном — на всякий випадок, коли якийсь поїзд вирушить з станції нашому вслід, щоб дати прапором сигнал «стоп».

А втім, ми недалеко проїхали. На другому кілометрі, коли з-за грабових перелісків, з-за повороту враз виникли привокзальні запасні путі, на правій колії з'явилась якась невеличка фігурка. Це була людина, і вона бігла. Ще за мить стало видно, що людина ця боса, що під одною пахвою в неї чоботи, а під другою блискуча скляна сулія. Людина бігла з шпали на шпалу з усіх сил, і ще за хвилину всі впізнали в цій людині капельмейстера Ковальчука. Відставши від поїзда, капельмейстер Ковальчук тепер наздоганяв його на своїх власних.

Поїзд став, і захеканий, спітнілий Ковальчук впав просто в обійми своїх музикантів. Гучне «ура!» відзначило радісний факт повернення блудного сина. «Ура!» гукали всі — оркестранти, актори, машиніст і кочегар. Але не гукав товариш Моржев. Похмуро він наближався до Ковальчука.

— За саботаж і зрив військового доручення відповідатимете перед трибуналом після повороту агітпоїзда з операції. Це що таке? — Його очі націлилися на «гусака» під пахвою в Ковальчука.

Ковальчук трохи зблід.

— Так... знаєте... — затинаючись почав він, — в дорозі... я чоловік хворий... простудитися можу...

Товариш Моржев вхопив «гусака» за горло й висмикнув у Ковальчука з-під пахви. Потім відіткнув його, дале-

ко закинувши капустяний качанок, який правив замість корка. Тоді підніс сулію до носа.

— Са-мо-гон! — урочисто констатував він, немовби до цього моменту в нього були ще сумніви.— Самогон!

Більше він не сказав нічого. Несучи сулію обома руками перед собою, він відійшов на кілька кроків, у ривчак. Там він поставив сулію, прихиливши її до схилу. Потім повернувся на місце і так же похмуро вийняв револьвер з кобури. Постріл тріснув негучно — і скляна сулія розсипалась на скалля. Рідина з коротким булькотінням зникла в молоденькій весняній травиці. За секунду гострий дух спирту поплив за вітерцем. Ковальчук мовчав, жалісно кліпаючи повіками. Мовчали всі. Тільки режисер концертної колегії Назаровський зітхнув тяжко і довго, з гучним клекотінням у горлі. Назаровський був басо-профундо, і таке клекотіння видиралося з його горла навіть тоді, коли він шепотів. Він шепотів ледве чутно, а в горлі клекотіло, і це клекотіння, заглушаючи шепіт, чулося далеко навкруги.

До першої станції ми приїхали без особливих пригод.

Тут, просто на платформі, на нас чекала величезна юрба бійців. Наблизення поїзда вони зустріли гучним «ура!». Концерт мав починатися зразу, тут же на пероні, з дверей теплушки.

Програма нашої концертної колегії була не дуже бойова. Першим номером мала йти оперова сценка «П'єро і П'єретта», в другому відділі — концертні номери: солотенор, соло-бас, соло-сопрано, соло-контральто, дует, танець іспанського жебрака за постановкою Мордкіна. Я був декламатор. Декламувати я мав «Сак'я-Муні» Мережковського і на біс «Каменярі» Івана Франка. Крім того, я був ще конфрансьє. На мені лежав обов'язок вести концерт від початку до кінця, оголошуючи чергові номери програми.

Коли оркестр кінчив вступний «Інтернаціонал», я вийшов з глибини вагона і став перед широко розсунутими дверима теплушки. І враз запала тиша, мертва тиша на всьому пероні вокзальчика. Тільки зразу за лісом важко гупали гарматні удари. Вони били далеко, і розрив майже не було чути. Тисяча, а може, й півтори тисячі бійців у кулеметних стрічках навхрест, з гвинтівками в руках, у німецьких, французьких і російських касках, у кашкетах, папах і кепках — були передо мною щільним кільцем. Вони мовчали, звернувши широко розтулені очі

до мене, і навіть уста їхні, обвітрені, зашерхлі уста — були напіврозтулені в напруженому, нетерплячому чеканні. Гарматна канонада, бій там, три кілометри за лісом, був нероздільний з ними, — вони готові на перший поклик щохвилини знову ввійти в нього, щоб умерти або пережити, — вони чекали цього поклику щосекунди, міцно тримаючи гвинтівки в руках. Але зараз, зараз перед ними був театр, і тільки театр, і вони жадібно чекали на виставу. Жодне слово, проголошене звідси, з цієї імпровізованої сцени, устами акторів, не пропливе повз їх увагу, і вони почують навіть шепіт, бо в цю хвилину акторський шепіт для них гучніший за саму канонаду. Жодний жест не промине їхніх очей, вони побачать кожну зміну міміки, кожний нюанс, дарма що кожної секунди готові побачити смерть. От зараз П'єро з П'єреттою — він у білому балахоні з чорними помпонами, а вона в марлевих пачках — вийдуть до них, розкриють їм свої серця і сповістять про своє палке кохання в ніжних аріях і пристраєних дуєтах. Потім з'явиться Арлекін, розіб'є це кохання, полонить зрадливу П'єретту, і в палкому танку вони зникнуть за коном. А сердешний П'єро в цей час тяжко ридатиме в кутку над своїм розбитим життям. І тоді гарячими, бурхливими оплесками подякує акторам цей батальйон перехрещених кулеметними стрічками людей з закривавленими пов'язками на головах, з зашерхлими обвітреними обличчями, з гвинтівками в руках. Аплодуючи, вони щоб звільнити руки, притискуватимуть гвинтівки ліктем до грудей, до того місця, де серце.

І враз мені зробилося невимовно соромно. Не те, щоб я відчув нищість моєї акторської ролі перед величчю життєвої ролі цих людей. Ні. Навпаки, мені стало невимовно соромно тому, що саме в цю хвилину я відчув велич моєї акторської ролі, велич моєї професії митця. І мені стало до болю соромно, що я такий поганий митець, що я й не митець зовсім, а тільки вчорашній гімназист, невправний аматор. Цього глядача були гідні тільки Каратигін, Щепкін, Сара Бернар!

І мені захотілося сплигнути з цього імпровізованого кону, непомітно затесатися в натовп бійців, взяти гвинтівку і йти разом з ними в бій, йти в бій, у бій, аж доти, доки не дійдемо до великого театру сучасності і на сцені його перед нами стоятимуть всі найбільші генії акторської майстерності.

Я ледве переборов у собі це бажання і розкрив рот,

щоб проголосити наш убогий початок. І тут я все ж таки зрадив себе. Всі відомі мені величні трагедії класики промайнули за цю секунду в моїй голові — Шекспір, Шіллер, Софокл, — і в мене не стало сили проголосити про початок нашого етюда з П'єреттою і П'єро. Білий балахон, марлеві пачки і трикутні брови П'єро здалися мені в цю секунду найбільшою ганьбою, образою величного в духу глядачів. І, розтуливши рот, я раптом почав декламувати Франкові «Каменярі».

З-за дверей теплушки, з глибини на мене дивилися здивовані лиця П'єро і П'єретти, але я бачив їх тільки кутом ока, а широким поглядом я охоплював батальйон бійців передо мною, багнети гвинтівок, лісок за станцією і невеличкі кулясті хмарки шрапнельних розривів зразу над верховіттям дерев у ліску. Звідти вів наступ ворог. Розриви випорсували мов срібні квіти, і зразу ж зникали, здуті вітерцем. Грім оплесків увінчав вірш і поглинув часту канонаду.

І ці довгі оплески були для мене спасінням. Я підвів руку і спинив вигуки «браво» і «біс». Я проголосив другий номер нашої програми.

— Басо-профундо Назаровський у своєму репертуарі!

Але тільки я це проголосив, рев аудиторії відповів на мої слова:

— «В двенадцять часов по ночам!», «В двенадцять часов по ночам!» — гукали як один півтори тисячі слухачів.

Я розгубився.

Справді ж, басо-профундо Назаровський мав зараз вийти і проспівати «В двенадцять часов по ночам». Потім на біс — «Казав мені батько». Ці дві речі — то, власне, і був весь концертний репертуар басо-профундо Назаровського.

Появу Назаровського з-за дверей теплушки зустрів новий вибух вигуків «В двенадцять часов по ночам». Але тільки Назаровський кінчив це співати, як разом з бурею оплесків вибухнув знову крик: «Казав мені батько».

Бійці вже бували в нашому театрі у місті не раз, знали кожного з нас, і репертуар кожного актора вже завчили напам'ять. Два тижні бродив наш агітпоїзд у своєму першому рейсі по фронті, і щоразу, де б ми не були, якщо доводилося виступати Назаровському, натовп бійців зустрічав його цим дружним вигуком, наперед сам проголошуючи його репертуар.

На другій станції ми вже показали і «П'єро та П'єретту».

Тут нам довелося грати просто на землі. Поїзд не міг спинитися перед самим пероном, на рейках, тому грати було неможливо, і довелось, відійшовши набік, влаштуватися під стіною гамазеї, на невеличкій толоці. Від фронту тут було далі, і канонади не чути. Бійці зібралися здебільшого навіть без гвинтівок. П'єро в білому балахоні з чорними помпонами та П'єретта в пачках ввійшли просто в коло глядачів, і коло зімкнулось. Рояль з вагона сюди не можна було перенести, і весь музичний супровід взяв на себе капельмейстер Ковальчук — на флейті.

Чудно було все ж таки тут, під ясным, залитим сонцем небом, коло стіни гамазеї, чути вступну серенаду:

Спит, как во сне, зачарованный сад,
Ночь в бирюзе утопает;
Льется немолкнувший рой серенад,
Кто-то безумно рыдает...

А втім, і виконавці, і глядачі швидко звикли і пристосувалися. Довкола і справді немов була чорна ніч, немов і справді дурманили пахощі бузку, немов і справді бриніли далекі серенади. Щодо ридань, то вони були зовсім насправді: П'єро з його страшними трикутними бровами стояв тут же і дійсно ридав. Потім з-за рогу гамазеї вибігав Арлекін і танець переможного кохання збивав їдку куряву.

Актор, який виконував П'єро, мав неприємну і чудну звичку. Коли його ліричному тенорові треба було взяти високі ноти, він хапався обома руками за живіт і щільно притискав схрещені пальці під груди.

Очевидно, він допомагав собі, натискуючи на діафрагму. Але збоку це було схоже на те, що штани у нього в цю секунду падають і він поспішає мерщій підхопити їх і підтягти на місце. І тому кожну журливу, пристрасну його арію, замість зворушеного зітхання, супроводив дружний вибух реготу аудиторії.

Майже поруч з зачахлим, нещасним П'єро стояли вже глядачі-бійці, і крайній з них — смішливий, весь у ластовинні, хлопець — аж присідав, пирскаючи собі в кулак. Хлопець цей, дарма що такої веселої вдачі і кумедної зовнішності, був вбраний надзвичайно войовничо. Гвинтівка висіла в нього за плечима на ремені, як у кавалериста, пояс був рясно внизаний разками гранат, при боці широкий білий польський уланський палаш, величезний

німецький сталевий шолом був зсунутий на потилицю. Під пахвою він затискав густо поцятковану бляшками та ремінцями уланську польську конфедератку, очевидно, щойно здобуту в бою разом з палашем. Він все розглядав її, крутив між руками, потім ховав знову під пахву, і знову виймав і, відкидаючи шолом на спину, приміряв собі на русяву маківку. Коли П'єро відридав свою фінальну арію і останні звуки флейти Ковальчука помалу змовкали в мінорнім тоні, а П'єро, підтягши штани, заломив брови аж під волосся, смішливий червоноармієць не витримав. Він вихопив конфедератку з-під пахви і з силою насунув її на голову П'єро мало не до підборіддя.

Дружній регіт зустрів цю несподівану витівку. Перед колом глядачів стояв зіщулений П'єро в білому балахоні з чорними помпонами, з руками, затиснутими на животі, немовби він чекав тільки нагоди побігти до убиральні, а на голові в нього іскрилася бляхами і галунами розкішна уланська конфедератка.

— Го-го! — зайшовся веселий хлопець. — Пілсудський!

— Пілсудський, Пілсудський! — зринуло з усіх боків, і бійці аж захлинулися в реготі. Регіт покотився навкруги, повернувся назад і на хвилях гучних оплесків знову вдарив у стіни гамазеї. Від піжної трагедії сердешного П'єро вже не залишилося й сліду. П'єро стояв дещо розгублений, намагаючись зсунути тісну конфедератку з своєї голови.

Але веселий хлопець вже розійшовся. Він був, мабуть, заводіякою веселощів у своїй частині. Його голос високо забринів гучним приспівом до якоїсь пісні, можливо, тут же щойно зімпровізованим:

І від можа аж до можа
Зажурився пан вельможа...

Натовп вибухнув реготом знову, а веселий хлопець вже заспівав дзвінко переінакшений текст відомої пісні:

У сусіда зеленіє, у
У сусіда жито спіє,
А мене гризе Антанта —
Пея крев, лайдака і франта...
У сусіди українця
Хліба повно аж по вінця,
Кукурудзи, сочевиці,
Гречки, проса і пшениці!

Потім він ударив каскою об землю і вхопив за руку

П'єро, широким жестом вільної руки гостинно запрошуючи його, а приспів уже дружно підхопила вся аудиторія, весь натовп бійців.

Першу хвилину П'єро ще не міг опанувати себе. Але другої хвилини він вже згадав, що він же актор. А до того ж він був не тільки тенор, а й наш танцюрист, який у дивертисменті мав виконувати танець іспанського жебрака за постановкою Мордкіна. І П'єро, хвацьки заломивши конфедератку набакир, тупнув своїми чорними бархатними туфлями і вдарив навприсядки. Грім оплесків вітав його пірует. Долоні заляскали, і почався несподіваний дивертисмент.

Веселий червоноармієць вже тікав, вже відходив на носках від своєї пари, а П'єро вже наздоганяв його навприсядки. Потім веселий червоноармієць вихопив палаш з срібних піхов і кинувся дрібушечками на свого партнера, а партнер Пілсудський-П'єро вже тікав від нього всякими ключами, ножицями та іншими балетними піруетами. Оркестр Ковальчука гримів бубнами і тарелями в такт відомій мелодії, і дружний приспів, не зовсім, правда, пристойний, але широкий, лящав далеко навкруги:

І, пся крев, від того хлопа
Заболіла в пана...

Так народилася ідея імпровізації, політичного шаржу та малої портативної форми у виступах театру перед бійцями на фронті.

Тепер, коли в чергових виступах закінчувався оперний уривок «П'єро і П'єретта», П'єро сам надівав конфедератку, яку йому від щирого серця подарував той веселий заводіяка боець, і, виходячи перед аудиторією, насамперед журно схилився і підтягував штани. Куплети не писав ніхто. Вони з'являлися самі. Він співав ті куплети, які співав фронт, які складали самі бійці, які з'являлися невідомо звідки. За куплетами з'явилися шаржовані танці. Потім з'явилися і цілі сцени.

Коли поїзд рушив з тої станції, весь натовп пішов провжджати акторів. Актори так і йшли в гримі — П'єро, П'єретта, Арлекін. Всі пританцьовували і гукали «ура». Товариш Моржев виліз на приступку вагона і звів руку догори. Абсолютна тиша запала зразу ж. І тоді товариш Моржев урочисто проголосив:

— А тепер, товариші, дозвольте доклад-лекцію на тему

«Імперіалістична політика Антанти» вважати... Доклад робитиму я.— І він розкрив свій вагітний портфель.

Півтори години тривала доповідь, і півтори години стояли бійці перед вагоном, просто на рейках, оступаючись тільки, коли треба було пропустити ешелон по сусідній колії. І півтори години вони уважно слухали. І чудно — отут, на залізничній колії, просто голого неба, без столика з червоною скатертиною та графина з склянкою, доповідь справді була цікава і доречна.

Коли поїзд вже рушив, крізь натовп до акторів протиснувся якийсь молодик у папасі і штатському пальті, підперезаному кулеметними стрічками. В руках у нього був зошит.

— От,— сказав він, хапаючи акторів за руки,— це п'єска така «Марат, или Друг народа», одна дія, і все таке. Я,— зашарівся він,— розумієте, все сам її хотів тут силами наших бійців організувати, але все бої і бої і ніяк не випадає часу. Та й жінщина у нас була одна, щоб грати громадянку Суріель, але це була сестра, і, розумієте, її якраз забило шрапнеллю. Може б, ви поставили нам цей спектакль? Бійцям дуже цього хотілось би. Вже, мабуть, всі знають напам'ять. Га? Ви ж будете скоро назад? Може, приготуєте і поставите нам? Га? А книжечку візьміть, тоді, як заграєте, то й віддасте. Добре?

Ми п'єсу взяли.

І коли за тиждень наш агітпоїзд спинився знову на цій станції, ми дали прем'єру «Марата». Правда, тієї частини вже тут не було. Ми показали п'єсу іншій частині. Зошит п'єси повернути власникові так і не пощастило. Може, він був вже десь далеко, а може — поліг смертю хоробрих в бою?

Він — разом з тим веселим заводіякою — назавжди зостанеться в пам'яті другому народу, другому театру. З його легкої руки театр починав складати свій революційний, мобільний — а мобільний — то найважливіший для фронту — репертуар.

«ПО ВСЕМ СТРОГОСТЯМ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ»

В боях Червоної Армії з білополяками та петлюрівщиною наш театр ріс і міцнів.

Виростав і міцнішав наш театр і художнім складом, і самим репертуаром. З Києва Дорпрофсож (Дорожний

професійний союз залізничників) привіз групу нових акторів і нового режисера. В репертуарі було тепер щонайменше п'ятнадцять п'єс з наголосом на такі, що правили на той час у бідному на революційні п'єси репертуарі за п'єси революційні. То були «Дни нашей жизни» Андреева, «Дурные пастыри» Мірбо, «Черные вороны» Протопопова, «На конспиративной квартире» без автора. Йшли вже в нас і п'єси Горького «Мещане» та «На дне». Виставлений був і «Савва» Андреева.

Одного разу виставу дивилися бійці шістдесятої дивізії.

Шістдесятя дивізія тільки вранці вступила до міста пішим порядком. Її перекидали з іншої ділянки фронту на посилення частин, які добивали відступаючі з білополяками гайдамацькі петлюрівські курені. Дивізія ввійшла до міста без попередніх квартир'єрів, і в переповненому військовими частинами та установами місті вже не було для бійців квартир. Літо кінчилось, йшла осінь, і з неба вже котрий день сіяла холодна, пронизлива мжичка. Бійці, обози, дивізійні установи мокли і мерзли на вулицях просто голого, холодного й мокрого осіннього неба. Ті, що потрапили до театру, так і мали зостатися в театральній залі, до ранку принаймні, постоем. Кухарі носили поміж рядами стільців величезні чайники та баки з окропом і дошки з різаним чорним хлібом. То була вечеря. Завіса пішла вгору під акомпанемент брязкання бляшаних кухлів та хрускоту зашкарублених хлібних скоринок на згодованих зубах.

Командування дивізії та її політвідділ дивилися виставу теж з перших рядів. В буйних оваціях глядачів вони ніяк не відставали.

Після останньої завіси, після бурхливих овацій і криків «ура!» ми зійшли до гардеробної стомлені, але щасливі. Кожна вистава завжди мала колосальний успіх у цього найкращого з-поміж усяких глядачів — глядача-червоноармійця. Але таких буйних овацій і ми давно не пам'ятали. Ми ввійшли до гардеробної збуджені і піднесені, як ніколи.

В гардеробній на нас уже чекали політвіддільці. Вони поспішили нам назустріч з простягнутими руками.

В простягнутих руках були папірці.

Половина акторів театру, майже всі виконавці в спектаклі, дістали такі папірці. Вузькі папірці в одну чверть аркуша, видертого з полінованої інвентарної книги на-

шого ж театру. В лівому кутку синій штамп з приписками фіолетовим чорнилом, праворуч — короткий текст, надрукований тут же, в театрі, на «ундервуді», з червоною стрічкою. Ось цей папірець, пожовклий і потемнілий за багато років, і зараз переді мною:

Штамп. Р.С.Ф.С.Р. — Политическое Управление — (нерозбірливо, здається, — II Армії) — Поли... (нерозбірливо) отдел (нерозбірливо) Стрелковой дивизии... (нерозбірливо) Полит. Пр. 4 окт. 1920 г. № 8979 Д. Армия.

Текст:

Тов. Смоличу.

На основании приказа по Политотделу 60 дивизии от 3 октября с. г. Вы мобилизованы в качестве артиста труппы Подива 60.

Во исполнение сего приказываю вам явиться в Подив (Пушкинская ул., дом Крумова) к 12 часам 4-го октября.

За неявку будете арестованы и привлечены к ответственности по всем строгостям военного времени.

За Начполитпросвета С. Месниц... *(підпис)*

Зав. клуб-театр-секции *(підпис)*

(Кругла печатка)

В кутку гардеробної сидів старий актор Сафронов. В руках у нього тремтів точнісінько такий папірець. Він вертів його перед очима, роздивляючись з усіх боків і бубонів:

— Много подношений я имел на своем актерском веку. Букеты красных роз... корзины с белыми лилиями... в купеческом собрании мне поднесли, припоминаю, в девятьсот седьмом году дюжину шампанского... а как-то раз преподнесли мне адрес от благодарных учащихся города Пензы... Но такой адрес, прошу прощения, преподносят мне впервые...

В проході між убиральнями розгоралася запальна і гучна суперечка. Начагітпросвіт військкомату та представник Учкпрофсожу сварилися з начполітпросвітом 60. Голоси гучнішали, брязкали піхви шабель, рипіла шкіряна амуніція. Начагітпросвіт військкомату не згоджувався віддати дивізії акторів з свого театру. Він доводив, що при військкоматі театр обслуговує всі частини, а дивізія хоче забрати його тільки собі. Він виголошував запальну промову про приватну власність та націоналізацію всіх засобів виробництва та культури.

Ми стояли, не розгримувавшись, ні в сих ні в тих. Хто ми — театр військкомату чи театр подиву 60?

Але суперечка між двома нашими начальниками зростала, голоси гучнішали, участь у суперечці брало вже багато людей і з того, і з того боку, в проходи між убиральнями вже набивалася юрба з зали, вона висловлювала свої думки, думки ці передавалися далі, ширилися і до глядацької зали, там їх підхоплювали.

Завіса пішла вгору, і розпочався мітинг.

Чий театр — дивізії чи військкомату?

І бійці вибігали на кін, розмахуючи зброєю, збиваючи шапки на потилицю, і гарячими, похриплими в походах і боях голосами вимагали одного:

— Бути театрові при дивізії!

— При дивізії! — гучно зустрічала зала виступ за виступом. — Правильно! При дивізії! Ура!

— Це партизанство! — гукав у відповідь начагітпросвіт.

Але зав. клубно-театральної секції подиву вже підходив до кожного актора з аркушем паперу і пачкою грошей у руках.

Він пропонував усім мобілізованим одержувати тут же утримання за місяць вперед.

Вистава почалася 3 жовтня, наказ був датований 4-м, бо виданий був тут же, в антракті, після дванадцятої ночі. На дванадцяту дня 4-го ми вже мали бути в подиві.

Але ще о дев'ятій вранці дивізія раптом спішно вирушила на фронт. Ворог підступав ближче, про це свідчили громи недалекої канонади. І о дванадцятій на Пушкінській вулиці в будинку Крумова ми не застали в подиві жодної душі.

Тоді ми кинулися до нашого комісаріату. І там на підводи вантажили останні друкарські машинки. Ворог прорвав фронт, і військовий комісаріат евакуювався. Начагітпросвіт вийшов нам назустріч. В одній його руці був аркуш паперу, в другій портфель.

Він сповістив нас, що в зв'язку з спішною евакуацією військкомат не може взяти з собою театр, і акторам пропонувалося зоставатися в місті, ждучи повороту червоних частин. Аркуш паперу — то була відомість на зарплату за місяць. В портфелі — пачки з грошима. Агітпросвіт пропонував нам негайно ж, і не затримуючи його, одержувати від нього ще одне утримання за місяць вперед.

Над вулицею вже рвалася шрапнель.

ПОЧАТОК ХАЛТУРИ

В театрі слово «халтура» з'явилося, здається, саме за років громадянської війни. Весь народ, злетівши на вершини ясності класової свідомості, запалений священним гнівом, в єдиному могутньому пориві повстав самовіддано на прекрасні битви за своє і всього людства майбутнє. Він кинув на цю велику боротьбу все — всі свої багатства, всі сили, всю снагу. Він віддає їй і своє неповторне життя. Мистецтво теж пліч-о-пліч з народом стало до бою, до останнього рішучого бою. Воно віддає себе всього народові і майбутньому.

Але в напрузі боротьби, в запалі бою так просто і легко підсунути за безцінний витвір мистецтва огидну профанацію і дістати за неї повним рахунком дзвінку монету широї подяки. Як тухлу рибу заклопотаному покупцеві втридорога.

Що може бути огиднішого і мерзеннішого за халтуру в мистецтві?

До нас слово «халтура» і самий його презрениий сенс привезли.

Десятки якихось «театральних колективів» раптом хмарою впали на фронт, на армію. Вони ніколи не сиділи довго на одному місці, ніколи не працювали довго при одній частині. Вони всі поспіль були «пересувні». Червоноармійці тислися в холодних теплушках довжелезних ешелонів, «колективи» приїздили у вагонах другого й першого класу. Для військових постойв не вистачало приміщень, і бійці ночували просто голого осіннього неба надворі, а «колективи» займали найкращі номери готелів. Армія сиділа на сухому голодному пайку, а «колективи» пили чай з цукром, спекулюючи какао від Волочиська до Одеси і цукром — від Одеси до Волочиська. Коли на спекуляції їх ловила Чека, какао і цукор відбиралися, а акторів, замість арешту, примушували давати безплатний спектакль. Тільки й усього! Червоноармійці ждали мистецтва більше, як чистої сорочки. Бійці ставали струнко, коли артисти проходили повз них. А халтурники підсовували їм мерзоту, яка давно вже зійшла з естрад третьорозрядних купецьких кабаків.

Основоположником халтури в нашому театрі став його новий режисер — Ленський.

Почалася халтура так.

Наше невеличке місто — то був величезний військовий

табір. В ньому зосередився численний гарнізон, незчисленні штаби, безліч військових установ. Крім того, постійно переходили, спиняючись на якийсь час постом, великі військові з'єднання, простуючи на фронт чи повертаючись з нього, поповнюючись та переформовуючись. Лазарети, обози, постачальницькі організації,— тільки цього вистачило б на добрі губернські міста.

І тому, крім двох зимових та одного літнього театрального приміщення, в місті виникло багато менших театральних площадок, нашвидкуруч споруджених театриків та кінематографів. Але театральних колективів було тільки два. «Пересувних колективів» теж на всіх не вистачало. І щодня до театру з'являлися запальні делегації з різних частин, розташованих у місті та по його околицях, з проханням, з благанням прибути до них «на гастролі».

Вони заклинали ім'ям революції, закликали до трудової свідомості і обіцяли віковичну подяку пролетаріату, славу, тріумф, овації і додавали до них денний, дводенний, триденний червоноармійський пайок на кожного актора, включаючи і технічний персонал. Вони спокушали півфунтом цукру, пляшкою гасу, десятком пакуночків сірників. Вони підводили баских кавалерійських коней, вони зганяли підводи і тачанки, вони під'їздили розбитим авто, заправленим чистим ректифікованим спиртом. Вони приходили з полковими прапорами, духовим оркестром і почесним караулом.

Серце режисера Ленського здригнуло. Власне, там і здригатися не було чому. Він волів чаю з цукром, гас йому також був потрібний, як і всім іншим.

І він влаштував так. В кожній виставі бувало два, три, чотири вільні актори. Нашвидкуруч вони розучували якийсь заяложений, найпошліший водевіль. Потім кожний міг продекламувати, заспівати чи пройтися під гармошку чечіткою. І «пересувна програма» була готова.

Водевіль був ганебний, актори не встигали вивчити своїх ролей, замість костюмів часів Людовіка-надцятого, вдягалися френчі і ватні тужурки, декламатори читали з листа, співачки давали півня, танцюристи нічого, крім краков'яка чи польки-кокетки, не знали — дарма. Все одно — овації починаються ще до початку вистави, тільки-но розсунеться завіса і стомлені бійці побачать на сцені актора, побачать, що вони в театрі і перед ними радісний відпочинок на кілька годин. Все одно обіцяні півфунта цукру, гас та сірники видаються наперед, коли халтурник

тільки сідає гримуватись. Та де там гримуватись — наліпити вуса і все.

І щовечора, коли в нашому театрі йшов черговий і непоганий спектакль, трое-четверо зголоднілих халтурників відламували чортового танця десь у похідному театрикові прохідного полку. Режисер Ленський вправлявся поспівати по халтурах майже щоразу.

Прийшла черга і на моє падіння.

Ввечері йшов «Поташ и Перльмутер», де я грав якогось банкіра, що вмирає чи взагалі зникає з п'єси після першої дії. Після вранішньої репетиції до мене підійшов режисер.

— Сьогодні,— сказав він,— халтура в дванадцятому полку. Півфунта цукру, фунт хліба, дві тарані і солонини з загального шматка. Крім того, всіх нагодують вечерєю з червоноармійського казана. Можливо, по дві пачки махорки на брата. Ми дамо їм «Однажды вечером». Генерала гратиму я.

— Але ж,— здивувався я,— ви ж граєте ввечері Поташа.

— Я починаю з середини першої дії,— зауважив Ленський,— і початок у нас о восьмій, ще й після лекції. А там ми почнемо о шостій. Частина кінна, мені дадуть коня, і я встигну. Я не буду розгримовуватись. З тим же гримом, що в генерала, можна грати й Поташа. Але от на концерт я не зможу лишитися. Ви кінчаєте після першої дії. Ви сядете на коня, яким примчу я, і поїдете, замість мене, продекламуєте в концерті. Майте на увазі, хоча в п'єсі ви й не зайняті, вам також буде повний пайок: півфунта цукру, фунт хліба, дві тарані і солонини з загального шматка, ми розважимо її самі. І вечерю, я гадаю, теж встигнете одержати. Отже, не робіть складного гриму на вашого банкіра.

Ввечері о восьмій Ленський ще не прийшов. О дев'ятій кінчилася лекція, а його все ще не було. І тільки рівно за дві хвилини, якраз тої секунди, коли помреж вже вхопився за волосся, бо Поташ мав би вже стояти поруч із ним і ждати на «приготуйтеся, готові, пішли»,— якраз тої секунди двері розчинилися і в клубах пари знадвору влетів Поташ-Ленський. Він скинув пальто на ходу, жбурнув генеральський мундир на підлогу і був уже на кону.

— Швидше,— встиг він лише прохрипіти мені,— кінь жде!

І його перші слова на кону прозвучали водночас з тим, як хряпнули вже за мною двері.

За п'ятнадцять хвилин я був уже на околицях, в місці розташування частин. Ще за хвилину я ввійшов за лаштунком імпровізованого театру. Світло ацетиленових ліхтарів вдарило мені в лице.

Тої ж секунди кілька чоловіка кинулися до мене. Хтось зірвав з мене шинель, хтось другий насунув перуку, хтось третій вже штовхнув мене в спину, але хтось четвертий перестрашеним шепотом прохрипів:

— А погони, а погони? Ви забули погони! Де генеральські погони?

Генеральських погонів не було.

І поки хтось п'ятий шматував аркушик цупкого цукрового паперу, викреслював тоном гриму номер один генеральський зигзаг вже на плечі, бо хтось шостий в цей час пришивав погони, — за це коротке, кількасекундне «поки» я встиг зрозуміти з шепоту моїх халтур-поплічників, що зараз мені треба грати генерала. Того самого генерала, якого мав грати, і я був певний, що вже зіграв Поташ-Ленський. Перед виставою, виявляється, був мітинг, початок затримався, і Ленський мусив мерщій гнати до театру, пославши мене замість себе...

Мене штовхнули межі плечі, і я опинився на кону.

Генерала я ніколи не грав і ніколи не читав п'єси «Однажды вечером». Я її навіть не бачив. Я тільки приблизно знав її зміст. Генерал арештовує революціонера і допитує його, в цей час до нього приходять дама, обіцяючи свою любов. Але вона не дама, а революціонерка, яка має звільнити заарештованого. Генерал не згоджується, дама убиває його. Все відбувається в другій дії. В першій дії генерала нема. В першій дії революціонер і революціонерка кохаються. Значить, перша дія вже пройшла, раз мене виштовхали на кін...

Ось і дама. Вона кокетливо посміхається назустріч мені — генералові. Внизу, з будки, визирає суфлер. Він здивовано розглядає фізіономію генерала — генерал був не той. Суфлер журно зітхнув і махнув рукою.

— Чим можу служити? — прошепотів він.

Це були перші слова генерала.

Вище, понад суфлерською будкою, моторошно ворушилася світлими плямами облич зала глядачів. Подих сотень грудей віяв на мене. На мої слова напружено чекали. Дика лютя клубилася у мене в грудях. Зірвати генераль-

ські погони, жбурнути геть прокляту перуку, вхопити стільця і трахнути Поташа-Ленського, проклятого халтурника, по голові.

Але Ленського не було. Зала ворушилась, і суфлер шепотів. Дикий страх заповзав гадюкою мені в груди, сковував мені члени, холодив кров. Що мені робити? Що маю діяти я?

— Ви хочете спитати мене,— почала тоді, жаліючи мене, моя партнерка-дама, приязно, але велично посміхуючись,— чим ви можете мені служити?

— Так,— прохрипів я,— чим я можу вам служити?

Вона відповіла.

Знову зашелестів суфлер. Я мовчав. Суфлер зашелестів дужче. Я мовчав. Він зашелестів ще дужче. В будку постукав хтось з глядачів руків'ям шаблі.

— Молоденький,— почулося з зали здивовано,— а вже генерал...

Це говорилося про мене. Так, молоденький,— мені було щойно двадцять років, а гриму я накласти не встиг.

— Ви такий молоденький,— раптом повторила моя партнерка, дама, слова, кинуті з зали, немов із суфлерської будки,— а вже генерал!

Суфлер пирснув.

Я зітхнув і перейшов ближче до суфлера.

— Сідайте,— тим часом сказав я дамі,— я вам радий.

Що більше я міг сказати?

Поволі ми з дамою розговорились. На щастя, в кишені були в мене цигарки, і я безперестанку курив,— закурюючи чи й тільки затягуючися, так зручно слухати суфлера. Дама просила за свого нареченого, я відмовляв. Потім вона загрожувала, а я стукав кулаком по столі. Потім вона вихопила револьвер і мене вбила. Я був страшенно радий і з гучним зітханням полегшення перекинувся навзаки.

Буря оплесків вітала цей акт справедливої кари проклятому білому генералові. Мерзенного ж халтурника покарала ніжка стільця, об яку я таки здорово вдарився тім'ям.

Потім я звівся і, взявшись за руки, ми з дамою кланялися на всі боки і притискали руки до наших халтурницьких сердець. Вона кокетливо всміхалась і кивала голівкою туди й сюди. Я дивився в землю, і з очей моїх рясно текли сльози.

Але, присягаюся, вони текли не того, що з розсіченої

потилиці капало щось тепле і страшний біль ламав мені череп. Вони текли того, що я зневажав себе більше, ніж усіх генералів світу. І я жалкував, що в патроні револьвера був тільки згорток паперу поверх пороху, а не справжній свинець. Я хотів тоді вмерти, присягаюся.

Зала гула, зала ревіла і шаленіла. Бійці аплодували, тупотіли ногами і на повні груди гукали «браво» та «біс». Вони дякували нам, вони хвалили нас, вони вітали нас — артистів, що служать народові!

Мені — від щирого серця і від невибагливого захоплення — гукали «браво» люди, що в боях і небезпеках пройшли країну з краю до краю, що звільнили наш народ на вічні віки, що завтра, можливо, наложать своїм простим життям. А я був тільки всього халтурник.

На конях ми прискакали до міста назад. За бортом шинелі пекли мені груди півфунта цукру, фунт хліба, дві тарані. Я під'їхав до театру і влетів за лаштунки.

Поташ саме сходив східцями сцени, простуючи до гардеробної. Кінчилася третя дія.

Я підбіг до нього і розмахнувся. Я цілив просто в лице.

Але костюмер, хтось з акторів, суфлер і якийсь меценат з публіки встигли, на жаль, вчасно перехопити мою руку.

Я видиравсь, я пручавсь, я крив його словами, яких не вимовляв ні до того, ні після того.

А він знизував плечима і обіцяв поставити питання про образу на місцевкомі.

Мене відштовхнули кудись у куток.

Тоді я згадав про цукор, хліб і тарані. Я вихопив усе це мерщій з-за пазухи і розмахнувся, щоб жбурнути все це просто в пику Поташеві.

Мене вже ніхто не тримав. Але рука моя з вузликом цукру, шматком хліба та двома таранями спустилася сама.

Мені шкода стало хліба й тарані. Їх же можна було з'їсти завтра в обід. А потім випити чаю не з сахарином, а з справжнім цукром.

Так я зробився халтурником.

ПРО МИСТЕЦТВО

Між собою актори ніколи не говорили про мистецтво. Ні абстрактно про теорію, ні конкретно про практику, — навіть у зв'язку з готованим спектаклем.

Саме слово «мистецтво» вживалося раз у раз як заклят-

тя, як висока обітниця, — з молитовним благоговінням, з відчуттям власної ницості, з епітетом «святиє». Святе мистецтво! І це не було тільки ханжество, це була наче релігія, наївна і щира — смиренне схилення перед непо-рушним символом чистої віри. У сутінку лаштунків розмови велись тільки впівголоса. Брутальна лайка на кону ніколи не вимовлялась.

Але говорити про мистецтво було не прийнято, ніяково, неподобно, як «уживати ім'я господа бога твогого всує». Говорити про мистецтво було непристойно, як про щось сороміцьке.

Можливо, в цьому була своєрідна, примітивна чистота. Адже кожному акторові до мистецтва було так само далеко, як і від мистецтва до кожного подібного актора. І саме мистецтво існувало окремо, як щось сокровенне, про що й справді голосно не говорять.

Вся робота в театрі провадилась так.

Визначалася п'єса, переписувались ролі, тоді відбувалася зчитка, потім — репетиція під суфлера, зразу на повному голосі й повним тоном. Попередній контур ролі режисер визначав не від характеру персонажа, а тільки від взаємин його з іншими персонажами, не від внутрішнього світу, а тільки від фізичної зовнішності дійової особи. Важлива була не ідея п'єси, а сама дія, фабула, драматургічна інтрига. Особисте, психічне життя мав тільки головний персонаж, — його трагедії чи радощам підпорядковувалося все інше. Мізансцени розводились тут же на репетиції, залежно від того, як було зручніше головному персонажеві, щоб бути показнішим перед глядачем. Важливий був не спектакль, а центральна роль у ньому, важливий був не ансамбль, а виконавець центральної ролі. Всі інші виконавці мали створювати найсприятливіші обставини для головного виконавця. На репетиціях режисер дбав лише про те, щоб на виставі не знизився тон і не виникло непередбачених пауз. Майстерність актора визначалась двома уміннями: інтуїтивно потрапити в тон і своєчасно подати партнерові репліку. І це було все. Для іншого існував сценаріус: він дбав про своєчасність виходів та доречність сценічних ефектів. А взагалі режисер пильнував відтворити спектакль так, як десь, колись довелось йому побачити цю п'єсу в іншому, кращому театрі. І, даючи вказівки, він козирав своєю ерудицією: цей монолог Петіпа провадить на шепоті, тут Кузнецов випростовує руку і застигає на тридцять секунд,

а в цьому місці Орленев скрикує і стрибає на два кроки вбік.

І тому я був надзвичайно здивований і схвилюваний, коли зо мною раптом заговорив про мистецтво Нізвольський.

Нізвольський не був актором, він був акомпаніатор. Він прийшов до театру в подертій червоноармійській шинелі і в кашкеті з зіркою, з розбитим посередині дашком. На ліву ногу він припадав. Він був червоноармієць, поранений у боях з дроздовцями і звільнений з армії як інвалід. До фронту він був студентом інституту цивільних інженерів і музикант «для себе» — піаніст з довгими сухими пальцями. Його жести були повільні і ніякові, голос тихий і задушевний, очі глибокі і зосереджені. Він любив музику над усе. Любив також скульптури Мікеланджело і поезію Байрона. Це Байрон надихнув його вступити добровольцем до Червоної Армії. Тепер, віддавши боротьби за свободу своє здоров'я, він вступив акомпаніатором до театрального сектору агітпросвіту військкомату.

— Ви студент? — спитав мене Нізвольський.

— Так, — відказав я.

— І ви любите мистецтво, колего?

Я зніяковів. Я ще ніколи ні з ким не говорив про таке інтимне і сокровенне — про мистецтво.

Ми стояли в сутінку за лаштунками. Репетиція шойно закінчилась, і всі розійшлися на обід. Тепер дві-три години, поки не прийде лаштувати декорації помреж, тут буде тихо, самотно і хороше. Темні абриси падуг таємниче манячать угорі, паки мотузів, мов щупальці якихось потвор, моторошно звисають з колосників, різні приставки, ускоси та приступки розкидані без ладу по підлозі, завіса підтягнута догори, і навскоси через чорне провалля зали стелеться неспіливе віяло денного проміння, що вибивається з щілин затулених горішніх вікон. Таємничий і хвильний присмерк порожнього театру! Я любив мріяти в таку пору, отак на самоті, тут, на якійсь канапі в стилі Людовіка-надцятого, закинувши руки під голову і примруживши очі.

— Я завжди мрію про мистецтво, — каже Нізвольський, не дочекавшись моєї відповіді. — А про що мрієте ви, колего?

Я ніяковію ще більше. Ніхто ніколи не питав мене про мої мрії. Та й мрії мої були завжди такі невловимі, незбагненні, неясні мені самому, чудернацькі й дитячі.

Нізвольський сідає до рояля і торкає клавіші.

— Шопен,— каже він,— ви любите Шопена, колего?

Я мовчу і ніяковію. Я не знаю, люблю я чи не люблю Шопена.

І розмови з Нізвольським стають постійними. Ми навмисне затримуємося в театрі або приходимо раніше від усіх. Він грає, а я мрію на каналі. Зрідка ми перекидаємося словами. Нізвольський говорить про мистецтво. Говорити про мистецтво він може без кінця. Довгі сухі пальці бігають по клавіатурі, ніжно, майже без натиску торкаючись клавішів, тиха мелодія струмить з-під них, мов лісовий струмок, а мова в цей час ллється, задушевна і сумна, мов мелодекламація «під сурдинку».

— Мистецтво,— мелодекламує Нізвольський,— це як кохання: без нього не можливе і не потрібне життя...

Гучний гуркіт потрясає все довкола, тремтять стіни театру, коливається підлога, деренчать шибки. То розірвався ворожий снаряд десь недалеко від театру. Нізвольський чекає, поки стихне луна, і бере знову ніжний акорд.

— Ми боремося за комунізм. Я мрію,— пристрасно й болісно скрикує він і б'є по клавішах з усієї сили,— щоб комунізм настав якнайшвидше! — Він змовкає, і тільки тужна, тиха мелодія ніжно сочиться з-під його пальців, як кров із свіжої рани.— Бо комунізм — це мистецтво...— Довгий час він тільки грає щось, бурхливе і райдужне, потім уриває і говорить звичайним, не декламаційним голосом: — Ви знаєте, колего, коли настане комунізм, не буде людей, які б не володіли бодай якимсь мистецтвом. Один гратиме на арфі, другий співатиме серенади, третій вирізьблюватиме скульптури! — Він підкидає руки вгору і бере мажорний акорд.— О! — стогне він.— Швидше б уже комунізм!

Гуркіт знову потрясає все довкола, ледь далі, але такий же потрясливий,— б'ють з шестидюймовок. Паровоз на залізничній колії верещить надсадно і невгамовно, Нізвольський грає піано, потім уриває.

— А мене не беруть знову до армії,— сумно говорить він,— я не можу жити, не борючись за комунізм. Людина живе, борючись за свою мрію!

Нізвольський розповідає мені про мистецтво Еллади, про часи класицизму, про Ренесанс. Потім читає Байрона і згадає Айседору Дункан.

Музикант він був прекрасний.

Загинув Нізвольський так. З концертом він виїхав на лінію фронту. Під час концерту раптом налетів ворожий аероплан. Він скинув бомбу, і бомба влучила в коло бійців, що слухали Шопена. Скрипаль, якому акомпанував Нізвольський, був убитий на місці. Але Нізвольський зостався непоранений і живий. Скрипка теж була ціла. Коли гуркіт пропелера затих вдалині і всі бійці звелися на ноги, Нізвольський взяв інструмент і грав далі сам. Бійці сиділи довкола і тихо плакали.

Шальна куля влучила Нізвольського, коли він повертався з фронту, скрипка зосталась ціла.

КОМІСАР ТЕАТРУ

Театр аж гув від урагану оплесків.

Заключне форте фінальної арії ще не відбриніло, кінцева мізансцена ще не завершилася, спектакль ще не закінчився, а вже зала не могла стримати свого захоплення і вибухла гарячими оваціями.

— Браво! — гриміли оплески. — Біс! — ревів театр. — Ура! — гукали бійці, немов ішли на неприступніші ворожі позиції.

І вже не було ні фінального форте, ні останніх акордів оркестру, ані самого спектаклю. І кума Марта вже не була кумою Мартою — перед глядачем була тільки актриса, чудовий виконавець ролі куми. І актриса вже скинула сценічну подобу, вже похилилася перед залом в глибокому реверансі. І завіса повзла вже згори вниз, готова впасти й проглинати світ щойно баченого лицедійства. Глядачі тупотіли ногами, гриміли зброєю, зривалися з місць і мерщій бігли до оркестріону, ближче до кону, — справді на приступ.

Завіса впала, але вибух оплесків зметнув її знову догори.

Актриса розкланювалась на всі боки, манірно присідала, тиснула руки до серця, посилала в залу кокетливі безе.

Десять разів виходила актриса на виклики, успіх був надзвичайний.

Нарешті зала сяк-так втихомирилась. Актриса випурхнула за лаштунки і величаво попливла до гардероба. Актори, робітники сцени, всі інші перед нею поштиво розступалися. Поштиво дав дорогу навіть пихатий польський шляхтич вісімнадцятого століття, — щойно її партнер на

кону, — поштиво привітав і цього їй ніколи не простить, бо за все своє тридцятилітнє життя на сцені він ніколи не мав таких овацій. Парубійко в гімназичному кашкеті з двома дірочками там, де ще недавно був герб Міністерства народної освіти, — помреж, професійною якістю якого має бути уміння ніколи і нічим не захоплюватись, — і той застиг з захоплено роззявленим ротом.

А зовсім молода акторка, та сама, яка в фінальній сцені виконувала тільки роль без слів, тепер принишкла за лаштунками і заворожено дивилася услід примадонні, розмазуючи по щоках сльози і грим. Вона була закохана в приму чистим і пристрасним коханням новака до дійшлого майстра, вона зневажала себе за свою мізерність — вона ще ніколи не мовила на сцені жодного слова.

Актриса ввійшла до гардеробної. Посмішка грала на її червоних устах.

Та враз ця посмішка застигла в страшній гримасі, обличчя в жаху закам'яніло, і руки мов неживі впали вздовж торсу.

В кутку біля грубки стояв матрос. Безкозирка зсунута майже на очі, з-під лівого кльоша замість ноги стирчала милиця, порожній лівий рукав бушлата був пристебнутий до плеча.

В правій руці, зігнутій у лікті, матрос тримав наган. Дуло револьвера зустріло актрису.

Актриса зробила машинальний крок назад. Її зблідлі уста ворухнулись:

— Що за жарти... Чого ти хочеш, князь?..

— Ім'ям революційного трибуналу... — прохрипів матрос. Голос у нього був перестуджений і невиспаний.

Актриса знесилено сіла.

На порозі вже стояли двоє червоноармійців з гвинтівками в руках.

Ще за дві хвилини, загорнувшись у манто наопашки, актриса вийшла з гардеробної. Попереду йшли червоноармійці, позаду з наганом наготові шкандибав матрос. Актори, розгублені й зблідлі, стовпилися в проході між гардеробами. Помреж у гімназичному кашкеті так і застиг з атрибутами своєї безмежної влади на кону — з дзвіночком та згортком сценарію в руках. Шляхтич вісімнадцятого століття, вже без перуки і вусів, височів у позі глибокого трагізму. Молода акторка припала до куліси, руки її тремтіли, все її худорляве тільце здригалось, а очі розширилися, чорні й округлі: вона нездатна була по-

вірити, що це дійсність, а не кошмар — чудову актрису Ріту Войнарську виводять під збройною вартою!

Одну хвилину ще панувало страшне мовчання. Всі закам'яніли на своїх місцях. Та в цей час світло електричної лампочки кліпнуло два рази — то електрик подавав гасло перед дзвінком. І тоді помреж крутнувся на місці, неначе вдарений електричним струмом. Наосліп кинувся він на кін. Його дзвіночок калатав, як на пожежу:

— Дивертисмент! — репетував помреж... — По місцях! Даю третій! Маестро, бум!

Молода акторка схилилася до одвірку і тихо заплакала.

Тієї ночі штаб дивізії жив незвичайним життям.

Ще звечора стало відомо про удар під Житомиром. Кіннота Будьонного серпом врізалася в польський фронт і враз ударила на Бердичів. Київ відрізано, фронт польської армії розколовся надвое і покотився на захід до Шепетівки та на південь до Вінниці. Розвідка щойно донесла, що південна шалюзка польського фронту спішно перешиковується, очевидно, гострієм на Умань — Тарашу. Чи не збираються вони таким же серпом вдарити кінноті Будьонного в тил? Так чи не так, а тепер дивізія, яка ще сьогодні вранці була постоем у глибокому тилу південно-західного фронту, раптом опинилася перед польськими частинами в лоб. Якщо буде польський удар, то його прийняти на себе має дивізія. Якщо не буде, однаково саме їй треба забезпечити тил для операцій кінноти Будьонного. Так говорила стрічка з прямого проводу командування фронтом.

Комдив сидів у кабінеті начальниці жіночої гімназії. На стінах поруч з картою дислокацій висіли ще таблиці слів на «ять». На шафі стояли лейденські банки, катушка Румкорфа, муляжі людського серця і печінки. Учебний електрофор Гольца стояв поруч з набором телефонних апаратів на вікні. За вікном білів ранок. Оперативна нарада командування закінчилася щойно. Командири полків і окремих частин один по одному діставали розпорядження і виходили поспіхом. Біля під'їзду ординарці стримували їхніх коней.

Ще до полудня треба було здійснити перерозташування частин на об'єкти польського гострія. І бій дати до ночі. До завтрашнього ранку небезпеку польського контрудару треба ліквідувати.

Останнім дістав наказ командир кінної розвідки Довгорук:

— Розгорнутися в бойовий ескадрон коштом команди видужуючих та ад'ютантського складу. Бути готовим до вечора врубатись в польську колону на марші.

— Слухаю, товаришу комдив! — хвацько вдарив пальцями об свою кубанку Довгорук і, рясно брязнувши шпорами, шаблею, біноклем, двома револьверами та війнувши червоним гусарським галіфе і синім венгерським доломаном, зробив «кругом» і вийшов геть.

Комдив похилив свою голову до карти на столі. Потім звів очі і глянув перед собою. В кімнаті було тихо і порожньо. Тільки клуби тютюнового диму стелилися до турецьких канал і хмарами клубочилися до стелі. Погляд комдива плив за хмарами диму — невидючий, сторонній. На мить він затримався на учбовому електрофорі Гольца.

— Князьковський,— сказав він,— браток!

З кутка звівся матрос. Милиця grimнула об ніжку стільця. Похашцем поправив матрос порожній рукав і виструнчився перед комдивом.

— Діло серйозне, Князьковський,— роздумливо мовив комдив.— Думка така, що як підемо завтра, то йтимемо не спляючи багато днів, а може, й тижнів, аж поки не станемо на кордоні, ба й по той його бік...

— Так точно, товаришу комдив,— погодився Князьковський,— предполагаю, що так...

Комдив уважно дивився на матроса, але думав про інше і викладав:

— Політвідділівці вже роз'їхалися по полках, і я думаю, що за це діло доведеться взятися тим часом тобі.— Посмішка перебігла під вусами комдива.— Та й ти ж у нас неабиякий спеціаліст на ниві театрального мистецтва. Здорово ти цю саму примадонну мокрим рядом накрив. Га?

Князьковський потуманів, поправив безкозирку і глянув комдиву в лице:

— А про що мова, товаришу комдив? Щось я недопийму...

— Мова про те, що бійцям непереливки будуть,— битися день у день, а ніч у ніч у марші, та й гарячу юшку, гадаю, сьорбатимуть не щодня. Знову ж таки і махорки в постачальницькому відділі чортма. Доведеться нам прихопити з собою театр. Га?

— Точно так,— згодився Князьковський.— Мисль...

— Тож-то. До вечора маємо час на організаційний період. З Особливим відділом я про тебе погоджу сам. А тепер — біжи, товаришу комісар театру.

Звої тютюнового диму пурхнули врозтіч і завихрилися по кімнаті. Князьковський оступився і захитався на своїй милиці. Безкозирка сама полізла з лоба аж на потилицю. Єдиною рукою Князьковський гучно вдарив себе в груди:

— Мене?! Башенного з тральщика «Верный»? Командира панцирного поїзда?! Коли контра... коли гідра... коли фронт?! — йому забракло повітря, він зірвав безкозирку і вдарив нею об землю.— Ти думаєш, як у мене з весни одна нога, так я вже...

Комдив поклав руку на корбу електрофора Гольца і з силою крутнув ручку. Струм вдарив, і він мерщій відсмикнув пальця геть.

— Товаришу Князьковський! Ви маєте наказ командира дивізії прийняти на себе обов'язки комісара театру. Все.

Князьковський підняв з підлоги і насунув на лоба свою безкозирку. Він підтягся, пристукнув милицею і взяв на честь:

— Єсть, прийняти обов'язки комісара фронтового театру!

Ще минулого року найбільшою мрією матроса Князьковського було саме театральне мистецтво. Хіба то не він, повертаючись з своїм панцирником «Верный» з бойових операцій на місце постою, щовечора, не ївши, не пивши, поспішав просто до театру? Хіба то не він, примостившись на звою реквізитних килимів за порталом, щовечора дивився спектакль від початку до кінця, по два, три і п'ять разів той же самий? Хіба то не він подав голові театального місцевкому заяву з проханням зачислити його до кадрового складу пролетарського театру після закінчення бойових дій проти світової буржуазії? Хіба то не він підписав ту заяву — «командир панцирного поїзда, меценат театру Князь Ковський»?

Він. Але ж бойові дії проти світової буржуазії ще не закінчились. Навпаки. І за три дні після тієї заяви — в бою проти петлюрівських банд — снаряд влучив у командирську башту панцирника «Верный» і одірвав командира панцирника, матросу Князьковському, руку і ногу. Півроку після того вилежав Князьковський по лазаретах. І тільки два місяці, як вийшов з лазаретів калікою на все

життя. І Князьковського прикомандирували до Особливо-го відділу.

Лютою ненавистю горів Князьковський проти світової буржуазії, а театр після арешту Рити Войнарської він зненавидів на все життя. І от маєте — тепер його призначають на комісара театру! Що він, знущується з нього, цей чортів комдив, піхтура нещасна, гнила снасть, шаланда з кашею?

Чорний як ніч, вийшов з штабу товариш Князьковський.

Порожній рукав метлявся позаду його спини, милиця вистукувала по бруку гучно і часто.

Наказ треба було виконати ще до вечора. Але де в чортового батька знайти тих акторів? Якби ж то діло було бодай у тому місті, де півроку тому Князьковський проголосив себе меценатом театру, тоді б він дав собі раду і акторів знайшов би з-під землі. А тут, у чужому місті, що йому в бісового батька було діяти?

— Братішка! — перехопив він якогось хлопчика за петельки. — Де тут у вашому презренимому городку міститься всеросійський союз робітників сцени і арени?

Зграя дівтори миттю оточила шкутильгавого матроса.

— Я знаю! Я знаю! Я! — один перед одним вчепились вони в матроський бушлат. — Бре-ке-ке-кекс! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — А маленька дівчинка в батькових валянках аж заляскала в долоні: — А я знаю, де Сільва!

— От-от,— понуро зрадів Князьковський. — Сільву мені й треба. Веди!

І, оточений юрбою дівтори, Князьковський пошкандибав у напрямі до Базарної вулиці. Попереду вистрибом бігла дівчинка у валянках і горлала на все місто:

Сільва, ты меня не любишь и отказом смерть несешь...

В клубі Всеробмису було тихо і тоскно.

Вчорашня історія з Ритою Войнарською мов обухом вдарила всіх по голові. Що ж тепер було робити? Як існувати театрові далі? Без прими не міг відбутися жодний спектакль.

Приміщення клубу Всеробмису було не надто розкішне. Власне, весь клуб містився в одній одній кімнатці. І була то навіть і не кімната, а колись бакалійна крамничка, де Купервас та Коломойцев і син продавали сірники, гас і стеаринові свічки Невського заводу. Тепер від крамнички zostалися тільки полиці та прилавок. На місці каси стояв реквізований у колишнього міського голови роаяль фірми

Шредера. А над роялем, прихилений у кутку, стояв прапор з золоченою гострицею та рясними кутасами, китицями і шнурами.

На прапорі було золоте галтування: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — вгорі, «Мистецтво — масам» — внизу, посередині — серп, молот, півмаска і ліра.

Народу в клубі було небагато — десять-п'ятнадцять понурих людей. Актор, який грав польського шляхтича вісімнадцятого століття, стояв, спершись на рояль і схрестивши руки на грудях. Тепер, коли він був без гриму, було видно, що всі свої тридцять років сценічного життя він грав тільки ролі трагічного діапазону. І зараз він дивився на світ з погордливою зневагою та безвихідною покорою. Він навіть не бачив світу перед собою, його погляд спрямований був кудись туди, вище прилавка і полиць — в споглядання віковичних істин. Молода акторка, та сама, яка ще не мовила жодного слова на сцені, але вже віддала прекрасному мистецтву все своє життя, знітилась у куточку під прапором. Її очі були червоні, а повіки спухлі — вона проплакала цілу ніч, прощаючи свою першу юну пристрасть до найкращої, яку вона знала, актриси.

Помреж у гімназичному кашкеті метушився вздовж прилавка, куйовдив свої русяві патли і, цілком очевидно, вирішував у цю хвилину судьби мистецтва і принципи світоспоруди.

Саме цієї хвилини, оточений бойовими лавами дітлахів, спинився перед дверима з вулиці Князьковський. Над шторою, поверх синьої вивісочки «В. Купервас и М. Коломойцев и сын. Бакалейные и колониальные товары», красувався величезний марлевий транспарант. Метровими літерами на ньому значилося: «Всерабис», сантиметровими — «уездное отделение». Штора була спущена, але десятки дитячих рук підхопили її за низ і з веселим гуркотом відкинули вгору.

В житті, а тим паче в театрі, буває чимало всіляких несподіванок. Буває грім з ясного неба, буває дощ без хмар. Досвідчений актор завжди готовий до несподіваних, непередбачених сценарієм, появ. Та саме цієї появи — матроса — в клубі Всеробмису не сподівалися аж ніяк. Помреж висмикнув цигарку з рота і заховав її мерщій до рукава — як у гімназичній курильці при наглій появі інспектора. По обличчю трагіка перебігла коротка конвульсія, і схрещені руки опустилися вниз. Молода акторка затулила рот руками, щоб не закричати з жаху.

Інші актори посхоплювалися з місць і застигли, де хто був.

Князьковський ступив через поріг і приспустив після себе штору. Якусь мить він оглядав з-під безкозирки розгублених людей перед собою. Він шукав, хто тут старший і з ким годиться держати мову. Сива чуприна трагіка, його величава статура викликали найбільше довір'я. Князьковський зробив до нього два кроки, спинився і мовив, як умів, гречно й привітно:

— Служити в фронтівому театрі будете?

Коротким помахом трагік відкинув кучму волосся з високого чола. Світова скорбота світилася з його очей:

— Служить бы рад, прислуживаться тошно...

Князьковський відсахнувся, і його права рука мимоволі посунулася до кобури. Одначе він зразу ж стримав свій недоречний жест. Та трагік вже й сам злякався своїх слів.

Він поспішив пояснити звичайним людським, недекламаційним голосом:

— Грибоедов. «Горе от ума». Акт первый, сцена десятая...

— Ага... Режисер будете?

Та трагікові вже забракло слів. Все життя він говорив тільки чужими словами. І він кружляв очима, закам'янівши перед страшним матросом.

Тоді, на щастя, вихопився помреж. Взаємини з позатеатральним світом і входили, власне, саме до його обов'язків.

— Режисера немає,— догідливо повідомив він,— його забрала сорок п'ята дивізія, як героя-любownika.

— Героя... чого?

— Героя-любownika, амплуа таке. Ще є жен-прем'є, резонер, буф, характерний.— Помреж вже заклав цигарку до рота.— Я — помічник режисера. Це — трагік, Богодух-Мирський, тридцять років на сцені. Це — інженю-травесті... Нюся, як твоє прізвище?

Резонер, жен-прем'є, буф і інженю-травесті! Князьковський поправив безкозирку і заразом стер з чола піт.

— Так от. Наказом по політвідділу дивізії ви мобілізовані до дивізійного фронтівому театру. За годину,— він кинув оком на годинник на руці в помрежа,— прибути в подив. Пара білизни, чашка, і ложка. За відсутністю героя-режисера його обов'язки прийняти помічнику і відпо-

відати перед революційною законністю. Комісаром театру призначений я.

Хвилину тривало мовчання. Потім з кутка, з-під прапора Всеробмису, раптом забринів дзвінкий дівочий голосок:

— Товаришу матрос,— бринів дзвінкий голосок інженю-травесті, бринів трохи дзвінкіше і трохи гучніше, ніж це було треба,— товаришу матрос, скажіть, чи ви бачили Сару Бернар?

— Що? — не зрозумів Князьковський.— Кого?

— Сару Бернар! Славетна світова актриса! — Нюся відокремилась від прапора і зробила до Князьковського крок.

— Ні,— пробурмотів Князьковський, не добираючи ще, до чого йдеться.

— А Комісаржевську?

— Ні.

— А Заньковецьку?

— Теж ні! — вже відрубав Князьковський, і шия його почала червоніти.

— Ну, а Гамлета ви принаймні читали? Варвар!

Кров вдарила Князьковському в лице, в очах йому потуманіло, і він аж захитався на милиці, немов під ногами була не підлога в крамниці Куперваса та Коломойцева з сином, а хистка палуба рідного тральщика в норд-ост. І він теж зробив крок і спинився проти Нюсі, груди в груди.

— А в Сінгапурі ти була? — Він зробив ще крок, і Нюся повинна була відступити.— А в Шанхаї ти вугілля вантажила? А Порт-Артур ти обороняла? А в дисциплінарному гнилим м'ясом тебе годували? А Гебен тебе топив? А Зимній големи руками брала? А...

— Товаришу комісар! — вихопився помреж, і це було саме вчасно.— Товаришу комісар, а прапор повітового відділу спілки робітників мистецтв Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки накажете брати з собою чи покинути тут?

Князьковський відступив, і Нюся мерщій пурхнула за прилавок. Князьковський стер піт, поправив безкозирку й глянув на помрежа. Тепер Князьковський був зовсім блідий.

— Прапор,— сказав він,— єсть священний штандарт, і ніде, ніколи, ні за яких обставин покинутий бути не може. Прапор взяти.— Він зітхнув і знову поглянув на годинник у помрежа на руці.— Точно за п'ятдесят п'ять

хвилин наказую прибути до політичного відділу дивізії. І ніяких варварів!

Він вийшов, і в крамниці Куперваса та Коломоївцева з сином запала мертва тиша. І тільки Богодух-Мирський, витримавши паузу, прошепотів велично і тоскно:

— О небо! Чи ти бачило це лиходійство?.. Почуй мене, тричі жакхливий боже! Я падаю тобі до ніг... «Розбійники» Шіллера, акт п'ятий, сцена друга...

З репертуаром для нового дивізійного театру справа була складна. Без прими та без режисера, який до того був і герой-любовник у драматичних п'єсах та бас у п'єсах музичних, жодна з готових репертуарних п'єс піти не могла. До того ж, крім інженю-травесті Нюсі, Князьковському не пощастило мобілізувати більше актрис,— вони вже кинулись десь шукати іншого ангажементу. А втім, навіть не це було найгірше. Гірше було те, що комісар театру Князьковський і слухати не хотів про водевілі, які могли б розійтись в наявному складі акторів. Він вимагав п'єси, яка б бодай трохи відповідала тим високим завданням, здійснити які був покликаний театр. Він вимагав п'єси, яка б не тільки розважала бійців у час походу, а й підносила дух, кликала до відваги в гарячих обставинах бойових дій. І спектакль цей мав піти завтра, за будь-яких фронткових умов.

Тому спинилися на пропозиції помрежа дати «Гайдамаки» за Шевченком.

Власне, і «Гайдамаки» не розходились як слід. Оксану грала Войнарська, і тепер доводилось нашвидкуруч готувати цю роль Нюсі. Бракувало акторів на всі персонажі і надто на масу в батальних сценах. Але шевченківський текст у Нюсі був весь на слуху, а ведення спектаклю помреж запропонував у півконцертному плані: окремі сцени з розділів «Ярема», «Конфедерати», «Титар», «Треті півні», «Червоний бенкет», «Лебедин» мали пов'язуватися літературною рецитациєю та музичними інтродукціями.

Князьковський схвалив план помрежа, тим паче, що п'єса мала закінчуватись масовим вигуком: «Кари ляхам, кари, кари лютої, страшної!»— і, заявивши, що всю «реквізицію» він бере на себе, Князьковський мерщій зник за реквізитом.

Було вже надвечір, вночі треба було виїздити невідомо куди, і всі актори сиділи в театрі, кожний на своєму клунку, готові шохвилини до яких завгодно викрутасів долі.

Найгірше було, певна річ, Нюсі. Ще ніколи не грала вона великої ролі, а тут раптом — Оксана! Вона знала текст, мізансцени були їй усі мов на долоні, але ж — ви розумієте самі... До того ж за ходом п'єси вона мала співати. Пісня «Од села до села...» в інсценізації проходила лейтмотивом: її співав кобзар, потім Ярема, тоді повинна була співати Оксана і, нарешті, її підхоплювали всі гайдамаки. З цим співом вони йшли проти конфедератів на бій. Ви розумієте, який відповідальний це був спів?

Нюся взяла згорток ролі і вибігла в садочок біля театру, щоб поки там що, усамітнитись і прорепетирувати пісню.

Під бляклим, обсипаним осінньою жовтизною кущем жасмину вона примостилася на ослінчику. Розгорнула зошит, її слабеньке, але ж приємного тембру сопрано вивело перші рядки:

Од села до села танці та музики.
Курку, яйця продала — маю черевик...

Але спів урвався. Трудні думки обсіли дев'ятнадцятилітню Нюсину голову. Рита Войнарська... Як чудесно виконувала вона лагідну, ліричну і пристрасну роль Оксани. Як прекрасно грала вона кожнісіньку роль. О, коли б Нюсі зробитися колись такою акторкою, як вона!.. Що такого поганого вона могла вдіяти? Ні, ні, ні! Нюся зразу ж з обуренням відігнала геть всякі щодо цього сумніви: хіба ж це можливо, щоб такий митець, такий талант вчинив щось лихе, щось протизаконне? Художник не може зробити нічого поганого! Мистецтво і злочин не сумісні! Мистецтво — це чесність, чистота і душевна краса!

Сльози побігли Нюсі з очей, і вона жалісно-жалісно витягла кінець куплета:

Од села до села буду танцювати:
Ні корови, ні вола — зосталася хата...

Недалеко за садом була залізнична колія, і там чахкали паровози, гриміли буферами вагони, сюрчав стрілочник у ріжок. Сила ешелонів згрудилася сьогодні на станції — дивізійні резерви вантажились, щоб перекинутись назустріч польському ударові. Вулицею мимо театру раз у раз гарцювали кавалеристи: то ординарці чи вістові розвозили з штабу накази. Штаб містивсь у жіночій гімназії, зразу ж за парканом театрального садочка. Штабні службовці принадилися переплигувати сюди просто через паркан —

спочити в затінку зелені чи вкрасти яблук з рясних дерев. На мить образ Рити потуманів, і Нюсин голос забринів певніше і дзвінкше:

Ох ви, дітки мої, мої голуб'ята!
Не журіться, подивіться, як танцює мати...

Та враз Нюся здригнула і урвала спів. Гравій на стежці позаду захрупотів під чиеюсь подошвою. Нюся мерщій озирнулася.

На стежці, прихилившись до яблуні й мрійно замруживши очі, стояв здоровенний козарлюга: кубанка набакир, широченні червоні галіфе, розкішний синій доломан, гнута шаблюка, револьвери, бомби, планшети та інша рясна амуніція. За шнуром доломана цвів червоний безсмертник.

Нюся невдоволено нахмурилася і гортала без діла сторінки зошита ролі.

Та козарлюга зняковів ще дужче. Він зашарівся, похапцем обсмикнув амуніцію, дзенькнув острогами, підтяг ремінь, ще раз дзенькнув острогами, але так і не насмілювався мовити слово.

Нюся мовчала і гортала сторінки. Козарлюга м'явся, подзвонюючи острогами. Нарешті він відкашлявся і таки наваживсь.

— Вибачайте, — потупився він, — я, вибачайте, либонь, перешкодив?.. Воно справді... затим, що я не знайомий... Здрастуйте.

— Здрастуйте, — тихо відповіла Нюся, і знову її погляд занурився в сторінки.

Козарлюгу кинуло в жар, але він таки переміг свою ніяковість:

— Щоб ви, вибачайте, не подумали... той, а просто воно вийшло так: почув тобто пісню, ну й закортіло ближче підійти та послухати... а до цього самого так, вибачайте, я без інтересу.— Він набрав повні легені повітря і нарешті випалив одним духом: — Затим, що на селі в мене зосталася дівчина. Одаркою прозивають, сказати б, моя наречена, так вона теж виводить отаким голосом, вроді як у вас.— Він потупився знову і соромливо признався: — Тільки ж вона любить отієї: «Через річеньку, через биструю...»

Нюся всміхнулася і звела очі на розгубленого хлопця.

— «...подай рученьку, подай другу.— Він раптом по-

жвавівшав, дзенькнув острогами і хвацько кинув пальцями до кубанки.— Дозвольте освідчитися: командир кінної розвідки, а відтак окремого ударного ескадрону, Довгоруку третій!

— Здрастуйте,— знову привіталася Нюся.— Але чому третій? То ж тільки у царів так буває: Микола Другий, Олександр Третій...

Козарлюга враз спохмурнів і кинув крилами брів на свої чорні очі:

— Вибачайте, але ж царі нам без інтересу. Царів ми вже ліквідували до ноги. А коли це ви про наше прізвище, то тут діло інакше. Затим, що ескадроном кінної розвідки попереду всіх командував Довгоруку Никифор. Під Ялтушковом навесні пани порубали його на капусту, і командування перейняв Довгоруку другий, Опанас. Під Летичевом йому розвалило голову петлюрівським снарядом, і командування доручили мені, вже третьому Довгоруку, Денису. А затим, що в ескадроні аж дев'ятеро Довгорукув, то кожний і значиться в порядку номерів.

— Скажіть! — здивувалася Нюся.— Аж дев'ятеро! І все брати?

— Для чого брати! Аж ніяк. Звичайне собі пролетарське прізвище. Ми всім селом у дивізію пішли, а на селі у нас якраз дві фамілії: Довгоруки та Семиволоси.

— А!

Запала ніякова пауза. Нюся гортала сторінки, Довгоруку м'явся. Нарешті він таки наважився знов:

— Артисткою, вроді, будете?.. Прочулись ми, що шкутильгавий матрос комедію для дивізії згарбузовує. Танцюватимете, а чи пісню заводити ваша спеціальність?

На ганок жіночої гімназії в цю хвилину вискочив ординарець:

— Довгоруку! — зарепетував він, приклавши долоні до вуст.— Агов, Довгоруку третій!

— Єсть, Довгоруку третій! — схопився Довгоруку.

— Комдив гукає, паняй сюди!

Довгоруку обсмикнув амуніцію і виструнчився перед Нюсею.

— Маю честь! Вибачайте, але по долгу служби.— На секунду він зам'явся, тоді висмикнув безсмертник і простяг його Нюсі.— Будь ласка!

Нюся розгублено відхилилась. Квітка тремтіла в руці Довгоруку.

— Не від мене, затим що... а від ескадрону кінної розвідки, затим що...

— Ні, ні...— Нюся зняковіла зовсім.— Що ви... ні...

— Ну, вибачайте...— Довгорук стромив квітку назад за шнур доломана.— Воно, звісно, навіть нахабно... для першого разу. Маю честь! — Він козирнув, зробив кругом, підійшов до паркана, підплигнув, вхопився за пруг, підтягся на руках і одним махом опинився на пружі. Його чорні очі ще миттю блиснули і тоді провалилися за паркан. За секунду прогрімилі остроги по сходах і хряснули двері.

Нюся стояла розгублена.

— Негаразд,— почулося раптом з-за її спини, і вона аж кинулася з несподіванки. Позаду неї стояв Князьковський. Він зовсім нечутно виринув з-за кущів.— Негаразд,— з сумним докором мовив він.— Хлопець, коли що, і на смерть за революцію весело піде, а ви йому... радісне серце та в грусть. Як дитя новонароджене, та у сніг...

— Не ваше діло! — скрикнула Нюся і мерщій пішла до дверей театру.— І що за чортів матрос — з кущів вискакує, зауваження робить, таке нахабство!

Князьковський поглянув їй навздогін і зітхнув. Потім плюнув і пошкандибав до театру й собі. Під пахвою у нього були гнуті козацькі шаблукі, в руці старовинні пістолі, за плечима, на мотузці, ціла в'язка конфедераток пілсудчиків. «Реквізіція» до майбутнього спектаклю.

Виставу давали другого ж дня, але вже в іншому місті.

Ще проти ночі акторів забрали тачанки і ще до світанку театр був висунутий далеко вперед, майже на передову лінію дивізії, в розташування головного ешелону. Саме тут передбачалося прийняти польський удар, саме тут і був найбільше потрібний театр.

Це було якесь невеличке містечко з одною церковцею, одним костьолом і двома двоповерховими будинками: хлібна гамазая та паровий млин. Але за майданом перед залізничною станцією стояв довгий дощатий барак, невідомо ким і коли перероблений під літній театр: завіса з цукрових мішків, двадцять рядів шальовок на стовпчиках, задньої стінки в театрі зовсім не було.

Перший спектакль був призначений на сьому годину вранці. Для вечірніх спектаклів не було світла, та й не

дозволялось палити світло близько від фронту. Крім того, за один раз дивитися спектакль могли не більше трьох-чотирьохсот глядачів, а бійців в ешелоні було щонайменше півтори чи дві тисячі. Отже, перша вистава мала бути о сьомій ранку, друга — о десятій, третя — о першій і остання — о четвертій.

Помреж уже наготовив своє господарство. Позаду почепив прихоплений з собою задник: блакитне небо з рожевими хмарами; напхвату за лаштунками виставив дві приставки: ялинка, яка мала символізувати ліс, та хата з рожами й соняшниками, яка мала символізувати село і взагалі всяку заселену місцевість. Коли ж дія мала відбуватися всередині приміщення, тоді обидві приставки переверталися на другий бік: на звороті приставок помреж квачем, умоченим в сажу, намалював віконце і двері. Віконце не розчинялось, двері теж, до них тільки стукали, а виходили поруч, немовби в двері. На час бойового рейду театру його мистецьким кредо був проголошений умовний реалізм.

О пів на сьому помреж закалатав у дзвіночок. В залі було вже повнісінько. Решта бійців товпилась позаду, за тією четвертою стіною, якої в театрі не було. Комісар театру встановив точно чергу: спочатку виставу мали дивитися перша і друга роти, потім їх місце мали зайняти третя й четверта, далі п'ята та шоста, сьома та восьма.

Точно о сьомій помреж вихором вилетів з готового вже до вистави кону:

— По місцях! — репетував він. — Даю третій дзвінок!

Князьковський негайно зайняв своє місце в кутку, там, де мав би бути місток електротехніка.

— Завісу!

Князьковський вхопився за мотуз своєю єдиною рукою й потяг. Завіса посунулася, загурчала, але зразу з жалісним рипом застопорилась. Князьковський напруживсь, і чоло його зросив рясний піт, та марно, якийсь гудз намертво прикипів до гака.

— Заїла, — безпорадно констатував Князьковський. Що його було робити? Не розсунути завіси, значить — не можна починати спектакль.

Але помреж, коли тримав вже в руках свої атрибути верховної влади на кону, був невмолимий як справжній самодержець.

— Завісу! — засвистів він таким страшним шепотом,

що Князьковський навіть виструнчився і притис руку до шва.

— Єсть, завісу! — і, вхопившись за мотуз, він повис на ньому всією вагою. Жили на його лобі налилися синьою кров'ю.

Завіса зарипіла і тихо поповзла. Потім гак не витримав, випорснув з стелі, і завіса вітром вїйнула вгору. Князьковський grimнувся долі.

Рецитатор вступив у текст. Вистава почалась.

Правою рукою помреж тримав Ярему за плече, лівою вже виштовхнув корчмаря на сцену.

— Пшол! — ногою помреж присунув ближче до себе реквізит. — Приготуватись! — Ярема завмер, вуха помрежа ловили з кону репліку корчмаря. — Готовий! Пшол! — Ярема котком вилетів на кін. — Конфедерати! — Три хлопці в кунтушах стояли вже під рукою в помрежа. — Приготуватись! Готові! Пішли! — Нога помрежа тим часом підсувала ближче жаровню і присок. — Титар! — Богодух-Мирський вже стояв поруч, і пальці помрежа допомагали йому застебнути останні гудзики. — Готовий! — Богодух-Мирський розгладив вуса. — Пшол! — Богодух-Мирський перехрестився нашвидкуруч і кинувся на кін, мов у холодну воду.

Князьковського вразило хресне знамення. Він підозріливо кинув йому вслід:

— Що він, релігійний альбо ж з служителів культу?

— Не заважайте! — зашипів помреж так, що Князьковський сахнувся. — Стогін! Жару і приску! — Жаровня вже була на кону. — Старшини! — Конфедерати вже вискочили з кону, зривали кунтуші і напинали жупани. — Оксана! — Оксана була під рукою. — Готова! Пішла!.. Блискавка! Грім! — Грім і блискавка були в руках у помрежа, але він командував і до себе нарівні з усіма. — Готовий! Тра-та-та!

Грім загурчав, вдарила злива. Князьковський з пошаною й острахом позирав на всемогутнього і меткого громовержця в гімназичному кашкеті.

— Вітер!.. Старшини, приготуватися!.. Корчмар на кобзаря!.. Титар на Гонту!

Князьковський оступався перед усіма. Корчмар вилетів з кону, скинув лапсердак і мерщій переодягався в кобзаря. Він мало не звалив Князьковського з ніг. Та в цей час виплигнув титар, штовхнув Князьковського з другого боку, та Князьковський устояв на ногах. Титар зірвав

сіряк, і помреж вже надягав йому на плечі жупан, зав'язував пояс, причеплював шаблю. Тепер це вже був Гонта. Князьковський оступився перед ним, та в цей час з кону випурхнула Оксана і штовхнула його межі плечі.

— Не крутіться під ногами! — зойкнула вона.

— Гайдамаки! — шипів помреж.— Запорожці! Готові! Пішли!.. Гомін! У-гу-гу-гу! Давайте гомін! — Помреж потяг Князьковського за полу.— У-гу-гу-гу! А-га-га-га! Дзвін! — Він вже калатав у рельсу, що висіла в нього над головою.— Задзвонили, задзвонили! Давайте гомін!

— Задзвонили! Задзвонили! — загомонів Князьковський.

— Беріть ножі! Ножі! Хто виносить ножі? — купа ножів уже бряжчала в руках помрежа.

Мимрячи «задзвонили, задзвонили», Князьковський безпорадно озирався. Хто ж виносить ножі? Але ножі не було кому винести. Вже всі актори були на сцені. От тобі й раз! Що ж тепер буде?

Та помрежі ніколи не губляться, ні за яких обставин. Помреж тільки зиркнув праворуч та ліворуч, і вже сіряк, скинутий титарем, лежав на плечах у Князьковського.

— Приготуйтеся! Ви виносите ножі! — Ножі були вже під пахвою в Князьковського.— І гомоніть: «Освятити, освятити!» Готовий! Пішов!

І Князьковський вилетів на кін, гримлячи милицею. Ножі в нього хапали, і він гудів: «Освятити, освятити!»

Під бурхливі оплески завіса повзла вниз. Очевидно, її тяг сам помреж. Оплески не вщухали, і завіса зметнулася догори. Князьковський кланявся разом з усіма. Перша дія закінчилась під овації.

Друга дія мала не менший успіх. Особливий успіх мала пісенька «Од села до села»...». В першій дії глядачі вже чули її з уст Яреми, тепер, почувши її вдруге з уст Оксани, зала задоволено заворушилася. Закінчення пісні вітали вигуком «браво!». Довелося повторювати її на біс. Коли ж згодом на майдані в Чигирині її затягли й гайдамаки, зала не витримала і підхопила й собі:

Од села до села буду танцювати:
Ні корови, ні вола — зосталася хата!

І коли завіса пішла вниз, вся маса глядачів кинулася до авансцени, на кін полетіли папахи, будьонівки і кашкети.

Розшаріла, збуджена випурхнула Нюся за куліси і знову мало не звалила Князьковського. Комісар театру в гуньці наопашки — в бенкеті в Чигирині помреж його виштовхнув у масі повстанців — розмахував рукою і диригував співом. Назустріч Нюсі він щось гукнув, та Нюся одвернулась і пропливла з кону геть.

Та тут її якраз перехопили. З дверей до зали тиснувся гурт бійців і попереду всіх Довгорук третій, в доломані й кубанці. В руках він тримав решето, повне крашанок і яблук-ранет.

Тримуючи в лівій руці решето, Довгорук вдарив пальцями до кубанки і дзенькнув острогами з усіх сил. Вся рясна його амуніція забряжчала й задзвеніла.

— Від імені ескадрону бійців кінної розвідки! — рапортував він, мов перед комдивом. — Затим що... Натє!

Він сунув Нюсі до рук решето з яблуками та крашанками і знову виструнчився, взявши на честь.

— Ура! — залентували бійці. Остроги, шаблі, гранати дзвеніли й бряжчали. Довгорук третій зірвав кубанку і підкинув її вгору. Нюся зашарілась, знітилась, сльози бризнули їй з очей.

— Качать артистку! — вигукнув хтось.

І не встигла Нюся кліпнути оком, як вже дужі руки підхопили її шупле тільце, і вона пурхнула аж під стелю літнього театрика.

Її зловив Довгорук і обережно поставив на землю.

— Вибачайте, — стерявшись, шепотів він. — Просто конфуз... Затим, що бійці розчужені дуже... — В лице йому раптом кинуло жаром. — Що за несознательність, товариші? Це ж вам не просто артистка, а дівчина!

Третя дія мала найбільший успіх. В найгарячіших місцях, коли гайдамаки хапалися до зброї, виставу доводилося перепиняти кілька разів: розпалені глядачі зривалися і, потрясаючи своєю зброєю, втручалися в дію. Тоді Князьковський виходив на кін і починав всовіщувати надто експансивну аудиторію:

— Стидайтеся, товариші! Це ж таки театр!

Та в останній сцені — «Банкет у Лисянці», — коли знедолений Ярема Галайда, певний, що втратив наречену, сповнений горя і відчаю, розпалений почуттям помсти, вихопив шаблю з піхов і вигукнув: «Кари ляхам, кари!», і за ним підхопили цей вигук всі гайдамаки, — сталась раптом непередбачена мізансцена. Весь зал зірвався з місць і з вигуками: «Кари ляхам, кари!» — кинувся на

кін. Глядачі переплигували через бар'єр, дерлися на кін, вихоплювали й свої шабляки і змішувались з натовпом на сцені. «Кари лютої, страшної!» — ревів театр. Третя й четверта роти, які стояли позаду театру й чекали на свою чергу дивитись спектакль, лавиною посунули до театру.

Нюся вибігла з сцени, тремтячи, як у пропасниці. Їй ще ніколи не доводилось бачити такого захоплення глядачів. Навіть тоді, як грала Рита Войнарська. Її мало не задавили щойно в гурті повстанців, і гурт той був впереміжку з гайдамаків у середньовічних жупанах та з червоноармійців у будьонівках і папах. Вона навіть присіла на східцях, вибігши з театру, і вхопилась рукою за груди: серце колотилось, груди роздимало зворушення.

Та в цей час трапилось щось несподіване. Нагло грімкий вибух струсив повітря. І зразу ж вибух розітнувся знову. І коли, приголомшена гуркотом вибуху, людська маса замовкла на мить, тоді стало виразно чути, як дуднів і джмелів десь угорі мотор. В цей час вдарив третій вибух, і шпаровиння та тріски сипонули з стелі театру.

Польський аероплан налетів зненацька і тепер кидав бомби на розташування передових частин. В перерві між вибухами вітер приніс здалеку, з-за переліска, стукотіння кулеметів «шоша». Під прикриттям аероплана польські частини розпочали раптовий наступ.

Червоноармійці вже ринули з театру. Вибух ударив ще раз, і тепер вже зовсім поруч. А тоді раптом стеля над театром враз розкололась, і крізь величезну вирву в хмарі куряви і трісок засяяло чисте, сонячне небо. І зразу ж ще одна бомба впала на колосники, і весь кін потонув у диму й куряві.

І в цьому гуркоті, диму та тупоті Нюся почувала ще одчайдушніший лемент тисячної юрби:

— Кари ляхам, кари!

Червоноармійці вибігали з театру, мерщій залягали і відкривали стрільбу з гвинтівок по аероплану. Голоси командирів кликали своїх по підрозділах. Розсипавшись в цеп, підрозділи вже бігли до переліска, назустріч наглому наскокові ворога. Баским кар'єром, з шаблями наголо, промайнув ескадрон Довгорука. Синій доломан маяв по вітру і зник у переліску.

За півгодини перестрілки вже майже не було чути. Раптовий наскок був відбитий, і, женучи ворога, полк

пішов геть наперед. Обози похапцем, не спиняючись, минали станційку, простуючи навздогін за своїм полком.

Дошата будівля, яка ще так недавно була театральним приміщенням, тепер являла собою жалюгідні руїни: кілька кроков стирчало в різні боки, довжелезна банти-на стояла сторчака, купа шальовок курилася синім димом, а від задньої стінки зосталося два стояки та одне вікно без скла. І тільки приставка — хата з мальвами та соняшниками — залишалась непошкоджена: мальви та соняшники веселими барвами визирали з купи залізного брухту та трісок.

Актори, на щастя, були живі й непоранені. Тільки помрежа вдарило дошкою по руді і розкраяло м'язи нижче ліктя. Князьковський скинув бушлат і, подерши сорочку на стьожки, взявся робити перев'язку. Тепер він був по пояс голій, весь у синіх якорях, зміях та голих красунях, що затишно розмістилися в нього на грудях та підпах-вами. Нюся, як уміла, допомагала йому.

Коли бинтування закінчили, Князьковський стер піт з чола і сів перепочити. Похмурим оком кинув він на руїни театру, на голе поле навкруги, на жменьку підначальних йому людей. Це були гайдамаки, конфедерати, титар, Залізник, Гонта. Цивільна одежа акторів зосталася під руїнами театру.

Нюся перехопила понурий погляд Князьковського.

— Ну, товаришу комісар, — іронічно мовила вона, — тепер ми зосталися і без театру, і без глядача. Накажете розійтись по домах? Робити нам тут однаково нічого.

Богодух-Мирський розстебнув свій барвистий жупан, відкинув назад буйну кучму свого сивого волосся, і на уста його лягла посмішка гіркоти й печалі:

— Хто тут відгукнеться на багатство почуттів?.. Тут на страждання і сльози не буде відгуку... А там...

Князьковський скинувся і пронизав старого трагіка підозріливим поглядом.

— Де це? Де це «тут» і де це «там»?

— Це... це в «Лісі», — дещо розгубився Богодух-Мирський. — П'еса Островського, акт третій, сцена...

У Нюсі на Очар раптом забуцали сльозинки. І вона майже прокричала Князьковському просто в лице:

— Ви можете це зрозуміти, комісар? Ми — актори. Ми хочемо бути акторами, справжніми акторами справжнього театру. А це... — вона не договорила і відвернулась.

Богодух-Мирський похнюпивсь і прошепотів:

— О театр!.. Поглянь на мене: я жебрак, я нищий волоцюга. Але на сцені я принц. Я живу його життям, катуюсь його муками, плачу його слізьми над бідною Офелією і кохаю її, як сорок тисяч братів кохати не можуть...

Князьковський не відказав нічого. Він звівся, взяв бушлат і вдягнув його на голе тіло. Потім, так само мовчки, пішов.

— Куди ж ви, товаришу комісар? — запитала Нюся.— Чи ви нас покидаєте? Який же буде нам наказ?

Князьковський знову промовчав. Він збив безкозирку на брови і пошкандибав через бур'яни. Актори дивилися йому вслід. Матрос шкандибав у напрямі до залізничної колії.

— Розпитатися про поїзд? — в'їдливо гукнула Нюся.— Купити квитки? Боюсь, що білетна каса не працює... Чи кидаєте нас напризволяще?

Богодух-Мирський тяжко зітхнув:

— Що йому Гекуба? Що він Гекубі, щоб над нею сльози лить?

Князьковський довго бродив вздовж залізничної колії. Свої бомби аероплан цілив саме сюди, і йому пощастило наробити чимало шкоди. В кількох місцях між рейок зяяли воронки, місцями були потрошені шпали, кілька вагонів розбито.

Якраз ці вагони й привернули увагу Князьковського. Він ходив коло них, пильно оглядаючи кожний. Один був без даху, другий розтрошений вщент, третій перекинувся догори колесами. Нарешті Князьковський спинився перед одним і задоволено кахикнув. Це був довгий червоний пульман. Його дах і три стінки були зовсім цілі, не було тільки четвертої стінки — її немов вирубало розривом снаряда. Зате підлога була абсолютно непошкоджена. Кинувши ще раз на вагон задоволеним оком, Князьковський, посвистуючи, подався в напрямі до поля по той бік станції.

На розлогому полі зразу за насипом, поміж купиння прив'ялої бурякової гички, майоріло кілька великих барвистих хустинок. То дівчата вибирали буряки. Поки літав аероплан і гриміла стрілянина, дівчата перележали під кагатами, але от бій відгримів і вони знову мерщій взялися до своєї роботи.

Князьковський спинився на насипу, не дійшовши кілька кроків:

— Агов, дівчата! — заволав він з-під руки.— Здорові були з п'ятницею!

— Дай боже здоров'я! — відгукнулося кілька дзвінких голосів.

— А почім за поденне берете?

— Не поденне, своє робимо... на громадських буряках.

Дівчата покидали роботу і дивилися на матроса. Кілька підійшло ближче. Котрась вже шепотіла щось смішливе до подруги.

— А то й на поденне стати можемо! — пирснула котрась ззаду.— По півфунта солі і на ваших харчах...

Князьковський витяг цигарку з бушлата і зробив кілька кроків ближче. Взявши цигарку у рот, він вийняв з кишені й сірники.

— Ану, викреси вогню котрась — бач, однією рукою мені несподручно!

Метка дівчина з чорними оченятами підбігла, взяла коробок і витерла вогню.

— Ач, яка шустра! — вщипнув її Князьковський і поклав сірники до кишені.— А коли для червоноармійців, то почім?

— Для червоноармійців,— відгукнулася та ж таки шустра, пирскаючи у різок хустини,— і за самі харчі станемо.

Князьковський почухав за вухом:

— А дешевше?

— Для червоноармійців,— відказала повагом висока та повновида молодиця,— і на своїх харчах станемо. Задурно.

— Оце по-нашому! — поплескав її по спині Князьковський, потім виструнчивсь і відкозиряв: — Служу трудовому народу!.. Значить, домовилися і ваших нет. Нитки й голка в кожної є? А квачі та крейда? І синька є? Ну, пішли! Свистать всіх наверх!

Коли за якийсь час Князьковський з гуртом дівчат, озброєних квачами, відерцями з розведеною крейдою та мотками ниток і заполочі, підійшов до того місця, де колись був театр, він застав акторів вже цілком готовими до відбуття. Стерши ґрим, знявши перуки, згорнувши все зайве у клунки, актори саме ладнались рушати. Нюся підтримувала пораненого помрежа під руку.

Князьковський підходив, ще здалеку махаючи рукою.

— Аврал, братішки! — гукав він.— Свистать всіх

наверх! Хто з вас, товариші артисти, малювать різними барвами вміє? Га?

Актори мовчали.

Князьковський підійшов ближче і став, вгрузнувши милицею у пісок.

— Про що мова? — підозріливо поцікавився він.

Всі мовчали. Мови ні про що не було.

— Мова про те, — нарешті озвалася Нюся, — що ми... що ми...

Богодух-Мирський величним жестом закинув свою торбинку на плечі:

— Пойдем искать по свету, где оскорбленному есть чувству уголок!

— Ми йдемо додому! — нарешті закінчила Нюся.

Якийсь час Князьковський мовчав, мовчали й актори. Дівчата пирскали в рукави.

— Та-ак, — нарешті видавив з себе Князьковський, — та-ак! І поет Шевченко, виходить, ні до чого свої «Гайдамаки» писав? Для смішків баришням і кавалерам? І коли: «Кари ляхам, кари!» — гукали, так це, виходить, бійців просто так, на понт брали? Додому, а червоноармієць нехай вмирає собі без сповіді й спектаклю? Отакий, значить, ваш пролетарський театр? Давай сюди решето з крашанками та яблуками, що бійці кінної розвідки від цілої дивізії подарували! Давай, я їх краще на базар віднесу!

Помреж відштовхнув Нюсю і вийшов наперед. Він виструнчився і підкинув руку до гімназичного кашкета:

— Товаришу комісар, — рапортував він, — дозвольте доложити, я залишаюсь в строю.

Актори стояли ні в сих ні в тих. Нюся кусала губи. Дівчата перехихикувались.

І враз Нюся скинулась і підійшла зовсім щільно до Князьковського.

— За що, — схлипнула вона, і спазм затис їй горлянку, — за що ви заарештували Риту Войнарську? От скажіть мені — за що?

Князьковський дивився на неї пронизливим оком, і око те, здавалось, пронизувало дівчину наскрізь. Потім він почервонів і прохрипів своїм перестудженим голо-сом:

— Вже й розстріляли. — Нюся сахнулась і пополотніла. — А за те, що була вона ворог народу. Петлюрівська і польська шпигунка!

— Шпигунка? — заточилася Нюся.— Та не може бути...

Князьковський плюнув, зірвав безкозирку і вдарив нею об землю:

— Шпигунка! Побий мене всі сили контрреволюції, коли збрехав! Ввечері у спектаклях грала, а вночі наші дислокації переправляла до дефензиви! Щоб мені з місця не зійти, гад буду, коли збрехав!

— Шпигунка,— шепотіла Нюся, ледве тримаючись на ногах,— шпигунка... Який жах!..

Надвечір від станційки в напрямі фронту, навздогін за пересуванням дивізії відбув поїзний состав. А втім, весь состав був тільки з одного вантажного пульмана та паровоза-кукушки. Під грудьми кукушки був розіпнутий червоний стяг з написом білою крейдою: «Кари панам, кари!» Щодо вагона, то він мав тільки три стінки. Замість четвертої, на великій рамі з шальовок було напнуто театральну завісу з цукрових мішків. По діагоналі через завісу йшов напис густою синькою: «Фронтний театр Н-ської дивізії», а під ним білою крейдою: «Виставлено буде «Гайдамаки» за Шевченком. Власні декорації, костюми, бутафорія». Непідрублену крайку завіси тріпало стрічним вітром. Коли ж залізнична колія робила крутий ріг, поривом вітру завісу вгинало до вагона, мов парус. Тоді з-під завіси вистромлялися три ноги і одна милиця. Дві ноги були у жіночих черевиках, одна в широкому матроському кльоші.

Прикрившись завісою від вітру, на дверях вагона сиділи Нюся й Князьковський. Богодух-Мирський стояв позаду, схрестивши руки на грудях. Інші актори, підклавши під голови клунки, спали на приставках лісу й хати з рожами та соняшниками. Замість ковдр були сіряки, жупани та кунтуші.

Нюся мовчала, Князьковський поплескував її по плечі. Він розповідав їй про те, що з одною п'єсою в репертуарі театр на фронті існувати не може. За три-чотири дні спектакль передивляться всі бійці, і тоді ж що? Конфуз. А комдив же видав наказ театрові обслуговувати дивізію день у день протягом усього рейду. І рейд той може бути і тиждень, і місяць, і навіть два. І накази в бойових обставинах виконуються точно. Значить, треба негайно, отут же в дорозі, розучити ще одну п'єсу і за кілька днів показати її бійцям.

— Второпала?

Нюся мовчала. Вона не почула запитання Князьковського, можливо, не чула й цілої його промови. Князьковський поліз у порожній лівий рукав, який правив йому за кишеню і торбу, й добув звідти прим'яту брошурку.

— От,— сказав він,— і п'єска така мається, в агітпункті мені її на два тижні позичили: Львов, «Месник», п'єса на одну дію з часів Паризької комуни, дія відбувається на кладовищі Пер-Лашез... Бачиш, яке добро?

— Нема й не буде в цім добра! — раптом зринула з-за його спини патетична декламація.— Та змовкни, серце,— скутий мій язик... Входять Горацио, Марцел і Бернардо,— простішим вже тоном закінчив, додаючи й ремарку, Богодух-Мирський.

Князьковського аж підкинуло. Терпець йому урвався. Він зірвався на рівні і визвірився на сердешного старого актора:

— Гражданин трагік,— зойкнув він,— попрошу вас висловлюватися своїми словами!

— Пробачте,— відступив старий актор.— Розумієте, репліка...

Князьковський знову сів і довго сердито вмощувався:

— Гамлет! — понуро кинув він через плече.— Принц датський...

— Я не навмисне,— ще раз схилився Богодух-Мирський.— пробачте.

Нюся захопила Князьковського за руку і нахилилася ближче до нього:

— Так, так, пробачте! — зашепотіла вона, хвилюючись і затинаючись.— Я вас дуже прошу, пробачте. Що я була така... ну, отака... Я ж не знала... я думала, вона прекрасна актриса, а вона... Ви пробачте, товаришу комісар!..

Театр наздогнав дивізію аж за третьою станцією.

І вже вранці, о сьомій годині, завіса на вантажному пульмані розсунулась, і третя та четверта роти, яким припадала черга дивитися спектакль, дістали змогу побачити «Гайдамаків» і заспівати слідом за акторами «Од села до села».

Рейд дивізії — на сполучення з Першою Кінною — глибоко вклинився в розташування білопольських легіонів Галлера. Просування частин відбувалося вздовж залізниці в напрямі до Шепетівки. І вслід за екіпажними ешелонами дивізійних панцирників посувався по

залізниці і состав дивізійного театру «Кари панам, кари!» Два-три рази на день з отвору вантажного пульмана лунала патетична мова спектаклю і бриніло весело «Од села до села...». Решту часу актори витрачали на репетиції нової майбутньої вистави, п'єси з часів Паризької комуни «Месник».

П'єса була дуже доречна своїм піднесеним революційним змістом, але мала єдину хибу: в ній не було зовсім співів. А втім, на вимогу комісара театру, нехтуючи історіографією та життєвою натуралістичною правдою,— в ім'я правди художньої — французькі комунари під стіною Пер-Лашез мали співати старовинної пісні «Од села до села...».

Нічого не поробиш: пісня «Од села до села» зробилася вже дивізійною, і без її виконання був немислимий ніякий спектакль.

Рейд дивізії відхилився від залізниці, марш частин відбувся тепер вздовж ріки, і, щоб обслуговувати й далі бійців щоденними виставами, комісар театру змушений був пересадити свій театр на палубу пароплава.

Між Нюсею та Князьковським, що сиділи поруч на кормі, в той ранок точилась тиха розмова. Сонце світило ласкаво й пестливо, блаженський вітерець шуршав у комишах, хвилі затишно плюскотіли за бортом.

— І ще я хотів сказати тобі,— задушевно признався Князьковський,— грою своєю ти, можна сказати, цілі полки підіймаєш до боїв за комунізм, а сама з себе ти зовсім безпартійна. Як же це воно так?

Нюся ніяковіла й торгала сине французьке кепі на своїх кучерях:

— Але ж то в театрі, а то в житті...

Князьковський скипів:

— А що таке театр? І що таке життя? З театру в життя теж шляхи простилаються... А в житті шляхів тільки один — в комунізм!

Та в цей час їхню тиху розмову проглинув страшний вибух багатьох голосів:

Гнев, о богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына...

Два десятки молодиків в синіх французьких мундирах, пошитих з цукрових мішків і добре насинених, та в червоних «котовських» галіфе, дружно рубали важкий і чіткий гексаметр. То були червоноармійці, відкоманди-

ровані від частин до театру для участі в новій, яка готувалася, постановці — п'єсі з часів боротьби паризьких комунарів — «Месник» Львова. Але в антиакустичних умовах фронту голоси молодих акторів були надто слабкі, і старий трагик Богодух-Мирський взявся нашвидкуруч сяк-так поставити їм дихання. Він стояв перед строєм бійців і, заломивши набакир своє синє французьке кепі з золотими шнурами, диригував гучною скандовкою:

Грозный, который ахейнам тысячи бедствий содеял...

Луна котилася далеко вниз над водою і лящала ген над цілою долиною. Готування нової прем'єри та виховання молодих кадрів було в повному розпалі:

Многие души могучие славных героев низринул
В мрачный вид, а самих распростер их...

Богодух-Мирський дав своїм молодим учням п'ять хвилин перепочинку, і Князьковський з Ньюсею здобули можливість докінчити розмову. Тепер мова йшла про те, що дивізійний театр не може існувати, маючи в своєму складі якихось десять акторів та одну акторку. До того ж за передбаченнями Князьковського, війна й взагалі мала незабаром кінчитись, і дивізійному театрові треба буде ставати одним з найкращих театрів республіки. Де ж дістати для нього акторів?

— От, скажемо, Сара Бернар, — поцікавився Князьковський, — славетна світова артистка, вона де ж зараз буде, не знаєш? Не в прифронтовій полосі?

Нюся зніяковіла і потупилася.

— Альбо ж — Комісаржевська чи там Заньковецька? Ми візьмемо в комдива наказ про їх персональну мобілізацію — і ваших нет. Тобі їхній домашній адрес відомий? Ти їх давно бачила?

— Я не бачила їх ніколи... — прошепотіла Нюся, нахмурившись, — і взагалі Сари Бернар та Комісаржевської вже давно нема на світі. То я тоді просто так, спересердя, щоб вам допекти... Ви не гнівайтесь на мене...

Та докінчити їм знову не пощастило. Раптом грімка луна перекотилась через ріку і залізним вищанням війнуло вгору. Тої ж секунди з очеретів віддаля ляпнуло в небо виприском грязі й землі. Гучний вибух струсив все довкола: «Ба-бах!»

Князьковський з Ньюсею схопилися на рівні.
«Бах-бах!» — вдарило знову, і на цей раз не далі два-

дцяти метрів за кормою порснув вгору фонтан води. Снаряд влучив у хвилі ріки.

«Ба-бах!» — розітнулося втретє, і це вже було перед носом катера, метрів за десять.

І тоді один за одним десять чи п'ятнадцять розривів лягли вкруг вутлого катерка. Польська батарея взяла катерок в кільцевий обстріл. Капітан дав стоп, мотор зачах, і в перерві між вибухами тепер западала абсолютна тиша. Та ще за хвилину зарокотіли кулемети і попереду та позаду катера лягли на дзеркало ріки широкі віяла кулеметної загрожі.

Катерок зносило течією просто під піщаний пагорб високого берега. Півсотні жовнірів вже котилися з урвища до води і з хлюпанням кидалися в річку з гвинтівками наготові.

— Здавайсь! Здавайсь! — гвалтували вони.— Большевіці, реньки догури!

Опір був би безглуздий, і актори мерщій звели руки догори.

Червоноармійці-французи тупцювали, не знаючи, що робити. Передні жовніри вже хапалися з правого борту за кінці.

Заслоняючи своїм тілом Нюсю, Князьковський відступав до лівого борту.

В цю мить вже кілька жовнірів повисли в нього на плечах, і, не встоявши на милиці, Князьковський покотився на палубу. Йому вже крутили руку назад. На березі стояв поручик і, склавши долоні рурою, репетував:

— Взенць живцем! До пулковніка. Прентко!

Машина пана полковника спинилася на краю урвища.

Телефоністи мотали дріт. Переможний спів уже бринів з високого берега:

Ра-ра-ра, Антек на гармоні гра,
Ра-ра-ра, он пшебіраць кляви зна...

Попереду всіх, з рукою, закрученою за спину, припавши на милицю, в широчённому кльоші й рудому бушлаті, понурий, але зухвалий, стояв матрос. О, матроси, то, проше панув, сон найперші большевіці, один в один чекісти і комісари! Не було сумніву, що тут найстарший поміж усіх був саме він. Пан полковник кинувся до Князьковського, мов тигр:

— А, скурвий сину! Комісаж пшекленти! Розтшеляць!

Кілька жовнірів підхопили Князьковського під руки.

Пан полковник опинився тепер перед Богодух-Мирським. Старий трагік вже подолав першу розгубленість і опанував себе: акторська витримка й звичка не губитися ні за яких обставин вже повернулася до нього, він схрестив руки на грудях і величавим рухом відкинув сиву чуприну назад. З високості свого зросту він печально позирав на опецькуватого й клишоногого вояку в конфедератці.

— Большевік? — трохи непевно поцікавився пан полковник.

— Член Всеробмису.

Секунду спантеличений, пан полковник дивився на чудернацького велетня перед собою. Потім підплигнув і вхопив його за сорочку на грудях.

— Хто ти є? — закричав пан полковник.— Пся твоя мати!

Богодух-Мирський величним жестом відсторонив руку полковника:

— Прошу не тикати. Я тридцять років на сцені.

— Розтшеляць! — залементував пан полковник, гублячи всякий терпець. Тепер йому було очевидю, що перед ним більшовицька розвідка, чудернацьки костюмована. І те, що він не міг розгадати ідеї та мети цього костюмування, кидало пана полковника в сказ.

Жовніри підхопили Богодух-Мирського під руки і прикладами підштовхнули його до Князьковського.

Нюся стояла бліда, ледь жива. Її очі з жахом прикипіли до Князьковського і Богодух-Мирського. Її руки шарпали гудзики й петельки, вона вся тремтіла. Зараз Князьковського і Богодух-Мирського розстріляють. Що ж його робити? Господи, що ж його робити?

— Розтшеляць в тей хвілі! — заверещав ще полковник.

Жовніри штовхнули Князьковського і Богодух-Мирського під урвище.

Тоді Нюся не могла вже стримати себе. Вона кинулась до полковника і вхопила його за рукав у золотих галунах:

— Не смієте! — закричала вона.— Ви не смієте! Варвар! Вандал! Розстрілювати беззахисних акторів! Мистецтво! Культуру! Цивілізацію!

Мимоволі ошелешений пан полковник відступив. Він ніяк не сподівався почути жіночий голос. В запалі він не примітив досі, що в цього хлопця в синьому мундирі

з цукрового мішка з-під картонного кепі вибивалися рюсєві коси. Нюся тим часом вхопила полковника вже й за другу руку:

— Та ви знаєте, хто це такий? Це Богодух-Мирський, славетний трагик! Його знає... вся Європа, весь світ!

— Пшепрашам...

— І що з того, що наш адміністратор колишній матрос? Він інвалід і крім того... крім того...

— Пшепрашам, пані...

— А ви... ви некультурна людина! Ви... ви...— Нюся раптом заспокоїлася, і в її мові навіть забриніли нотки гонору і пихи.— Ви не полковник! Ви унтер-офіцер! Мужик!..— Вона зірвала з голови кепі і жбурнула його геть. Коси впали їй на груди, і вона визивним рухом закинула їх за плечі.— Будь ласка! Розстрілюйте. Можете розстріляти й мене! Але тільки спробуйте! Спробуйте! — Вона вередливо тупнула піжкою.— Ну? Розстрілюйте! Я вимагаю! Де ваші пістолети? Де ваші кулемети? Де ваші бомби?

Пан полковник нарешті сяк-так очутивсь. Він навіть підніс два пальці до конфедератки, адже був він варшавський гульвіса і донжуан:

— Пшепрашам, пані, бардзо пшепрашам. Але хто пані є?

— Позір! — прилинуло в цей час з-під кручі. Поручик вже вишикував своїх жовнірів на десять кроків проти Князьковського і Богодуха.

Нюсині очі заметушилися сполохано і безпорадно:

— Хто я є?.. Хто я є...— Жах скував її серце, вона вже майже знепритомніла, але вона випросталась і чванливо глянула на полковника крізь гордовито змружені повіки.— Я Войнарська... Відома актриса Рита Войнарська. Це вам нічого не говорить, пане полковнику?

— Бачність! — заверещав поручик і десятеро жовнірів брязнули гвинтівками.

Князьковський вгруз милицею у пісок і одним рухом розпанахав сорочку на грудях. Серце, пронизане стрілою, два змії і гола жінка глянули на гвинтівки. Богодух-Мирський стояв поруч, і ноги під ним підгинались — от-от він мав уже впасти. Князьковський поклав йому руку на плече:

— Не сумуй, старий,— прохрипів він своїм перестудженим голосом.— Ти ж таки добрий актор. Зіграй смерть, що надо. Зіграй, як умирають більшовики.

Богодух-Мирський з подякою глянув на матроса, розправив плечі й схрестив руки на грудях. Вітер ворухив його пишну шевелюру. Очі Князьковського ще миттю зиркнули туди, до річки, де залишилися інші. Пан полковник підтримував Нюсю, вона майже припала до нього і збуджено щось шепотіла.

— До огню! — зойкнув поручик, і гвинтівки припали жовнірам до плечей.

Нюся стисла руку полковника, і світ завихрився перед її очима.

— Зачекаць! — гукнув пан полковник.— Зачекаць, пане поручику!

Гвинтівки опустилися до ноги. Нюся знесилено повисла в полковника на руці.

Князьковський понуро цвиркнув крізь зуби і застібнув бушлат.

— Продала,— прохрипів він.— Актриса...

Полонення театру стало відоме негайно по всій дивізії.

— Кари ляхам, кари! — загули бійці.— Кари лютої, страшної!

Ескадрон кінної розвідки послав Довгорука третього до комдива делегатом.

Комдив сидів під кущем глоду, схилившись над картою, з командиром третього полку та начальником штабу. Він з'ясовував план чергового удару.

— Полякам,— казав він,— щоб перейти в наступ, треба форсувати річку. Але вони не встигнуть цього зробити, бо форсувати будемо ми. Зрозумів? Батіг у фурмані з рук і батогами по руках стук! І форсуватимемо отут-о по флангах. Твій полк вирішує операцію.

Комполка-3 сердито нахмурився:

— Але ж їх вдесятеро проти мене.

— Тільки вдесятеро! — весело засміявся комдив.

— І без чобіт мої хлопці, а вранці роса.

— У вересні повсігди вранці роса, спокону віків.

І для чого чоботи, коли однаково роззуватися треба, перед тим, як у воду лізти? Тобі чого, Довгоруку?

Довгоруку, виструнчившись, розтулив був рота, та тільки зітхнув.

— Покурити хочеш? Нема в мене махри.

Довгоруку взяв на честь і рапортував:

— Товаришу командир дивізії, дозвольте мені з окре-

ним ескадроном кінної розвідки врзатися в польський марш.

— Для чого? — здивувався комдив.

— Затим що... театр треба відбити, товаришу комдив!

— Як же ти його відіб'еш, коли поляків вдсятеро більше?

— Тільки ж вдсятеро! — хвацько відкозиряв Довгрук.

Комдив посварився на нього пальцем:

— Сьогодні проти ранку буде велика операція, і йти до театру нам зараз ніколи. А взагалі наше завдання — розтрошити поляків і перемогти. Коли переможемо, то звільнимо не тільки що театр. А порушувати план операції для окремого випадку ми права не маємо. Зрозумів?

— Зрозумів.— Довгрук зігхнув і зробив «кругом».

— Постривай,— спинив його комдив,— нагодився ти, власне, до речі. В сьогоднішню операцію твій ескадрон піде в пішому ладі. Дивись на карту. Оце, значить, містечко Ен...

Полонених акторів відвели до міста і вкинули до льоху під старовинною синагогою. Товстенні, точені й не сточені шашелем, дубові, облямовані залізом двері зачинилися з гучним рипом, і на двох гаках, кожний завбільшки з рогац, повис іржавий півпудовий замок.

Нюсю полковник посадив до машини, і за дві хвилини вона була вже в штабі полку. Ще за кілька хвилин пан полковник зв'язався з дефензивою штабу дивізії. Свою заяву, що вона є відома актриса на ім'я Рита Войнарська, ця чудна дівчина не могла підтвердити ніякими доказами. А втім, і телефонний запит полковника переполюшив дефензиву. Справа в тому, що актриса Рита Войнарська числилась поміж шпигунів дефензиви. Але кілька днів тому, за відомостями дефензиви, цей агент був заарештований одноногим і безруким матросом. Сповідання пана полковника про те, що до його рук потрапила особа, яка іменує себе Ритою Войнарською, викликало в дефензиві подив. Одне з двох: або хтось бажає використати ім'я Войнарської задля своєї мети. Інспектор дефензиви, який особисто знав Риту Войнарську, обіцяв приїхати не пізніше ранку, а до того часу панові полковникові пропонувалося пильно стерегти дівчину, що називалася Ритою Войнарською.

Пан полковник почухав потилицю. В якому ж етикеті треба буде стерегти дівчину, що називалася Ритою Войнарською? Якщо вона справді Рита Войнарска, шпигунка армії Жечі Посполитої, то їй треба було негайно ж влаштувати всякий можливий в умовах фронту комфорт. Коли ж вона тільки прикидається і, отже, являється більшовицьким розвідником, то...

Пан полковник вийшов до Нюсі, яку залишили чекати кінця телефонної розмови в передпокої:

— Прощу паненку,— як міг гречно поцікавився старий варшавський гульвіса і донжуан,— прощу паненку відповісти на одне незначне запитання: чи то правда є, що паненка була полонена більшовиками, а тоді паненці пощастило втекти?

— Але так, прощу пана полковника, я вже сказала пану полковнику.

— О, бардзо пшепрашам, але для чого ж паненка знову повернулася до театру? Адже паненку могли знову заарештувати?

— Але то інший театр, прощу пана полковника, і мене в ньому ніхто не знає! Але,— Нюся манірно стрельнула очима,— певний риск, звісно, був. Та, прощу пана полковника, хіба можна бути надто обачною, коли війна, коли щастя Жечі Посполитої...

— О так, прощу паненку, я розумію, я розумію! Але, прощу паненку, хто ж допоміг паненці втекти з-під арешту?

— О пане полковнику, мені допоміг утекти отой матрос, прощу пана полковника.

— Прощу паненку,— на милиці й з однією рукою?

— Так, прощу пана полковника.

— О! А хто ж, прощу паненку, заарештував був паненку?

— О, не знаю, пане полковнику, якийсь комісар. Такий страшний, прощу пана полковника, з довгим чубом і з довжелезною шаблюкою.

— Го-го-го! З довгим чубом і довжелезною шаблюкою, прощу паненку? — Пан полковник мало не перервався від реготу.— З довгим чубом і довжелезною шаблюкою! — Аж ось він її і спіймав на гарячому.— Го-го-го!

Нюся сміялася й собі. Вона кокетливо закидала голівку назад і манірно сіпала плічками.

— До льоху! — раптом зарепетував пан полковник і затупотів ногами.— До льоху, курва, пся твоя мати!

І не встигла Нюся оглядітись, як двоє жовнірів вже скрутили їй руки назад і поволокли геть з передпокою полковницької квартири. А щоб вона не барилась, її підганяли прикладами та штовханами. Так проволокли її через майдан до старовинної синагоги.

У синагогальному льосі не було затишно. Два сліпенькі віконечка-амбразурки аж попід склепінням ледь освітлювали вогкі й брудні нетиньковані мури. По кутках сочилась вода. На долівці стояли калюжі. Бігали стонюги, нишпорили пацюки. Не раз і не двічі під цим понурим склепінням знаходили притулок місцеві євреї — в час царських погромів, гайдамацьких гульбищ, шляхетських знущань.

Актори розташувалися на долівці, навіть не притрушеної соломою. Ні їсти, ні пити їм також не запропонували.

Та спрага і голод то було ніщо проти тих моральних мук, які опанували зараз серцями. Нюся — чудесна, чарівна дівчина, любимиця всієї дивізії — зрадила, продалась і продала! Нашиптувала щось пану полковнику, кокетувала до нього, тоді сіла разом з ним у машину і, мабуть, десь бенкетує тепер, кепкуючи з їхніх страждань! Незрозуміло було тільки одне, для чого їй потрібно було затримати розстріл Князьковського і Богодуха. Який пекельний план виник у цій зрадливій дівочій душі?

Князьковський похмуро ворухив бровами й мовчав. Богодух-Мирський трагічно зітхав:

— О люди, люди... фальшиве, улесливе кодро гадюче! Ваші сльози — вода! Ваші серця — камінь! Поцілунки — у снігу ніж...

— Правильні слова, озвався, зітхнувши, Князьковський, — звідки це?

— «Розбійники» Шіллера, акт третій, сцена...

— Хороший, видать, письменник. Треба було б нам цю п'єсу поставити...

І саме в цей час загримів величезний замок.

Двері зарипіли, промінь денного світла розтяв лезом п'єму підвалу. Тіні двох жовнірських постатей з'явилися в ясному отворі, — вони волокли третю постать, маленьку, зігнуту і зіщулену. Вони штовхнули її, і щупла дівоча фігурка скотилась вниз по сходах, калічачись об гостре каміння. Двері grimнули знову, забряжчав пудовий замок, і п'яні жовнірські голоси загорлали веселої полечки:

Ра-ра-ра, Антек на гармоні гра,
Ра-ра-ра, он пшебіраць кляви зна...

Не будемо розповідати докладно, як відбулася сцена зустрічі й першої розмови між усіма бранцями та сердешною Нюсею. Відразу до неї кинулись, щоб допомогти звестися і перев'язати рани, та зразу ж всі й відійшли: майнула страшна підозра, що дівчину вкинуто до льоху навмисне, щоб, немов своїй, вивідати щось у товаришів. І запальний хлопчак-помреж не стерпів і кинув це страшне обвинувачення бідолашній Нюсі просто в лице. Жах, нелюдський жах і відчай обійняв тоді безталанну дівчину. Чи може бути щось гірше від такої підозри? Нюсю ледве стримали, коли вона кинулась розвалити собі голову об гостре й слизьке каміння мурівку.

— Хіба я... так погано грала?

Князьковський сердито мовчав. Грала! А для чого грала? Старий матрос ніяк не міг дати згоду на те, щоб назватись ім'ям шпигунки, нехай і навмисне, нехай і сподіваючись на порятунок: старий матрос умів дивитися смерті тільки в лице, і ніколи скося.

— І як же бути? — ридала Нюся. — Вас ведуть розстрілювати, а мені байдуже дивитись? Я хотіла виграти час. А раптом щось таке трапилося б, і мені пощастило б вас порятувати? Могло так бути чи не могло так бути?

Богодух-Мирський журно зітхнув:

Бути чи не бути — от у чому справа!
Де благородство, істина? Скорягись
Ударам гніту лютої сваволі,
А чи, — обурившись на гніт і розрух, —
Чинити опір і звалить?..

Князьковський раптом вхопив Нюсю і притис її до грудей.

— Правильно! — гукнув він. — Правильні слова! Бо була це в тебе гра від щирого серця. Порятувати товаришів, жертвуючи собою, хотіла. — І старий матрос пригорнув дівчину і поцілував. — Ех ви! — нагло розсердився він. — Артисти! Ну, нехай я башенний, така моя спеціальність, так я сорок років тільки проміж людей прожив! А ти? — Він люто визвірювся на Богодух-Мирського. — Тридцять років по сцені ходив і не знаєш, де театр; а де життя? Всі ролі напам'ятає знаєш, а однієї дівчини розпізнати не вмів?

— Пробачте... — похилився Богодух-Мирський.

Але Князьковський вже розійшовся:

— Неправильний у вас театр. Самі ролі, а без людей! — Він пригорнув Нюсю і ще раз її поцілував... — Тепер, мабуть, тільки мене одного й вкоцають, а вас ще будуть судити та по тюрмах тягати. А від тюрми до втечі — рукою подати. Правильна ти у нас дівчина! — Ще раз пригорнув і ще раз поцілував Нюсю Князьковський. Потім звернувся до Богодуха: — А це ти звідки зараз чужі слова прочитав? Про істину і чи скорялись?

— Шекспір. «Гамлет». Акт третій, сцена перша.

— Руба поставлено питання. Шкода, що мені завтра на розстріл, а то б розучили ми цю п'єску.

Так настала ніч. Бранці збилися купою під муром, у тому місці, де долівка випиналась горбом і залишався сухий, без води, куток. Вони лягли тісно один коло одного, гріючись власним теплом. Нюсю загорнули в матроський бушлат, садна перев'язали їй сорочкою помрежа.

Та не приходив сон до змучених, стривожених людей, непевних, чи побачать вони завтра схід сонця.

А втім, ще вдосвіта, тільки заясніло крайнебо — туманне пропасне безсоння бранців зненацька сполохали дошкульні звуки.

То нагло зарокотіли кулемети.

Відразу застукотів один кулемет десь віддала, і стукіт зразу ж урвався, та згодом зарокотіло нагло кілька, зовсім близька, і рясний кулеметний гуркіт залив усе навкруги.

Розкидана стрілянина з гвинтівок зринула негайно ж услід.

Бранці посхоплювались і кинулись до амбразур. Вони вже чули, що вулицею тупотіли коні, бігли люди, якісь голоси перегукувались, хтось наказував, хтось кликав, хтось кляв.

Амбразури були високо, аж під склепінням, і, поки, притулившись один до одного, люди робили піраміду, щоб хтось, зіп'явшись на плечі товаришів, глянув, що діється навкруг, — вже було очевидно, що бій спалахнув у самому містечку, на його вулицях. Бо вже чулися вибухи ручних гранат, а кризь верескливе торохкотіння польських кулеметів «шоша» проривався басовий голос наших «максимок». Червоні йшли наступом, це було очевидно. Невже?

Та люди не дозволяли собі тішитись сподіванням.

Кожної хвилини до льоху могли вдертіся озвірілі тюремники і однією бомбою покінчити з усіма.

На плечі, на вершок піраміди подерлася Нюся — вона була найлегша з-поміж усіх. І тільки вона добулася до амбразури, як її дзвінкий шепіт уже сповістив усіх:

— Наші! Наші! Я бачу!

Десятки запитань полинули до неї: де, звідки, що видно?

Нюся похапцем, хвилюючись і ковтаючи слова, повідляла. Вона бачила, як поляки юрбами відбігали назад, на той бік майдану. З другого боку, з-під кручі, поодиноці вибігали червоноармійці і, припадаючи до землі, стріляли з гвинтівок. Ось викотили «максимку», і він зарокотів з-за криниці. А от червоноармійці звелися і, петляючи, побігли через майдан. Ах, вони обминають синагогу! Господи, невже пройдуть стороною і тут зостанеться польський бік?.. В цей час зразу за рогом синагоги вибухла граната, і клуби рудого диму заволокли амбразуру. Значить, червоні бійці заходили й з другого боку.

— Ура! — видерлося з грудей бранців, назустріч пасмам диму, що завихрились в амбразурці.

— И дым отечества нам сладок и приятен! — продекламував Богодух.

Але радість була передчасна. Нагло з-поза костюлу, що височіло по той бік майдану навпроти синагоги, з'явилася густа розстріляна в блакитних мундирах. Поляки опам'ятались і чинили опір. Той ж хвилини з перехресних вулиць загрукотили «шоші». Червоноармійці попадали ниць. Віяло кулеметних куль лягло зовсім перед ними, збиваючи куряву на майдані. Червоноармійці мерщій поповзли назад. Нюсине серце здригнуло. Невже назад? Невже так і відступлять? Вона бачила тепер червоноармійців зовсім зблизька, вона бачила п'яти босих ніг, вона примічала деталі одержі, їй здавалося, що вона розпізнає риси знайомих облич. Так, так, червоноармійський цеп відкочувався назад. Польський цеп зводився, офіцери верещали, кличучи жовнірів в атаку.

Та тої секунди, коли польський цеп уже звівся, раптом з-за криниці, по цей бік, вискочив високий хлопець у червоних штанях і синьому доломані. Довгорук третій! Він звівся і розмахував оголеною шаблею:

— Вперед! — гукав він. — Хлопці, вперед! За комунізм! Дамо чосу і ззаду, і з носу! — І він кинувся вперед, репетуючи: — Кари ляхам, кари!

І тоді Ньюся не витримала. Вона зірвала хустинку з голови, вистромила руку з амбразури і заспівала що було сил:

Од села до села танці та музики...

Тоненький і дзвінкий дівочий голосок видерся з тісної амбразури, кам'яні мури старовинної синагоги відбили його, кинули через майдан до мурів костюлу, і веселий спів залящав на майдані. Червоноармійський цеп спинився, люди зводили голови від землі, люди здивовано прислухалися, люди схоплювалися на рівні, люди підхоплювали спів. Бійці повернули лицем до польського цепу і з гвинтівками на руку вже полинули назустріч польській контратаці. Вони гукали, вони співали:

Ні корови, ні вола, зосталася хата!..

Ось цеп був уже знову на майдані, ось він вирівнявся з синагогою, ось бійці вже промайнули повз амбразурку, і попереду маяв по вітру синій доломан Довгорука. Ньюснн спів бринів навздогін:

Ох ви, дітки мої, мої голуб'яга,
Не журіться, подивіться, як танцює мати!..

Важкі удари посипались у ковані двері підвалу. Кілька ударів — і двері впали, і на порозі вже стояв якийсь козарлюга, розмахуючи бомбою, кленучи світ і прикликаючи кару на голову панів.

Ще хвилина — і бранці були на майдані. Червоноармійці-актори в синіх французьких мундирах вже кидались до поранених, хапали їхні гвинтівки й бігли за цепом. Польський цеп вже став, вже повернувся назад, вже побіг. Жовніри кидали гвинтівки, скидали мундири, бігли урозтіч хто куди. Довгорука спинився, вихопив бомбу й широко розмахнувся. Бомба описала параболу і гепнула в гущу втікачів. Веє польський цеп тікав що було духу.

Та Довгорука далі не побіг. Червоний цеп вже випередив його. Довгорука стояв мить, випроставшись й скинувши руки, тоді враз захитався, заточився і похилився навznak.

Помреж і Ньюся були вже біля нього. Помреж підхопив шаблю й револьвер Довгорука і понісся цепові навздогін. Ньюся впала поруч і спробувала підвести коман-

дира. Кров заливала Довгорукові лице, в грудях хрипіло. Він був поранений у голову й груди.

— Довгоруку, Довгоруку! — кликала Нюся. — Милий Довгоруку, що з вами? Очніться!

Довгоруку ворухнув рукою і застогнав. Смертельна блідість вкривала його лице, і це було так швидко, що Нюся з жаху закричала.

— Одар...ко... — знову простогнав Довгоруку, — я вмираю...

— Довгоруку! — закричала Нюся. — Не вмирайте! Це я, Нюся, актриса!

— Одар... ко... — знову простогнав Довгоруку, — я вмираю...

— Ні, ні, ні! — Нюсині пальці шматували на Довгоруку одежу. — Ви не вмираєте! Це нічого, я зараз... — Вона вже відстебнула від Довгорукового пояса індивідуальний пакет.

— Вмираю, Одарко, — ледь чутно прохрипів Довгоруку і раптом засовався, затурбувався. То була агонія. Передсмертна тривога конвульсією скривила його воскове лице.

— Одарко, Одарко... — кликав вмираючий на полі смерті свою наречену.

Нюся в жасі озирнулась навкруги. Майдан був порожній. Постріли, вигуки, гомін бою вже чулися аж здаля, з-за другої вулиці. Від синагоги, притримуючи ногу, важко шкандибав Князьковський, — куля влучила і його.

— Одарка... — ще шепотів Довгоруку.

Тоді Нюся притисла голову бійця до грудей, пригорнула до свого тепла і заколисала, як дитину.

— Це я, Денисе, я... твоя Одарка. Твоя Одарка. Це я.

Вмираючий почув, але свідомість іще не зрадила його. Одарки тут бути не могло. Конвульсія перебігла його обличчям.

— Я, я... — зацитькувала його Нюся, — твоя Одарка. Мій любий Денисе... Мій... — І раптом вона заспівала:

Через річеньку, через биструю...

Тіло Довгорука здригнуло, він навіть підвівся.

— Одарко?! — майже скрикнув він, і очі його на мить розтулилися широко й живо. — О-да!..

Подай рученьку, подай другу...

Обличчя вмираючого вияснилось, ясна посмішка впала на його уста. Він зітхнув глибоко, без хрипу в грудях, підвів голову й завалився навznak. Він умер.

Він умер легко, на руках своєї коханої.

Нюся впала головою на мертвого і заридала.

Князьковський важко опустився поруч і поклав руку Нюсі на плече:

— Правильно обрядила хлопця в далеку дорогу...

Нюся схопилася, очі палали.

— Кари! — скрикнула вона. Похапцем відстебнула гранату від пояса Довгорука.— Кари! — І вже зробила крок туди, мерщій навздогін за цепом.

Та міцна рука Князьковського перехопила й спинила її

— Стій! — сказав він.— Слухайте мого наказу.— Нюся сіпнула, хотіла видертись.— Там вже є кому воювати, а у тебе ввечері спектакль. Уб'ють, хто тоді сьогодні гратиме для бійців?

А втім, спектакль відбувся не ввечері, а ще по обіді, як тільки третій полк закріпився на новому рубежі. Вистава відбувалась на паперті перед костьолом. Давали прем'єру «Мститель» Львова, з життя й боротьби паризьких комунарів...

Я побачив Князьковського другого дня вранці. Наш театр виїхав услід за просуванням наших частин, за відступаючим польським фронтом. На одній із прикордонних станцій ми побачили на пероні в гурті червоноармійців мальовничу групу в синіх французьких мундирах з цукрових мішків. Поміж них вирізнявся матрос на милиці і з одною рукою. Це був наш старий знайомий, Князьковський.

Князьковський надзвичайно зрадив.

— Оце так! — вдарив він безкозиркою об землю.— Здорово, братішки! Слухайте моєї пропозиції: обом театрам злитися в один, і хай буде великий пролетарський театр для обслуговування фронту, а поскільки, видать, фронту скоро не буде, то взагалі для всього трудового народу. Комісаром театру буду я.

ЖЕРТВИ ЕГОІЗМУ

Білопольські легіони Галлера та Пілсудського були розбиті, і фронт зразу відкотився майже до старих кордонів Австро-Угорщини, Польщі. Наше місто було тепер за сотню кілометрів від фронту.

Повітовий військовий комісаріат ліквідував свої театральні групи, і театри нашого міста перейшли тепер у відання Дорпрофсожу (Дорожньої професійної спілки залізничників). Ще за якийсь час театри були передані наросвіті. Потім знову Дорпрофсожу. Тоді ще раз наросвіті. В ті ж періоди, коли петлюрівські банди розгортали наступ від кордонів і підходили знову до нашого міста, ба й захоплювали інколи його на якийсь час, театри знову ставали підурядні повітовому військовому комісаріатові.

То був чи не найтрудніший період громадянської війни в цих прикордонних місцях, надто в цьому закуткові між кількома кордонами суміжних капіталістичних держав. Чотири роки імперіалістичної війни, а тоді дві грабіжницькі інтервенції — австро-німецька та польська, — загроза третьої, франко-грецької, інтервенції, близькість румунської окупації, навала денікінщини, панування націоналістичних галицьких легіонів, нальоти махновців, постійні наступи бандитської петлюрівщини, вперті повстання проти неї, наскоки різних отаманчиків, погроми, — все це знесило наш край, спустошило, виснажило, зруйнувало транспорт, відрізало від промисловості, розвалило хліборобство, посіяло страшну руйнацію в народному господарстві. Може, більшу, як в інших, дальших від кордонів, частинах нашої розлогої Батьківщини. Була розруха, був голод, був холод.

Театрам, надто в ті часи, коли з відання військових вони переходили у відання цивільних інституцій, бувало інколи дуже сутужно. Гроші знецінювались день у день, вони майже не обертались між людьми, вони, власне, тільки й мали «хождение», що в квиткових касах театру. Цими грішми виплачувалось утримання акторам, і місячної зарплати інколи вистачало тільки на одну пляшку молока, — в тих випадках, коли ставки утримання встигали протриматись, не підвищившись, протягом двох тижнів, від виплати до виплати. Звичайно ж ставки змінювались частіше — щотижня. Пайок був бідний. Та поступово він і зовсім зникав.

У театрах сиділи в кожухах. Пара від дихання заважала дивитись на сцену. На сцені актори в бальних платтях підковзувались на льоду. Один час був навіть виданий наказ, який з огляду на те, що, посковзнувшись, актор може впасти на сцені і розбитись, забороняв мити на сцені підлогу до приходу весни й теплих днів, щоб

залита водою підлога не замерзала на ковзанку. Інколи замерзлу підлогу сцени притрушували піском.

Халтура на цей час розцвіла, як ніколи.

Адже під час виїздів до околиць міст і містечок дозволялося плату за театральні квитки брати не грішми, а натурою. На цукроварнях — півфунта цукру перші ряди, чверть фунта задні ряди. В містечках і селах — жито, пшениця, кукурудза, сало, городина. В квитковій касі, замість рахівниць, тепер стояли невеличкі терези і купою лежали мішки.

Головним халтурмейстером на цей час зробивсь у нас комік і фат Генріх Генріхович Генріхов.

Таланти його в цій царині виявилися зовсім випадково. Талантам сприяло те, що він, як засвідчив йому знайомий фельдшер, захворів на тебеце. Це дало йому декретне звільнення від обов'язків у театрі. По-друге, з огляду на його хворобу і потребу лікування та посиленних харчів, ми, товариші, вирішили влаштувати на його користь благодійний спектакль.

З цього й почалося.

П'єсу треба було вибрати найбільш прибуткову, найпростішу для постанови в нужденному театрику якогось містечка і з найменшою кількістю дійових осіб. Таку запропонував сам Генріх Генріхович. Це була «Жертва егоїзма», не пригадую вже якого паперо- і людопсувателя-драмороба. Нещасну сирітку-дівчину купує в звірів-батьків ще більший звір, багатій, експлуатує її, гвалтує, знеславлює і зводить з пуття. Все.

П'ятеро вільних від вистави акторів, з-поміж них і я, встали раненько, закинули за плечі сакви з гардеробом та реквізитом, напхали до кишень борід та перук і рушили пішака кілометрів з десять-дванадцять до великої цукроварні. То було золоте, власне, цукрове, дно, — ми вже не раз були там на виставах і цілим театром — цукор-пісок, рафінад, патока, зерно, сало та тютюн-самосад. Величезний фанерний плакат, який всіма барвами спектру волав про те, що от іде банда халтурників і місто, до якого потрапить вона, стане жертвою егоїзму несли по черзі всі мужчини, числом три.

Це було страшно трудно — нести той триклятий плакат нашого прокляття. Вітер дув, як на злість, просто в лице. Він бив поривами в широкі груди плаката, мов у парус, ставив його сторч і валив носія з ніг. Ішли ланцюжком, один за одним, бо ж за спиною плаката була змога схова

тись від палючого дихання завірюхи. Була зима, хуртовина, градусів двадцять морозу. Перуки вже давно понапинали на голови замість навушників. Потім і бородами довелось прикривати лице, надто жінкам. Бороди теж гріли. Вітер дужчав і міцнішав. Немов то саме йому, і тільки йому одному, була доручена нещадна боротьба з халтурою. І він не щадив.

Прийшли тільки надвечір.

До вистави лишалось всього дві-три години. Якраз стільки, скільки треба, щоб встигнути виставити плакат на людному місці в містечку, а з квитковими книжками оббігати будинки мешканців заводського селища. І це було, як велике щастя,— зайти до теплої хати і пробути дві-три хвилини біля вогню. Вдихнувши тепла, виходиш знову на мороз, похитуючись, і в голові шумить, як після горілки. А втім, здебільшого до хат не пускали і розмови провадили через прочинену квартиру. Інколи просто гнали. В одній хаті добра бабуня заплакала, дивлячись на мої скоцюрблені холодом пальці і на невпинне, непереможне тремтіння всього прохололого тіла. Вона винесла мені на ганок шматок хліба, грудку солі і склянку окропу. Квитки одержати вона відмовилась. Вона не схотіла стати жертвою егоїзму.

Генріх Генріхович тим часом сидів у касі театру і підраховував баланс. Перед ним стояли ваги, довкола лежали купами лантухи, торби й торбинки. Декораші встановлював хтось із жінок, і вони вже були готові. Готове було все.

Не готовий був тільки самий спектакль. Справа в тому, що напередодні, діставши п'єсу, ми встигли зчитати дві дії з усіх трьох. Третьої зчитати не встигли. Її вирішено прорепетирувати, прийшовши сюди, вже «на місці дії».

— Аншлаг! — триумфально проголосив Генріх Генріхович, вбігаючи за лаштунки, де ми гримувалися. Дарма, що п'єсу починав саме він, він ще не був загримований, заклопотавшись з бюджетом і тарою для нього.— Давайте третій дзвінок, і на сцену! — В руках він тримав величезну миску з свинячим холодцем.— За цю миску з холодцем я дав чотири квитки в першому ряду! — Дожовуючи шматок свинячої ноги, він плюхнувся в крісло перед дзеркалом і захопив перуку.— Де лак, де трес? Ага! Дайте мені хтось бакану, я зроблю собі кілька зморщок.

І коли за хвилину вдарив гонг до початку, він вже докінчував затирати те місце на лобі, де основа перуки сходиться з тілом.

— А як же буде з третьою дією? — несміливо запитав я.

— Так, так, як же з третьою дією? — підтримала мене інженю Смуратова.

Я змісту п'єси не знав, а мусив грати головну дійову особу, отого звіра-багатія, — отже, мій інтерес до його долі в подіях п'єси був абсолютно законний. Смуратова, будши вільною у виставі, мала, проте, виконувати функції суфлера, — отже, весь спектакль фактично мав лягти на її худенькі дівочі плічка. А п'єси вона теж зроду не знала. І примірник п'єси був не друкований, а писаний від руки. І погано, нерозбірливо писаний.

— Ну, — відмахнувся Генріх Генріхович, — зараз вже ніколи про це розбалакувати. Нумо на сцену, завіса пішла! В антракті перед третьою дією я розповім її зміст. А може, — раптом осінило його, — за пізнім часом ми тоді просто відмінимо третю дію? Хто знає, тут у містечку який стан — воєнний, облоги чи надзвичайний?

Завіса в цей час уже пішла, і спектакль почався.

Генріх Генріхович вибіг на сцену і широко розкинув руками — манишка випорснула, поли піджака розійшлися, і на глядача глянуло голе пузо Генріха Генріховича, власне батька-бузувіра, якого він грав. Вибухнув регіт і гучні вигуки: «Оце комік, так комік!» Генріх Генріхович сів і заплакав. Адже він грав батька-бузувіра і в другій дії мав продавати свою власну дочку: п'єса була мелодрама з розрахунком на рясні сльози розчуленого глядача. Але в останню хвилину, вийшовши на сцену і побачивши веселий очікувальний настрій аудиторії, а також зваживши, що актори все одно не знають, що їм грати, Генріх Генріхович вирішив, що краще буде, про всякий випадок, грати п'єсу як комедію-буф. Про це він негайно ж повідомив свою партнерку — маму-бузувірку, його дружину, яка разом з ним мала продавати рідну дочку.

— Впадить через стілець і взагалі ви п'яні, ми граємо комедію, — швиденько прошепотів він.

Мама-бузувірка швиденько впала і замуркотіла собі під ніс якісь гультьайські частівки. До речі, її ампула було — комедійна старуха. Зала вдруге вибухла реготом і довго ще не втихав веселий гомін та смішки. Це дало

змогу сердешній інженю-суфлеру перегорнути швиденько п'єсу і зорієнтуватись у перших сторінках.

Генріх Генріхович нещодавно приїхав до нашого театру з Києва, з якогось кабаре чи вар'єте, а вірніше — з біржі безробітних акторів. Ще задовго до його приїзду поширилися чутки: їде Генріх Генріхович, відомий комік-буф, власник величезного індивідуального гардероба, — фраки, смокінги, візитки, трійки — всього сорок пар. І його негайно зарахували до гардеробних і репертуарних акторів, з надвишкою до утримання тридцяти відсотків. Коли ж Генріх Генріхович приїхав, то виявилось, що Генріх Генріхович Генріхов, славетний комік і власник сорока костюмів, то його батько, а він, Генріх Генріхович Генріхов, син, на сцені всього кілька років і гардероба має тільки обов'язковий комплект: фрак, візитку, чорні штани в білу нитку та синій піджак. До того ж в нього не було ніякої білизни — одна тільки паперова манишка «собача радість». Цю манишку він пристібав двома англійськими булавками до штанів. На сцені, в разі надто рвучких рухів, булавки зривалися і манишка випорсала. Тоді їй глядачі мали повну змогу пересвідчитися, що під фракком у Генріха Генріховича нема нічого, крім власного тіла. Генріх Генріхович уважав, що як комік-буф він від цього лише виграє. І трюк з випорсанням манишки був у нього неодмінний для кожної ролі.

А втім, і в побуті, в самій натурі Генріха Генріховича було чимало аналогічних трюків. Наприклад, він ніколи не розгримовувався після вистави. «Для чого? — дивувався він. — Все одно я зараз лягаю спати і грим обітреться об подушку». Казенне сало для розгримування, яке виставляв перукар Поль, Генріх Генріхович, коли нікого в гардеробі не було, мерщій намащував на скоринку хліба і з'їдав. Коли не було хліба — з'їдав і так. Перукареві Полю довелося затирати до сала борної кислоти, щоб уберегти його від завжди голодного Генріха Генріховича. Вранці Генріх Генріхович приходив на репетицію з рештками вчорашнього гриму, розмазаного подушкою по обличчю. Так він ходив і по місту, і натовп хлопчаків завжди бігав позаду за ним. Вмивався Генріх Генріхович тільки влітку, коли було тепло, — зимою він боявся холодної води. Він казав, що в нього «водобоясть» і від умивання він може сказитися. Не мав Генріх Генріхович і звички висякати ніс. А що був він здоров'я кво-

лого і вічно брав його нежить, то й ніс його був схожий на ніс зашмарканого, бездоглядного дитинчати. «Генріх! — обурено гукали акторки. — Витри нарешті ніс!» Генріх презирливо знизував плечима і гучно підтягав ніздрями рідину. Тоді підходила до нього його дружина і витирала йому ніс, як дитинчати. Він був одружений з інженю-кокет, доволі привабливою і красивою жінкою. Сам він поскаржитись на надмірну красу не міг: довгий — спочатку донизу, а тоді догори — ніс, лапати, величезні, мов лопухи, вуха, широкий рот, майже від вуха до вуха. «До краси, — казав Генріх, — треба підходити діалектично. Для любовника я потвора, але для коміка-буф — я красень».

Комік-буф і взагалі актор був з Генріха Генріховича, сина, абсолютно ніякий. І це було дивно, бо в побуті був він дотепний і гострий на язик. Освіту він здобув за кулісами кафешантану, але приблизно знав кілька мов. Крім того, він любив і розумів хороших поетів. До того ж сам володів секретом віршування. Рими в нього снувалися легко і до ладу. Він міг підтримувати з вами розмову віршем і зовсім незле. Розум був у нього гострий і спостережливий. І він ніколи не втрачав гумору, навіть у пайтяжчі хвилини життя.

Дві перші дії вистави пройшли як бравурна, весела комедія. Батько з матір'ю пропивали дочку і співали веселі куплети. Коли дочка плакала, вони танцювали довкола неї веселий канкан. А що дочку грала Генріхова дружина, інженю-кокет, то вона при тому стріляла очима в залу і намагалась показати підв'язки. Я ревів звіром і хижо скрадався до неї, кружляючи очима і сіючи жах. Але глядачі лягали від реготу покотом. Мелодрама перетворювалась на веселий водевіль на очах у навіть не здивованої публіки. Все було гаразд. Тільки безталанний суфлер-інженю тяжко зітхала і гортала сторінки туди і назад, марно шукаючи знайти підходящий до ситуації текст. Глядачі з перших рядів інколи постукували в будку, гукаючи: «Суфлер, тихо!»

Непорозуміння трапилось тільки аж у третій дії. Генріх так і не встиг в антракті розповісти її зміст. І от коли я вийшов на кін, то мені раптом сунули до рук столовий ніж. На столі лежали шматочки хліба, які мали символізувати розкішну вечерю в окремому кабінеті, але вилки мені не дали, і я не знав, як до їжі приступити. Трапилась пауза, і суфлер-інженю заметушився

ся, гортаючи сторінки: вона також, сердешна, не знала, до чого тут ніж. Тоді Генріх, присутній на сцені, почав моргати мені на ніж і, одвернувшись від публіки, показав пальцем на горло. От тобі й на! Виходить, цим ножом треба було різатися. Але ж весь попередній хід дії аж ніяк не підготовив ще цього. З чого б то мені зараз різатися? Сердега суфлер шелестіла сторінками туди і назад. Вона не могла знайти для мене нічого. Моя спокушена і зведена жертва, жертва мого егоїзму, інженюкокет, сиділа на канапі і млосно заковувала очі. Я нічого не розумів. Але пауза була вже надто велика і мовчати не було ніякої змоги.

Я вийшов на авансцену і проголосив довжелезний монолог, шойно придуманий, про те, що я каюсь, бо аж тепер зрозумів, який я негідник і звір. Публіка розчаровано дивилась на мене. Генріх похнюпився в кутку. Зрідка він шморгав носом і, кидаючи на мене погляди, тицяв пальцем у горло.

Я поспішно заявив публіці, що вирішив спокутувати свої гріхи і покінчити з життям. Тоді вхопив столовий ніж і встромив його собі під жилетку. Я впав і після короткої конвульсії вмер. Глядач мовчав. Суфлер зітхала. Генріх чухав потилицю. Пауза росла і росла.

— Ну, що ж, — обернувся Генріх за лаштунки, — давайте вже завісу. Однаково більше нічого робити!..

Завіса впала під кілька розчарованих хлопків. Я звівся, розгублено обтрушуючи штани на колінах.

— Дурак, — прошипів до мене Генріх, — її треба було різати; її, розумієш? Вона жертва егоїзму, а не ти! От ідіот! Розбери тепер, хто жертва егоїзму!..

Завіса зашелестіла і пішла вгору на оплески. Не плескав ніхто. Невдоволена публіка розходилась.

— Ну, наплювать! — сказав Генріх вже вголос, коли завіса з гучним рипінням, але без будь-яких ознак ентузіазму з боку глядачів, тихо впала знову. — Ну, й наплювать! Самі вони жертви егоїзму! Зате — три пуди жита, півпуда цукру, сала фунтів три. Ще й оцей холодець, там зосталося ще півмиски на вечерю.

Холодець, проте, Генріх Генріхович доїв сам. Адже вистава була благодійна на його користь. Він їв холодець, прицмокуючи і похваляючи, а ми, голодні, тільки позирали здаля. Миску з-під холодою він виміняв вранці на базарі за пачку сірників і два кремені для запальнички. Жертвами егоїзму були на цей раз ми самі...

А втім, «Жертва эгоїзма», то ще не була найгірша з халтур. Це був тільки початок широкої, систематичної халтури за межами нашого міста, так би мовити «гастрольної халтури». Адже поїзди з нашого міста йшли в чотири кінці — на південь, північ, захід і схід, адже на кожній станції було щось на кшталт театрального приміщення, адже містечка, цукроварні і села густо розляглися довкола, куди не піди, скрізь було повно людей, які хотіли розваги, які любили театр або хотіли його полюбити і які могли тільки зненавидіти його, — за нашою допомогою.

Генріх Генріхович Генріхов зробився душею гастрольних виїздів і навіть завів собі спеціальну книжечку, до якої точно записував — коли, в якій виставі, хто з акторів мав бути вільний і коли на кого можна розраховувати для халтурних гастролей. Виморочити в ревкомі мандат із закликом до всіх інших ревкомів, нарєсвіт чи агітпросвітів, а також всіх інших партійних, радянських і військових установ про потребу «сприяти буйному розвиткові мистецтва» та допомогти «художньому колективу артистів драми в справі влаштування гастрольних вистав» — було зовсім легко. Адже ревком на той час був зайнятій найважливішою справою — боротьбою з бандитизмом.

І от невеличка мобільна банда в складі двох-трьох акторів та двох-трьох актрис налітала на якесь тихе, причаєне містечко і запускала свої довгі руки в комори з їстівним та спустошувала душі своїх безталанних жертв.

Методи діяльності були в цієї банди цілком бандитські.

Ми сідали на дах вагона першого-ліпшого ешелону і їхали. Зовнішній вигляд якоїсь станційки нам припадав чомусь до смаку. Тоді ми злазили з даху і йшли до місцевої нарєсвіти. Назустріч нам зводівся в кабінеті якийсь учитель колишньої церковноприходської школи або вчорашня гімназистка.

— Здрастуйте, — казали ми, — ми — колектив артистів. Ось мандат. — І поки колишній учитель або гімназистка пильно придивлялись до стертих вже ундєрвудівських рядків, процедура репрезентації тривала далі.

— Відповідальний уповноважений, — рекомендувався я.

— Головний режисер, — тяг через стіл свою брудну руку Генріх Генріхович.

За кілька хвилин ми діставали дозвіл і право безплатно користатися театральним приміщенням, з умовою оплати за наш рахунок всіх вечорових видатків. Вечорові видатки то були: оркестр для антрактів, світло і бланки квитків. Барабан, флейта та скрипка — весільний ансамбль — знаходився в кожному містечку за невелику мзду, світло за допомогою нашого мандата ми відвойовували в електростанції, якщо вона була, а ні, то мандат допомагав роздобути гас у місцевому совнархозі, квиткові книжки ми возили з собою.

На станції Деражня ми дістали театр на три вистави вряд. Це був величезний авіаційний ангар з іржавого гофрованого заліза. Перед помостом майже без декораций два десятки дощок лежали на вбитих у землю стовпчиках. Ми давали «Однажды вечером» (роль генерала була вже у мене репертуарна), «Великий Шмуль» і «Жертва эгоизма». Перша вистава дала повний збір, друга не дала й чверті. Понуро чекали ми, що дасть нам остання.

Пів на сьому, загримований (ми гримувалися в сусідньому будинку, де проживали), ідучи за лаштунки, я зазирнув до квиткової каси. Там сидів Генріх і помічник режисера Серьожа.

— Двадцять квитків, — трагічно сповістив Генріх, — сто п'ятдесят мільйонів. Якраз стільки, щоб заплатити оркестрові.

Ми помовчали. Барабан, бубон, скрипка та флейта розривалися за ангаром на перехресті. Вони скликали до театру мешканців містечка. Мешканці не йшли. З них було доволі «Однажды вечером» та «Великого Шмуля». Перед дверима до театру-ангару стояв гурт з півтора десятка хлопчаків, — вони чекали на початок, щоб зробитися законними зайцями. Зрідка зліньки вони кидали камінцями на гулкий залізний дах. Кожний удар каменя лящав і гурчав луною тридюймового розриву.

— Дядя, — сказав один із них зовсім рішуче, — якщо ви не впустите нас на спектакль, то ми кидатимемо каміння весь час, і все одно ніхто нічого не почує. Краще впустіть.

Генріх Генріхович поманив мене пальцем.

— Знаєш, — сказав він, — я гадаю, виставу треба відмінити. Який смисл? Грошей тільки, щоб заплатити оркестру. Краще роздати їх назад.

— Але, — слушно зауважив я, — чим ми тоді заплатимо

оркестру? Він же грав? Сто п'ятдесят мільйонів — це платня за три дні. Вони нас поб'ють, якщо ми не заплатимо.

Генріх помовчав. Адже я був правий.

За хвилину він знову заговорив:

— А якщо ми будемо грати, нас поб'ють глядачі. Хіба вони стерплять, щоб грала Федорова?

Це було слушно не менше. Справа в тому, що примірник п'єси «Жертва эгоизма» належав нашій комедійній старусі Федоровій. І вона згодилась дати його лише в тому разі, якщо вона гратиме... оту сердешну шістнадцятирічну дівчинку, інженю. Така вже непереборна вада акторів, вони завжди хочуть грати саме ту роль, яка найменше відповідає їх даним. Коміки хочуть грати любовників, старі — молодих, комедійні старухи — інженю-лірик.

— Поб'ють,— прошепотів Серьожка з відчаєм у голосі,—неодмінно поб'ють. Я думав, битимуть ще вчора...

Треба признатись, наші попередні вистави не мали ніякого успіху. Глядачі реготали в драматичних місцях, в комедійних вони понуро мовчали. Після закінчення дій над онлесками переважали свистки. Зрідка на сцену падали гнилі овочі або просто грудки вогкої землі. Найбільше дошкуляла глядачам чогось ота Федорова. Вона не причарувала їх навіть у своїх ролях старух, дарма що виконувала їх зовсім непогано. Голос, бачите, в неї був рипучий, захриплий, густий,— тільки для комедійних, але ні в якому разі не для драматичних старух. Тепер вона мала виконувати безталанне і ніжне ліричне шістнадцятилітнє дівчатко...

— А може,— непевно запропонував я,— ми зіграємо «Жертву...» знову, як комедію, навіть фарс?

Ми помовчали. Тепер вже «Жертва эгоизма» була в нас репертуарна, тобто ми орієнтувалися в ролях настільки, що могли показувати їх за суфлером. Тепер спектакль ішов, як і належало за оригіналом, прочуйною мелодрамою. Безталанне, зведене дівчатко у виконанні комедійної старухи Федорової мало зв'оружувати глядача до сліз.

— Ні,— з відчаєм у голосі заперечив Серьожка.— Вона нізащо не згодиться на комедію. Їй же якраз хочеться грати драму... Вона вже гримується? — запитав він тихо, з марною надією почути противне.

— Кінчає,— зітхнув я,— рожеве платтячко до колін, мережива, перука блонд, дві косички...

— А ніс? — з жахом скрикнув Серьожа.

— Ніс вона пудрить...

Ніс у Федорової був довжелезний, червоний.

Генріх застогнав і вхопився за голову.

— Ні,— рішуче звівся він,— спектакль ми відмінємо, я не можу допустити такої халтури!

Під семафором, поруч з театром, у цей час довго загув паровоз. Якийсь ешелон проходив станцію, простуючи в бік нашого рідного міста.

— Поїзд! — зірвався Генріх.— От що! Ми віддамо оркестру гроші, а самі на ешелон. Глядачі почнуть сходитись хвилин за десять. Хай тоді правлять гроші з оркестрантів. Га?

Ми з Серьожею мовчали...

— Це нечесно,— сказав Серьожа...

— Я вивішу аншлаг, що квитки дійсні на слідуючі гастролі! — І Генріх вхопив аркуш дикту, фарбу і квач.

— Хіба ми ще приїдемо сюди?

— А потім,— зауважив я,— хіба згодиться Федорова? Раз вона вже загримувалася?

— Єрунда! — відмахнувся Генріх.— Ми скажемо їй, що наросвіта... заборонила «Жертву егоїзма».

За десять хвилин ми справді сиділи вже у вантажному вагоні на горах якогось залізного брухту: крани, кронштейни, ресори, погоничі. Поїзд похитувався на стиках, і залізне начиння бряжчало, дзвеніло і, осуваючись, ранило ноги. Ми були, власне, й не ми: старичок у потертому піджаку, бонвіван у смокінгу та картатих для їзди верхи бриджах, шістнадцятилітня дівчина в рожевому платтячку та перуці блонд, з ногами довгими і носом ще довшим. Поїзд похитувало на стиках, двері були розсунуті навстіж, і при неясному зеленому освітленні від раннього місяця ми нашвидку стирали масним клоччям грим.

Генріх, як завжди, гриму не стирав. Він сидів біля дверей, звисивши ноги, і голова його в лисій перуці з скуйовдженими сивими патлами на потилиці похитувалася в ритмі коліс. Вінчик пател срібно світився проти місяця. Він сидів тихо, замріяно й журно вдивляючись у скороминучий пейзаж — залиті зеленим прозорим сьайвом яри і переліски.

— Знаєш,— сказав він тихо, коли, розгримувавшись,

я звів ноги поруч із ним,— оце освітлення зовсім як у сцені на кладовищі в «Гамлеті»...

Він помовчав і раптом прочитав:

...Зачем гробница,
В которой был ты мирно упокоен,
Разъяв свой тяжкий мраморный оскал,
Тебя извергла вновь? Что это значит,
Что ты, бездушный труп, во всем железе
Вступаешь вновь в мерцание луны,
Ночь исказив? И нам, шутам природы,
Так жутко потрясаешь естество
Мечтой, для наших душ недостижимой?
Скажи — зачем? К чему? И что нам делать...

Він помовчав. Поля, переліски і яри пропливали повз нас — туманні, невиразні, безконтурні і неправдоподібні в зеленавому сьайві високого місяця. Патли лисої перуки ворухив вітер, і вони світилися сріблом.

— Ти знаєш,— це тихше промовив Генріх,— заґрати в «Гамлеті» — це мрія всього мого життя...

— Кого заґрати? — перепитав я.— Тінь?

— Ні, Гамлета...

Ми замовкли знову. Якись ясні вогники, мабуть, найближча станція, випливали назустріч нам з густої зелені ночі на горизонті. Генріх зітхнув, відвернувся і вийняв з кишені товсту пачку грошей.

— Сто п'ятдесят мільйонів,— сказав він.— Нас п'ятеро. Це по тридцять на брата. Що? Ну, звісно, я їм грошей не повернув. Ми ж більше не приїдемо сюди. Злодії повертаються на місце злочину, а халтурники — ні.

Але ми категорично відмовились одержувати свій пай. Генріх знизав плечима і залишив всі гроші собі.

БЕНЕФІС

Кажуть, що злодій ніколи не краде там, де він живе. Його співмешканці можуть спокійно спати, не зачиняючи дверей і залишаючи гроші та коштовності відкрито на своїх місцях,— злодій не візьме їх, і нікому іншому не дасть вкрасти. Він навіть оберігатиме їх.

Достеменно це мені невідомо. Злодієм я не був і, здається, мені не доводилось мешкати разом з справжнім злодієм. Але справжній актор, навіть коли й трапляється йому поґрішити в хащах халтури, ніколи не халтурить

у своєму театрі. З халтурою в своєму театрі він бореться нещадно і всяку халтуру поруч з собою він ганьбить рішуче.

На той час у нас був уже зовсім непоганий провінціальний театр. Акторський склад зміцнювався постійно за рахунок припливу нових сил з Києва і Одеси. Режисуру очолювали двоє добрих акторів — режисерів-копіїстів, відомих своєю роботою по багатьох містах і селах.

Прем'єру ми давали щотижня. І це були сумлінні спектаклі, що мали успіх у глядача і давали творче задоволення й акторові. Островський, Горький і Гоголь були основою нашого репертуару. «Уріель Акоста», «Кін», «Отець Сергій» (за Л. Толстим) та інші робили театрові популярність. І якщо для підняття зборів постійно потрібна була комедія, то все ж таки це були «Хорошо шитий фрак», «Жорж Сюзліван», «Маленькая шоколадница», «Пигмалион», а замість мелодрами — «Трильби», «Казнь». Художник Єрмолаєв до кожної прем'єри знову і знову перекидав увесь декоративний хлам та старанно перешивав, перелицьовував, перелатував і перемальовував старе шмаття на нові декорації. Реквізитор нишпорив по місту за кожною дрібницею обстановки. Костюмер споруджував із мішків та солдатських шинелей все, що завгодно. Перукар Поль діставав трес та фарби невідомо де, йому одному відомими путями. Допомогати кожному з них у їх трудній і невдячній роботі лежало на обов'язку та честі кожного з акторів.

І от на четвертий рік існування нашого театру були встановлені бенефіси.

Як «перший характерний», одержав повний бенефіс і я.

Бенефіс дістає тільки відомий актор, який мав підстави розраховувати на визнання і любов глядача. Тільки такий актор, який має вже «свого глядача», тобто глядача, що з-поміж усіх інших виконавців спектаклю вирізняє тебе, знає твою акторську індивідуальність, чекає на твій вихід, радий бачити твою гру, вдячно плеще саме тобі за виконання.

Чи був такий актор я? Молодий, з чотирилітнім акторським стажем аматор, без спеціальної акторської освіти, без широкого обізнання з театральним мистецтвом, що своє «вміння перевтілюватися» здобув тільки тут, на підмостках провінціального фронтового театрика, в постійній боротьбі з своїм власним невмінням. Ні, я не був такий актор. Я не був ще актор взагалі.

Я не мав ще ні мистецького виднокруга, ні точних, ясних мені самому, мистецьких уподобань, ні відповідальності за кожний мій вчинок на сцені. Я був тільки гірший чи кращий виконавець доручуваних мені ролей.

Але театр я любив. Мені це було абсолютно ясно. Інакше, для чого б я тоді відійшов від усього іншого в ім'я його? Я не повертався до вищої школи, дарма що по закінченні фронтової війни вже розчинилися знову двері університету. Я голодував, але не йшов на іншу роботу, дарма що з моєю освітою я міг би зараз заробляти вдсятеро більш і жити цілком забезпечено. Я не спав ночей, діставши нову роль, і в творчому тремтінні захлиналися під навалюю образів, асоціацій і думок, які виникали в безсонні ночі, як риси майбутнього сценічного образу. І я тяжко страждав, відчуваючи свою безпомічність. Я хотів грати краще, грати добре. Але я не знав, як треба грати.

Для бенефісу я вибрав п'єсу Гейерманса «Гибель надежды».

— Боса? — скептично перепитав режисер.

— Ні, — зняковів я, — Симона.

— Як? — ще дужче здивувався режисер. — Тільки Симона?

Адже для бенефісу завжди вибирали найбільшу, заглавну роль. А я вибрав непоказний, малопомітний епізод. Вся роль Симона була на одному виході в другій дії.

А втім, то зовсім не була надмірна, перебільшена скромність. Просто я не любив великих ролей. Це чудна якість, це навіть дивацтво в акторській професії, але це було так. Я залюбки, з захопленням виконував Степана в «Женитьбе», Миронова в «Днях нашей жизни», Вінара в «Трильби», Дуімпля в «Шігмаліоне» абошо, але тяжко катувався, коли доводилося мені робити Вишневського в «Доходном месте», Монассе в «Уриель Акосте», Мордухая Бермана в «Вечном страннике». Мене ніхто не вчив грати на сцені, мені просто давали роль і казали: «Грай!». Я вчився сам. І я не вмів зробити великого, «довгого» образу. Я не вмів бути на сцені довго. Я міг зробити епізод, малюнок, деталь. Я міг бути на сцені тільки коротко. Тільки один вихід. Тоді знайдена мною для образу риса розкривалась повно і соковито і образ ставав барвистий, виразний. Я відчував це від того, як сприймав моє виконання глядач. Коли ж виходів було кілька, багато, то мені бракувало для образу нових рис,

а знайдено я не вмів показати знову, і мій образ губив себе, я переставав його відчувати, я його «забував», і зоставався самий тільки текст, який я проказував, подаючи репліки моїм партнерам. І глядач вже не сприймав мене — я це відчував.

Тому я вибрав для бенефісу невеличку, епізодичну роль.

Але я зіграв її зле.

Винний у тому був глядач.

Зробив роль Симона я добре. Я перечитав усі книжки, які могли мені допомогти відшукати належний образ. Я добре зрозумів п'єсу, моє місце в сюжеті, мої взаємини з іншими персонажами, саму ідею персонажа, виконаного мною. Я зрозумів його психіку, встановив риси характеру, пережив його трагедію. І все це я зафіксував. Я прийшов до театру схвильований, як, можливо, до того ніколи в житті. І вже зовсім зацікавившись, втрапивши всякі відчуття, все довкола, я заgrimувався і чекав біля кронштейна на вихід.

— Приготуйся, — прошепотів помічник режисера.

Я був готовий.

— Готовий!

— Пішов!

Легкий поштовх у спину, я розчиняю двері широко, як належить п'яному, і — я на сцені. Зараз я змахну рукою, і з горлянки моєї посиплються прокльони.

Отут глядач і зіпсував мені все. Я розчинив двері і тільки змахнув рукою. Щось нагле, відразу незбагнуте, враз вдарило гострим, фізичним боєм по моїх напружених до краю нервах. Я враз обважнів і розслаб. Всі м'язи втратили напруження, замість піднесення я відчув порожнечу і байдужість. Так, очевидно, буває, коли тебе вразить куля і ти вбитий... Я стояв розгублений і ніяково позирав навкруги — що ж таке сталося, що мене так тяжко і непоправно вразило? Це озирався і стояв розгублений та знесилений — я, актор, звичайна, зненацька сполохана людина. Я, а не рибалка Симон з п'єси «Гибель надежды». Рибалки Симона вже на світі не існувало: він був убитий кулею в серце...

Ідіотська, дикунська традиція зустрічати актора-бенефіціанта аплодисментами! Я не знав про цю традицію чи, може, забув. Мене ще ніколи не зустрічав оплесками при першому виході. Я не передбачав оплесків, і я не був до них готовий. Моя роль, мій образ не був зроблений так,

щоб між розчиненням дверей і змахом руки могло щось втрутитися в мою зосереджену і напружену увагу.

Я зробив крок, непотрібний, зайвий, гибельний для рибалки Симона крок, і розгублено став.

— Кланяйся, кланяйся ж,— шепотів хтось з-за лаштунків, хтось з партнерів на сцені.

Я зробив другий крок і вклонився. Образ Симона вже вмер. Тепер я міг спокійно перечекати, поки скінчаться овації.

Потім я знову зайняв своє місце, змахнув знехотя рукою і проголосив всі ті прокльони, які були виписані в акторському тексті. Вони вже не належали мені, вони належали тільки авторові п'єси, голландському письменникові Гейермансу. Від них дихало на мене смертним холодом, пошлістю і нудотою. Рідкі оплески випровалили мене, коли, закінчивши, я вийшов.

І відтоді на все життя я зненавидів аплодисменти. Коли, сидючи в театрі тепер як глядач, я раптом чую серед дії, як захоплена аудиторія зустрічає вихід свого улюбленого актора вибухом оплесків, я здригаюсь, і серце моє застигає в холодних корчах остраху й передчуттів за нього. Коли мені доводиться вийти на трибуну і оплески аудиторії адресуються до мене перед тим, як я встигну навіть розтулити рота, мені робиться нудно і тоскно, і все те, про що я щойно збирався піднесено говорити, втрачає для мене всякий інтерес, робиться буденне, байдуже.

Бенефіс дав мені досить значний збір, я тільки трохи не дібрав аншлага. Коли я розгримувався, адміністратор вже приніс рапортчку і чисту касову виручку. Я розписався і стер останній грим. Потім мерщій одягся і пішов з театру геть. Мені було так погано на душі, як, може, не було ще ніколи.

Вже на дверях при виході мене наздогнав помреж. Він передав мені мої «бенефіції». Бенефіцій, подарунків я дістав два: шматок туалетного мила і флакон тройного одеколону. Це були розкішні бенефіції на той час. Одеколону і туалетного мила я не бачив з останніх років світової війни.

Надворі я зупинився. Свіжий березневий вітер прохолодив мені чоло і зігрів груди. В передвесняній мжичці матово манячили великі кулі електричних ліхтарів. Вітер з-за міста приносив пахощі масної, чорної землі. Люди метушилися, проходячи повз мене туди й сюди. Це

було найбільш людне місце, перед під'їздом театру. Але я був надзвичайно самотній.

Я любив театр, я ненавидів себе.

Під ліхтарем, над жаровнею, сиділа якась перекупка. Вона продавала відкрито вареники з картоплею, а з-під поли — цигарки.

Я купив порцію вареників з картоплею, политих салом з шкварками та чорними, підсмаженими кружальцями цибулі. Стоячи під ліхтарем, я з'їв їх ложкою з шматком чорного хліба. Потім купив собі цигарок. Все це коштувало кілька десятків мільйонів — весь мій прибуток в мій першій і останній у житті бенефіс.

АКТРИСА ПРОВІНЦІАЛЬНОГО ТЕАТРУ

Її звали Олександра Іванівна.

Це була жінка років за тридцять, середня на зріст, пропорційно збита, але з руками трохи довшими, ніж то було б треба. П'ясть рук у неї теж були завеликі, а пальці дещо вузлуваті, як то буває в праль чи жінок, які багато працюють над шитвом. Правда, прати чи шити собі білизну їй змалку доводилося самій. Всі туалети для сцени вона шила собі також сама. Між репетицією та спектаклем вона, звісно, сама ж встигала зготувати обід і вечерю. На її великому, блідому обличчі очі були сірі і майже безброві, а вилиці надто широкі, і рот розрізаний неправильно — немовби наспіх. До того ж, хвилюючись, вона косила на одне око. Була б вона, отже, і зовсім непримітна в жіночій красі, якби ті сірі очі не були завжди жваві, чуйні й ласкаві, а волосся — довге, густе та пухнасте, ще й кольору стиглої степової пшениці.

Її чоловік був режисером у провінціальному українському театрі.

Вона в цьому театрі була актрисою і грала всі кращі ролі.

Це буває так, що дружина режисера грає всі найкращі ролі. І буває це з різних причин. Трапляється, що найталановитіший актор одружується з рівнею по таланту, найкращою в театрі актрисою. Трапляється, що, почавши разом молодими акторами, подружжя в ногу проходить свій творчий шлях і одночасно досягає рівного становища в театрі. Але трапляється й так, що талановитий актор чи режисер одружується з індивідуаль-

ністю, зовсім непомітною сценічними талантами, та в світлі його слави, а найбільше влади — купається і його подруга життя.

Жодна з цих причин не годиться до випадку з Олександрою Іванівною. Чоловік Олександри Іванівни був і поганенький режисер, і поганенький актор, і це всім було відомо. А Олександра Іванівна була актрисою виключної талановитості. Вона грала всі найкращі ролі тому, що справді тільки вона і повинна була грати ці ролі.

Але й бачивши її в якійсь сотні ролей, прекрасно зроблених сценічних образах, ніхто не вмів сказати, яке ж, власне, було її амплуа. Бо вона була хороша в усіх амплуа. Своїм обдаруванням та вмінням вона руйнувала самий принцип поділу ролей на амплуа, якого за тих часів так суворо дотримувались. Вона грала в кожній п'єсі, коли треба — дочку, коли треба — матір, а в разі потреби — і саму бабку. В «Ой не ходи, Грицю» вона грала і Оксану, і п'яну сваху; в «Затопленому дзвоні» вона грала і Раутенделяйн, і її бабку. Вона виконувала і ролі шістнадцятилітніх, наївних ліричних дівчаток, і трагедійні образи з репертуару драматичних старух. З таким же успіхом вона грала і героїнь, і комедійні персонажі. І мало було в репертуарі театру таких п'єс, в яких би вона перед очима зачарованого постійного відвідувача театру не переграла одну після одної всі жіночі ролі. Можливо, це була не просто талановита, а феноменальна актриса.

Одначе вона ніколи не грала на сцені великого театру.

Понад п'ятнадцять років свого сценічного життя — змалку — вона віддала найглибшій провінції. І в провінції вже не було, мабуть, закутка, де б вона не побувала: вся Україна, і береги Великого океану, і Чорноморське узбережжя, і Туркестан, і Центральна Росія, і Сибір. Крім того, вона була на Балканах, у Маньчжурії, Ірані і Фінляндії.

Коли ми з Олександрою Іванівною вперше розговорились, вона насамперед запитала мене:

— Яку роль ви мрієте зіграти?

Я не вмів відповісти нічого. Бо я не знав, яку роль мрію зіграти. І я щиро признався, що, очевидно, взагалі ні чорта не розумію в театрі.

Олександра Іванівна вислухала мене уважно і дуже серйозно. Потім вона всміхнулась своїм думкам:

— А от я мрію зіграти... себе.

З цього й почалося наше знайомство. Ввечері, коли я бував вільний у своєму театрі, я приходив до українського за лаштунки і сідав у кутку гардеробної, піджидаючи, поки Олександра Іванівна забіжить між двох виходів. В ці короткі хвилини, коли вона переодягалася, підправляла грим чи просто гріла задубілі пальці над залізною грубкою, і точилися наші задушевні розмови про театр, мистецтво, життя.

Одного разу вона грала «Гандзю», а виставу дивилися котовці.

В антракті перед останньою дією двері гардеробної розчинились, і хлопчик-безпритульний, що жив при театрі в ролі беззавітного ентузіаста та виконавця всіх дрібних доручень, вніс оберемок квітів і трави. То були дзвіночки, волошки, козельці, сон і просто зелена рута, м'ята і чебрець — все, що мали поле і ліс в цей перший місяць весни.

— Що це? — схопилась Олександра Іванівна.

Вона мала підстави дивуватись, бо вже скільки років актриси не одержували квітів.

Безпритульний ентузіаст тицьнув до рук Олександрі Іванівні клаптик цупкого цукрового паперу. То був уривок газети «Красный кавалерист», і впоперек блілого тексту — рудого друку сажею на керосині — фіолетовим, наслиняним олівцем було виписано чітко і акуратно:

*«Актрисе, исполняющей главную роль!
Пробачте, товариш, що не знаємо Вашої фамілії,
а також і ім'я та по батькові. Хай живе Третій
Комуністичний Інтернаціонал!*

Котовці»

Олександра Іванівна дивилась якийсь час на букет, що лежав у неї на колінах, потім раптом заплакала і впала обличчям у запашну зелень прекрасного, скромного і безіменного подарунка.

Я розгубився і почав її заспокоювати. Я бурмотів щось про нового глядача, який прийшов до театру.

— Так, — одірвала від квітів заплакане, з зіпсованим гримом лице Олександра Іванівна, — новий! Зовсім, зовсім новий. Раніше такого не було! — Але якраз задеренчав дзвінок, і, перекинувши мерщій оберемок на ко-

ліна мені, Олександра Іванівна схилилась до дзеркала підправити грим.— Ви знаєте, от уже три роки ми граємо для цього глядача, а ще ні разу ні один з глядачів не прийшов до мене за лаштунки з брутальною пропозицією... Новий, зовсім новий глядач! І... не провінціальний.

І Олександра Іванівна всміхнулась — губами гірко, очима весело. Провінцію вона любила і ненавиділа нарівно. Як можна нарівно любити й ненавидіти власне життя.

Бо життя Олександри Іванівни було провінцією.

В старому, дореволюційному провінціальному театрі на гальорці тісно сиділи бородаті студенти і переодягнуті гімназисти. В антрактах вони ревіли «браво», по п'ятнадцять хвилин не перестаючи, збивали оплесками долоні в кров і засипали сцену купами своїх кашкетів. Після кінця вистави вони на своїх плечах розносили акторів по домах. А прийшовши додому, не спали ночей і писали улюбленим актрисам довжелезні віршовані листи, сповнені вигуків: «О! Ах! Увы!» — та епітетів «божественная», «непревзойденная», «великолепная». На світанку вони шматували ці листи і закурювали від них, бо чиста соромливість сковувала їх романтичну закоханість, і навіть під страхом смертної кари вони не наважились би признатися в своєму платонічному коханні вимріяному об'єктові палких почуттів. Скільки світлих радощів давало це чисте обожнювання провінціальної актрисі в її нужденному і сумному житті! Стільки, що це давало їй силу мужньо витратити свій талант перед лицем холодного партеру. В партері старого, дореволюційного провінціального театру сиділи чопорні чиновники, хвацькі купчики та папидючені «аристократи» — штаб- і обер-офіцери місцевого гарнізону. Вони неодмінно запізнавались на початок першої дії і милоливо плескали два-три рази після її закінчення. А в антракті вони простували за лаштунки, щоб запросити на ніч кохання привабну примадонну чи вродливу хористку.

Для них актриса провінціального театру була тільки пікантною повією. І вони дуже дивувались та ображались, якщо у відповідь на недвозначні залицяння їм траплялось діставати від нестримної і скромної служительки муз по мордасах. Коли ж залицяння кінчалось полюбовно, то, переспавши ніч, вони не пізнавали благосклонних дів при дальших зустрічах. Провінціальних

актрис неохоче пускали навіть попи до церкви, бо ж поміж акторів був поширений такий ганебний гріх, як громадський шлюб — без вінця і благословення бога. Провінціальних актрис не приймали в «благородних домах», з ними не знайомились. Дружини офіцерів, прикажчиків та чинуш дивилися на них з презирством і оглядалися на них з хворобливою цікавістю. Чини поліції пильнували відібрати в актриси паспорт і виписати їй жовтий білет.

А втім, погляд на провінціальну актрису як на повію ширили не тільки обивателі царської провінції, — його дотримувались і самі провідці провінціального театрального мистецтва. На такий шлях провінціальну актрису штовхала не тільки розпутна офіцерня чи жорстока боротьба за шматок хліба. На цей шлях насамперед її штовхали антрепренер і режисер. Хіба за виграшну роль чи добре становище в театрі не треба було ставати їх любовницями та наложницями?

Трудне життя і сумна доля були в старій провінціальної актриси.

Олександра Іванівна скаржиться мені на це, і очі її мимоволі підпливають слізьми. Потім волога сповнює повіки, і тоді дрібні солоні кульки скочуються швидко по ковзкій, масній поверхні гриму. На півдорозі, біля ніздрів, вони вже мутнішають, увібравши в себе суху пудру.

Олександра Іванівна бере заячу лапку і знову припудрює грим.

Вона горда з того, що не знає ні одного купчика, ні одного офіцера. Їм вона тільки била морди. За це п'ять, чи сім, чи вісім разів її висилала поліція з міста. І щоразу намагалися пришпилити їй жовтий білет. Ви розумієте, жовтий білет? Не за те, що ти повія, а за те, що не хочеш повією бути!

І тоді вона вирішила одружитись. По-справжньому — в церкві, з попами і шаферами. До заміжньої все ж таки не наважуються так липнути. Потім, коли твій чоловік режисер, не треба продаватися іншим режисерам. Цим вона, значить, убивала обох зайців.

— Ах, як я ненавиджу, театр! — кінчає Олександра Іванівна і змовкає, затиснувши голову долонями у висках так, щоб не розмазати гриму. По паузі вона додає зовсім тихо: — А може, це я його так люблю?

Потім вона хапається за найболючішу для неї тему:

— Для чого існує на світі театральна провінція і чому не може бути весь світ, як одна столиця? Столичний актор може рости, розквітати і розвивати свій таланти. Навіть з такого от маціпусинького таланту,— Олександра Іванівна показує кінчик свого мізинця,— він має змогу зробити собі оттакенний! — Вона розводить руками якнайширше.— А що можемо ми, провінціали? Правда, ми здобуваємо величезний технічний досвід. О, якби такий досвід столичним акторам, вони всі стали б світовими знаменитостями. А ми носимо наш величезний досвід, як горб на спині, і, нарешті, він розчавлює нас. Бо наш досвід — це досвід пристосовництва, а не майстерності!

Дерсичить другий дзвінок, і Олександра Іванівна горить швидше, щоб усе, що накопало в неї на душі, встигнути висловити до початку дії.

— Нема в світі нікого біднішого за провінціальну актрису! То не важно, що в неї ні батька, ні неньки, ні права мати дитину, ні свого кута. Вона найбідніша тому, що має тільки свій талант і ніякого талану. Ніхто не навчить її, ніхто не допоможе їй розвинути свою обдарованість. Старша подруга — сестра-актриса? О ні? Вона тільки пильнує, щоб талант меншої, молодшої не піднявся, не розквітнув і не заслонив її успіху. Вона пильнує добре і зробить все, щоб убити успіх молодшої суперниці. Режисер? О, провінціального режисера треба дуже берегтися. Не тіло берегти — тіло, чорт з ним — а талант. Адже талант так легко і скоро спаскудити бездарним авторитетом провінціального режисера! І як це трудно, щоб ви знали...— зітхає і стогне Олександра Іванівна.— Адже треба вдавати, що ти залюбки приймаєш всі режисерські вказівки, бо інакше ж тебе зразу проженуть, а в той же час шокроку шануватися, щоб тебе не вивихнули на все життя...

Вдаряє гоуг, і Олександра Іванівна схоплюється:

— Я нічого не розумію в політиці,— поспішає вона,— але я знаю тільки одне: після революції не залишиться на світі театральної провінції. Ви знаєте,— грізно наступає вона на мене,— що я закінчила тільки церковноприходську школу? Яке я маю право іти на сцену, коли я закінчила тільки церковноприходську? Революція повинна зробити так, щоб на сцену не пускали без вищої освіти!

Світло пригасає, і двері гардеробної розчиняються:

— Леська! — гукає помреж.— На сцену! Дві пари черевичок — червоні і золоті, шість суконь і різні намиста.

Він зникає, а Олександра Іванівна хапає пушок і вмочає його в коробок з пудрою:

— Дмухніть мені на лице.

Я дмухаю, і вона, вхопивши дві пари черевичок, шість суконь і намиста, біжить з гардеробної геть. На порозі вона швидко повертається, підбігає до оберемка квітів і хутко висмикує дві жмені. Вона застромляє їх собі за декольте, за пояс, у волосся. Очі її горять:

— Ні,— гукає вона ще,— нема в світі нікого багатшого за провінціальну актрису! Хіба столичні акторки мають стільки глядача, як ми? Їх щодня дивляться одні і ті ж самі люди. Ну, тисяча, ну, кілька тисяч за все життя. А мене вже бачили сотні тисяч, а може, й мільйони!

Другий гонг вдаряє, і Олександра Іванівна зникає за дверима. За хвилину я вже чую її радісний голос на сцені...

Невдовзі в Олександрі Іванівні закохався красунь командир з кінноти Котовського.

І коли спалахнуло це кохання, то Олександра Іванівна зрозуміла, що досі вона ще ніколи не кохала. Це було перше кохання. Величезне і всемогутнє.

Це було кохання, в якому ясно і просто все. І те, що чоловіка треба покинути, і те, що життя треба починати спочатку, і те, що в цьому новому житті все буде так, як того вимагатиме саме кохання, і навіть так, як того захоче новий, коханий муж. Було просто й природно навіть те, що тепер, віднині, Олександра Іванівна вже собі не належала. Вона належала тільки коханому.

Котовці якраз вийшли в рейд, і Олександра Іванівна тяжко страждала, хвилюючись за життя коханого, сумуючи в самотині. Кожна хвилина очікування була для неї довша за все попереднє життя. Світ без милого став немилий.

Але котовці повернулися незабаром з перемогою. Її коханий — червоний кашкет набакир, малинові широчені галіфе — баским вороним конем під'їхав просто до театру і, перехилившись з коня у віконце акторської гардеробної, гукнув Олександрі Іванівні:

— Аж ось і я!

Олександра Іванівна зомліла з тюбиком гриму номер два в руці. То ж вороним конем прибасувало її щастя, її життя.

Завтра вранці перед репетицією Олександра Іванівна мала іти до загсу. Я забіг на світанку, бо ж був поручителем.

Олександра Іванівна мешкала в мансарді за старим базаром. На мій стук вона відповіла коротким: «Ввійдіть!»

Я ввійшов. Це вперше я заходив до Олександри Іванівни додому. На дощатій стіні, вряд на гвіздочках, висіли плахти, керсетки, гаптовані сорочки, турецькі шалі, циганські спідниці. На підлозі шипів шведський примус, спертій на цеглинку замість третьої, відламаной, ноги. На столику під вікном, застеленому випраним гримувальним рушником, лежав уламок кінської підкови. Олександра Іванівна сиділа з ногами на ліжку і дивилась у зошит для ролей.

— Ну, — сказав я, — ходімте, а то спізнитесь на репетицію. Не думайте, що в загсі все обійдеться швидко.

— Я їй не збираюся йти до загсу.

Я остовнів.

Олександра Іванівна відклала зошит набік. Якусь мить вона бігала очима по кімнаті, уникаючи мого погляду. Потім, щоб взяти щось, схопила уламок кінської підкови з столика біля приголів'я. На зломі підкови залізо ясно іскрилось — уламок був свіжий, підкова щойно зламалась. Ще сьогодні вранці була вона на копиті в коня, — грудки глею біля вухналів ще не просохли. Олександра Іванівна кинула на мене своїми прекрасними сірими очима. Ліве око косило, але погляд був живий, пронизливий і гарячий.

— Нехай голодна, гола і боса! — скрикнула Олександра Іванівна пристрасно. — Нехай все життя на чердаці! Тільки бути в театрі! — її голос дзвенів, її мова була патетична, як закляття. — Нехай без кохання все життя! Тільки б прекрасну роль!

Вона жбурнула уламок підкови на ліжку, вхопила подушку, кинула її на підкову, а тоді зверху впала на подушку сама, лицем униз.

Я ніяково одвернувся до віконця мансарди.

Коханий Олександри Іванівни захотів, щоб вона залишила театр.

Коли я за дві хвилини позирнув через плече назад,

Олександра Іванівна сиділа знову в тій же позі, в якій була, коли я прийшов.

Зошит ролі був розгорнутий, вона дивилась у нього, і уста її шепотіли, повторюючи текст.

«ВЕЛИКИЙ МАЕСТРО»

Великого маестро звали Пимон Феоктистович Сафронов.

Сезон саме закінчився. Спектаклі в приміщенні літнього театру давали тільки дефіцит. Ішло літо. Перспектив ніяких не було! І Пимон Феоктистович запропонував утворити тим часом невеличкий мандрівний колектив артистів драми та комедії. В трупі під керівництвом Сафронова́ актор не міг сподіватися розвинути свої природні таланти, але він міг бути певним, що з голоду він не вмере.

Пимон Феоктистович Сафронов працював на ниві театрального мистецтва рівно стільки, скільки себе пам'ятав. Відтоді він стільки їздив і переїздив, що вже не міг точно встановити в пам'яті, де було місце його народження. Чи то це було якесь величеньке місто на півдні України, щось на кшталт Херсона, чи це було невеличке сільце десь на півночі Росії, під полярним колом, щось на кшталт Холмогор. Бо ще в молодших класах класичної гімназії, відчувши непереможну огиду до вивчення мов стародавніх греків та латинців, Пимон Феоктистович нишком утік з дому і пристав до якоїсь провінціальної оперети. І з того часу, от уже більше як тридцять років, без жодного дня відпочинку чи хвороби, щоранку на репетиції, щовечора на спектакль з'являвся Пимон Феоктистович до театру. Він присягався (але, певна річ, присягу треба приймати з застереженням), що на всій території колишньої царської Росії, від Білостока до Владивостока і від Мурманська до Батумі, немає жодного театрального приміщення, де б він не був. А втім, це правдоподібно, бо за понад тридцять років сценічної діяльності Пимон Феоктистович ні разу не працював у постійному, стаціонарному театрі, тільки в мандрівних, гастрольних трупах. Він служив у сімдесяти антрепренерів і сам змінив дев'ять амплуа. Простак, жен-прем'єр, любовник, неврастенік, фат, характерний, резонер, благородний отець і лиходій — це й була біографія Пимона Феоктистовича. Її доповнити можна лише тим, що почи-

нав він хористом, пробував свої сили куплетистом, а на дозвіллі виступав ілюзіоністом. Власної постійної адреси Пимон Феоктистович, звісно, не мав: з антрепренерами, в разі потреби змінити місце служби, він зв'язувався виключно телеграфом з місця перебування. Свій маетковий та суспільний стан він визначав, вживаючи єдиного, яке залишилось в його пам'яті з гімназичних років, латинського прислів'я: «Omnia mea mecum porto» — (усе моє ношу з собою). Все його майно укладалось протягом чотирьох хвилин у два чемодани: один з театральним гардеробом, другий з туалетом та бібліотекою п'єс з кількістю осіб не більше п'яти. Майно його дружини аналогічно вміщалося теж у два чемодани, але протягом одинадцяти хвилин. Вага кожного чемодана Пимона Феоктистовича в найкращі часи була рівно пуд. Вага кожного чемодана його дружини (драматична героїня і каскадна прима) — по два пуди. Все це зроблено з таким розрахунком, щоб Пимон Феоктистович, взявши чемодани дружини, а дружина — чемодани Пимона Феоктистовича, обое в разі потреби могли податися куди завгодно самі, без сторонньої допомоги, навіть пішака. Пимон Феоктистович належав до старої провінціальної акторської генерації — «тучки небесные, вечные странники», що не сіє, не жне і годується двічі на добу: вранці з авансу, ввечері з вечорового касового прибутку. Якщо вечорового прибутку не траплялось, Пимон Феоктистович годувався один раз — з авансу. Якщо авансу теж не було, він не годувався зовсім і терпляче чекав до завтра. Коли ж трупа, в якій працював Пимон Феоктистович, нагло прогорала й розвалювалася, то до одержання слідуючого ангажементу Пимон Феоктистович відкривав «власне діло». Це «власне діло» мало тільки двох акторів: Пимона Феоктистовича та його дружину; вони вдвох спокійно заповнювали цілий спектакль. Драматичних одноактівок та водевілів, де дійових осіб тільки дві, в чемодані Пимона Феоктистовича було стільки, що «діло», під назвою «гастролі театру мініатюр», могло проіснувати в одному місті цілий тиждень, по три мініатюри за вечір, плюс різноманітний дивертисмент. В дивертисменті дружина Пимона Феоктистовича декламувала, Пимон Феоктистович розповідав анекдоти, дружина танцювала, Пимон Феоктистович виступав як ілюзіоніст. Він же був директором, касиром і контролером.

Світ Пимон Феоктистович поділяв на дві зовсім нерівні частини: «на сцені» і «в житті». Аналогічно всіх людей — на акторів та глядачів. Сцену і акторів Пимон Феоктистович любив, життя і глядача презирав. Вдачі взагалі Пимон Феоктистович був мізантропічної, надто вранці, на репетиції, але безтурботної — надто ввечері, після вистави. Безтурботність справді була найскравішою ознакою характеру Пимона Феоктистовича. Пимон Феоктистович знав, що сьогодні є репетиція і спектакль, завтра теж має бути репетиція і спектакль, що буде післязавтра, то Пимона Феоктистовича не обходило: післязавтрашнім днем він ніколи не турбувався. Єдине, що, власне, останнім часом почало дещо турбувати Пимона Феоктистовича, це те, що пройшла чутка, ніби в зв'язку з встановленням мирного часу і в театрі буде запроваджено сувору дисципліну охорони праці. Отже, ніби й актори, подібно до всіх трудящих, матимуть щороку два тижні тарифної відпустки. Це означало, що протягом чотирнадцяти днів не треба ні приходити на репетицію, ні брати участь у виставі. Така перспектива захмарювала чоло Пимона Феоктистовича.

— Першого ж вечора, — казав він, — як мені не треба буде йти до театру, я вмру від атонії мозку.

І це було подібне до правди. Без театру Пимон Феоктистович жити не міг.

В нашому театрі Пимон Феоктистович був на своєму десятому амплуа характерного коміка. Але доручувані йому ролі він грав з трагічною неохотою. Пимон Феоктистович ненавидів грати. Справжнє покликання Пимона Феоктистовича були справи суто адміністративні. І треба сказати правду, кращого адміністратора я не зустрічав ні до того, ні після того ніколи в житті.

Пимон Феоктистович виконував свої адміністративні функції захоплено і патетично. Професія театрального адміністратора була для нього священною. В серйозному ділі (трупу, за звичаєм старих акторів, Пимон Феоктистович звав «діло»), в сезонній роботі Пимон Феоктистович був безкорисний, мов ангол, — ідеальний адміністратор і високоморальний виконавець своїх обов'язків. Горе тому, кому траплялося чимось погрішити проти законів, традицій та інтересів сценічного мистецтва і театральної корпорації. В серці Пимона Феоктистовича не знаходилося жалю до мерзенних правопорушників. В театрі, де працював адміністратор Сафронів, ніхто

й не насмілювався відмовитись від доручуваної йому ролі, раз ця роль була йому доручена. На репетиції ніхто ніколи й не пробував спізнитись навіть і на хвилину. Якщо спектакль «валився», Пимон Феоктистович призначав репетицію вдруге, згодний чи незгодний був режисер, після вистави вночі. Всі входні та вихідні двері в театрі на час нічної репетиції Пимон Феоктистович зачиняв і ключі клав до своїх бездонних кишень. Тоді приносив з буфету величезний, на три відра, самовар і власноручно роздував його власним чоботом. Спектаклі в театрі, де був адміністратором Пимон Феоктистович, починались точно в призначену годину і хвилину. І вони ніколи не відмінялись ні через дощ, ні через хворобу актора, ні через касовий дефіцит. І не могло трапитися так, щоб щось було не готове або чогось зовсім не було. Самий спектакль повинен був іти «колесом», без жодної накладки. Ролі треба було знати, суфлера треба було слухати, помрежеві підкорялися беззаперечно, пауз не робити, «отсебятини» чи «фортелі», непогоджені наперед з режисером, карались як найтяжчий злочин. Бо ніякої халтури в своєму ділі Пимон Феоктистович припустити не міг. Халтурників він вигонив з театру в потилицю.

Але віртуознішого халтурника, як сам Пимон Феоктистович, на світі не було.

Халтура теж має свої закони. Але в усякому законі важить найбільше бездоганне його виконання. Пимон Феоктистович і був неперевершеним майстром виконання законів халтури.

Найперший закон халтури: «Знай глядача, як себе самого». Один глядач хоче одного, інший — другого, одного треба брати за серце, іншого — за голову. Знай точно і непохибно, чого хоче глядач, і дай йому саме те, чого він хоче, або те, чого не може не схотіти.

Знання глядача визначає і репертуар, і саму акторську гру.

Ще збираючись кудись виїздити з театром, Пимон Феоктистович наперед точно дізнавався, який глядацький контингент зустріне театр. Інтелігенція? Міщанство? Робітники? Селяни?

Але, поскільки людина не всемогутня і все точно наперед неспроможна зважити, то, на всякий випадок, не забувай основного: до театру глядач іде для того, щоб сміятись або плакати. Тому в халтурі репертуар повинен складатись з легких комедій і мелодрам.

Отже, вирушаючи в гастрольну подорож з колективом «драми і комедії» по містечках Поділля, Пимон Феоктистович, суворо пильнуючи найпершого закону халтури, уклав репертуар з єврейських мелодрам Димова, Гордіна, Белої та Ожешко. Але, не забуваючи і за другий закон халтури, додав до них ще «Яму» за Купріним, «Петербургские трущобы» за Крестовським, «Ревность» Арцибашева та «Рынок любви». Автора «Рынка любви» ніхто не знав, бо його прізвище вгорі, на зошиті п'єси, від надто частого вживання п'єси, одірвалося.

Другий, незаперечний закон халтури каже: «Назва п'єси — це каса театру». Виставляй п'єси тільки під назвами популярних (найкраще — скандально-популярних) літературних творів, під назвами загальновідомими або під такими, що не можуть не спокусити. На закуску до репертуару додано було ще два фарси: «Ниобея» і «Я умер». У фарсах назви особливого значення не відіграють, досить вже того, що на афіші є підзаголовок — фарс.

Третій закон халтури проголошує: «Ідь туди, куди інші не їздять». І тому маршрут гастролей десятима дорогами намагався обминати залізничну магістраль, по якій і без нас вешталось чимало інших труп. Опорними пунктами подорожі мали бути міста і містечка, віддалені від залізниці щонайменше на двадцять п'ять кілометрів. Їх добуватися треба було бричками, возами і пішака.

Бо четвертий закон попереджав: «Не бійся труднощів у путі, вони винагородять тебе сторицею».

П'ятий закон був суто тактичний. Він трактував найважливішу проблему — як в'їздити трупі до нового міста гастролей.

І для в'їзду в нове місто було передбачено два різних антре: номер один і номер два.

Антре номер один призначалось для в'їзду в невеличку, найглухішу провінцію, типу ярмаркового села. Провадилось воно так: під'їхавши до містечка, ще за околицею трупа спинялась і актори ховались в кущі. Там подорожній, прибитий пилом, одяг скидався і одягалось усе чисте й показне. Галстуки мали бути найяскравіші, черевики наглянцовані до лиску, сукні актрис — «шикарні» і вишивні. Дозволялось напнути на себе щось з костюмерії майбутнього спектаклю. На возі, поверх клуночків з речами, клалися декорації та реквізит. Колона середньовіч-

ного палацу, алебарда, гітара, в крайньому разі — в'язанка перук та борід. Тоді рушали знову і в'їздили в містечко, кружляючи всіма вулицями, на ярмарковий майдан. Пимон Феоктистович ніс величезний плакат, розмальований найяскравішими фарбами. На плакаті неодмінно мала бути намальована півмаска і ліра. Текст складався такий: «Проїздом, тільки одна вистава повного складу театру драми та комедії під керівництвом відомого артиста і т. д. Виставлено буде і т. д. Власні декорації, костюми і парики». Цей плакат встановлювався в центрі майдану, довго і акуратно, поки довкола збирався натовп. Тоді Пимон Феоктистович виймав з кишені квиткову книжку і тут же сідав торгувати квитками.

Антре номер два призначалось для в'їзду до більших, зашатного і повітового типу міст. До таких міст трупа в'їздила тільки надвечір, вже як посутеніє, щоб самого в'їзду ніхто не побачив. Протягом ночі на всіх прилюдних місцях вивішувались афіші, зредаговані просто і лаконічно, без жодної велемовної реклами. Населення міста несподівано бачило вранці: «Гастролі колективу артистів драми і комедії в місті Н» — неодмінно «в місті Н»: нехай горожани відчують це і переживуть, що до них, у місто Н, спеціально приїхала трупа артистів. Далі, на афіші академічно повідомлялося, що буде виставлено се і те. Внизу, з суворим додержанням субординації, підписувалось: директор театру, головний адміністратор, головний режисер, черговий режисер, помічник режисера, зав. бутафорії, виконавці ролей і таке інше — всього не менше, як чоловіка двадцять п'ять, дарма що всіх гастролерів могло бути шестеро або семеро. Але цим шістьом чи сімом було в перший день приїзду до нового міста до біса мороки. Переодягаючись щогодини в новий одяг або в кожному разі міняючи якісь деталі своїх костюмів, з недбало пов'язаними галстуками, безжурно збитими на потилицю капелюхами, поетично розпущеними кінчиками комірців — ці шестеро або семеро мали безперестанку вештатися по місту з байдужим і нудгуючим виглядом цілком вільних і пересичених життям людей. Вони мали з'являтися в публічних місцях і, не затримуючись, з них зникати; вони мали сідати десь на бульварі, позіхаючи, і раптом, згадавши щось, кудись поспішати; вони мали заходити до всіх крамниць міста і неухважно оглядати полиці з крамом, несподівано запитуючи чогось такого, чого в цьому місті

і зроду не було. Наприклад, бананів, брюссельських мержив, парфумів «Коті», шовкової білизни — з таким виглядом, що все це в тебе дома є, але, виїздивши несподівано, ти ненароком все це забув. Все дитяче населення містечка тим часом вже збігалось до халабуди театру. Там чулися стукіт молотків та сердиті погукування незадоволеного голосу. То, присівши десь на ослінчику і покуруючи, стукав молотком по якійсь дошці і погукував сам до себе Пимон Феоктистович: немовби спішно встановлюються декорації і хтось невдоволено підганяє робітників. Ніяких робітників, певна річ, не було. Декорації встановлювалися вже перед самим початком вистави, які були, і силами самих же акторів. Це був ще один незаперечний закон халтури: «Роби все сам, щоб нікому нічого не платити». Декорації встановлювали актори, самі нишком вночі розліплювали афіші, самі продавали квитки в касі, самі стояли на контролі, самі билися з «зайцями» навкулачки... Якщо хтось об одинадцятій, на коли в афіші сповіщалося про відкриття каси, підходив до зачиненого касового віконця і, постукавши, питався, чи можна купити квиток, Пимон Феоктистович знехотя гукав, зразу ж захоплюючи касове віконечко: «Почкайте, каса ще зачинена, спеціально для вас не будемо відкривати». Якщо хтось хотів купити зразу кілька квитків, Пимон Феоктистович видавав квитки після хвилинного вагання, бурмочучи, що з перепродавцями квитків перед виставою міліція буде жорстоко боротись. Робити вигляд скрізь і завжди, що тобі абсолютно байдуже, чи є гроші на світі, чи ні — це одна з найголовніших заповідей халтурника. Особливо потрібно це демонструвати в установах, які порядкують місцевим політико-освітнім життям. «Роби вигляд, що ти робиш ласку, коли хочеш, щоб зробили ласку тобі», — так формується цей незаперечний закон халтури.

А втім, всі взаємини з «життям» Пимон Феоктистович приймав виключно на себе. Це він діставав дозвіл від наросвіти, домовлявся з адміністрацією театрального приміщення, друкував афіші на цукровому папері, продавав квитки, стояв на контролі, виганяв «зайців». «Зайці» боялися його скрізь, як огню. Зачинивши касу і замкнувши двері до зали після третього дзвінка, Пимон Феоктистович біг за лаштунки і одягав перуку. Гриму він не накладав ніколи. Його посмужене зморшками, зібгане в печене яблуко лице і саме було немов вічний

грим. Він залишав вхідні двері за хвилину до свого виходу і встигав на вихід, ні на секунду не запізнившись. Що б не чекало його на сцені, яка завгодно несподіванка, він не губився. І свою філософію він проповідував усім: «Ніколи не губися, навіть в тому разі, якщо, вийшовши на кін, ти раптом виявиш, що всі твої партнери нагло вмерли від холери чи чуми і ти zostався сам. Грай тоді п'єсу один і роби вигляд перед глядачем, що так і треба».

— Публіка дура,— казав Пимон Феоктистович,— і хто цього не розуміє, той сам дурак.

Чи любив Пимон Феоктистович театр?

Він відповідав на це запитання так:

— Люби театр, навіть у халтурі. Виходячи на кін, забувай, що це халтура, і думай, що це справжній театр.

І, вийшовши на кін, Пимон Феоктистович намагався зробити все від нього залежне, щоб виконати доручену йому роль якнайкраще. Цього він вимагав від усіх.

— Грати треба добре,— казав він,— інакше ніхто ж не купить квитка.

Чи приходили до нашого театру глядачі?

Три місяці подорожував халтурний колектив «артистів драми і комедії», не проминувши жодного містечка, жодної цукроварні. Хіба могло не бути зборів у єврейських містечках, куди ніколи не приїздили театри, коли виставлялися п'єси «За океаном», «Миреле Ефрос», «Вечный странник», «Гонимые», «Євреї»? Розбитих паралічем ребе приносили на носилках, старі балабусте в перуках приходили, зацитькуючи своїх правнуків на руках. За правнуків-немовлят Пимон Феоктистович стягав подвійну плату, з огляду на їх галасливість. Хіба можливо, щоб жителі містечка чи цукроварні не пішли на «Ревность», «Яму», «Трущобѣ», «Рынок любви», особливо, коли вперек афіші наліплювався анонс: «Діти до шістнадцяти років на виставу не допускаються». З дітей, молодших шістнадцяти років, Пимон Феоктистович стягав потрійну плату.

Пимон Феоктистович обдурював усіх, кого міг. А міг він обдурити всіх. Правда, це було не так просто. Адже треба було обдурити спочатку наросвіту, потім дирекцію театру і аж потім глядачів. Але Пимон Феоктистович незмінно проповідував, що обдурювати треба так, щоб обдурений, навіть зрозумівши, що його обдурили, зостався задоволений. А так обдурити уміє не кожний. Пимон

Феоктистович умів обдурити саме так. Він обдурював так навіть братів-акторів.

Ось як це виходило.

Від колективу він мав уповноваження знімати театр і складати з дирекцією театру договір на використання приміщення. І він мав категоричну вказівку від колективу — за користування приміщенням платити не більше тридцяти процентів валового збору. Інколи він прибігав веселий і задоволений. Зібравши акторів, він повідомляв: «А мені пощастило обдурити адміністрацію, і вона здала мені театр за двадцять процентів». Всі zostавались надзвичайно задоволені — адже десять процентів просто як з неба впали. Ну й мастак наш Пимон Феоктистович!.. Після вистави Пимон Феоктистович негайно робив розподіл марок. Він роздавав гроші всім і від усіх відбирав розписки. Коли останній діставав свій пай, тоді Пимон Феоктистович падав у крісло і, потираючи руки, загони-сто реготав. І негайно ж признавався, що театр він зняв не за двадцять, а навіть за десять процентів. Таким чином десять процентів пішли простісінько до нього в кишеню. Актори сміялися теж — адже на десять процентів більше одержали й вони, крім того, біля Пимона Феоктистовича вони почували себе, як у Христа за пазухою.

І всі були всіма задоволені. Глядач театром, театр глядачем, Пимон Феоктистович акторами, і актори Пимон Феоктистовичем.

І в цьому був останній закон халтурні: «Дають — бери, б'ють — тікай».

«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР»

Невдовзі я перейшов з російського театру до українського. Бо ми будували український «європейський театр».

Назву нашому театру ми дали «імені Лесі Українки», бо з першої хвилини, коли зародилася сама думка утворити цей театр, і до останньої хвилини його існування в нас жила і віджила нездійсненою завітна мрія поставити «Лісову пісню» Лесі Українки. А ще мріяли ми поставити і не поставили «Нору», «Весілля Фігаро», «Короля Ліра» і багато іншого. Адже ми відкривали наш театр з іменами Коклена, Щепкіна, Комісаржевської та Заньковецької на устах.

Але в кишені у нас було порожньо. І костюмер Коловодський з самого ентузіазму погодився перший місяць давати в борг три фраки, чотири візитки, один смокінг та кілька колетів різнобарвного бархату.

А втім, що безперечно було в нас, окрім самого ентузіазму,— це неабиякі акторські сили. Прекрасні актори старшого і молодшого, нового, покоління, імена яких і сьогодні прикрашають афіші найкращих театрів УРСР. Тоді, в голодний двадцять перший рік, вони якраз виїхали з столиці Києва, який, до речі, саме перестав бути столицею. Влившись у кістяк колишнього не «європейського», а ще «побутового» українського театру нашого міста, вони й зробились його основним ядром.

Саме тому й починати новий театр треба було з репертуару, який показав би «товар лицем». Але «репертуарними», тобто готовими для постанови, були в нових акторів лише кілька психологічних драм, невідомих ще на той час у театральній провінції. Для реклами на плакаті (грошей на афіші не було), який сповіщав населення нашого міста про чергову прем'єру, я сам власною рукою густим пензлем викреслював чорним з білою підрисовкою:

П'єса ця до вистави заборонена в Австралії, Англії, Аргентині, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Голландії, Іспанії, Італії, Німеччині, Мексикі, Норвегії, Румунії, Сполучених Штатах, Франції, Швеції, Швейцарії...

Словом, мало не в усіх, які є на світі, державах по черзі.

Що ж його було робити? Ми змушені були вдатися і до такої «реклами», бо... з другого ж спектаклю театр імені Лесі Українки почав горіти.

Правда, відразу наші справи були немовби й блискучі. Відкриття театру інтелігенція міста зустріла з ентузіазмом. Перша прем'єра мала винятковий успіх і щирі овації. Але... на другу виставу каса продала не більше половини квитків. Третю доводилось відміняти за абсолютним браком глядачів.

Спочатку ми були певні, що в нашому місті просто не вистачає глядачів. Адже фронт відкотився ген далі, його, власне, вже не було, оперували лише загони по ліквідації бандитизму, і найкращого нашого глядача, червоноармійця, було не так густо, як рік тому. Але ми були, безперечно, неправі: чергуючись з нами, у тому ж

театрі і далі грав російський театр, і він вправлявся кожно п'єсу показати чотири і п'ять разів.

Тоді ми почали шукати причини в тому, що наш театр був новий, з новітнім, як ми казали, незвичним в українському театрі, європейським репертуаром, до якого глядач ще не звик і, можливо, ставився з упередженням. Цього глядача треба було «виховувати». І, розписуючись після вистави в порожній відомості під сповіщенням, що одержати на марки не доводиться ні копійки, ми йшли додому голодні, але з високо піднесеними головами. Адже ми були, значить, борці за ідею.

Але причина була значно простіша. Побутовий український театр,— той самий, проти якого ми пішли на смертельну боротьбу, з його старим, традиційним, етнографічним репертуаром,— існував собі й далі зовсім поруч з нашим театром, у приміщенні на військовому пункті.

І на роздоріжжі, де до одного з українських театрів треба було звертати праворуч, а до другого ліворуч, тепер стояло два барвисті плакати. На одному сповіщалося, що в театрі імені Лесі Українки буде виставлено «Трільбі», а на другому, що в театрі на військовому пункті виставлено буде «Тарас Бульба».

Глядач мусив сам вибирати, куди йому йти.

А щоб допомогти глядачеві в цьому виборі, директор театру на військовому пункті дописував унизу плаката: «В антрактах і до початку вистави грає духовий оркестр».

І оркестр справді грав. І в антрактах, і до початку вистави. Причому до початку вистави директор виводив оркестр сюди, на роздоріжжя, і розташовував довкола свого плаката.

Барабан бухкав, ляскали тарілки, деренчав бубон, басы рохкали, валторни гули, корнет-а-пістон виводив високо і пронизливо. Глядачі звертали ліворуч і, обминаючи наш плакат, простували до театру на військовому пункті.

Невдовзі директор театру на військовому пункті змінив стару потріпану солдатську шинель на драпове чорне пальто з каракулевим коміром, а ватяну папаху на сукняну «непманку» з шкіряним дашком, а наш «новітній європейський» театр упав у злидні, і ми розписувались у щотижневих відомостях проти графи, що, після сплати електрики та вечорових видатків, до виплати на марки нічого не належить.

Так почалась конкуренція, і ми стали на облудний шлях реклами і сенсації.

Центром нашої афіші тепер зробився Козловський.

Амплуа Козловського було комік-буф. Він був з старих мастаків «побутового» провінціального театру, «майстер фортелів», словом, був з тих, що в мистецтві «гвозді рвуть», а славу свою черпають з «торби реготу». В «Запорозькому кладі», роздягаючись на сцені, він скидав з себе двадцять п'ять жилеток. В «Наталці Полтавці», виконуючи возного, він після кожного слова гикав. В «Ой не ходи, Грицю» він ставав дибки і диригував парубоцьким хором самими ногами. Танцюючи гопак, він неодмінно губив штани і зоставався в самих смугастих кальсонах. Все це в нашому «новітньому, європейському» театрі було йому категорично заборонено, і він змушений був втішатися тепер тільки з того, що, виконуючи пастора в «Затопленому дзвоні», нишком дьоргав ногою, мов паралітик; виконуючи шшика в «Гріху», крадькома цвиркав крізь зуби в оркестріон; виконуючи дядька в «Тітці Чарлея», сідав на незагашену сигару.

І от, рятуючи наш «новітній європейський» театр від загибелі, а себе від голоду, комік-буф Козловський запропонував ставити новітній репертуар через день, а через день відновити старий, побутовий. З іменами Коклена, Чехова і Лесі Українки на устах ми всі обурено відмовились. Тоді він запропонував, за подвійні марки, після кожної вистави грати якийсь водевіль Альбіковського. Ми понуро мовчали.

Було саме надвечір. Ми сиділи в гардеробній перед дзеркалами, не знаючи, гримуватися нам чи ні. Каса досі продала тільки два квитки. Вікно було прочинене, і разом з першими пахощами квітня до душної гардеробної напливали відгомони передсвяткового натовпу. Враз гучно бухнув барабан, і зразу ж загриміли басы, тромбони, валторни і завищав корнет-а-пістон. То духовий оркестр Ковальчука вшкварив «попури из малороссийских песен» перед плакатом театру на військовому пункті. Ми журно зітхнули... і дали згоду.

Козловський не став чекати на повторення нашої згоди. Він зірвався, вхопив квач, умочив його в сажу і прожогом вибіг на вулицю. Там, поруч з «Нещасним коханям» на плакаті театру на військовому пункті, красувалось на плакаті театру імені Лесі Українки:

СЬОГОДНІ ВДРУГЕ І ВОСТАННЕ
«КОВАРСТВО І ЛЮБОВ»

Козловський спинився перед плакатом тільки на секунду, тоді швидко і чітко підмахнув на нашому плакаті вниз:

*Після вистави! Зверх програми! Безплатно!
«Ох, та не люби двох»
!!! У головній ролі Козловський!!!*

Того вечора директор театру на військовому пункті не дібрав повного збору, а в нашому театрі виставили всі, які були, приставні стільці.

Тепер фінансові справи нашого театру зразу покращали. Ми не тільки обідали, але й вечеряли. А Козловському вистачало і на чарку перед виступом у водевілі. Щодо директора театру на військовому пункті, то він заклав драпове пальто костюмерові Коловодовському за півціни. Тепер це пальто висіло на розпорці в костюмерній, і Козловський вписував його до костюмерної рапортки на кожний водевіль. Хоч який би був водевіль, хоч кого б виконував у ньому Козловський, він неодмінно виходив на кін у цьому пальті — з чорного драпу і з каракулевим коміром. Виходячи, знімав і вішав на вішалку, на сук, на тин, де доведеться, згідно декорації даного водевіля. Кінчивши грати й йдучи з кону геть, він знову вдягав пальто і підкочував каракулевий комір. Публіка качалася з реготу, не розуміючи, що за пальто і до чого воно тут, коли дія п'єси відбувається в спеку, а Козловський виконує роль обірваного селянина в білих полотняних штанах.

А втім, кожний водевіль продовжував життя прем'єри тільки на одну виставу. Водевіль у репертуарі Козловського було штук п'ятнадцять і два-три тижні ми прекрасно жили, навіть взяли готувати інсценізацію «Океана» за Андреевим. Та — не було б у нас нещастя, коли б наше щастя йому не допомогло. Коли кінчилися водевілі, настав справжній крах. Тепер глядач і на прем'єру не хотів іти без водевіля. Першу прем'єру довелось відмінити: в касі було продано десять квитків.

І тоді знову заговорив Козловський. Він просив дозволу виставити шість разів, день у день вряд, одним єдин водевіль «Квартирант», виставити так, як він того хоче, безконтрольно. Шість аншлагів він гарантував

театрові під заставу всієї власної костюмерії. А власної костюмерії для етнографічних та історичних п'єс було в нього більше, як у всіх костюмерів нашого міста разом.

Ми зітхнули і дали згоду.

Водевіль «Квартирант» був абсолютно невинний і нічим не пошліший за всі інші. Якийсь дідок не хоче віддавати своєї красуні онуки за скрипаль з оркестру. Тоді цей скрипаль оселяється поруч і весь час грає на скрипці — вдень і вночі. Впертий дідок катується, але терпить, вживаючи всіх заходів, щоб вижити музиканта. Та нарешті музикант таки пересилує. Дідок віддає за музиканта свою онуку, тільки з умовою, щоб вони виїхали геть. Оце й все. Навіть не дуже смішно. Торбу реготу Козловський робив власними силами. Він шпурляв на всіх шапкою, пускав музикантові під штанину мишу, вдягав собі на голову чобіт.

Перша вистава водевіля справді дала аншлаг. Але, що воно може дати ще п'ять аншлагов, про це, звісно, не можна було й марити. Костюмер Коловодовський вже хазяйським оком придивлявся до шароварів та керсеток з власної костюмерії Козловського. Але коли вистава закінчилась і, регочучи ще, публіка виходила з зали, Козловський раптом вийшов за завісу.

— Увага! — сказав Козловський. — Завтра водевіль «Квартирант» буде виставлений знову. Тому, хто відгадає, яка різниця буде між сьогоднішньою і завтрашньою виставою, видається безплатний квиток на виставу, що буде післязавтра. Відгадки подавати в касу театру до шостої години тридцять хвилин.

Дригнувши ногою і впавши через суфлерську будку, Козловський зник за завісою.

На другий день, за чверть години до початку, каса знову вивісила аншлаг. За десять хвилин вже всі глядачі сиділи на своїх місцях. За п'ять — завіса розсунулась і вийшов адміністратор. Він сповістив, що правильну відповідь дали три чоловіка, які й одержали безплатні квитки. Публіка очікувально і весело заворушилась.

Завіса пішла, і вистава почалась. Різниці не було ніякої. Тільки, замість скрипки, Козловський грав на віолончелі. Шапкою він кидався так само, так само пускав миші в холошу і напинав халяву на голову. Але після вистави, вийшовши на оплески, Козловський проголосив знову вчорашню заяву про різницю сьогоднішньої і завтрашньої вистави. Публіка зареготала.

— З контрабасом завтра вийдете! — рясно загули всі.

— Побачимо! — загадково відповів Козловський і, оступившись, впав в оркестріон.— Відгадки можна подавати зараз же,— закінчив він, вилізши з оркестріону, і, знову впавши через суфлерську будку, зник за завісою.

На слідуєчий день аншлаг був вивішений за півгодини. Відгадок до касира було подано більше двохсот. Всі вони казали про контрабас. Але безплатних квитків їм не видавали.

— Ви не відгадали,— флегматично казав касир,— платіть гроші або відступіть чергу слідуєчому.

Вистава почалась. Різниця між цією, третьою, і другою виставою була в тому, що Козловський виходив знову з скрипкою, як і в першій виставі. Але, коли пішла завіса, Козловський вийшов знову і, наперед впавши через суфлерську будку, проголосив, що умови застаються ті ж і на четверту виставу: хто відгадає різницю, той дістає безплатний квиток. Дружний свист зустрів цю заяву.

Але аншлаг на четвертий день був вивішений за годину. Безплатних квитків знову не дістав ніхто, бо на цей раз Козловський вийшов... з контрабасом. Публіка реготала, свистіла, плескала в долоні і гукала «на конюшню». Але Козловський вийшов після вистави і на цей раз знову проголосив, що умови конкурсу застаються і на п'яту виставу.

На п'яту виставу аншлаг був вивішений ще зранку. Відгадок вже не подавав ніхто. Публіка хотіла малого. Вона хотіла бачити клоуна. Вона хотіла цирку.

«Квартирант» пройшов сім разів. І дав сім аншлагів — на один більше проти попередньої умови. На шосту виставу Козловський виходив з барабаном, на сьому вийшов, згинаючись і крекчучи, під піаніно — точною диктовою моделлю справжнього піаніно. Але восьму виставу, дарма що сьома дала аншлаг, Козловський відмовився давати.

— Досить,— сказав він,— на восьму будуть бить. Я вже знаю.

На восьмий день ми давали прем'єру «Той, що дістає ляпаса» Андреева. Було продано три квитки.

Коли, одмінивши спектакль, ми журно зібрались в гардеробній, Козловський запропонував... відновити репертуар старого, традиційного етнографічного театру з співами і танцями.

Ми мовчали.

— Значить, згода! — підсумував нашу мовчанку Козловський і, звернувшись до помічника, сказав: — Оголосіть на завтра «Сватання на Гончарівці». Дурного Стецька граю я.

Ми мовчали. Наш європейський театр тихо вмер.

На «Сватання» знову був вивішений аншлаґ, а в касі театру на військовому пункті не було продано жодного квитка.

В «Сватанні» я грав відставного солдата Скорика. Я гукав «тара-бара-мара», потім махав руками в повітрі і виймав з носа в дурного Стецька солоні гірки, а з рота його батька пляшку з горілкою. Дурний Стецько в цей час плигав по сцені на одній нозі і репетував щосили: «Касі хоцу, касі хоцу». Коли ж наречена піднесла йому гарбуза, він почав підкидати його вгору, качати по підлозі, сідати зверху і кидати долі. Потім вхопив гарбуза обіруч і підкрався до рампи. Розмахнувшись, він вгилів гарбузом капельмейстера Ковальчука по голові. Гарбуз розлетівся на шматки. Залящав регіт, свист і вищання. Завіса парешті впала і, обливаючись сльозами образи, я кинувся з сцени геть. Геть з цього театру, ноги моєї тут більше не буде!

В гардеробній сидів директор театру на військовому пункті.

— Здорові! — вітав він мене майже весело.— А я оце до вас.— Давайте об'єднаємося в один театр. День буде рвати гвозді Козловський, а день ви робитимете новітній, «європейський театр». Хай глядача буде в цей день менше, але ми йому докажемо і створимо справжній театр, справжнє мистецтво.

Я мовчав.

— Згода! — відказав за мене хтось. Це був Козловський. Слідом за мною він увійшов до гардеробної.— Згода! В ім'я справжнього мистецтва я згодний і погудитися, і постраждати!

І віднині, коли виставлялося «Ой не ходи, Грицю», я виходив у гурті парубків співати «Закувала та сива зозуля». А що голосу в мене зроду не було, то я тільки стояв в гурті і розгуляв та затуляв рота за ритмом пісні.

Це було засідання, як і тисячі інших засідань.

Під розгорнутим прапором стояв стіл, укритий червоною скатертиною, на столі глечик з водою і череп'яний кухлик; довкола столу, з прокуреними, потомленими лицами, сиділи члени президії. Осторонь, над оркестровим складаним пюпітром, височів доповідач. Вся інша частина кімнати потопала в сивих хвилях махоркового диму, і крізь його клуби блідо маячили і жовтуваті, миготливі електричні лампочки вгорі, і невиразні плями юнацьких та дівочих облич на лавах, підвіконнях чи вздовж попід стінами долі. В залі то западала абсолютна тиша, порушувана тільки потріскуванням корінців у самокрутках, то враз вибухав гомін, вигуки та суперечки. Тоді люди зривалися з місць, розмахували руками і говорили зразу всі. Аудиторія була пристрасна і запальна. Засідав разом з позаспівковим молодняцьким активом комсомольський осередок Н-ської цукроварні «Червоний рафінад».

Від сотень та тисяч інших засідань це засідання відрізнялося хіба тільки тим, що доповідачем біля пюпітра був я.

На столі президії, перед секретарем зібрання, обраним двадцятьма голосами дійсних членів проти шістьох, лежав аркушик для ведення протоколу. Порядок денний обіймав вісімнадцять справ. Інформаційна доповідь, яку робив я, була записана в повісті під номером третім:

С л у х а л и: Про пролетарський театр.

У х в а л и л и:

(Далі рядок був тим часом порожній: я ще доповідав, і поки що нічого не ухвалили).

Дві попередні справи з порядку денного були щойно розв'язані при мені. Першою була доповідь секретаря осередку: «Два роки Комуністичної Спілки Молоді України в боротьбі проти німецької, австрійської, гетьманської, денікінської, петлюрівської та польської окупацій». Проти наголовка «ухвалили» секретар зібрання вписав щойно одностайну ухвалу: «Віддати життя за комунізм. Протягом четвертого року існування КСМ потроїти склад осередку». Далі було розглянуто інформацію секретаря партійної організації заводу: «Ліквідація наслідків наскоку на завод банди Гальчевського-Орлика». Ухвалили: «Завтра, о шостій ранку, у неділю,

всім членам осередку вийти на суботник. Закликати поза-спілкову молодь вийти разом».

Перед моєю доповіддю я встиг заглянути до списку питань для розгляду. Четвертою, після пролетарського театру, йшла справа про нормування праці підлітків, п'ятою — організація курсів підвищення кваліфікації, шостою — виділення товаришів для утворення сільських осередків, сьомою — готування до просапки буряків. Десять дальших справ — від восьмої до вісімнадцятої — я не запам'ятав. Я був надто заклопотаний своєю власною доповіддю.

Доповідати мені траплялося не так часто: це була перша доповідь у моєму житті. Тільки сьогодні вранці наш театр дістав від повітової організації комсомолу пильне прохання та категоричну пропозицію виділити, з нагоди третьої річниці комсомолу, доповідача про пролетарський театр для виступу на урочистих зборах молоді цукроварні. А що головою місцевому в нашому театрі, а також членом повітового правління Всеробмису був якраз я, а до того ж тільки в мене й була нещодавно закінчена середня освіта, то робити доповідь і доручено саме мені. І от уже другу годину я доповідав.

Доповідь моя складалась, власне, з трьох частин. В першій я чесно й сумлінно переказував ту одним одну доповідь про театр революції, яку я сам чув за своє життя, — доповідь першого драматурга нашого театру на фронті, начпоарма І. І, як і він, я закінчив цю частину тезою про видатну агітаційно-пропагандистську й ідейно-виховну спроможність театрального дійства та його виключне значення як найбільш масової і приступної форми мистецтва в справі плекання комуністичного світогляду, отже, в боротьбі за комунізм. Гарячі оплески аудиторії схвалили цю тезу. Ковтнувши води, в другій частині доповіді я не менш сумлінно переказав аудиторії все, що я сам знав з гімназичного курсу словесності про театр Еллади, великодушно поділившись з слухачами моїми убогими відомостями про величні трагедії Софокла, Есхіла та Евріпіда. І, очевидно, натхнений класикою, несподівано для себе самого, — присягаюся, що я зовсім не збирався цього робити і це трапилося зовсім зненацька, мабуть, в результаті якихось прихованих ще гімназичних асоціацій, — я раптом проскандував високим патетичним штилем рядків півтораєста з Овідієвих «Метаморфоз». Це було абсолютно недоречно, бо не

мало жодного відношення ні до театру, ні до мистецтва Еллади, ні до самої епохи. Але я не сказав слухачам, що читаю і якою мовою, і латинський гекзаметр був прийнятий бурхливими оплесками аудиторії як зразок грецької класичної драми. Почервонівши і ковтнувши мерщій ще води, я перейшов до третьої частини доповіді. В цій частині я розповів зборам коротко про те, що сам чув від старіших акторів про театри в Петрограді, Москві та Києві. Потім я ще коротше поінформував про роботу нашого театру минулих років, коли він обслуговував фронт, і тепер, за мирних умов. І, нарешті, втомлений і виснажений, ледве тримаючись на ногах, закінчив заклик — заклик начпоарма 14 два роки тому — віддати свої сили на створення найкращого театру всіх епох, пролетарського театру! Грім оплесків вкрив мої слова. Зала заворушилась, і від того хвилі тютюнового диму пурхнули під стелю.

Я випив три склянки води вряд і сів на своє місце в президії. Голова мені йшла обертом. Робити доповідь — це було важче за найважчу роль, яку мені досі доводилось виконувати. Це було щось подібне до виконання експромтом нової, величезної ролі, на якій тримався цілий спектакль — але без репетиції, без режисерських вказівок і навіть без суфлера.

Та оплески в залі не вщухали. Аудиторія дружно плескала, тупотіла ногами, і рясні вигуки зринали з різних кутків. Голова зборів марно намагався пробитися крізь гомін, брязкаючи олівцем по череп'яному глечичку. Нарешті, безпорадно розвівши руками, він обернувся до мене.

— «Сак'я-Муні!» — ревіла аудиторія. — «Сак'я-Муні!»

— Що воно таке, не доберу? — зашепотів він до мене. — Хлопці, як хлопці, а тут такий шарварок ізняли. Що то вони кричать: по-татарськи чи по-китайськи, не доберу? Що воно за сакля Муні? Якого Муні?

Аудиторія вимагала, щоб я продекламував вірш Ме-режковського «Сак'я-Муні». З цим віршем я виступав у концертах. Десь, певне, мене чули: чи в нашому містечку, чи ще на фронті. Я уклонився і вийшов наперед. Гамір враз ущух, і аудиторія завмерла.

Я прочитав «Сак'я-Муні» і сів. Але мені довелося кілька разів вставати, щоб кланятися на браво та біс. На біс я прочитав «Каменярі» Івана Франка та «Двоглавий орел» Рилєєва. Після цього почалися дебати.

Один за одним до столу президії виходили юнаки і дівчата. Вони виходили трохи соромлячись, зачіплюючись по дорозі за ноги сусідів, і, перше ніж повести мову, довго обсмикували поли гімнастерок чи ватяних кофт. Але з третього слова їх зняковілі лиця шарілися, голоси гучнішали, і вони вже починали розмахувати кулаками. Вони доводили, вони протестували, вони вимагали. Вони доводили, що без театру неможливе ні їх життя, ані заглиблення революції. Вони протестували проти того, щоб театр в добу пролетарських революцій обмежував себе самим використанням буржуазної спадщини. Вони вимагали, щоб пролетарський театр був створений в чистому виді і негайно. І вони пропонували віддати на це всі свої сили, а коли треба, то й життя. І збори на відповідь грімливо ворушились, дружно плескали і одчайдушно ревіли «правильно» та «дайош»!

Я дивився в залу. Більшість хлопців, віком від шістнадцяти до двадцяти років, були у військовому чи військовізованому вбранні. Гімнастерки, інколи френчі, широкі бриджі та галіфе, гусарки, доломани — все це переважно з барвистого, в червоні та зелені розвої, канапного штофу. Не рідкістю був також і плюш з вагонів першого та другого класу. Одежа дівчат була такого ж гатунку: кофти з солдатських шинелей, спідниці з червоних мадярських галіфе, на головах кубанки й папахи. Революція перемогла скрізь, але ще не встигла створити своєї мануфактури, і доводилось широко використовувати спадщину буржуазії.

В багатьох хлопців та дівчат з поясів звисали кобури з наганями і парабелумами. Вже були переможені, розбиті і вигнані і німці, і австрійці, і поляки, і французи, і румуни, і греки. Вже були розвіяні та знищені і денікінці, і врангелівці, і петлюрівці, і махновці. Вже був ліквідований і тютюнниківський рейд. Молода республіка вже демобілізувала свої армії і бралася до мирного відбудовного труда. Але по лісах та ярах Поділля ще нишпорили рештки недобитих банд, а недорізані батькиотамани ще тут і там вчиняли погроми й наскоки на села та цукроварні. Тільки позавчора в Барських лісах ліквідовано величезну банду отамана Гальчевського-Орлика. Її ліквідував загін Чека за допомогою місцевого ЧОНу, а в ЧОНі були всі присутні тут, на цих зборах, комсомольці. Відкриваючи збори, голова повідомив, що двоє з членів осередку після операції до лав не повернулися.

Збори звелися і, скинувши шапки, проспівали: «Вы жертвою пали...» У звіті за три роки існування комсомолу секретар осередку доповів, що протягом цих років осередок виховав країні сорок три комсомольці, сімнадцять за ці роки загинули в лавах Червоної Армії на фронтах. Збори звелися знову і проспівали: «...в боротьбі рокової, в любові беззаветної к народу...» Ці роки цукроварня працювала уривками, коли робітники поверталися з чергового фронту по домівках. Тепер завод став на безперервну, нормальну роботу. Але з лісу раз у раз набігають бандити і знімають паси з маховиків. Паси їм потрібні на підметки. Позавчора при ліквідації банди Орлика три паси, розрубані на шматки, відібрали назад. Зараз їх зшивають на лимарні. Завтра на суботнику всі руйнації будуть ліквідовані. Комсомольці, а за ними і вся позаспілкова молодь, вийдуть на суботник як один. Післязавтра завод знову стане до нормальної роботи.

Голова зборів тим часом уже зачитував резолюцію.

«У х в а л и л и:

1. У зв'язку з закінченням громадянської війни та в зв'язку з перемогою над гідрою контрреволюції на всіх фронтах, а також у зв'язку з початком мирного будівництва на всіх ділянках людського життя в умовах нової економічної політики (неп), вважати конче необхідним негайне створення пролетарського інтернаціонального комуністичного театру.

2. Всіх комсомольців і комсомолок, членів осередку, оголосити мобілізованими на створення пролетарського інтернаціонального комуністичного театру.

3. Зобов'язати всіх членів осередку, членів КСМУ, відвідувати всі нові спектаклі, а після спектаклів проводити художнє обговорення та політичні дискусії. Закликати до цього всю позаспілкову молодь заводу.

4. Вимагати через повітовий комітет спілки безплатних квитків для всіх мобілізованих членів осередку — для відвідування всіх театрів у повіті, а також на всі гастролі в театрі при заводі.

5. Організувати з членів КСМУ та позаспілкової молоді при клубі цукроварні драматичний гурток пролетарського інтернаціонального комуністичного театру.

6. Призначити керівником драматичного гуртка пролетарського інтернаціонального комуністичного театру цукроварні «Червоний рафінад» артиста Смолича.

7. Молодшого слюсаря, члена КСМУ, Василя Синев-

рюка, відомого своєю фізичною силою,— він виважує правою рукою три пуди, а лівою два з половиною, а також поклав на обидві лопатки чемпіона Швеції Шульца, коли той давав гастролі у клубі цукроварні,— відрядити до Москви, до пролетарської школи атлетів.

8. Хай живе пролетарський інтернаціональний комуністичний театр!»

Резолюція, при голосуванні в цілому, була прийнята одноголосно. Після того запитано, чи є якісь додатки. Додаток був один: в пункті першому та восьмому після слова «театр» додати і «цирк». Голосуванням додаток ухвалено одноголосно.

ДЕБЮТ

І от нарешті восени тисяча дев'ятсот двадцять другого року, після чотирьох років професіонального акторського життя, я вступив до великого театру. То був «Новий драматичний театр при Наркомосвіті УРСР».

Я хотів бути актором. Але я хотів бути справжнім актором. Що таке справжній актор? Улюбленець публіки, відомий прем'єр у поганенькому театрі? Ні! Тоскно стискалося серце, коли я уявляв собі таку перспективу... Непомітний, останній, маленький акторик «на виходах» у великому, доброму театрі? Так. Серце колотилося трепетно від солодких передчуттів... Геть театральний бандитизм! Я любив театр, я його шанував і хотів шанувати в ньому себе самого. Тепер це для мене було очевидно.

Я вступив до театру під час його перебування у Вінниці, точніше — під час його переїзду до Вінниці з Кам'янця. Бо мене прийнято просто у вагоні, коли поїзд перестоявав на нашій станції п'ятнадцять хвилин.

Я був щасливий. Тепер переді мною простягався широкий, прекрасний шлях у життя. Я буду в оточенні культурних, тямущих і талановитих людей, поборників високих інтелектуальних та естетичних принципів, ворогів всякої халтури, згодних загинути, але не зрадити свої переконання. Я пізнаю в їх середовищі справжнє мистецтво, справжній театр, справжню й акторську професію. Я вчитимусь, здобуду широку й глибоку мистецьку освіту, опаную основи, а може, й верховини акторського мистецтва. Я буду справжнім актором!

В державному театрі мене зачислили актором другого

положення, без визначення точного амплуа: для молоді в театрі амплуа не було. І це мені відразу заімпонувало. Про яке амплуа може бути мова, коли ти ще тільки починаєш, коли ти тільки шукаєш самого себе?

Одначе дебютувати довелося мені в героїчній ролі першого плану.

Дебюту мені, власне, не повинно було бути. Я мав входити в новий репертуар в міру готування нових п'єс та брати участь в масовках готових спектаклів, діставши одночасно право робити заявки на дублювання. Але трапилось так, що я дістав зовсім справжній дебют.

Мала йти вже готова прем'єра «Царя Едіпа». Але виконавець ролі головного жерця захворів, і готового дублера не було. Роль доручили мені. Спішно, менше як за два дні, я повинен був приготувати головного жерця в «Царі Едіпі». Оце й був мій дебют.

Нешасний і зломлений, я відійшов із зошитом ролі від режисера — художнього керівника. Доля сміялася з мене. Я втік від халтури з маленького провінціального театрика, і найстрашніше, від чого я тікав, то було виконання ролі всліпу й наспіх. Я мріяв працювати над дорученою мені роллю, як над науковою проблемою, — докладно, глибоко і довго. І от у великому, справжньому театрі я мав грати велику, відповідальну роль знову всліпу, наспіх, з нальоту. І я не мав права заграти її погано, гірше за інших — за акторів, на яких я дивився знизу вгору. Це була тяжка розплата за всі мої попередні халтури. І я прийняв її як спокуту.

То були найтяжчі дні з усіх років моєї акторської професії. Репетицій була тільки одна і та впівголоса, тільки для «розводки». Від мене могли вимагати тільки мінімум — знати текст. Образ, трактовка? На це не було часу. Образ і трактовку дадуть грим, борода и хітон. Я зубрив текст точнісінько так, як латинські виключення перед іспитами в гімназії. І, як перед іспитами в гімназії, я не спав і не їв ці два дні.

В день прем'єри вранці, після кількох важких годин безсонного марення, я встав, вийшов на засніжений берег і став на пустельній кручі над рікою. Був передсвітанок, і довкола не було ні душі. Іній осипався зрідка з промерзлого гілля. В долині за річкою ще не згасли вранішні зимові вогники. Люди поспішали розпочати свій трудовий день. Було хороше, і в грудях тремтіло піднесення. Я заховав зошит ролі до кишені і почав читати на повний голос

мій текст. Мороз був сильний, і дихання клубочилося, огортаючи мене легкою хмарою. Я мусив бути актором — ще ніколи так пристрасно я цього не хотів. Я читав текст скандуючи — так, як вчено мене читати древніх класиків ще на уроках латині в гімназії. І я прочитав всю мою роль, ні разу не збившись. Я знав текст. Ще вчора ввечері, ще в кошмарах нічного марення важкий і нездоланний, він зараз плив плавно і легко, і в цій ясності звука враз сам собою виникав для мене і самий зміст слів, самий образ того, хто проказував текст, образ головного жерця. Я осмислив роль.

Збуджений і радісний, я прийшов на спектакль. Грим, одяг, жест — вся постать головного жерця були мені абсолютно виразні. Я одягся і загримувався без допомоги гримера.

Завіса пішла вгору, і перед глядачем були сукна з колонадою та широкими сходами в глибині. Цими сходами мав зійти до народу Едіп. Посередині кону височів жертovníк. Перед тим жертovníком мав виголошувати свій заклик головний жрець — я. Зараз на кону був лише хор. П'єсу починав мій вихід на чолі народного натовпу. Натовп мав виходити з дверей глядацької зали, через усю залу, через оркестріон — на кін.

Двері до зали розчинились, і з гомоном, вигуками, благанням та плачем натовп ринувся до царя Едіпа. Його вів головний жрець. Він очолював пристрась і волю народу. В очах його палав огонь відчаю і фанатизму. Екстаз вів його на великі діла і на смерть. Все життя зосередилось в одному жаданні. Тіло й дух — то була одна, напружена струна.

Через величезний, багатоярусний театр, в якому мені ще не доводилося грати, я пройшов, зійшов на кін і спинився перед жертovníком, величний і патетичний. Едіп вийшов і став між колон. Хор був просто проти мене. Народ позаду. Зала затихла. Тепер починався мій монолог. Перший у моїй ролі і перший у п'єсі величезний монолог. Він мав звучати, заповнюючи всю залу, він мав розколоти всю напружену атмосферу, створену гомоном і лементом натовпу. Але він був надто довгий, і сили голосу та темпераменту треба було економно розподілити від початку і до кінця. Щоб закінчити найвищою патетикою.

Я прокричав, скільки міг стримуючи свій запал, свій ентузіазм:

— Едіпе, зверхнику мого краю!..

Погляд мій упав долі, на жертovníк. Гай-гай! Жертovníк дуже зручно, з погляду художнього оформлення, помістили якраз на суфлерській будці. Але ж я, стоячи перед жертovníком, таким чином, опинився за суфлерською будкою. Жодного слова суфлера я не почую. Жах — короткий, холодний удар жаху — потряс мене. І весь монолог я забув зразу від першого слова до останнього.

— Едіпе, зверхнику мого краю! — прокричав я ще раз.

Прокричав з одчаєм і мукою в голосі. Як кричить істота, що бачить свою загибель от тут зразу, перед своїми очима.

Залою між глядачів пройшов шелест і вщух. Мій одчайдушний зойк сполохав глядачів. Мій заклик вже зворушив їхні серця. І то був шелест задоволення і похвали. Так, так, — починалось трагедійне дійство, і починалось, здається, прекрасно.

— Едіпе, зверхнику мого краю! — прохрипів я втретє, майже гублячи притомність. Мої божевільні очі шугали туди і сюди, вздовж сцени, безпорадні й нещасні. Я бачив перед собою ряди дівчат з хору, їх зблідлі під гримом обличчя, їх нафарбовані уста. Десять, двадцять, тридцять уст. Вони ворушились, вони лопотіли, вони шепотіли — ці уста. Всі тридцять дівчат хору підказували мені текст. Адже вони стояли проти суфлерської будки, і їм було дуже добре чути, що підказував суфлер мені.

Я чув, так, я зовсім виразно чув слова мого монолога, які підказували мені тридцять дівчат з хору, дарма що кров біла мені в голову і в вухах шуміло. Я чув, але я не міг відчутти їх, я не міг їх осягти — через те надмірне перехвилювання, що опанувало мене.

І плачучи, жалісним голосом я простогнав останній, четвертий, раз:

— Едіпе, зверхнику мого краю...

Я вже знав: я стоятиму тут отак, з патерицею в руках, з бородою вгору, і з одчаєм в голосі повторюватиму цю фразу доти, поки не вмру або доки здогадливий помічник режисера не накаже дати завісу. А тоді... тоді всьому має прийти кінець.

За кулісами я бачив вже між зморщок сукон заkostenіле з жаху обличчя режисера.

Але тут щось таке відбулось. Точно я не знаю що. Бо це «щось» відбулося в мені самому. Очевидно, крайній відчай вже спородив у мені позасвідоме зухвальство. Десь у

глибинах моєї вмираючої свідомості пам'ять зберегла мені загальний зміст двох чи трьох перших рядків мого монолога. Тільки зміст, без фраз, без ритму, без слів. І от раптом цей зміст зложився в моїй голові в новий, несподіваний гекзаметр.

Я вимовив слово — велично і патетично, — але, вимовляючи, я ще не знав, яке буде за ним. Коли я вимовляв друге слово, я не знав, яке ж буде третє. Так проказав я три, щойно отут у відчаї складені мною самим рядки. І тоді враз — чи то зухвальство перемогло жах — немов клацнув вимикач електричного струму: весь текст монолога враз сплив ясно і чітко цілий у моїй пам'яті.

І я пролементував його. Адже тепер, коли перед тим я чотири рази прокричав вступні слова, весь тон монолога з перших рядків перейшов в реєстр завершення монолога. Я не знаю, як мені вистачило голосу довести цей страшний, істеричний лемент до кінця.

Потім я вийшов за лаштунки. І зразу ж мало не впав. Я викричався весь, і тепер я вже був порожній, мені здавалось, назавжди. Я не міг навіть ступити і зразу ж сів на сувій якихось матраців.

Там, за сукнами, кипіли пристрасті Софоклової трагедії, а тут був я, один в цілому світі і без нічого.

Я навіть не роздумував, що ж мало бути далі зі мною. Над цим не варто було й роздумувати. Треба було йти, зривати бороду, змивати грим і тікати геть. Від жаху і від сорому. Та й коли б перебороти той сором і жах, то однаково в театрі мене не держатимуть. Режисера я ще близько не знав, але вже мав нагоду спостерігати його темперамент. Тільки вчора, під час вистави «На дні», один з акторів зробив якусь невелику «накладку». Ми гримувалися з ним поруч. Блідий і переляканий, вскочив він до гардеробної і каменем упав на стілець. І, мов буря, вдерся слідом за ним режисер. Секунду він стояв перед напівмертвим від жаху актором, потім раптом вхопив мій гримувальний ящикок — перше, що трапилось йому під руку, — і з такою силою жбурнув його на підлогу, що ящикок розлетівся бризками на тисячі шматків. Тепер же в режисера були всі підстави, щоб вхопити дзеркало, стіл, цілу шафу і торохнути ними мене по голові.

В цей час чиясь рука тихо лягла мені на плече. Знесилений і нещасний, не здатний вже й здригнути з несподіванки, я байдуже звів очі. Переді мною стояв режисер.

— Нічого, — сказав він гірко, — не побивайтесь. Буває.

Під житло акторам театру губвиконком віддав величеський флігель у самому центрі міста, але в глибині на-прочуд брудного двору. Флігель мав два поверхи і підвал.

Розмістилися за звичайним житейським принципом: хто рангом нижче, той нижче й поверхом. Я потрапив у підвал.

Весь підвал, якщо не рахувати окремого закапелка, де оселився суфлер, складався з трьох кімнат, анфіладою одна в одну. Вікна в підвалі були зовсім високо, під стелею, мов у тюрмі, так що дотягтися до них міг тільки герой-любовник, Василь Іванович Кобець. Виходили ж вікна на другий, задній двір, простісінько на величезний комунальний смітник. Сміття височіло перед вікнами купами, і на ці купи хазяйки з усього подвір'я щовечора висипали нову порцію непотребу. Прокидаючись уранці, ми завжди бачили нові окраси нашого приміщення, що визирали крізь мутняві, забризкані поміями шибки, мов з вітриці шафи з раритетами; рештки глибокої калоші, бляшанку з-під молока «ара», качани від кукурудзи. Облягаючись спати, ми звикли битися об заклад, які саме сюрпризи доведеться вздріти, прокинувшись вранці: проіржавілий, не придатний вже урильник чи труп тієї кицьки, що живе в корпусі номер два на четвертому поверсі? Хто програвав, той мусив бігти по воду до розбір-ного крапа, бо водогін у підвалі замерз ще восени.

А втім, смітник, якщо до нього уважно придивлятися щодня, зовсім не погана книга життя. По цих недогризках та непотребу ми мали змогу ближче зазнайомитися з нашими сусідами та замислитися над деякими проблемами життя. Найбагатший в нашому подвір'ї був швець-кустар Арутюнов — у його смітті раз у раз траплялися маслаки з-під шинки, банки з-під какао Ван-Гутен та луб'янки з-під халви. Підстаркувата брюнетка з двадцять сьомої квартири, дружина автокефального попа, затримувала наближення старості за допомогою польського контрабандного крему «Щенсце кобети». Лисий конторник цукротресту з четвертої квартири був потаємний композитор і свої опуси записував на звороті конторських конторенто, працюючи зараз над кантатою в мажорному ключі. Славетний спеціаліст по шлункових хворобах, перед квартирою якого номер шістнадцять завжди стояла черга, сам, виявляється, мав тяжку, непоправну шлунко-

ву недугу і міг споживати тільки яйця всмятку та білі сухарі. Між білявою прибиральницею наросвіти, Олею, та якимсь невідомим нам Колею тривала нескінченна любовна переписка, яка, безперечно, ні до чого доброго привести не могла. Бухгалтер овочевої артілі «Перемога» дуже любляв яблука вищих гатунків і споживав їх щомісяця не менше, як на чотиримісячний оклад. В красуні удовиці з карими очима та прекрасними стрункими ногами, що мешкала в квартирі номер сім, були на тих струнких ногах рясні мозолі, і вона марно боролася з ними пастою «мозолін» доктора Антона Меера. А непман в квартирі номер один, з сарая якого ми намагалися щоночі потягти в'язанку дров для опалення нашого підвалу, мало не щодня, взимку, в голодний рік, на далекому від всяких південних країн Поділлі, їв усією родиною виноград «дамські пальчики».

Мєблів у нашому підвалі майже не було. В третій кімнаті стояло двоє солдатських ліжок і ящик з-під сірників. В другій — одне ліжко і величезний садовий стіл. В першій — два околоти соломи і пеньок. В широких сінях лежали накрадені в непмана з першої квартири дрова та стояло відро для води. До цих сінєй ввечері ховалися від дощу або міліції повії з Проспекту. О другій вночі вони заводили між собою бійку, і ми розбороняли їх та відпоювали холодною водою.

Підвал наш ми прозвали «Підвал Кривого Джіммі».

Домової книги підвал Кривого Джіммі собі не заводив, і тому не завжди можна було точно встановити, хто тут живе. Постійно хтось приходив і виходив, хтось вселявся і виселявся, хтось невідомо чому заночовував, після вистави тут бувала товкучка, у вихідні вечори — цілий базар. Аборигенами підвалу Кривого Джіммі ми вважали, проте, тільки дев'ятьох, включаючи й суфлера з дружиною, що мешкали в окремій кімнаті. В третій кімнаті, на солдатських ліжках, проживали дві акторки. В другій кімнаті, на ліжку, мешкала ще одна акторка, а на садовому столі — ціле акторське подружжя. В першій кімнаті, на околотах соломи, жив я з дружиною.

Вранці ми прокидалися на наших снопах і, обтрушуючи остюки, хукали вгору. По клубах пари ми навчилися дуже точно визначати температуру повітря. Траплялося, що температура ця була і вище нуля. Потім ми позирали на вікно, щоб прилучитися свідомістю до обставин околиць життя.

— Арутюнов,— проголошував я,— їв учора оселедці і пив какао!..

Спазми стискали наші нутроші, і ми мерщій виплигували з-під ковдр, щоб крижаною водою і шорстким рушником змити й стерти всякі ідеї про какао, якого ми не куштували з дня проголошення імперіалістичної війни, та про оселедці, яких ми не бачили від початку громадянської війни. Ми ковтали по склянці окропу з сахарином і прожогом бігли до театру на репетицію, щоб повернутися до підвалу Кривого Джіммі тільки аж увечері, після вистави.

Увечері, після вистави, підвал Кривого Джіммі виконував функції приміщення для диспутів. Тут схрещувалися мечі суперечок, тут піддавалися критиці кожний спектакль, кожний крок і погляд актора на сцені. Про кроки та погляди акторів і акторок у житті тут мови не було.

Наш театр переживав тоді найважливішу пору свого дозрівання та розвитку. Він шукав «еквівалента».

Громадянська війна на фронтах закінчилась, і зброя дзвеніла ще лише по ярах та переярках у боротьбі з бандитизмом. На зміну широченному всенародному руху прийшла кропітка діяльність спеціальних органів молодшої держави робітників і селян. Військовий комунізм — і як соціально-політична і як побутово-психологічна фаза — поступився перед новою економічною політикою, непом. На зміну патетичному піднесенню збройної боротьби прийшла скупчена напруженість відбудовної роботи. Мистецький відбиток революційного процесу тепер переходив з панно на скульптуру: до двох вимірів, вгору і вшир,— він здобував тепер і третій — вглиб. Замість зорової перспективи, створювався відчутний, реальний рельєф. Яка ж доля і яка ж роль мала припасти тепер театрові?

Історія нашого театру почалася в обставинах найбільшої скрути. Поставши з урбаністичних тенденцій модерної передреволюційного українського «молодотеатрівського» мистецтва, наш театр зафіксував за собою позиції поширення репертуару та прийомів сценічної майстерності проти репертуару та прийомів старого українського побутово-романтичного, етнографічного традиційного театру — тільки й усього. В такому еклектичному сумбурі свого виявлення він і був покликаний до виконання політично-просвітніх функцій на найвідповідальніших верховинах громадської і державної діяльності.

Робота на продподатку, обслуговування прифронтової зони — от яка була роль театру в гарячі, напружені дні громадянської війни. Виконання цих, виключного значення державних завдань, певна річ, відволікли увагу театру від будь-яких специфічних, формальних мистецько-експериментальних шукань, зате підвели під самий театр і під кожного його актора базу громадськості, надали йому революційного, громадського звучання і творчого характеру роботи. Театр не пішов далі від того, з чого він почав, зате відразу став обома ногами на ґрунт активної радянської роботи. Вдумливому, проникливому оку суспільствознавця було видно, що цим театр запоручує собі великі перспективи дальшого розвитку і зростання. А в пристрасне й нетерпляче око самолюбивого митця впадало насамперед те, що інші, мовляв, новатори, а ти — ні. Адже всім було відомо, що почалася нова доба, а в новій добі і театр повинен бути новий, одмінний від колишнього, якийсь інакший. Але який?

«Революції — революційне мистецтво!» — такий був новий лозунг, що виник тепер на зміну фронтового лозунга: «Мистецтво на службу революції».

Що таке революція — знали всі, що таке революційне мистецтво — цього в нашому театрі не знав ніхто. Луначарський писав пристрасні статті, Маяковський гримів крізь вікна РОСТА, Бедний сіяв частушками, Пролеткульт розбруньковувався тисячами осередків, Меєрхольд ставив «Землю дыбом», Євреїнов проповідував театралізування життя, «Березіль» зколючував театр з цирком, кожна установа, навіть «Гужтранспорт», утворювала свою театральну студію, незрозуміле, страшне проти ночі слівце «біомеханіка» передавалося з уст в уста — всі були збуджені, піднесені і розгублені. А наш театр щотижня давав нову прем'єру — Шевченко, Бомарше, Ібсен, Софокл, Тобілевич, Мольєр, Андрєєв, Леся Українка, Горький, Жулавський, Гуцков, Мірбо, Лопе де Вега, Уайльд, Гауптман, Гоголь, Гольдоні. І актори все вряд грали «на пупа», на скаженому темпі і одчайдушному крикові, навіть ібсенівські «Примари» виконували форте-фортіссімо, бо театр був глибоко певний, що він театр героїки і що героїчний стиль це є мистецький «еквівалент» до сучасності.

А втім, актор нашого театру не замислювався багато над своєю грою і над проблемами стилів, він грав, як

звук грати на відкритих майданчиках, деь зразу за лінією фронту, намагаючись перекричати стрекотання кулемета і вибухи гранат. Від того часу і голоси у всіх акторів похрипли, а горла здобули хронічний катар на все життя. Боротьба ідей, змагання між традиціями реалізму, романтизму та психологізму відбувалися по-таємно, підсвідомо в кожному акторі. Адже сьогодні треба було грати в «Суєті» Тобілевича так, як грали ще діди, завтра в «Мысли» Андреева — аби не так, як побачили це на провінціальній російській сцені, після-завтра «Весілля Фігаро» — аби не так, як про це читали в старих театральних журналах. А ще ж треба було грати «Овечу криницю» чи «Лорензацо» — зовсім невідомо як. Еклектика театру починалася з самого його репертуару. Антинародний західний репертуар, що затоплював театр порядком «героїчного еквівалента», всі ці «Герцогині Падуанські», «Йолі», «Лжемесії» — змінювались психоложемством винниченківських «Чорних пантер», «Гріхів», «Брехень» чи «Базарів», що оспівували роздвоєння особи і проповідували зраду. І в сумбурі цих неусвідомлених чи усвідомлених реакційних впливів актор вже починав взагалі заперечувати п'єсу як основу спектаклю. «Революційний театр має початися з театру імпровізації», — так заявляли вже найпальші.

Щодо мене, то попервах мене задовольняв уже самий той факт, що я служив не в дрібній халтурі, а в великому театрі, де, коли не широко, на всьому колективі, то бодай у тісному колі, отут, у підвалі Кривого Джіммі, обговорюються й дебатуються судьби театру. Я був профан, і я ще не міг скласти своєї думки про театр та шляхи його розвитку. Мене задовольняла сама діалектика, сама суперечка, навіть тоді, коли була вона зовсім софістська. Я хотів сперечатись, хотів слухати різні думки. Крім того, мене задовольняло й інше. Наш театр — це був театр а н с а м б л ю, а не одноособного виконання, театр с п е к т а к л ю, а не одного персонажа, театр а к т о р і в, а не одного прем'єра. А я ж мріяв про це з перших кроків на сцені. І тому з особливою радістю я виконував доручувані мені ансамблеві ролі.

Та задоволенню моему прийшов край, коли мені довелось заграти велику роль. То був Колонна в «Монні Ванні» Метерлінка. Я провалив цю прекрасну роль віртуозно. І та ж газета, яка вчора розхвалювала мене за виконання Лизогуба в «Сонці руїни», іменуєчи мало не генієм,

за виконання ролі Колонна найменувала мало не бездарою.

Але справа стояла гірше. Я не був бездарою, але я не знав, як треба грати!

Я вмів вийти на сцену і протягом цілого спектаклю інтуїтивно держати загальний тон, я вмів вчасно подати репліку і майстерно заповнити паузу, якщо така траплялася непередбачено, я вмів вдало копіювати сліпих глухих, гугнявих і недорікуватих, я доволі вправно володів моїм правильно поставленим голосом — я осяг всю зовнішність акторського перебування на сцені, але я не знав, як треба грати.

— Як треба грати? — питав я моїх товаришів ще кось там, у тих трупах, де починалось моє акторське існування.

— Як всі грають, — відповідали мені, знизуючи плечима.

— Як треба грати? — питав я тепер моїх товаришів, акторів великого, справжнього театру.

На відповідь мені розповідали, як грав якусь роль Кропивницький, Садовський, Саксаганський або ще хтось із корифеїв. Але ж то були тільки розповіді про їхні таланти, а не розкриття самої системи акторської гри.

— Як треба грати? Що треба для цього людині-акторові? — вдався я з цим запитанням і до героя-любовника Василя Івановича Кобця.

Герой-любовник Василь Іванович Кобець став у позу Уріеля Акости в сцені прокляття в синагозі:

— Людині треба, щоб вона була сита, п'яна і ніс в тубакі! А акторові треба роль! Якщо він має роль, то він згодний все життя їсти суп з семи круп!..

Як треба грати — цього, очевидно, не знав ніхто.

І ми мали час, щоб бідкатися з приводу цього в підвалі Кривого Джиммі. Бо більше нам нічого було й робити: сезон закінчився передчасно, і на півтора місяця театр зостався без ангажементу.

Підвал Кривого Джиммі розпродав усе, що мав, і перейшов виключно на кип'яток з сахарином. Коли ми виповзали з підвалу на світ божий, то навіть блаженський березневий вітерець валив нас з ніг. Голод давався взнаки, ми охляли. Лише інколи траплялося свято — нас підхарчувувало благодійне товариство, видаючи інколи мішечок маїсового борошна та бляшанку соєвого молока.

Тоді вранці й з'являвся Василь Іванович Кобець.

.. Це була колоритна постать. На ньому були розкішні білі сукняні штани і стертий на швах ветхий, але елегантний пальмерстон. Поверх пальмерстона він напинав ще задрипану солдатську шинель, а на голову — сукняну каторжанську шапочку. Більше в нього нічого не було. Зате в нього був чудовий баритон і навіть у житті він не говорив, а висловлювався велемовно, з трагічними модуляціями в голосі. Коли він приходив, — не приходив, а з'являвся на порозі, — я звичайно лежав на своєму околоті соломи з папером і олівцем в руках. Я потайки писав вірші. Кобець спинявся надо мною в позі царя Едіпа перед народом.

— А дон Померанцо все пише і пише! — По велемовній паузі він журно кінчав: — І чорт його знає, коли ж він напише...

Тоді ми сідали на підлозі довкола пенька і бралися до галушок з борошна «ара». Кобець умів виїсти піввідра. Коли відро спорожнявалось до дна, Василь Іванович потирав пальмерстон у тому місці, де був живіт, і проказував з жестом кабальєро з «Мірандоліни» Гольдоні:

— Тепер я кум королю і брат сонцю!

Після того він підходив до вікна і виглядав на смітник:

— На третє бляшанка з-під какао Арутюнова і кісточки «дамських пальчиків» з квартири номер один.

І він починав насвистувати, пильно придивляючись крізь вікно. То між свіжого сміття він побачив уривок контокоренто з нерівними рядками нот з нового, щойно створеного і забракованого самим же автором, конторником-композитором, опусу.

Після того ми завалювались на солону і декламували вірші Єсеніна, Маяковського, Блока, Тичини.

Спали ми — для економії сил і щоб не хотілося їсти — вдень, а вночі віддавалися спиритизмові.

Ми простилали великий аркуш паперу з акуратно викресленим колом і старанно виписаною абеткою. Пальці рук з'єднувались над порцеляною мисочкою, і мисочка слухняно бігла, відзначаючи літери, склади і слова. Ми викликали Наполеона, Савонаролу, Гуса, Спінозу, Достоєвського. Які промови вони виголошували крізь порцеляну чайної мисочки! Про життя і смерть, про небуття і безсмертя, про кохання й ненависть, про багатство і безгрошів'я. Вони розповідали минуле, пророкували майбутнє, передбачали на завтра погоду.

Одного разу ми вирішили викликати Коклена. Треба було порадитись про всякі театральні діла. Мисочка довго не хотіла слухатись нас. Нарешті вона пішла по колу, швидка і метка під колом рук. Вона підбігла до літери «к», тоді до літери «о». Серця нам захололи. Зараз з нами говоритиме сам великий Коклен! Але мисочка покрутилася якийсь час і далі спинилася проти літери «т», «р»...

— Котрого? — запитала мисочка. — Старшого чи молодшого?

— Обох!

І от два великі французькі актори, брати Бенуа та Олександр Коклен, були перед нами, під порцеляною чайною мисочкою. З тремтінням у голосі ми запитали їх:

— Як треба грати?

Мисочка була непорушна.

— Як треба грати? — повторили ми.

Мисочка не рухалась. Обидва великі театри — автор «Мистецтва монолога» і найкращий митець монолога — мовчали. Вони не відповідали на наше схвильоване запитання.

Потім мисочка нервово заметушилась з краю в край паперового аркуша. Вона робила скажені кола, вона линула, майже відірвавшись від площини столу, і наші руки ледве поспівали за нею. Потім вона полізла з столу геть і взялася мотати нас за собою по підлозі попід стінами, пориваючись дертися вгору. Нарешті вона натрапила на вихідні двері і побігла через сіни надвір...

Великі брати теж, очевидно, не знали, як треба грати. Може, вони й вмерли від цього проклятого запитання. Ні! Вони, мабуть, знали, але не хотіли цього сказати нам. Ні! Вони хотіли б, але не могли. Як же їм переказати це нам через порцелянову мисочку, коли зупинками мисочки проти літер керував потай той же таки, що й запитував, — я.

А ЧОМУ?

Він прийшов до театру ще вдосвіта, коли ще тільки почало розвиднюватися — щось о п'ятій годині ранку.

Він підійшов до головного під'їзду і несміливо постукав у високі та широкі дзеркальні двері. Звичайно, двері були замкнені, і за ними нікого ще не було. Та коли б хтось там і був, однаково не почув би цього тихенького постуку.

Він почекав якийсь час, прислухаючись, чи не відчинять. Йому не відчинили. Не наважившись постукати вдруге, він відійшов від дверей, зійшов з ганку на тротуар і подивився ще раз. Висока будівля театру велично бовваніла в сивому мороці передрання. Довкола панувала тиша, місто ще спало, ринви на театральному даху полискували вранішньою россою, вікна гляділи чорними проваллями, уривок старої афіші ледь-ледь тріпотів на стенді біля головних дверей. Ні, це був таки театр.

Він стояв на тротуарі, не рӯшаючи з місця, тільки повертаючи голову праворуч та ліворуч, і роздивлявся на величезну кам'яницю з колонами, портиками та склепінням. Сонце сходило ген за рядами інших кам'яниць, і тільки перший його промінь, жовтогарячий, червонуватий, ковзнув по вершках тополь і впав на шпиль театру. Тої ж секунди зграйка вертлявих горобців плигнула на підніжок шпиля і гомінко зацвірінчала у веселій метушняві.

Тоді він знову піднявся східцями до головних дверей і постукав удруге, цього разу трохи голосніше. Все своє життя він вставав разом із сонцем і не уявляв собі, щоб можна було вставати пізніше. Він прислухався і почув, як луна від стукотіння прокотилась порожнечою вестибюля і завмерла десь у глибинах будівлі.

Тоді він роздумливо зійшов з ганку знову і присів на кам'яний стовпчик насупроти. Плетений кошачок він поставив біля ноги. Зодягнутий був він у ватяний піджачок, сірі, чортової шкіри, штани, засмальцьовані і витерті до основи; на ногах були в нього шкарбани від чобіт, на голові — старий чорний кашкет з великими плескатими крисами та колись лакованим порепаним козирком. Це був молодий хлопець, років двадцяти. Обличчя в нього було довгасте, з трохи горбуватим носом і тонкими вигнутими бровами. Такі лица бувають у типових степовиків. Але очі під козацькими бровами були несподівано блакитні, широкі і прозорі, і дивилися впрост перед собою ясно, пильно і трохи здивовано.

Він вийняв з кошика згорточок у білій ганчірці і, розгорнувши, добув краєць хліба та шматок сала. Особливо в ріжку хусточки була зав'язана крупна, рожева, кінська сіль. Не поспішаючи, поважно і зосереджено, він вийняв з кишені складаний ніж у білій бляшаній оправі, розкрив його, витер лезо об полу і вкраяв скибочку хліба. Потім від шматка сала відрізав дрібнесенький кусничок. Посоливши густо, він взявся їсти. Господарки вже

вийшли з хат і прямували до базару. Проходивши повз хлопця, вони не звертали на нього жодної уваги, але він щоразу одвертався, соромливо прикриваючи від людських очей свій скромний сніданок. Промінь сонця вже ковзнув з бані на дах і черкнув краєм по віконцях горища. Шибки спалахнули червоним золотом і запалали, мов райдуга.

Підснідавши, він зав'язав хустку, поклав згорток до кошика, підхопив кошик і знову попростував до театральної кам'яниці. Але тепер він не пішов до головного під'їзду, а подався, озираючись, довкола театру.

За рогом він зразу ж побачив другі двері. То був запасний вихід на випадок пожежі, і ці двері не були такі величні та суворі, як головний під'їзд. Тому він наблизився до цих дверей сміливіше і постукав гучніше. Почекавши хвилинку, він постукотів ще дужче. Тепер вже й на вулицю було добре чути, як порожніми коридорами покотила гучна і дзвінка луна. Але і на цей раз йому не відчинили.

Тоді він пішов далі довкола театру. Підійшов до других запасних дверей, потім до третіх, і в кожні він стукав щораз гучніше. Тепер уже він стукотів не самими пучками, а кулаками. І стукотів довго й настирливо, повторюючи стукіт по п'ять і по десять разів, не даючи луні завмерти в череві величезної кам'яниці. До п'ятих дверей — позаду театральної будови — він підійшов уже роздратований та розгніваний і замахнувся на двері вже цілим кулаком. Та раптом занесена рука його впала і вся постать втратила напругу. Він навіть знітився, а тоді звівся навшпиньки і наблизився до дверей, намагаючись робити якнайменше шуму. Його ясні, пильні, здивовані очі потуманіли і прикипіли до таблички над дверима. На цій сіренькій, заляпаній вапном після побілки табличці синіми літерами було вибито: «Акторський вхід».

Навшпиньках наблизився він до дверей, завмер на хвилинку, схвильований, і нарешті наважився постукати — легесенько, ледь чутно, самими пучками. І зразу ж відсмикнув руку. Постук був такий тихий, що він і сам його майже не почув.

Почекавши хвилин зо дві, він глибоко передихнув і наважився постукати ще раз, трохи гучніше. Було вже десь біля шостої години. І на цей постук ніхто не відповів.

Він відійшов кроків кілька і стер піт з чола рукавом.

Так, у тяжкій задумі, він простояв хвилин з десять. Кошик дрібно тремтів у його спущеній вздовж торса руці.

І тоді раптом він скинувся і рішуче підійшов удруге. Що було сили він загатив кулаком у двері акторського входу. Двері аж захиталися, і луна пішла не тільки всередині театру, а й довкола по сусідніх будинках. Вікно будинку через вулицю розчинилось, і звідти визирнуло заспане обличчя в хустинці.

Тепер уже юнак гатив у двері з усіх сил. Він стукотів відразу правою рукою, а коли заболіла права, поставив кошик до ноги і взявся торохкотіти лівою. Потім, зморившись, почав гупати в двері ногами. На розі стояло кілька перекупок і з цікавістю спостерігали дії чудного юнака. Під його ударами двері аж вгинались, і гуркіт котився луною на чотири квартали довкола. Нарешті з-за натовпу на розі з'явилась насторожена постать міліціонера.

Міліціонер підійшов до юнака — вже спітнілого, розхристаного і вимученого — і безапеляційно запропонував:

— Громадянине, давайте не будемо.

А роздивившись уважно на його шкарбани та ватяний піджачок, понуро додав:

— І взагалі, на хвилиночку...— Зігнутих пальцем він поманив зняковілого й зблідлого юнака до себе.

За п'ять хвилин двері райміліції розчинилися і прийняли до себе юнака в супроводі міліціонера. Натовп перекупок і хлопчаків зостався по цей бік, на вулиці, схвильовано обговорюючи події, свідками яких всім присутнім довелось щойно бути.

Репетиція того ранку, як і завжди, почалась точно о десятих. Репетирували «Чорну пантеру». Ця п'єса була вже в репертуарі давно, але ж театр тільки гастролював у цьому місті, а під час гастролей, як відомо, буває чимало всяких непорозумінь: хтось з кимсь посварився, хтось захворів — і доводиться спішно замінити виконавців. Тої хвилини, як розводилися мізансцени першої дії і, отже, весь склад виконавців був на сцені, в ательє «Білий Ведмідь» на кін з-за лаштунків вийшло дві постаті. Це були міліціонер та парубок з кошиком у руці.

— Вибачаюсь,— козирнув міліціонер,— а хто з-поміж вас буде товариш режисер? Ось цей громадянин вимагає приставити його до режисера, позаяк має до нього особисту заяву.

— В чому справа? — поцікавився помічник, бо режисера не було, і розводкою мізансцен керував помреж.— В чому справа? І, будь ласка, швидше, бо ви ж бачите, ми зайняті.

Парубок ковтнув пересохлою горлянкою, і руки його затремтіли. Він поставив кошик біля ноги, тоді знову взяв його, далі знову поставив, потім скинув шапку, почав м'яти її в руках, тоді знову надів, і знову зняв.

— Я хочу,— нарешті прошепотів він,— вступити до театру...

— Так це не сюди,— відповів помреж.— Наша трупа тут тільки на гастролях, і справою приймання робітників сцени займається адміністрація місцевого театру: другі двері ліворуч з головного фойє, хід з вулиці...

— Я хочу вступити до театру,— повторив парубок ще раз ясніше, але тихше.— Я хочу вступити до театру... До театру...

Актори оточили міліціонера і парубка.

— А що ж ви хочете робити в театрі? — запитав хтось.

— Що завгодно,— відказав парубок голосніше.— Я можу датського принца Гамлета в трагедії англійського письменника Вільяма Шекспіра «Гамлет».

Тихий шелест перебіг між акторами.

— Або ж старшого писаря корпусного штабу, Івана, в п'єсі українського письменника Карпенка-Карого «Суєта». Що завгодно.

Всі мовчали. Міліціонер підозріливо поглядав з-під червоного кашкета. Він так і думав! Не дурно ж цей вутлий парубійко відразу ж привернув його увагу.

Актори мовчали, ніяково одвертаючись або нишком пересміюючись: «Гамлет! Принца датського! В п'єсі англійського письменника Вільяма Шекспіра!» Парубок звів очі вгору. Перед ним був ряд незнайомих, чужих, холодних облич. Він зблід ще дужче, і в очах його засвітилися іскри благання. Він притис руки до грудей і безпомічно озирнувся навкруги, шукаючи бодай краплини співчуття:

— Дуже я вас прошю... Що завгодно!

Він притис руки надто міцно і забув про свій кошик. Кошик випав з руки, з кошика викотився згорток, ганчірка розмоталася, і шматок сала та окраєць хліба покотилися врізнобіч. Він похапцем нахилився, гублячи тепер вже кашкета. Тоді випростався, розгублений вкрай, не знаючи, що ж йому робити, тяжко засоромившись за свій огріх, але навіть не почервонівши з ніяковості, а тільки вже зовсім пополотнівши. Актори кинулися за кошиком, за хлібом, за салом та кашкетом.

Відійшовши трохи за цей час, парубок витиснув з себе ще кілька благальних слів:

— Що завгодно... тільки ж прийміть... Я можу, що треба, й по хазяйству. Може, замести, може, принести води або нарубати дров. Просю вас покорно...

Він тупцював на місці, і руки його метлялися на всі боки, немов шукав він якоїсь соломинки, тої самої, за яку хапається потопаючий. Міліціонер стояв осторонь і позирав скося пронизливим, всевидющим оком.

І раптом парубок випростався, ноги стали твердо і нетремтливо, руки прикипіли до торса, м'язи напружились, навіть загострився ніс, а блідість обличчя набрала жовтавого, воскового відтінку. Тоді він скинув руку вгору, просто перед собою, простерши її до акторів і зарепетував:

Быть или не быть — таков вопрос!
Что благородней духом,— покоряться (!?)
Пращам и стрелам яростной судьбы (!!)
Иль, ополчась на море смут, сразить их (!!)
Противоборством? Умереть, уснуть — (!!)
И только! (!!!) И сказать, что сном кончаешь
Тоску і тысячу природных мук, (!!!!!)
Наследье плоти,— как такой развязки
Не жаждать? (???) Умереть, уснуть. Уснуть (!!!!!)

Могильне мовчання запанувало на сцені театру. З-за куліс визирали здивовані лиця сполоханого технічного персоналу. Падуга благовісних полотняних декорацій колихалась горі. Такої голосини давно не чули стіни театру. Такого дикого репету не траплялось навіть у масових сценах нашого театру, коли три десятки горлянок на всю силу легенів горлали «віват!» чи «смерть!».

Міліціонер перший виказав свої щирі почуття. Він кинувся до парубка і від щирого серця загилив йому по плечі:

— Оце так здоров! Оце так театр! Ану, ну — ще! Давай, давай...

Парубок був зачислений помічником бутафора: чистити товченою цеглою бляшані козацькі шаблі та мечі, підклеювати каруком рицарські панцири з пап'є-маше, набивати тирсою ватони і товщинки.

Службові обов'язки помічника бутафора, звісно, не вимагали постійної присутності на сцені в час репетицій. Але ж, певна річ, новий бутафор з'являвся на репетицію перший і виходив з неї останній. А втім, він і не виходив з театру, бо з своїм кошиком, що правив йому і за місце ховання запасної сорочки, і за подушку водночас, приту-

лився десь між дверима бутафорської та стояками колосників на звоях старих килимів та запасних суконь з цукрових мішків. Він прокидався зрання, тільки благословлялося на світ, замітав кін та прилеглі сценічні проходи, бризкав по стертих дошках кону з бляшаного бутафорського чайника, обтирав порох з шабель, панцирів та шоломів, наготовляв усе замовлене йому бутафором вчора для огляду і ремонту до чергового спектаклю, тоді біг до адміністраторської, виносив з неї і встановлював перед театром плакати — словом, управлявся з усім лаштунковим хазяйством і аж тоді, наскіпавши трісочок, на задньому театральному дворіщі грів собі в тому ж бутафорському чайнику води, якою й запивав свій традиційний сніданок: шматок хліба з мікроскопічним кусничком сала. В обід він додавав до цього ще й цибулину. Підснідавши, він устигав ще на репетицію перед усіма і наготовлявав, за рапортичкою помічника, всі потрібні до репетиції меблі. Всю репетицію він вистоював на ногах, і раз у раз не присівши, втиснувшись між планів декорацій, у півсмерку, і, розкривши рота та важко сопучи, зорив за кожнісіньким рухом, дослухався до кожнісінького слова на сцені.

Одного разу для масової сцени забракувало людей, і помічник гукнув на парубка:

— Ось,— сказав режисер,— ви повинні вибігти з третього плану, з-за отієї станини, тут буде балюстрада, і, впавши до цієї станини на першому плані, тут буде трон, гукнути: «Змилуйся, герцогине!» Руки ви притисніть до грудей і на обличчі виобразіть жах.

— А чому? — запитав парубок.

— Що чому?

— А чому жах?

— Ну, це ж герцогиня, а ви один з її пейзажів, селян-кріпаків. Ви її боїтесь. Ну, дивіться на мене: зробіть отак.— Режисер підійшов спроквола до третьої станини, де мала бути балюстрада, тоді раптом підстрибнув, щоб накачати себе, і стрімголов вилетів з-за станини, простуючи до першого плану навскоси через кін. Добігши до станини на першому плані, де мав бути трон, він притис руки до грудей, відвалив нижню щелепу, викотив очі на лоба — виобразив жах — і, немов готуючись пірнути в холодну воду, клякнув з розгону до ніг героїні, яка мала бути герцогинею.— Зрозуміли? — запитав він, зводячись спроквола і обтрушуючи запорошені коліна.— Жах!

— А чому? — запитав парубок.

— Що — а чому? — вже роздратувався режисер.

— А чому саме отак?

Режисер помовчав. А тоді замирливо відказав:

— Ну, добре, ви краще дайте благання. Розумієте? Ви гукаєте: «Змилуйся, герцогине»,— тобто ви її благаєте, щоб вона над вами змилювалась. От і благайте. Зрозуміло? Так буде краще.

— А чому так буде краще?

Режисер отер чоло носовичком.

— Ну, добре,— сказав він,— це вибіжить хтось інший. Хай вибіжить Непийвода, а ви, замість нього, станете четвертим у сторожу при троні герцогині. Ви триматимете алебарду і нахилите її; коли Непийвода клякне до ніг герцогині. Розумієте? Перед ним, не допускаючи його близько до трону. Так, так, правильно, нехай вибіжить Непийвода, він це зробить краще.

— А чому? — запитав парубок.

З того часу його й прозвали «А чому?».

Одверто кажучи, від допитливого помічника бутафора тепер вже просто не було спокою: Він реагував на кожнісінький жест, на кожнісіньку інтонацію під час репетиції і, підходячи до актора потім, коли той кінчав свій вихід, звертався до нього з оцим «а чому?». А чому він перейшов сцену так, а не інакше, а чому він, плакавши, заломив руки, а чому, виголошуючи монолог, він не сидів собі спокійно біля столика, де вказав йому режисер, а весь час шпортав по кишенях і виймав звідти речі, зовсім не потрібні йому в цей час: ніжечок, цигарницю, сірники та носовичок? Про все це причіпливому парубійкові треба було знати.

— Ну, як ви не розумієте, — дивувався актор. — Я ж дуже схвильований, мене покинула моя кохана, звістка надто несподівана, я розгублений, от який стан мого духу. Ну, я й роблю всякі механічні жести, які не мають прямого відношення до завдання моєї дії, але які виказують мій розхитаний душевний стан. Розумієте, я в цю хвилину не відповідаю за мої вчинки.

— А чому?

— Що — чому?

— Чому, коли стривожені духом, то шпортаєте по кишенях?..

І от, мало-помалу, всі актори, відразу жартома, а тоді й насправді, почали до кожного слова, до кожної вказівки ставити своє запитання: а чому?

Жартівники взагалі, сказавши будь-що, неодмінно додавали в кінці це сакраментальне «а чому?», як звичайну примовку. Так призвичаївся говорити і я.

Та от одного разу, діставши нову роль, простеживши її на розводці і відмітивши всі позначені мені мізансцени, я зостався сам, наодинці з своїми думками. Я перечитав роль і замислився над усім тим, що і як маю діяти й говорити в моїй новій ролі. І раптом я запитав сам себе: «А чому?» А чому саме так? Чому саме так я маю переходити під час діалога і чому саме в такому тоні я маю вести мій монолог? Я маю її любити, а потім її зненавидіти. Чому? Бо вона зрадила мене. Про причини її зради в п'єсі записи немає. Просто вона зрадила мене. А чому?

Я дістав примірник п'єси і перечитав її ще раз. Причини її зради, на моє враження, були в моїй же поведінці до неї. І я був готовий до цієї зради. Одначе я зненавиджую її не до зради, а після зради. Чому?

Мене вдарило в піт, і на якийсь час я відклав відповідь на це запитання. Треба ж було все ж таки розібратися в мізансценах. Довідавшись про зраду, я маю скам'яніти, а потім навмання перейти від столу до вікна і припасти чолом до шибки. Так і позначено на моїй ролі. Це моя мізансцена. З другого плану від столу на третій план до вікна, головою до шибки. А чому?.. Адже до зради я був готовий, вона не була несподівана,— чому ж я маю закам'яніти? Чому?!

А втім, допитливий помічник бутафора довго не втримався в театрі. Одного разу сцена до репетиції не була обставлена, меблі не знесені, реkvізит не наготовлений. Навіть дошки кону не скроплені і підлога не заметена — порох на килимі ще зберіг відбитки підшов з учорашнього спектаклю. Вийшовши на кін, бутафор сповістив, що парубок зник разом з своїм клунком. Напередодні ввечері він товкся по гардеробних з газетною вирізкою, розпитуючи всіх, яким поїздом і через які станції треба їхати до Києва. В газетній вирізці було оголошено про прийом учнів на останній семестр театральної школи. Очевидно, покинувши театр, парубок подався до школи шукати відповідь на своє «а чому?».

Отже, в нашому театрі він такої відповіді не знайшов. А чому?

Напровесні тисяча дев'ятсот двадцять третього року театр виїхав на гастролі по Донбасу.

Це була подорож виключного державно-політичного значення. Найкращий на ту пору новий український театр виїздив у промислове серце Української Радянської Соціалістичної Республіки, у Всесоюзну кочегарку — Донбас. Відбудовний період саме починався, і будівниче життя забувало по всіх промислових осередках країни. Тут, у цих промислових осередках, поставав тепер новий — трудовий — фронт, тут зосереджувалися всі творчі заходи початків соціалістичного господарювання, тут зачиналося нове життя.

Театр мав гастролювати по найбільших промислових центрах — Бахмуті, Луганську, Юзівці (тобто тепер Артемівську, Ворошиловграді, Донецьку) — та охопити епізодичними виставами мало не всі заводи та шахти Донбасу, від найбільших до найдрібніших, де тільки існували театральні підмости або щось подібне до них. Великий і величний був даний театрові маршрут. Географічно він тягся тільки від Слов'янська до Маріуполя та Таганрога, а політично — він вів театр з торованих стежок звичної камерної обмеженості на широкі шляхи творчих революційних перспектив. Нашому театрові припадало не тільки виконати тут звичайну культурно-політичну місію — сприяти прилученню до широкого культурного процесу великих пролетарських шарів та їх культурному зростанню, а й понести пролетарському глядачеві найдосконаліші на той час зразки українського сценічного мистецтва, в масі пролетарського глядача перевірити їх, перевірити, отже, себе самого і, діставши схвалення чи заперечення, здобути і розвинути саму ідею творчості.

То була весна нашого театру, весна і всього українського радянського мистецтва. Центральні газети гігантськими стрибками збільшували свої тиражі, але цього було все ще замало, і виникали рясно місцеві, провінціальні газети. В кожному великому місті одне за одним утворювались великі стаціонарні заклади — музеї, театри, капели, галереї, але це були ще тільки краплі в бурхливому морі пробудженого до творчого життя народу, і різні самодіяльні ансамблі, гуртки, хори та оркестри виникали густо скрізь по заводській та сільській периферії. Один за одним відкривались радянські журнали, але творчість

била живцем, і їй вже ставало тісно й на шпальтах незліченних стінних газет. Розпочинали свою діяльність об'єднання митців. Щодня відкривалися нові школи. Рясно схоплювалися робітничі факультети. Всі хотіли знати і вчитися, всі бажали творити. Починалась культурна революція.

Ми їхали з Поділля на Донбас товарними ешелонами — ми, культурна організація, були перший товар, товар першої потреби, який перекидався з фронту в глиб країни. Ми їхали в прострелених кулями і потрошених гранатами, не одремонттованих ще військових теплушках, як маршовий батальйон, як зброя, як «огневое довольствие». Ми їхали довго й повільно — поранені паровози спинялись підтягати золотники, шукати палива, шарувати топку. Ми дибали поїздом, мов пішки, від станції до станції, а довкола, обабіч нашої путі, вже врунилися буйні сходи розлогих полів. Невидимі жайворонки дзвеніли у високому степовому небі, і худі черідки, світячи ребрами, виходили на перші пасовиська. Їх гонили хлопчаки в батьківських будьонівках або діди в червоноармійських ватянках з синівського плеча. Проти яскравого весняного сонця святково ясніли — вперше за ці роки — щойно помазані білою крейдою хати, поки що тільки на передніх парадних стінах. На вокзалах стукали сокири, латаючи діри від шрапнелей у дахах. Назустріч бігли залізничні маршрути, навантажені першим вугіллям. Народ, який скинув одвічне ярмо і переміг на всіх фронтах блокади та інтервенції всіх переможців у світовій імперіалістичній війні, грівся на першому сонці, зализував рани і латав діри. Весна республіки розквітала.

В Кремлі збирався з'їзд партії переможців — XII з'їзд більшовиків. З путівкою від партії та уряду наш театр їхав на Донбас.

Гастролі розпочиналися в тодішньому центрі Донбасу — Бахмуті.

З яким сердечним трепетом ми піднімали завісу першого спектаклю. А що, коли не відомий, не знаний ще глядач не хоче й дивитися наш театр? Хіба не попереджали нас люб'язно про консервативність пролетарського глядача, особливо щодо українського театру, зустрічні горантрепренери старо-побутової формації українського театру? Хіба не лякали вони нас, що, крім «Ой не ходи, Грицю» та «Дай серцю волю», Донбас не визнає інших п'єс в українському репертуарі? А ми везли «Царя Едіпа»,

«Овечу криницю» та «На дні». Хіба не загрожували нам, що в Донбасі глядач не купуватиме квитка до українського театру, поки не прочитає в афіші, що в п'єсі двадцять п'ять номерів співу та вісім пар танцюристів? А в нас не було жодного актора, який би вмів танцювати гопака.

Першою виставою йшла, здається, «Овеча криниця». А втім, це не важливо. І перший, і другий, і третій, і двадцять третій спектакль пройшли однаковісінько, як один. Прийом, який мав від пролетарського глядача новий український театр без співу і танців, без «Не ходи, Грицю» чи «Дай серцю волю», але з «Весіллям Фігаро», «Уріелем Акостою», «Лісовою піснею» чи «Ревізором», можна охарактеризувати тільки тою ж патетичною мовою, якою намагались передати свої почуття зі сцени глядачеві актори. Овації і тріумф.

То був надзвичайний глядач. Там, де актор звик чекати в перших рядах усмішок, там вибухав регіт цілого залу. Там, де розраховувалося на прочулу увагу, там глядач плакав ридма. Глядач не плескав — він тупотів і ревів. Він не гукав «браво» — він кричав несамовите «ура». І він не дозволяв спускати завісу, він не хотів іти з театру по закінченні вистави. Коли ж гасли вогні, він натоплом сунув за акторами до осель.

Яка може бути для актора більша радість, як мати такого глядача?

Такого глядача досі актор знав тільки на фронті. А от тепер він впізнав його в тилу. Адже був це той же, щойно прибулий з фронту, демобілізований червоноармієць і партизан, донбасівський робітник. Але був він уже не сам, не з гвинтівкою в парі, а з дружиною, дітьми й старими батьками.

І тільки тому, хто знає такого глядача, достоту буде зрозуміле старе театральне прислів'я: «Театр — це глядач».

Успіх був не лише в Бахмуті. Успіх пішов за театром слід у слід в усій його першій подорожі, він навіть біг попереду театру — від міста до міста, від заводу до шахти. Луганськ та Юзівка зустріли і випроводили театр з не меншим захватом. Але ступінь глядацького захоплення теж мінявся, — він більшав щоразу, як театр заглиблювався в глушину, віддаляючись від залізничних магістралей до розкиданих по степу самотніх копалень.

І актори зажили в солодкому чаду слави.

Що може бути солодшого для актора від успіху, від за-

хоплюючого визнання глядача? Що може бути для громадянина відраднішого, як відчуття потрібності й корисності тої справи, яку він робить?

Щоправда, актори раювали і ще від дечого іншого. Досі актор жив злиденно. На фронті він мав у кращому разі бідний червоноармійський пайок голодної, блокованої республіки. Пізніше, після фронту, без ангажементу у Вінниці чи десь на гастролюванні в Білій Церкві актор просто голодував. А тут слідом за художнім успіхом прийшов до театру і успіх матеріальний. Ні сіло ні впало актор почав їсти, і їсти досхочу, почав одягатися, і одягатися не лише для п'єси, а й просто для себе самого. В акторській кишені забряжчала якась копійчина.

Треба сказати, що тут, на Донбасі, ми, власне, вперше й побачили індустріальний пролетаріат не на агітаційному плакаті, а такий, який він є щодня в житті. Вперше побачили ми і саму індустрію.

І ми забігали на кожний завод, що траплявся нам на путі,— металургійний, скляний чи хімічний. Ми поштиво застигали перед домнами і мартенами, сполохано оступалися від грімливих рельс на прокаті, німіли, вражені, перед тягачами вогнесяйного дроту, захоплено плескали, як у цирку, складувові, що крутив двометровою склянню халавою, як бавиться дитина брызкотельцем.

У кришталевих галереях соляних копалень ми нишкли схвильовано, вражені видовищем небаченої краси—краси, яка виникала перед нами звідкілясь з-поза меж наших звичних естетичних уявлень, з-поза меж самого традиційного поняття краси. І ми ходили лункими галереями, піднесеним хором декламуючи «Царя Едіпа». І луна котила гексаметри Софокла ген під землею кришталевим шляхом.

І ми лізли мало не до кожної вугільної шахти.

Ми вилазили на копри, і привітні стволіві, хитро пересміхаючись, кидали нас в чорне провалля стволів «з холідком». А в нижніх горизонтах ми тислися до зволожених стін назустріч зойкові коноводів «гей, бережись!», оступаючись перед громохкими ешелонами вагонеток. В лавах ми бралися до обушків і пробували вдовбатися в сипкий, лискучий пласт. Потім плазували в гезенки. На поверхню ми повертали забрьохані, стомлені і щасливі.

Ми бачили нове життя. Ми бачили нові обставини і нових людей. Це був новий сюжет. І перед нами поставав новий герой.

В касці біля мартена, в шоломі під землею, в кепці на поверхні, гола по пояс біля печі чи в засмальцьованій робі в цеху — перед нами була нова людина. Саме та людина, яка була й мала бути автором нового життя.

І я відчув, що вже починаю розуміти саму ідею революційного нового театру. Важливо не тільки як грати, а й що грати! Герой нового життя повинен бути об'єктом нового мистецтва.

Що то за новий сюжет, як показати нового героя? Цього я ще не розумів, і цього я ще не вмів і відчутти.

На фронті була найціннішою безпосередня дія театру. Наш театр виріс в умовах фронтів і боїв. І сформувався він як театр ентузіазму, романтичного піднесення та патетики, і обличчям театру був героїчний спектакль. Він прекрасно обслуговував фронт.

Але от настала доба заглиблення в людські взаємини, доба будівництва нового життя, а з тим і творення нового мистецтва. І театр спинився перед глядачем, який творив цю добу. Театрові вже мало було тільки обслуговувати глядача, він мав творити добу разом з ним — творити себе самого. І це ми, актори, повинні були творити новий театр.

Який же мав бути новий театр?

Як грати і що?

Актор ще не знав цього.

Актор вже чув, що десь там, у затишках столиць, створюються якісь масодрами. Що Пролеткульт утворює театральні студії, в яких на основі виробничої машинізації готує спектаклі машинізованих мас. Що десь кинуте гасло біомеханіки. Гасло людини-маси! Гасло єднання арени і сцени.

Може, вони там були праві?

Може.

А може, неправі?

Може.

Це було невідомо.

Але ми були неправі напевно. І це було відомо. Бо треба було щось шукати, а ми не шукали нічого.

Так зародилось у театрі незадоволення, опозиція до традиційного репертуару театру, до традиційної манери гри. Потрібний був інший репертуар, потрібна була інша манера гри. Нове «що» і нове «як». Який репертуар, яка манера гри, яке «що» і «як», — ми не знали. Але ми вимагали. Чого ми вимагали, ми також не знали.

В кожному разі ці невідомі вимоги підхоплювала молода акторська генерація. Молодь була незадоволена. І вона чогось хотіла, сама ще не знаючи чого. Вона хотіла творчості. І вона хотіла, щоб хтось вказав їй шлях до тої творчості. Але цього шляху не вмів указати ніхто. І тоді вона збунтувалась, бажаючи... бажаючи... ну принаймні демократизму. Так, правильно, вірно, ура! Потрібна демократизація керівництва театром!

І десь у Слов'янську чи Краматорську, а може, в Луганську театр дав крен, потім розколину, і в трюми хлинула вода.

І він був би загинув зовсім, розбившись і розсипавшись на колективи без руля і без вітрил, коли б нагло не пришло надзвичайне повідомлення.

Це було повідомлення від уряду про те, що театрові пропонується негайно приїхати до столиці і за місяць розпочати спектаклі. Театрові надається стаціонарне приміщення, а акторам відводиться цілий будинок під житло. Бо віднині наш театр проголошується центральним державним столичним театром при Народному комісаріаті освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки.

І от театр їхав до Харкова, до столиці, в своє майбутнє.

Перед театром розкривались широкі горизонти і простілялись безкраї перспективи. Центральне республіканське положення, увага самого уряду, незвичайні умови роботи, добірний і вибагливий глядач, провід у театральному житті всієї країни.

Перед актором: столичний кін, видатні ролі, успіх, кар'єра.

Щодо мене, то я їхав до столиці з схвильованими, але з чудними, на перший погляд, думками й бажаннями. Я їхав, щоб з цього театру піти.

Хід моїх думок був такий.

Революційний театр повинен бути театром соціальних рухів і класових розшарувань. Пролетарський театр — це театр класової боротьби. Цього старий театр виконати не міг і осягти не може. Бо старий театр, в якому служимо й ми, вже сучасники пролетарської революції, є витвір минулої, дореволюційної епохи, її ідей, мрій та естетичних норм. Його зміст і форма, його «що» та «чому» — то зміст і форма, репертуар і прийоми майстерності минулої, мертвої нині епохи буржуазного мистецтва. І сам актор його — вихованець старої епохи, мертвого нині театру. Нову епоху, соціалізм, буде пролетаріат, ведучи за собою

селянство та інші трудящі шари. Вони будують всі елементи нового життя, в тому числі й елементи культури. Нове мистецтво, новий революційний театр може постати тільки з творчості самого пролетаріату, тільки з найширшої творчої самодіяльності пролетарів і всіх трудящих мас. Тільки вони можуть вказати театрові, «що» грати, «як» та «чому». Отже, старий театр (як професійна формація) доживає свій вік. Новий професійний театр, якщо такий стане потрібний новій епосі, може постати тільки з робітничо-селянського масового самодіяльного театру. Отже, геть професійний театр, хай живе театр самодіяльний!

І я їхав до Харкова, щоб віддати себе в розпорядження робітничо-селянського самодіяльного театру.

1923

І от я зробився новатором.

На урочистих зборах, де присутніх було п'ятеро — два поети, два актори і один метранпаж із друкарні, — ми записали наші мрії про театр комуністичного суспільства до протоколу, обрали з-поміж себе секретаря для збереження цього протоколу, і відтоді, отже, цілому людству повинно було стати зрозумілим, що разом із старим світом загинув і старий театр як мистецький виразник цього самого старого світу, а новий театр, театр нового світу, буде створений зовсім незабаром самим народом, за нашої безпосередньої участі.

Задля здійснення вищезазначених історичних завдань ми, п'ятеро, оголосили себе фундаторами об'єднання творців нового театру.

І я сів писати статті.

Я писав статті про актора, вимагаючи від нього бути новим актором. Я писав статті про театр, вимагаючи від нього бути новим театром. Я писав статті про мистецтво взагалі, вимагаючи від нього тої ж новизни. Актор повинен бути громадянином насамперед, театр має бути театром громадським передусім, мистецтво має бути актом громадської, класової свідомості перш за все. Цього я вимагав від актора, від театру, від мистецтва перших.

Бо тільки це й було мені самому зрозуміло.

Що ж до самих шляхів нового революційного театру, спрямованого в комуністичне суспільство, то їх ще треба було шукати. Для цього потрібно було організувати

творчу робітничо-селянську самодіяльність і експериментувати в царині зовсім конкретних проблем творчої самодіяльності.

Таким чином, я — новатор — мусив робитися організатором і експериментатором.

Новатор, організатор та експериментатор відрізняється від неноваторів, неорганізаторів та неекспериментаторів в першу чергу тим, що ворогує зо всіма тими, хто не є новатором, організатором і експериментатором. Тому першим ділом я й проголосив війну театрові, в якому я служив. Розпочинаючи своє життя в столиці, наш театр, замість негайно ж шукати нові шляхи новому театрові, збирався в перший сезон показати всі ті спектаклі, які вже привіз готові в своєму репертуарі, отже, не збирався бути ні новатором, ні організатором, ні експериментатором. А що новатору, організатору та експериментатору завжди тісно не тільки в собі самому, а й в цілому місті, хоч би це була й сама столиця, я не обмежився такою локальною війною і негайно ж розпочав війну на терені цілої республіки. Я проголосив війну Пролеткультові в Москві, бо він, як твердив я, не добачав за машинами людей. Я проголосив війну МОБу («Мистецьке об'єднання «Березіль») у Києві, бо воно, як твердив я, хоча й бачило людей, але за людьми недобачало людини.

Людини!..

Отут, де мова доходила до людини, й починалася найголовніша нерозбериха. Монополію на людину в театрі, як мені досі було відомо, мав так званий «психологічний театр». Психологічний напрямок, як я розумів, показував глядачеві ту боротьбу, яка відбувалася, так би мовити, в самій людині. Це в той час, коли потрібно було, щоб у театрі виявлялась боротьба між людьми! А люди в боротьбі між собою не самітні: за кожною людиною стоїть її клас. Отже, боротьба між людьми — це боротьба між класами, між масами. Тобто виходило, немовби на правдивому шляху стояли новатори масодрами. Але ж у масодрамі сама людина кудись зникала. Людини вже десь не було. Замість неї були трапеції, конструкції і ритмізовані балетні рухи. Де ж людина? Нова людина? Новий герой в новому сюжеті?

Щось там таке було не так, щось там таке було мені не зрозуміле.

Очевидно, щоб зрозуміти все це, треба було підучитися. І я негайно почав вимагати від усіх, щоб усі вчилися.

А поскільки мені самому не було ясно, як саме учитися і хто має вчити, то я залишив статті і перейшов на брошури, в яких і почав усіх вчити сам, перекладаючи розв'язання всіх творчих проблем на колектив самих учасників творчого процесу.

Ідея колективу була дуже конкретним символом нових соціалістичних взаємин у господарстві та в громадському житті, і дуже хотілось, щоб цей символ зостався обов'язковим і для мистецтва. А що театральний спектакль сам по собі й справді є прекрасним зразком колективної творчої роботи, то в мене й не виникло жодних сумнівів щодо того, що в новому театрі взагалі всі методи роботи від початку до кінця мають бути саме колективними.

А втім, все це треба було ще підтвердити в самій сценічній практиці. Звідси й виникла потреба організувати спеціальну експериментальну майстерню, яка б і взялась творити театр від початку до кінця колективно, і навіть без керівництва. Керувати цим безкерівництвом мав я.

У великому гімнастичному залі педагогічної школи ми, кілька десятків молоді — акторів, студентів, міліціонерів, робітників і конторників, — збирались щодня для того, щоб виголошувати по черзі доповіді з політграмоти, робити кульбіти на матрацах, слухати лекції з історії мистецтв, лаяти всіх інших новаторів, декламувати хором вірші, зачитувати реферати і марширувати. Потім ми сідали до столу і всі скопом, під головуванням чергового голови, писали чергову інсценізацію на першу-ліпшу, аби актуальну тему. Про лікнеп, доброхім, Паризьку комуну, боротьбу з буряковими шкідниками. Кур'єри політосвіти сиділи тут же і підганяли нас. Готову інсценізацію вони видавали мало не з руками, бо ж по всій молодій республіці на зміну голоду хлібному прийшов голод на актуальне, злободенне й співзвучне добі мистецтво. І наші колективно скомпоновані агітки вже лягали під преси друкарських машин, щоб негайно ж полинути по всій периферії.

Та і об'єднання аматорів робітничого театру, і статті, і брошури, і сама експериментальна майстерня — все це була тільки лабораторна, експериментальна, а ніяк не масова діяльність. Епоха ж чекати не могла, і треба було негайно створити і самий робітничо-селянський масовий самодіяльний театр. Театр нової доби!

І я зробився керівником робітничого аматорського драмгуртка десь чи то на Основі, чи то на Новоселівці.

Завмираючи серцем, я стояв уперше перед армією, полководцем якої віднині мав бути я. Ні, ніяким не полководцем! Самодіяльний театр — це має бути театр колективного, не приневоленого режисером, вільного дійства! І я в ньому — лише товариш-допоміжник, тренер, репетитор — назвіть як завгодно. Лише організатор і заводіяка.

В півмерку театрального клубного кону, на купках старих пошматованих декорацій — причілок хати, соняшник, рожі — переді мною сиділи: два трамвайні кондуктори, два залізничні кочегари, три заводські токарі, три слюсарі з депо, чотири телеграфісти і один нічний сторож. Мужчинам було понад сорок, молодикам не сповнилося ще й по двадцять. Мужчини своєю аматорську артистичну діяльність — «Сватання на Гончарівці», «Ой не ходи, Грицю», «Доки сонце...», «Отаман Гаркуша», «Сава Чалий» — почали ще тоді, коли ці юнаки, запалені нині пристрасним бажанням стати проти світла рампи в сяйві прекрасного мистецтва, ще ходили пішки під стіл... Мужчини й молодики сиділи праворуч. Ліворуч тісною й сміхотливою купкою сиділи з півтора десятка дівчат, віком від шістнадцяти до двадцяти двох років. Це були ті дівчата, що кожна з них невідступно вірила, що в книзі судеб саме їй, а не котрійсь іншій, записано стати найславетнішою акторкою сучасності, в кожному разі найславетнішою акторкою на все рідне місто чи вже принаймні на весь пригород Основу. Якщо, звісно, до того часу вона не віддасться заміж.

Це був точнісінько такий же драматичний гурток, в якому не далі, як років шість тому, починав і я свій тернистий артистичний шлях. Але то був просто собі драмгурток, що готував черговий новий спектакль, а це ж була саме та точка на земній кулі, в якій лежало маленьке нове зерно, що з нього мав вирости величезний, ніколи ще не бачений, ніким ще не знаний, прекрасний театр сучасності, пролетарський театр — широкий, неторований шлях до театру комуністичного суспільства.

І ще раз, завмерши серцем, я запитав:

— Так з чого ж ми почнемо, товариші?

— З «Наталки Полтавки»! — була одноголосна гучна відповідь.

І десятеро дівчат вже накинулись одна на одну, і кожна загрожувала всім іншим, що з місця не зійде, а Наталку гратиме таки тільки вона.

Я попросив тиші й виголосив промову.

Я говорив про театр минулого, сучасного і майбутнього. Я говорив про театр буржуазний і театр пролетарський. Я з'ясував, що таке індивідуалістичне мистецтво старих жерців і що таке буйне, народне, масове мистецтво колективного дійства. І я доводив, що новий, революційний театр виросте тільки з найширшої творчої робітничо-селянської самодіяльності. І я закликав до прекрасної колективної творчості.

Я закінчив знову тим же запитанням:

— Так з чого ж ми почнемо, шановні товариші?

— З «Наталки Полтавки» ж!..— відказало кілька голосів там і тут.

Тоді я забрав слово вдруге для другої промови. Друга виходила гірше. Я пояснював, що таке самодіяльний театр і чому він повинен бути колективний від початку до кінця. Колективне писання п'єси, колективна робота над ролями, колективний спектакль, колективні... і я втретє запитав, з чого ж нам починати?

Всі мовчали.

Нарешті мовчання порушив старий нічний сторож з сивим і довгим вусом:

— З «Наталки Полтавки», я полагаю, треба починать. Грав я, конешно, і Миколу, і Петра, і возного, і цього самого, як його, також грав, і не раз. Словом, воно дійствительно отримується вроді б то індивідуалістичне дійствие. Але, конешно, раз тепер настала нова доба, то воно можна временно й поступитися перед колективом. Хай, конешно, пограють і котрі молодші. Воно якраз мені і на діжурство треба...

І, пригладивши сиві вуса, він попростував з сцени геть. Біля виходу він ще спинився на хвилинку.

— А починати,— гукнув він,— конешно ж, з «Наталки Полтавки» треба. Пролетарський театр!

Потім підвівся старий кондуктор і також вийшов геть. За ним вийшов і старий слюсар. Тоді один з молодих телеграфістів. І ще хтось. Дівчата пхикали і перелаювались, вони не поступалися, хай там і колективний театр, а поступитися своїм вони не поступляться!

— О театр, театр! О прекрасна Голгофа!..

В нашому театрі я в цей час був переважно головою місцевкому. Ролі я виконував усе невеличкі— такі вже припадали мені, та й, як бачите, часу на це вже в мене не було.

Наш театр починав свій перший сезон у столиці України новою постановкою: «Євген Нещасний».

Нещасний Євген трагічно декламував прокляття війни, взагалі всяким можливим війнам, а ми, весь склад театру, від прем'єрів до стажерів, в жахливих образах калік і потвор у солдатських пошматованих шинелях, на милицях, на костурах, на протезах, без ніг, рук і носів, плазували довкола нього в моторошному, нескінченному ритмі прогулянки по колу в тюремному дворі, зловісно хрипучи тільки одне, тільки одне: тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та... І це був тільки то порожній метр, голий ритм трагічної балаканини Євгена, то гуркіт барабана на плацу, то торохтіння кулемета в траншеях. Глядачі непритомніли, інші захоплено плескали, інші відпльовувались і тікали геть.

І це був крок від масового романтично-героїчного спектаклю, притаманного нашому театрові, до пролеткультивської машинізації масодрами всуміш із середньовічною містерією. Де-не-де її яскраво розривав разючий штрих карикатури.

Спектакль провалився і для глядача, і для самого театру. І тоді хлинули на кін одна за одною хвилі старої романтичної героїки — «Овеча криниця», «Сабатай Цеві», «Гайдамаки». Все це змістом, сюжетом було в старовині, прийомом грання — у днях громадянської війни, в ритмі і тоні фронту. А бійці ж уже розійшлися з рот і батальйонів по домівках — до верстатів, до родин, жінок і дітей, до друзів, що не вмирили поруч з тобою в окопі, а робили поруч у цеху, вороги були не по той бік фронту, а траплялись тут же, поруч, інколи в тому ж цеху. І глядач, як і на фронті, хотів відчувати сусіда ліктем в строю. І він вимагав.

Можливо, не страшна була сама еклектика театру. Можливо, не страшне було й те, що глядач тим часом ще не діставав того, чого хотів. Страшніше було інше, і це справді було страшно: глядач діставав фальшивку. Замість нехай і грубого, схематичного, примітивного попервах зіставлення старого світу з новим, зіставлення не тільки в збройній боротьбі мас, а в самих психологічних концепціях, в боротьбі з старими традиціями капіталістичної психіки — цього глядач хотів, і це було конче потрібно, — він діставав винниченківське психоложество, хворобливе бабрання в дрібній і плутаній душі винниченківського Кирпатого Мефістофеля, неврастеніка і дворушника.

В цьому була трагедія нашого театру, його актора і його глядача.

«Репертуар!» — вимагали всі. І всі були праві.

«Репертуар...» — виправдувався театр. І він був правий.

«Репертуар?» — скептично перепитували ми. І ми також були праві.

Справа була не тільки в репертуарі. За репертуаром стояв ще актор, його манера гри, його традиції, його уподобання, його світогляд, вся його культура — випадкова, еkleктична і просто недостатня для підмостків центрального республіканського театру. А за актором стояв режисер і все художнє керівництво театру, міцно виховане на традиціях етнографічної романтики старого українського театру та звихнуте в запалі невиразної формалістичної європеїзації і в результаті — дезорієнтоване і розгублене перед навалюю нових вимог, нових ідей, нових завдань театру. А тут ще довкола новатори, експериментатори, «шукатори»! Всі експериментували, всі шукали, всі вимагали. Навіть голова місцевому в самому театрі чогось шукав, замість спокійно висловлювати думку робочої половини на КРК.

А втім, шукачам та новаторам також було нелегко.

Перша колективна вистава в самодіяльному робітничому гуртку на Основі чи Новоселівці тим часом все ж таки була готова. І вона була колективна від початку до кінця. Назву придумали самі, тему встановили самі, сюжет скомпонували самі і самий текст написали гуртом. Щось таке про міжнародне становище і світову революцію. З Ерію, Чемберленом, Муссоліні, папою римським і білими емігрантами та повстанням робітників у Рурі. Ролі були розучені, репетиції пройдені, настав і перший спектакль.

Але на перший спектакль, на прем'єру, я вимушений був трохи запізнитися — затримали справи у власному театрі. Про це я повідомив мій самодіяльний гурток телефоном і дозволив давати завісу без мене: все було добре, за початок — куплети Ерію і Чемберлена — я був спокійний. Але все ж таки, приїхавши, я поспіхом виплигнув з трамвая і побіг через площу до клубу, бо друга сцена — Муссоліні і папа римський — вимагала обов'язкової моєї присутності. На порозі вхідних дверей до клубу в кожусі і валіанках сидів нічний сторож: він у цьому спектаклі так і не був зайнятий. Він вітав мене помахом довгих вусів з-під шапки-кучми, насунутої нижче брів:

— Почали вже! Колективне дійствіє! Хай і молодші пограють. Хе-хе-хе...

Фойє вже було порожне і, проминаючи двері до зали, я послішав шмигнути в коридорчик, що провадив до закуліс. Але раптом я спинився як стій.

Що це? З-за дверей зали я не чув речитативу Ерію, частівок Чемберлена. І хорової декламації білоемігрантів я також не чув. З-за дверей зали я виразно чув музику, якої тут зовсім не мало б бути. Потім вступило соковите жіноче сопрано. Що за чорт? Сопрано виводило «Видно шляхи Полтавській...». Я рвонув двері до зали і став на порозі. Переді мною на кону, в світлі рампи стояла Наталка Полтавка в стрічках і кіснику... Вона співала, і оркестр ішов за нею на журнальному піано...

Сумніву не було. Це була «Наталка Полтавка».

Скориставшись з моєї відсутності, гурток в останню хвилину жбурнув геть маски Чемберлена та папи римського і вбрався в керсетки та сині штани. «Наталку Полтавку» вони, виявляється, потай від мене готували потишеньку після репетицій з Чемберленом і Муссоліні. Старий нічний сторож правив за режисера. Вони оголосили глядачеві, що з непередбачених причин доводиться одну виставу замінити другою. І глядач, і актори zostалися з того вельми вдоволені. Проблеми колективістичного театру майбутнього не пройняли їх, вони хотіли театру сьогодні.

Не пригадую вже — лють чи сором були першим моїм почуттям. Але другим почуттям було бажання мершій тікати звідси зовсім, геть від самого колективістичного театру майбутнього. Але третє почуття перемогло це. Третім було почуття впертості. Що ж, зрештою, і це був не такий вже поганий вияв тієї ж... самодіяльності.

Самодіяльна вистава провалилась, так нехай живе самодіяльний театр!

Незабаром я залишив професійний театр зовсім і віддався цілком і виключно театру самодіяльному.

ТРЕТЯ ЗУСТРІЧ

А втім, тут треба розповісти про одну зустріч, не розповісти про яку ніяк не можливо. То була зустріч надто несподівана і надто значуща для театру невідомого актора. Того вечора в театрі був урочистий спектакль. Найбільший завод нашого міста, зруйнований у дні громадянської війни, був відбудований, і тільки вчора — знач-

но раніше проти визначеного державою строку, — дійшов випуском продукції довоєнного рівня і вже сьогодні цей рівень перевершив. Відбудовний період закінчено — починався новий, творчий період. З цієї нагоди в найбільшому театрі столиці був скликаний велелюдний мітинг з урочистою виставою після нього: театр брав шефство над заводом, завод брав шефство над театром. На нову творчу путь завод з театром мали ступити пліч-о-пліч. Мітинг якраз закінчився, в театральному залі стояв уже півсмерк, лицедійство за хвилину вже мало початися, глядачі вже посідали, і тільки члени президії щойно закінченого мітингу ще поспішали до своїх місць у першому ряді. Саме цієї хвилини і я, не будучи на мітингу, ввійшов до зали.

І враз одна з невиразних постатей, що в сутінку пробиралась до свого місця, привернула мою увагу. Я озирнувся ще раз. Похитуючись широким торсом, постать пройшла до крісла в першому ряді і сіла важко, глибоко вгрузнувши в крісло. Завіса вже йшла вгору, і профіль постаті відразу ж немов прикипів до місця майбутнього лицедійства. Я озирнувся втретє. Щось хвилююче і значуще було в силуеті профілю, але що саме — я пригадати не міг. Я дивився першу дію зовсім неухважно і, як тільки спалахнуло світло, мерщій глянув на місце в першому ряді.

З стільця в першому ряді зводився присадкуватий і кремезний чоловік. Він був у широкому сірому костюмі, під м'який комірець недбало пов'язано синій галстук з червоними ягідками. Кошаве обличчя, меткі й пронизливі очі — от-от я вже мав згадати, кому належали вони! Та той сірий костюм, ще й синій галстук з червоними ягідками розбивали ланцюг моїх асоціацій. Костюма й галстука я пригадати не міг. Мій пильний, докучливий погляд примусив знайомого невідомця теж зиркнути в мій бік. Він зиркнув спершу неухважно, але відразу ж глянув удруге, пильно й пронизливо — його ліва брова стрибнула вгору, а права рука машинально звелася до потилиці і звичним, підсвідомим рухом попливла круг голої голови.

— Князь! — аж скрикнув я, бо зразу ж побачив на тій голеній голові матроську безкозирку, а на плечах, замість прикрого сірого костюма, — матроський рудий бушлат. І я, віддаваючи ноги сусідам, кинувся до першого ряду.

Брови зразу ж упали йому на очі, і назустріч мені він поглянув здивовано і суворо:

— Покинь, братішка, про гріхи молодості, — прохрипів він знайомим, перестудженим голосом.

— Товаришу комісар! — мерщій поправився я, хапаючи його руку і радісно тремтячи.

— Було колись,— знову нахмурився він, але так потиснув руку, що я зойкнув і присів.— Що тобі, язик одсохне сказати просто: Никаноре Івановичу?

Ми впали один одному в обійми, і інші глядачі вже утворили натовп довкола нас: було ж очевидно — зустрілись і вітаються старі рубаки й поплічники. Ми відхилились, глянули один на одного і на секунду завмерли. Це було таки так: передо мною стояв Князьковський, башенний з тральщика «Верный», командир однойменного панцирника, меценат сценічних мистецтв, комісар фронтового дивізійного театру. Агітпоїзд «Кари панам, кари!», «Комісаром театру буду я!». Хвильні спогади миттю зринули переді мною. Ми впали в обійми знову, і Князьковський так притис мене до своїх широких грудей, що я задихнувся і застогнав.

Ще за хвилину ми вже стояли в театральній курилці й дивились один на одного закоханими очима. І ми не знали, що треба сказати і чи треба говорити взагалі. В Князьковського знову було дві ноги, тільки ліва трохи порипувала на кожному кроці шарнірами та гвинтами. В Князьковського були знову і дві руки, тільки на п'ясті лівої руки була рукавичка і, тримаючи між пальцями театральну програмку, він пальцями не ворушив.

— Ну? — нарешті запитали ми.— Як? — запитали зразу, і в один же голос відповіли: — Та помаленьку, як бачиш...

Важко це — розговоритися старим друзям після довгої розлуки.

— Ти ж хто? — докуривши похапцем цигарку і беручись до другої, таки заговорив Князьковський.

— А ти?

Князьковський потер правицею довкола бритої голови, немов пересував матроську безкозирку:

— А я, браток, у театрах тепер тільки глядач. Життя йде вперед, і партія напутила мене на іншу діяльність. На цьому ж таки заводі в партійній організації секретарем я. Сам розумієш — відбудовний період. Відбудували, а тепер вдаримо далі. Такий бойовий наказ.

І раптом мені зробилося прикро й ніяково. Точнісінько так, як отоді на фронті, коли перед натовпом закурених димом і закривавлених бійців я мав проголосити початок вистави про зраду П'єретти та кохання П'єро. Ось переді мною знову стояв боєць, який, діставши бойового наказу,

виконає його неодмінно і якнайкраще. Боець, який, за бойовим наказом, зуміє зробити все: громити противника з зброєю в руках, виявити й знищити прихованого ворога, віддати свою кров і своє життя, збудувати з нічого театр, перевиховати людину, виховати самого себе, відбудувати зруйнований завод, поставити новий. Бо такий бойовий наказ.

Мені зробилось прикро і ніяково. Не те, щоб я відчув ницість моєї акторської ролі перед життєвою величчю цієї людини. Ні. Навпаки, мені зробилося прикро і ніяково тому, що в цю хвилину я знову особливо гостро відчув усю велич моєї акторської ролі, всю велич моєї професії митця. Князьковського-глядача були гідні тільки Каратигін, Щепкін, Леонора Дузе — тільки велетні театрального мистецтва.

І от я стояв перед Князьковським — аматор, експериментатор і «шукатор», який ще нічого не знайшов. І, як тоді, мені непереможно хотілося сплигнути з імпровізованого кону, затесатися в натовп бійців, взяти гвинтівку та йти у бій, у бій, аж поки не дійде до величного театру сучасності, на сцені якого стоятимуть генії акторського мистецтва, — так і тепер мені найдужче кортіло попросити в Князьковського записку з наказом прийняти мене черноробом на будівництво його заводу. Та я згадав Нюсю, яку спинила рука Князьковського, коли вона вхопила бомбу мертвого Довгорука, щоб кинутися в бій. «Тобі ввечері грати спектакль!» — сказав тоді Князьковський.

Затинаючись, я повідомив Князьковського, що будую театр новий і категорично заперечив і відкинув геть прокляту спадщину старого буржуазного театру.

Князьковський звів ліву брову і пронизливо глянув на мене. Та в цю секунду задеренчав дзвінок, і він мерщій поспішив до зали, злегка порипуючи своїм протезом.

Другої дії я майже не дивився. Несподівана зустріч надто перехвилювала мене. Крім того, мене мучило, що у відповідь на мої слова Князьковський звів ліву брову. Це символізувало в нього подив і нерозуміння. Тому, як тільки закінчилась друга дія, я вхопив Князьковського за протез лівої руки і мерщій потяг знову до курилки. Поспішаючи й хвилюючись, я почав викладати йому всі мої тези про мистецтво епохи капіталізму, про мистецтво доби пролетарської революції та про мистецтво часів комунізму. Я дійшов якраз до тези про звироднення буржуазного театрального мистецтва в формації професійного

театру, ніяк не відповідного духові доби пролетарської революції, та до антитези про самодіяльний театр як вияв народного мистецтва і формацію, відповідну добі пролетарської революції, коли задеренчав неблаганний третій дзвінок і ми знову поспішили до зали.

Третьої дії для мене не було. На всі мої тези та антитези Князьковський не обізвався й словом і тільки зводив угору то ліву, то праву брову. Очевидно, я викладав мої міркування не зовсім зрозуміло — все ж таки був він не спеціаліст на терені філософії мистецтва. І я готувався під час третього антракту розповісти йому точніше про всі мої шукання на путі творення театру для комуністичного суспільства.

Та тільки опинилися ми знову в курилці і я розтулив уже рота для довжелезної тиради, як Князьковський раптом перебив мене:

— А Сара Бернар,— сказав він, потуманівши чолом,— вмерла-таки.

— Сара Бернар? — здивувався я, не второпавши, до чого тут Сара Бернар.

— Еге,— повторив Князьковський,— Сара Бернар, світова актриса. Вмерла у червні минулого року, а не давно, як казала тоді Ньюся на фронті.— Князьковський ще дуже потуманів.— Ех, знати б тоді, що вона ще живе.

— Але ж,— здивувався я,— Сара Бернар — французька актриса...

Князьковський зразу ж розсердився:

— Ну, то й що з того, що французька? Вона повсюди бувала — і в Америці, і в Австралії, ба й в Тихому океані на Сендвічевих островах. Світова-бо актриса. Світову актрису й без мови розуміти можна. Вона і у нас в Росії до революції була.

— Ну,— сказав я,— коли вона приїздила до Росії, то була вже немолода...

Князьковського це обурило вкрай.

— Немолода! — захвилювався він.— Немолода! Такі немолодими не бувають! Йй он ногу відрізали, так вона й без ноги грала. Сиділа в кріслі й грала. А глядач плакав і руки їй цілував. А чому й не поцілувати, коли така актриса? А ти кажеш!

Я, власне, нічого не казав.

Задеренчав перший дзвінок, і я поспішив виголосити наготовлену промову про шукання. Але Князьковський не дослухав мене до кінця.

— Шукання, шукання! — знову перебив він мене.— От, скажімо, Комісаржевська, ти думаєш, вона не шукала? То пусте, що вона плутала, де театр, а де церква,— тоді епоха така була: царі інтелігенцію в містику заганяли. Комісаржевська, може, й сама добре не знала, чого їй треба, як от, скажімо, ти, а шукала. Тільки ж, шукавши, вона грала чудово. Ти хіба вмієш заграти так, як вона?

— Хіба ти бачив Комісаржевську? — запитав я трохи ображено.

— Не бачив, так інші бачили! — запально відгукнувся Князьковський і навіть вхопив мене за груди.— Ти от торочиш мені про Заньковецьку...

— Пробачте, я й словом про Заньковецьку не згадав!

— Ще гірше, коли не згадав! А треба було б згадати. Бо хіба ж то не вона найкраща з-поміж усіх акторок світу? І хіба то не вона й єсть народний театр? Ти знаєш, що вона казала про театр ще тоді, за царського режиму? Що театр повинен бути народний і моральний. Хіба вона не поклала на це всю свою силу і всю свою снагу? І хіба, подивившись, як вона грає, не ставали люди кращі — правдивіші, чесніші й моральніші? А ти кажеш!

— І звідки ти все знаєш! — вже в'їдливо й роздратовано запитав я.— Ти ж, либонь, і Заньковецької ніколи не бачив, дарма що вона ще жива.

— Люди пишуть, а я думаю! — буркнув Князьковський.— Що я, неграмотний чи гнилаість?

Ми помовчали, покурюючи. Не знаю, чи знав те Князьковський, але мені було добре відомо, за яких обставин Князьковський вперше почув про Сару Бернар, Комісаржевську та Заньковецьку. Великі артистки. У величезній історії театру моє життя було маленьке-маленьке, непомітне, мізерне. Я глянув на нього — назад і вперед. Воно не мало початку, я не бачив і його кінця.

Задеренчав дзвінок, і ми почали посуватися за натовпом до наших місць. Несміливо я торкнув Князьковського за рукав і, хвилюючись, тремтливим голосом сказав, що коли так, то треба скликати всіх, якийсь всенародний з'їзд, а коли не можна всенародний, то якийсь менший, ну хоч би загальні збори робітників його заводу, і на тому зібранні обговорити справи театру, його минуле, сучасне і майбутнє. Щоб глядач сказав своє слово, щоб глядач знав усе, а не тільки своє місце в партері на придбаний квиток.

Князьковський вислухав мене уважно, навіть схвально

підтакуючи головою. Але коли я закінчив, він ніжно обійняв мене за талію, допомагаючи пробиратися між людей.

— От ми, скажімо,— лагідно мовив Князьковський,— на нашому заводі робимо паровози. А от тобі, скажімо, нагодиться завтра до зарізу поїхати до Москви. Так що тобі буде краще — піти до квиткової каси, купити квитка та любісінько приїхати собі в строк до Москви, чи щоб замість того сам начальник станції почав тобі розповідати про те, які там у паровозі золотники, маховики та способи шаровки топки, а тоді повідомив би, що квитка нема, бо паровоз ще тільки на нашому заводі робиться? Га? Тобі треба паровоз, тобі треба на поїзд квиток, а золотники, маховики та способи шаровки — то вже наше собаче діло. А що воно там у театрі робиться, так то вже твоє, браток, собаче діло. А глядачу давай квиток і спектакль. І добрий щоб був спектакль. Допойняв?

Задзвонив третій дзвінок, і Князьковський докінчив похапцем, притримуючи мене за плече:

— А на твої слова і вираження про цей самий, як ти кажеш, професійний театр, котрий, значить, невідповідний духові, і формація не така, так можу я тобі тільки одне сказати...— Світло загасло, і він швиденько, поки не пішла ще вгору завіса, продекламував мені:

Не стыдно, ли, что этот вот актер
В воображенье, в вымышленной страсти
Так поднял дух свой до своей мечты...
Что совершил бы он, будь у него
Такой же повод и причина к страсти,
Как у меня...

— Как у нас,— поправив він, секунду подумавши.

Я здивовано глянув на нього.

— Чого видивився? — сердито озвався Князьковський.— Шекспір, Гамлет, в сцені, котра після того, як він пробує акторів... Ну, давай, давай на своє місце, бачиш, зараз вже й завісу дадуть.

Але я вхопив Князьковського міцно і не відпускав. Серце мені колотилось, затамувало дух. Я зрозумів, от тут щойно зрозумів, що будівництво нового театру, театру революції почалося, почалося вже — отут, в залі для глядачів. Я достоту вп'явся в руку Князьковського і майже закричав:

— Князьковський, друг, товаришу комісар! Ти повинен стати директором театру!

Князьковський все ж таки звільнився з моїх рук і опустився на своє місце.

— Для чого? — сказав він серйозно.— Директором театру будеш ти.

НЕСПОДІВАНИЙ ФІНАЛ

І от я вирішив з театром покінчити зовсім.

Кожний актор ревниво плає свою мрію: зіграти ту роль, яку він хоче. В кожного актора є така вимріяна роль. Тепер і я, нарешті, зрозумів, яка моя вимріяна роль. Я хотів грати в театрі глядача.

Я дуже полюбив театр. Там, у спектаклях на фронті, я зазнав справжньої, щирої, творчої радості. Але на театрі, на сценічному мистецтві я тоді абсолютно не розумівся. І це занепокоїло мене: як же це так любити те, чого ти не розумієш, як же не розуміти того, що ти любиш? І я взявся до опанування, як умів, як щастило,— допомогти не було кому.

І от, що більше я осягав театр, то менше творчих радощів мав я від моєї акторської діяльності, то менше й менше задовольняла вона мене. Нарешті моя гра почала мене просто обурювати.

Чому? Чи я був такий вже препоганий актор?

Ні.

Актор я був не такий уже поганий. Але я роздумував більше і хотів більше, ніж умів передати це тими засобами сценічного виявлення, якими володів. Я починав уже дещо розумітись на театрі, чи то мені тільки так здавалось, що я починаю розумітись, але в кожному разі я навчився підходити критично і мріяти, та для здійснення моєї мрії мені бракувало вмлості, бракувало майстерності. Бо я був актор-дилетант, мене ніхто не навчив, а сам я не знав, як навчитися.

Щоб стати справжнім актором, треба було вчитися.

Але в моїй вдачі для акторського фаху був один важливий дефект. Я позбавлений специфічного творчого акторського честолюбства. Мене завжди гнітила велика роль. Я охоче міняв її на епізодичну. Що ж це за солдат, який не хоче бути генералом?

А втім, в акторській діяльності не одне це гнітило мене. Мене пригнічував ще елемент повторення. Десять, двадцять, сто разів треба грати ту саму роль. Справжній актор знаходить в цьому особливу мистецьку насолоду.

Мене ж обов'язок постійно повторюватись убивав. В моїй вдачі — щодня працювати над новим для мене.

А головне, мене взагалі не радувало і не задовольняло те, що радує і задовольняє актора. Мене не радувала і не задовольняла роль, хоч яка б вона була. Я не міг обмежитись у спектаклі тільки виконанням дорученої мені ролі. Це вбивало мене. Я не міг відчутти спектакль тільки через один персонаж. Відчутти персонаж я міг тільки через весь спектакль — тільки через весь авторський текст п'єси, через всі ті асоціації й образи, які виникали в моїй уяві з цього тексту. Я хотів грати не роль, а цілий спектакль.

Очевидно, мене кликав не акторський, а режисерський фах. А щоб бути режисером, треба попереду вчитися, і вчитися ще більше, ніж для того, щоб бути актором.

Але, як же це так, вчитися на майстра театру, який ти заперечив? Адже я заперечував професійний театр взагалі. Я заперечував його як «витвір одмерлої доби буржуазного мистецтва». Я прийшов до висновку, що розв'язати проблему нового, революційного театру може тільки творча самодіяльність самих творців нового життя, що новий, революційний театр виросте тільки з робітничо-селянської самодіяльності. І я віддав себе всього самодіяльному театру.

Вистави мого самодіяльного театру були нікудишні. Нікудишні були і колективно створені п'єси, і їх колективне виконання. Це було точнісінько те саме бідне аматорство, від якого я так мріяв утекти, почавши на провінціальній сцені.

І от,— здавалося мені,— я зрозумів нарешті все до кінця. Новий, революційний театр не виникне, нехай і з найпалкішого експерименту,— він народиться і постане з великого творчого процесу, і в цьому єдиному творчому процесі зовсім необхідні обидві периферії: і самодіяльний, і професійний театр. І ніякого сектантства цей широкий творчий процес не стерпить. Цей могутній процес створення нових цінностей відбувається водночас з критичним опануванням всієї великої спадщини минулих епох. І цей процес родить нового майстра.

Отже, треба було викинути все і починати спочатку.

А початок театру тільки в залі для глядачів.

Я мріяв бути глядачем.

І я вирішив з театром покінчити зовсім.

Я вирішив це, і мені відразу ж зробилося легше. Я буду глядачем!

Віднині я тільки глядач!

В цей час у двері моєї кімнати постукали.

— Ввійдіть! — гукнув я, гукнув навіть голосніше, як було б треба, бо груди мої роздимало почуття радості, яку я щойно здобув своїм категоричним вирішенням.

Двері розчинились, і на порозі став хтось.

Я ніяково стушував мій екстаз. Несподіваний гість був для мене особливо надто поважною і офіційною, щоб виявляти при ньому мою хлоп'ячу радість. І ніколи раніше він до мене не заходив. Я навіть ніколи б не подумав, що він міг зайти до мене. Несподіваний гість був у Народному комісаріаті освіти інспектором, тобто начальником і керівником усіх театрів і взагалі всієї театральної справи УРСР.

Він привітався і запропонував мені сісти.

— Я маю до вас серйозну розмову з дорученням Народного комісаріату освіти.

Народного комісаріату освіти! Я розгубився. Яка може бути справа до мене в Народного комісаріату освіти?

Інспектор театрів тим часом простяг мені листа.

Це був офіційний лист з довгим штампом у лівому кутку і круглою печаткою внизу. В цьому листі Народний комісаріат освіти пропонував мені взяти на себе обов'язки інспектора, тобто керівника і начальника театрів УРСР і прийняти справи від теперішнього інспектора, якому доручалась інша робота...

Я сперечався довго, в цілій серії кабінетів самого НКО, але все ж таки інспектором театрів я став. Це був тисяча дев'ятсот двадцять четвертий рік.

Потім я був інспектором самодіяльного мистецтва. Я складав програми різних гуртків, провадив конференції, засідав на нарадах, мирив запеклих «професійників» з неблаганними «самодіяльниками», організовував перші робітничо-селянські пересувні театри.

Я був членом Головреперткому, редактором театральних журналів, театральним критиком, упорядником різноманітних театральних видань. Я вдаюся й до драматургії.

І вже ніколи не бути мені в театрі тільки глядачем...

ПРЕКРАСНІ КАТАСТРОФИ

Трилогія

ГОСПОДАРСТВО ДОКТОРА ГАЛЬВАНЕСКУ

1

Авто помітно, але плавко збільшило швидкість. Курява та гомін тісного й брудного південного міста зникли зовсім несподівано. Вони м'яко розтанули за темною стіною розкішних фруктових садів і буйних виноградників.

Шосе в'юнилося якийсь час в цьому зеленому оазисі, потім вибігло на піщаний пагорб і простяглося рівно між двох водяних просторів — буро-зеленої смуги Дунаю праворуч і величезного спокійно-синього плеса Кагулу — з лівого боку. Тут шосе раптом скінчилося, і пружна гума коліс шорстко зашелестіла по добре второваній дорозі з дрібчастого, як зерно завбільшки, піску.

Сахно озирнулася. З-за зеленої гушавини, крізь марево міського пилу виткнувся одинокий димар, блиснула поруч золота баня, і вітрець жбурнув ще якісь невиразні відгомони далекого міста. Рені зникло. Ще далі позаду залишився Галац.

Свідомість цього приємно втішила Сахно. Вона легко зітхнула, радіючи, що, нарешті, скінчено докучливу біганину по нудних установах безладного міста, а неохайну залізницю замінило вигідне й швидке авто. Вона скинула плащ, умостилася зручніше на м'яких подушках і смачно запалила сигарету.

Справа і зліва віяло свіжістю і ароматом води. Авто ритмічно гойдало. День видався сонцесяйний. У перспективі — нові місця, нові люди, цікава робота. Сахно могла похвалитися в цей час, що вона цілком задоволена і з себе, і з своєї долі, і взагалі — з усього.

Пересип ширшав і кінчався. Хитким містком перескочили протоку, перетяли навскоси неглибокий лиман — де з коси на косу, де просто по твердому на два сантиметри під водою дну — і, знявши позад себе водяну куряву,

знову виїхали на пісок. Дунай повертав праворуч і за-слонявся високими стрілчастими очеретами. Кагул закруг-ляв береги, і вже виростали з води сірі схили потойбічних згірків. Дорога враз повернула, зламавшись майже під прямим кутом, і побігла за згірками, обгинаючи затоку. Промайнуло дрібне рибальське селище — сіре, як земля, без тіні й рослин, голе під палючим сонцем, як згарище. Пісок дрібнішав. З-під коліс уже куріло білим пустельним порохом. Дорога пішла вгору. Озеро зникло на мить за глинищем, потім знову з'явилося вже ген далі — за вапняком і кучугурами. І раптом, перескочивши яругу, дорога вибігла в степ.

Далеко-далеко, до обрію, зазеленіла, забіліла весняна тирса, лице обсмалив гарячий вільний вітровий: йшли Буд-жацькі степи.

П'ятнадцять кілометрів путі пробігли хутко, непомітно.

Шофер озирнувся. Своїм запорошеним видом, з віями, густо припудреними сухим інеєм вапняків, він був більше схожий на мірошника, і Сахно мимоволі всміхнулася. Однак, мабуть, і в неї фізіономія не була краща, бо шофер і собі відповів посмішкою.

— До Ялпуху вже недалеко! — гукнув він. — Ми переїдемо поромом через протоку, бо обгинати далеко.

— Добре, — погодилася Сахно.

— Так де ж будемо спинятися на сніданок? На пере-возі чи почекаємо Ізмаїла? Ізмаїл ще не скоро — після полудня.

— Не знаю. Де краще, — звірилася на нього Сахно.

— Тоді на перевозі, — зразу вирішив той, — там є не-погана корчма. Або і в старого Йонеску. Він мастак за-смажити риби з яечнею. Та й мускат у нього є добрий... для того, хто добре заплатить.

— Згода. Покуштуємо! — так же весело відповіла Сах-но на шоферове підморгування. Задоволено усміхнув-шись, той знову відвернувся до руля.

Деякий час Сахно розглядала запорошені шкіряні шоферові плечі й засмаглу потилицю, дивуючись з його гарної французької вимови. Сахно на цьому поталанило: вона не знала жодного румунського слова, і шофер був їй воднораз і за перекладача.

Сонце тим часом підбилося ген високо, і навіть скорий рух автомашини нездатний був перемогти його палючих променів. Робилося гаряче. Та й дорога погіршала. Тут, у степу, не було вибитих колій — їздили не часто, і шлях

ледве позначався по прибитій витолоченій тирсі. Раз у раз тверді стеблини пірію потрапляли між спиці коліс, заплутувалися там, і це дещо гальмувало розвинений біг. Постійне, невгавне шарудіння отих ламаних стеблин оберталося на монотонний свист і заколисувало.

— Чи скоро ж той чортів перевіз? — гукнула вона, не витримавши, до шофера.— Далєбі, мене вхопить морська хвороба!

Шофер не відповів. Мовчки він збільшив швидкість і тоді простяг руку наперед.

Сахно глянула туди.

Небо наче сіло на степ, переломившись низько над землею ледве помітною смугою. Над смугою самотно бродили дрібні хмаринки, а нижче, під нею, блакить відливала сивою лускою... То рябіла водяна поверхня. До Ялпуху справді було недалеко.

Проте, перехоплюючись із згірка на згірок, довелося їхати ще з добрих півгодини. Тільки в чверть на дванадцяту авто з шорстким вереском зарипіло по прибережному піску.

У цьому місці, біля перевозу, озеро мало оригінальну й чудернацьку форму. Обабіч розливалось воно двома великими безкраїми просторами — ліворуч Ялпухом, праворуч Катлабухом,— а тут, у протоці, супротивний берег вибігав назустріч на кілька кілометрів довгою вузькою косою. Здавалося, грайлива природа, пустуючи, спорудила велетенський мол.

Пором був якраз на цьому березі. Власне, це був і не пором, а великий баркас із широкою палубою, настеленою рівно з бортами. З берега на нього було перекинута широкі лати. Шофер скерував на них, і, разів зо два добре підстрибнувши (так, що Сахно обидва рази мало-мало не шубовснула у воду), пихкаючи та скрегогучи, авто видряпалося на палубу і там спинилося.

Людей, проте, ні на баркасі, ні близько на березі не було. Не видно було й на тому березі біля куренів, що розташувалися там над самісінькою водою. Шофер заграв у ріжок, проте звук його був слабкий, щоб побудити міцно, мабуть, послулих хазяїв перевозу. Сахно набридло слухати безрезультатну мелодію автомобільних сигналів, вона видобула револьвер і кілька разів випалила. Постріли гулко заgrimіли над водою, озеро підхопило різкі звуки й далеко покотило їх невгамовною луною.

Постріли відразу ж досягли своєї мети. З куренів

вийшли люди, посідали в човен і попливли через протоку.

Але протока була значно ширша, ніж це відразу здалося. Тільки за деякий час можна було добре розглянути веслярів. У човні сиділо троє: старий сивий рибалка і двоє юнаків, міцних, як дуби, з засмаглими обличчями і чорним скуйовдженим волоссям. Вони вправно й гарно загрибали веслами, а старий держав стерно.

— Старий Йонеску з синами, — пояснив шофер. — Клятий гевал позаторік святкував соту весну свого життя. Пережив трьох жінок. Оці дітки — від передостанньої. А останню він, щоб не збрехати, взяв, як йому доходило дев'ятого десятка.

Сахно заздро поглянула на дідугана і, хоч була й сама щира спортсменка не з останніх, прикинула, що на кулаки вона з ним не визвалася б.

Човен тим часом причалив. Старий Йонеску ввічливо привітав Сахно, потім дружньо потиснув руку шоферові, аж той, скривившись, перехилився через поручні машини.

— Коли вже ти, дідугане, дуба даси? — поцікавився він замість привітання, хукаючи на задубілі пальці.

Дідуган весело усміхнувся і щось відповів.

— Ой, не можу! — вхопився за боки шофер і вибухнув щирим, заразливим сміхом. — А, бий тебе морока! Чи чули ви таке? — звернувся він до зацікавленої Сахно. — Старий надумав учетверте женитися: сумно, каже, без баби! Ха-ха-ха-ха! А церква не дозволяє. Так він, каже, послав попа до чорта, привіз молоду до куреня і живе собі без вінчання. Ну й дідусь, маму його мордує! Подивимося, що то за молода в нього...

Хлопці тим часом приладнали весла — величезні, метрів у шість — по одному з кожного боку, старий Йонеску відштовхнувся, і баркас поволі рушив через протоку. Біля одного весла стояли двоє хлопців, а другим вправлявся сам дідусь.

Для сніданку, отже, було дві перспективи: або сісти знову в авто і, звернувши вбік понад берегом, спинитися в невеличкому селищі, де була рибальська корчма, або попоїсти тут, під небом, біля гостинного куреня старого Йонеску. Шофер обстоював друге, спокушаючи Сахно виключною добротною Йонесковою мускатю.

— Його старший син має під Ізмаїлом свої виноградники і, за тутешнім звичаєм, ніколи не забуває за старого свого батька. Щоосені привозить він старому повний чо-

вен бурдюків із найкращим вином. Старий ховає його в кигниці¹ під озером. Такого мускату ви не куштували ніколи. Старий видержує його по п'ять-шість років

Сахно було однаково, і вона пристала на шоферову пропозицію.

Юнаки винесли велике рядно, простелили його на піску біля води і розклали на ньому всі, які були, ласощі — бринзу, малай², елевенджі³, плачінте⁴, патлажене⁵ і парений солодкий кіпер⁶. Незабаром з'явилася й славнозвісна, особливо рекомендована шофером, риба з яечнею. Після того старий Йонеску власноручно приніс із кигниці добрий глек рожевого, прозорого й запашного мускату. Вклонившись, він поставив його посеред імпровізованого столу і, ще раз вклонившись, перепросив, що прислугує сам з синами, бо дружини його немає — виїхала якраз до Ізмаїла на базар.

Невгамовний Чіпаріу — так звали шофера (перед тим, як сісти снідати, він чемно відрекомендувався, як цього вимагали місцеві звичаї) — склеїв на це досить недвозначну міну і, користуючись із не знайомої господареві французької мови, вголос висловив думку, що бідна маритати⁷, мабуть, сидить у курені чи в льоху, де ховає її від чужого ока ревнивий Отелло-Йонеску.

Сніданок проходив досить жваво і весело. Після двох кухлів мускату старий Йонеску залишив свою величавість, розбалакався й гостинно частував гостей. Плуताючи румунські, старослов'янські, українські та болгарські слова, а більше на мигах, розповів він Сахно навіть дещо з тутешніх звичаїв і з свого життя, похвалив улови цього року, вилав сусідніх резешті⁸, що скупно платять за перевіз, та ізмаїльських боєринашів⁹, що правлять великі гроші за право держати перевіз. Насамкінець скром-

¹ Льох.

² Перепічки з кукурудзяного борошна.

³ Такий же малай, тільки як пиріг з бринзою.

⁴ Пиріжки на маслі з яблуками.

⁵ Помідори.

⁶ Перець.

⁷ Молодиця.

⁸ Дрібні заможні господарі.

⁹ Дрібні урядовці. Великі урядовці в старій буржуазній Румунії звалися боєри (боєри).

но поцікавився, звідки подорожує і куди держить путь поважна іноземка.

— Я їду зараз із Бухареста і прямую в госпуду до місцевого дідича, доктора Гальванеску,— охоче відповіла Сахно.

— О! — схилився Йонеску, і Сахно здалося, що старому прикро було це почути. Але він зразу ж повів далі свою чемну розмову:

— Пані-господиня родичка дідичеві Гальванеску?

— О ні. Я вперше у вашій країні. Мене послано в службових справах.

Старому, цілком очевидно, було приємно почути таку відповідь. Він знову вернувся до дружнього тону:

— Ви їдете на постійну роботу, на службу, в Гальванесків маєток?

— Ні, я буду там усього кілька днів і повернуся назад.

— Це добре,— урочисто мовив дід. І раптом широко перехрестився, звівши очі в небо.— Хай милує бог кожного, хто надовго оселиться в цьому клятому місці.

Сахно це здивувало.

— Ви лякаєте мене. Чому це місце кляте?

Але старий Йонеску унікав відповіді. Він тільки зітхнув і ще раз перехрестився. Сахно змушена була вдатися за поясненнями до Чіпаріу. Але той не міг багато розповісти.

— Я не з цих місць. Я кривний волох¹ з-під Плоешті і тут буваю не часто. Проте, признатися, і я чув якісь непевні чутки про маєток доктора Гальванеску. Принаймні не раз доводилося чути, як цю місцевість звать клятою.

— О, так,— знову заговорив Йонеску,— це таки кляте місце. Ніхто з наших людей, хоч би вмирав з голоду, не піде до пана Гальванеску на роботу.

— Але що ж там страшного? Чи сам доктор Гальванеску нечесно поводитьсь з людьми?

— Я не знаю нічого,— похилився дід,— і не дай бог мені щось знати. Мені відомо тільки одне, що пан Гальванеску найбагатший дідич у цій місцевості. Він має великі ґрунти і працює на них машинами. А машин він має стільки, що йому, мабуть, зовсім не потрібні робочі руки. Відколи живу я тут, я ще ніколи не бачив робітника з економії Гальванеску.

— Дивно. Це щось не так,— заперчила Сахно.—

¹ Румун.

Від'їжджаючи сюди, я добре обізналася з господарством доктора Гальванеску по матеріалах сільськогосподарської академії. Там, навпаки, зазначено чимало робочих рук, що працюють на виноградниках, плантаціях та заводах Гальванеску.

— Я не бачив ніколи ні одного робітника з маєтку Гальванеску,— вперто повторив дід і похмуро замовк.

Сахно, звичайно, не надала особливого значення забобним і безпідставним побоюванням Йонеску, пояснивши їх цілком справедливою нелюбов'ю бідного рибалки до заможного і, очевидно, загарбливого поміщика. Ця розмова тільки збільшила її інтерес до мети подорожі і загострила цікавість до таємничої постаті вченого.

Безтурботний Чіпаріу ще менше зважив на дідову мову і більше віддавав уваги надзвичайному мускатові. Він розповів тільки, що в Рені — він згадує — дещо й сам чув про Гальванеску. В порту раз у раз вантажать його товари. Він їх транспортує через Белград, станцію Троянів вал, залізницею, а потім Дунаєм у море. Та й з моря закордонні пароплави привозять йому багато всякого товару в скринях і лантухах.

— Він добре платить портовим носіям. Вони завжди мають від нього на ракію ¹. Я чув дещо і про нього самого. Кажуть, він дуже освічений і дійшлий чолов'яга. Закінчив, либонь, кілька спеціальних шкіл по закордонах: медицини, кажуть, він вчився у Франції, соціально-економічних наук — в Америці, електрики — в Німеччині та хліборобства ще десь — у чортового батька. Здається, він почесний член національної сільськогосподарської академії у Бухаресті.

— Авжеж,— підтвердила Сахно.— Він визначився своєю системою господарювання. Його реферат про організацію сільського господарства зацікавив науковий світ.

— А, осмілюсь запитати,— обізвався Чіпаріу,— яку справу маєте до нього? Чи, може, це секрет? Тоді не гнівайтеся за мою цікавість.

— Ні. Чому ж? Я охоче вдовольню вашу цікавість. Я приїхала спеціально з Берліна обізнатися з виноградарством у господарстві доктора Гальванеску.

— Хіба ви німкенья? — широко здивувався Чіпаріу.— Ви так добре говорите французькою мовою, що, далєбі, я був певний за ваше французьке походження.

¹ Горілка.

— Я така ж німкеня, як і французженка, — посміхнулася Сахно, але враз спохватилася й звелася на ноги. — Будемо рушати, Чіпаріу. Ми марнуємо час нашому привітному господареві, та й самим нам треба поспішати.

Справді, сонце стояло вже просто над головою й свідчило, що день переламується на другу половину.

Чіпаріу задумливо побрів до машини, нишком оглянувши Сахно. Поки він порався біля мотора, Сахно розплатилася з господарем за сніданок. Розплатившись, вона встигла, поки авто було готове, побалакати ще раз із Йонеску. Старий рибалка охоче відповідав на всі запитання Сахно, що цікавилася його життям-буттям і колишніми новинами, але вперто мовчав і похмурнів, тільки мова вертала до Гальванеску.

— Нехай пані-господиня і не розпитує мене, — нарешті сказав він. — Старий Йонеску нічого не знає, а коли догадується про щось, то йому ще хочеться трохи пожити й не докучати богам з своєю смертю.

Така мова збентежила Сахно. Вона зажадала пояснень. Але старий знову замовк і категорично відмовився далі говорити.

— Старий Йонеску сказав усе, що міг сказати, і далі не скаже ні слова. Він сказав усе, що повинен був сказати кожний християнин другому. Нехай пані-господиня робить, що їй треба, тільки оглядається на слова дурного Йонеску.

— Ви наговорили мені стільки незрозумілого й таємничого страхіття, що просто-таки налякали мене, — наставляла Сахно. — Я жадала б пояснень. Інакше я можу думати, що ви просто пожартували зі мною.

Йонеску трохи подумав і згодом відказав:

— Йонеску вже старий і скоро вже держатиме одвіт перед богом. Йому не пристало дурити людей. Але нічого більше він сказати не може. Єдине можу додати ще: синам своїм я заборонив і за чверть гонів наблизитися до земель Гальванеску.

В цей час заграв ріжок. Чіпаріу сповіщав, що мотор готовий. Сахно не залишалася нічого іншого, як, обізвавши про себе доброзичливого рибалку старим дурнем, поспішити до авто. Прощаючись, вона простягла Йонеску руку й мовила:

— Коли я за кілька днів вертатиму, я знову тут спинуся і тоді за добрим кухлем твого чудового мускату

розповім тобі про все, що побачу в Гальванеску, і за спокою твоєю старістю,— засміялася вона.

Йонеску міцно струснув простягнуту руку і з почуттям відповів:

— Я буду радий і проситиму бога, щоб сталося саме так. Але... коли й станеться так, то старий Йонеску не слухатиме твоїх слів і заборонить слухати їх своїм синам.

Сахно ще раз нишком вилаялася й низаяла плечима: «Він здурів тут, сто років проживши біля перевозу».

— Перекажи привіт своїй молодиці,— гукнув Чіпа-ріу.— Як будемо вертати, ми сподіваємося, що ти її нам покажеш?

Авто рушило, і до Сахно долинули ще останні слова Йонеску:

— Але тут, на своїй землі, старий Йонеску завжди допоможе тобі, коли буде в тому потреба...

2

Ландшафт враз зовсім змінився. Горбки та пагорбки скінчилися, і на всі боки послалися поля. Широкі смуги пшениці заможних хліборобів чергувалися з вузькими та довгими стьожечками бідняцької кукурудзи. Дорога перетинала поля навскоси і раз у раз заскакувала в невеличкі, скільки мальовничі, стільки й нужденні, селища, що попритулялися де до струмочків і байраків, де до глиняного урвища східних узгір'їв. Серед загального сіро-зеленого кольору землі і полів радісно веселили око яскраво-червоні, сині й жовті фарби, в які помальовано передню стіну кожної хати.

Був час після полудня, і назустріч раз у раз траплялися величезні гарби із запашним, першої косовиці сіном. За ним потомленою ходою йшли царани¹ в своєму звичайному одязі — чорних баранячих шапках, довгих, нижче колін, білих сорочках, з-під яких важко й помітити було такі ж білі штани.

Незвичні до машини воли лякалися гуркоту й шарали вбік. Машині щоразу доводилося спинятися й перецікувати, поки не менш перелякані царани з галасом та лайкою на адресу і волів, і непроханого гостя заспокоють сполоханих тварин.

¹ Хлібороби.

Але ось селища порідшали. Обабіч дороги залягли пасовиська. По них тихо блукали отари овець і кіз. Дітлахи-пастушки з вереском і свистом вибігали навперейми машині і закидали її кізяками й грудками сухої землі. Сахно довелося знову вдягти свого плаща.

У невеличкому хуторі, де Чіпаріу спинився напитися, Сахно довідалася, що це вже останній царанський виселок, а далі, за Трояновим валом, починаються землі Гальванеску. До палацу лишалося кілометрів з п'ятнадцять.

Злиденні царани, що дуже гостинно зустрічали подорожніх і охоче заговорювали до них, зразу, проте, робилися неговіркі й непривітні, щойно почувши про мету подорожі. Вони уникали й вимовляти ім'я Гальванеску та квапилися збутися непроханого товариства, поспішаючи до своєї роботи.

Сахно при цій нагоді мимоволі згадала про старого Йонеску й почувала себе дуже прикро, особливо, коли невдовзі трапилася ще чудна й неприємна пригода.

Вони якраз повертали за ріг валу, коли це з-за рогу враз почулися крики й несамовитий плач. Чіпаріу зразу ж спинив авто. Крики линули з хащів лозняка, якими поріс південний схил валу. Не гаючися, Сахно й Чіпаріу виплигнули з машини й побігли навпростець через пасовисько до кущів. Крики не вщухали — гукало кілька голосів люто і злісно, а у відповідь їм розтинав повітря одчайдушний лемент, то трохи вщухаючи, то раптом знову дико вибухаючи — як після ударів. Когось били.

Переплигаючи через рівчаки, чіпляючись за кучугури та шматуючи одяг об цупке гілля дикої шипшини, Сахно з Чіпаріу видерлися на схил. Зойки не втихали. Тепер уже можна було розпізнати, що галасує дитина під лютими ударами канчука. Через мить вони й побачили екзекуцію.

На землі корчився підліток-підпасич під жорстокою рукою ексекатора — літнього селянина, що під кожний удар приказував щось люто й загрозливо. Другий притримував хлопця. Ще двоє стояли осторонь і похмуро стежили за ексекуцією, інколи докидаючи й від себе повчальне слівце. Вони не помітили Сахно й Чіпаріу і були чимало здивовані, коли ексекатор, схоплений впоперек міцними руками Чіпаріу, майнув у повітрі, хвищнувши ногами. Сахно в цей час недвозначно помахувала револьвером перед очима другого. Однак ніхто з них і не гадав чинити якийсь

опір. Навпаки, всі, видно було, дуже перелякалися і, боязко озираючися, задкували до ближчих кушів.

— Що ви робите, розбишаки? Навіщо знущаетесь з малого хлопця, паскудні боягузи?! — гукав усіма, які знав, мовами розгніваний Чіпаріу. — Чи ви позаздрили на його драну свиту? Геть!

Коли перше замішання минулося й ошелешений ексекутор звівся на ноги, розминаючися після обіймів Чіпаріу, він взявся пояснювати мішаною українсько-молдавською мовою, що вони нічого поганого не зробили і марно турбували себе шановні подорожні, бо тут, мовляв, очевидне непорозуміння:

— Хлопець — син Данейків, і це Данейко вчив його побатьківському.

— Добра наука! — обурилася Сахно. — Він же міг на смерть закатувати хлоп'я. За яку це провину можна так шмагати дитину?

— О пані, хлопець дуже необачний і потім тільки дякуватиме батькові за таку науку.

— Що ж він зробив?

— Він... — старий селянин притишив мову і боязко озирнувся навколо, — він заскочив на панські поля...

— На поля до пана Гальванеску, — пояснив другий ще тихіше й ще боязкіше.

При цій мові й усі інші злякано глянули туди, де за розлогими ланами й густими дібровами мав бути панський палац, і хапливо поскидали шапки... Данейко ж, батько битого, ще раз копнув ногою нещасного хлопця.

— Ну ти, тихо! — спинив його Чіпаріу. — Що ж з того, що він заскочив у панські поля? Чи ви панські доїжджачі?

Селяни злякано поточилися назад.

— Нехай господь боронить і милує! — замурмотіли вони. — Ми не насмілюся й ногою ступити на панську землю...

— Ого! — свиснув Чіпаріу. — Видно, добродій Гальванеску таки справді сердитий. Старий Йонеску не брехав. Так це він, сучий син, наказав одшмагати хлопця?

Непоштивий вислів на адресу пана знову стурбував селян. Вони лячно зиркнули на панську землю, наче боялися, що з пшениці на межу от-от вискочить сам Гальванеску.

— Так це пан наказав вибити хлопця? — запитала й Сахно.

Тоді, бачачи, що подорожні, очевидно, не тутешні і справді нічого не розуміють, селяни враз заговорили, з'ясовуючи причини екзекуції.

Виявилось, що хлопець не вчинив жодної шкоди. Його бито тільки «для науки».

— Хто хоче цілий бути, нехай не насмілюється ступити на землю пана Гальванеску. Це проклята земля! Хай повсихають ноги тому, хто переступить межу. Бо ліпше бути калікою, ніж ходити по землі пана...

Це було все, що могла дізнатися Сахно. Ніяких пояснень їй не дали. Панічний страх перед самим ім'ям Гальванеску, перед його землею — якийсь містичний острах, і більш нічого. Годі було довідатися про причини такого страху. Земля Гальванеску — проклята земля. Хто ступить на неї, той не вернеться додому — ось усе, що можна було почути з уст переляканих хліборобів...

Заспокоївшись, давши дядькам закурити, а хлопцеві срібну монету, Сахно і Чіпаріу посідали в машину й рушили через вал. Селяни злякано й безнадійно дивились їм услід...

Землі Гальванеску починалися зразу за валом і не були ні загороджені, ані відмежовані. Ні варті, ні паркана не було. Ніхто не доглядав і шлагбаума. Страх перед цією землею був, очевидно, найкращим вартовим: ніхто не переступав межі. В'їхавши на поміщицькі землі, Сахно зразу ж відзначила їхню різючу відмінність од нужденних царанських земель. Це була розкішна і виплекана країна. Зразу ж впадала в око культурна обробка землі і наслідки розумного господарювання.

Пшениця колихалася густа й висока, з важким багатим колосом. Її поля чергувалися із справжніми лісами рясної і високої, як бамбук, кукурудзи. На схилах узгір'їв зеленіли густі виноградники. Ще далі — знову плантації, знову лани, виноградники. У зеленій райдужній гушавині там і тут вилискували проти сонця невеличкі штучні озерця з високими спорудами водогонів. Від них на всі боки розтікалася вода в химерному лабіринті рівчаків для штучного зрошення. За ланами й полями здіймалися зелені гайки, фруктові сади, силуети будівель, високі бані водогонів і знову скрізь, як мереживо, павутиння рівчаків і каналів, що обертали цю спалену сонцем землю на родючий ґрунт, на багатющу житницю... Кожний ступінь землі аж кричав, заявляючи про надзвичайну дбайливість і старання.

— Яка прекрасна країна! — скрикнула Сахно, проймаючися шанобою до господаря цієї землі і почувуючи, як загоряється її душа землероба і агронома.— Скільки вміння й любові до роботи! Скільки праці! Скільки майстерності! Але й скільки людей треба, щоб так держати господарство...

Поля й виноградники раптом скінчилися. За невеличкою плантацією карликових кофейних деревець шосе перетяло інше — гудронне — що за ним, позад височенного білого муру, густо стовпилися дерева старезного парку. Величезна заготована брама відзначала місце в'їзду. Брама ця так нагло виринула з-за рогу, що Чіпаріу ледве встиг загальмувати. Ще мить — і вони були б врзалися в гострі ґрати.

Майже одночасно з прокльоном Чіпаріу забринів тоненький дзвіночок. Чіпаріу дав би голову собі відрубати, що цей дзвін лине з-під коліс авто, з пружного гудрону шосе. Але на здогадки не лишилося часу. Тільки-но подорожні збиралися гукнути до вартового, що, очевидно, мав бути по той бік воріт, як згори, з арки брами, щось зарипіло злегка і по тому загув хрипкий, наче простуджений, голос:

— Хто і в якій справі? — питався він.

Сахно й Чіпаріу враз глянули вгору. Але там не було нікого. Тільки в кутку сіро полискував невеличкий розтруб гучномовця.

— Хто і в якій справі? — перспитав гучномовець ще раз.

— Тьху! А щоб тобі! От чортове діло! — не стримався Чіпаріу.— Чи ти ба?

— Ви неввічливі,— холодно подав репліку рупор.— Потрудіться відповісти на моє запитання...

Відний Чіпаріу зовсім засоромився і замовк. Сахно теж була трохи збентежена. Вона поквапилася вдовольнити цікавий рупор:

— Моє прізвище Сахно. Агроном. Маю листа до пана Гальванеску.

І, забувши, що розмовляє тільки з металевим приладом, Сахно поспішила дістати з кишені листа. Але це було вже зайве: брама раптом широко розчинилася. В цей же час гучномовець чемно припросив:

— Прошу. Спійняйтеся перед головним під'їздом.

Зовсім спантеличені Сахно і Чіпаріу рушили в алею. Брама зразу зачинилася, тільки авто від'їхало.

Авто поринуло в гушавину парку, м'яко колихаючись на гудроні шосе. Чіпаріу, опанувавши себе після першого замішання, висловлював своє захоплення. Насамперед — на адресу надзвичайно вигідного шосе, а потім і з приводу цілого парку.

— Ой-ля! Цей садочок нагадує мені старі байки про едем,— прицмокнув він.— Я був би ладен увірувати в бога, коли б після смерті мене запроторили в таку розкіш.

Парк і справді був розкішний. Знавецьке око Сахно помітило найрідкісніші субтропічні рослини. Кедри, магнолії, пальми й олеандри розкидані були групами тут і там серед хашів карликових акацій, туй і кактусів. На пагорбах росли стрункі смереки й кипариси. Поміж них в'юнилася алеї з лип, каштанів і диких помаранчів. Планіровка саду вражала своїм чудернацтвом.

Звиваючись серед цілого лабіринту озер, заток і проток, шосе перехопилося через кілька підвісних ажурних містків і зовсім несподівано вибігло до другого муру. За аркою розчиненої брами, в кінці рівної, як промінь, алеї, білів і горів вікнами проти сонця високий, з стрункими баштами палац. Авто підкотило під головний під'їзд і спинилося.

Якусь мить довкола було тихо й спокійно. Потім двері розчинилися. На порозі з'явилася висока й огрядна поstattь — вся в білій одежі — й попростувала по сходах.

Не знаючи, хто це буде — слуга чи, може, й сам хазяїн цього чудернацького маєтку,— Сахно не пішла йому назустріч. Виплигнувши з авто, вона спинилася при сходах. Але досить було ближче глянути на цього чоловіка, щоб догадатися, що це не хто інший, як сам господар. Це було видно з його делікатного, випещеного обличчя, з холоду очей, з повільних упевнених рухів, навіть із проділу на сивій і довгій чуприні... І, підкоряючись якійсь чудній силі, що наче випромінювалася від цієї незвичайної особи, Сахно схилилася в глибокому, шанобливому уклоні.

— Здрастуйте,— відповів французькою мовою господар і зразу ж додав: — Я прошу дарувати мені, що не вітаю вас вашою рідною мовою. Але боюся, що моя нечиста вимова вразить вашу любов до рідного слова. Тому дозволяю собі говорити до вас мовою французів, сподіваючись, що вона відома вам настільки, щоб ви могли мене зрозуміти.

Це було сказано з великою гідністю і самоповагою. В холодному, безстрастному тембрі голосу, звичному до

панування, Сахно відразу впізнала ту особу, що балакала допіру через гучномовець, і, відповідаючи на витончену чемність господаря, як могла, відказала йому в тон:

— Я маю за щастя вітати вас у вашій господі і, коли буде на те ваш дозвіл, намагатимусь висловлюватися вашою рідною мовою, яку я трохи знаю. Але наперед буду просити вашого ласкавого пробачення за ті огріхи, яких могу допуститися...

Але господар зробив заперечливий рух.

— Ні. Не турбуйте себе цим. Наша мова надто бідна і незугарна, щоб вести нею балачки. До того ж я її погано знаю. Прощу в господу.

Сахно, що, треба сказати, трохи втомилася після вишуканої тирази, щойно виголошеної, не посміла виказати свого здивування з такого признання, та й не було коли. Господар заговорив сам. Зауваживши рух Сахно до чемодана, він зробив заперечливий жест.

— Не турбуйтеся. Ваші речі будуть на місці.

Потім, звернувшись до Чіпаріу, промовив:

— Праворуч шосе приведе вас до гаража. В комірці біля гаража ви знайдете все потрібне вам з дороги. З вашою нап'єю, якщо буде потреба, можете говорити телефоном 23. Ви вільні.

Чіпаріу неодмовно підкорився цьому наказові й потягнувся був до руля. В цей час чудний пан зробив до нього кілька швидких кроків і, перше ніж Чіпаріу зміг щось збагнути, помацав йому м'язи рук і грудей. Здивований Чіпаріу розкрив рота й заблимав очима, не знаючи, що має робити. Але оригінал-господар уже залишив його й тільки злегка всміхнувся.

— Ви маєте чудові м'язи,— кинув він.

— Я член клубу «Романешті спортінг»,— спантеличено промимрив Чіпаріу. Потім, вкрай розгубившись, невиразно додав: — Але давно не тренувався, і зараз м'язи охляли.

— Це нічого. Аби були м'язи,— зауважив господар уже зовсім байдуже й повторив: — Ви вільні. Ідьте.

«Цей чудар, здається, ще й спортсмен до всього»,— подумала Сахно, скося розглядаючи могутню постать діда з зовсім білою чуприною та чорними вусами і бровами.

— Прощу до господи,— сполохав її думки господар.

Вони рушили вгору мармуровими розлогими сходами.

Йдучи поперед господаря по довгих сходах, потім нескінченною анфіладою покоїв із широко розчиненими дверима, Сахно почувала себе якось незручно. Весь час відчувала вона на спині пильний погляд і повертала з однієї кімнати до другої автоматично — скоріше відгадуючи, куди йти, аніж слухаючи попереджень.

Нарешті вони ввійшли до великої кімнати із скляною надвірною стіною. Це було щось на зразок «зимового садка», тільки без рослин і добре умебльоване, як кабінет. Доктор Гальванеску сів до великого письмового стола й запропонував гості крісло.

— Ви зволили сказати, що маєте до мене справу й листа. Я слухаю вас.

На цей раз мова його була ділова й суха і навіть не відгонила тією вишуканістю, з якою зустрів він Сахно біля під'їзду.

Сахно витягла листа й передала його господареві.

— Коли дозволите, я коротко розповім, у чому справа,— чемно запропонувала вона.

Але господар зовсім неухважно відхилив цю пропозицію.

— Не треба. Я довідаюся з листа.

Він розірвав конверт і забігав очима по небагатьох рядках листа. Що далі заглиблювався він у читання, то більше хмурнішав його вид. Нарешті він недбало відкинув листа на етажерку і невдоволено одвернувся до вікна... Заговоривши знову після короткої паузи, він навіть не силкувався приховати свого роздратування.

— Мене дивує така настирливість вашої шановної академії,— скривився він.— Не знаю, хто дав їй право докучати мені своєю цікавістю. Я принаймні завжди був проти всякого втручання в мої особисті,— він наголосив це слово,— особисті справи. Що з того, що вони обрали мене на почесного члена? Я можу погодитись на це і зробити їм таку честь,— вже зовсім чванливо всміхнувся він,— але це ще не дає їм права докучати мені і заважати моїй роботі...

— ...Ви, звичайно, тут ні при чому,— перепинив він себе, одвернувшись од вікна й побачивши ображену фізію Сахно.— Вас обтяжено нечемним дорученням, і прошу пробачити, що висловлюю своє незадоволення саме вам.

Господар перечекав трохи, і Сахно довелося промим-

рити якусь поштиву нісенітницю. Потім забалакав знову.

— Традиції гостинності, які свято шанує народ, що до нього я маю нещастя належати, не дозволяють мені відмовити вам, якщо ви вже переступили поріг моєї господи. Але не крїюся, що роблю це з великою неохотою, і — даруйте мені цю одвертість — коли б знав зміст цього листа, не відчинив би вам брами мого маєтку. Проте...— він знову заговорив привітніше,— нічого не поробиш. Ви тут — ви мій гість. Я мушу виконувати обов'язки гостинного господаря, незалежно від цього листа.

Сахно скористалася з моменту, коли надто чемний господар замовк на хвилину, і почала була відповідати з належною в таких випадках гідністю.

— Я зовсім не хочу зловживати вашою гостинністю і насилувати звичай вашого народу. Коли ви не вважаєте за потрібне...

Але господар знову зовсім не зважив на ці слова і заговорив далі, наче й не почувши мови Сахно.

— Багато я вам не покажу, заздальгидь попереджаю. Академіки,— він знову зневажливо кивнув у бік листа,— просять мене докладно й всебічно ознайомити вас із системою мого господарювання, що дає такі для них нечувані наслідки в своїх здобутках і в заощадженні робочої сили. Ні про яку докладність і всебічність не може бути й мови. Я пристаю на те, щоб показати — тільки показати, а зовсім не «знайомити» — деякі ділянки моєї роботи, дам вам змогу зверхньо оглянути мої володіння і продемонструю кілька схем і картотек. Але...— він підняв угору довгого сухого пальця з великою, щойно загоєною ранюю на пучці й уперше суворо глянув Сахно просто в очі,— але жодних пояснень я вам не дам. Це по-перше. Ви можете самі робити, які хочете, висновки. По-друге, ви зобов'язуєтесь самі без мене не виходити за межі малого парку, бо коли спробуєте зробити це, то моментально загинете: мури парку обплутані електродротами сильного струму. По-третє, ви даєте мені слово, що ніде, ні в одному органі преси жодної країни земної кулі не писатимете про те, що побачите й почувете тут, аж поки я сам — розумієте — сам не дам вам на те згоди. На засіданні вашої кафедри, коли складатимете звіт про вашу поїздку, зробіте доповідь за тезами й матеріалами, які я сам дам вам за день до вашого від'їзду.

Господар скінчив і взяв перо. Сахно, збентежена такою

мовою, обурена й розгнівана цими, таки доволі нахабними, умовами, довго не могла опанувати свого хвилювання й зв'язати два слова для відповіді. Вона просто втратила мову і, як зачарована, слідувала за професоровим пером, що шпарко підплигувало на грубому пергаментному папері. Коли ж, нарешті опанувавши себе, Сахно зірвалася на ноги, щоб відказати гідно цьому загорділому, нахабному добродієві, доктор Гальванеску спокійно, все поглядаючи в сад, що рясно буйнів за стіною-вікном, протяг їй написаного папірця.

Сахно глянула на нього й прочитала з розкиданих, великих, з горіх завбільшки, літер:

«Я, нижчепідписана, агроном і аспірант кафедри сільського господарства Сахно Юлія, цим спростовую всі свої статті і виступи, в котрих говорила про господарство доктора Вікторія Гальванеску, румунського підданця і дідича південного Буджака. Всі мої виступи були тільки вигадкою і наклепом на шановного доктора В. Г. з метою його компрометації, бо ще здавна маю з ним непримиренну ворожнечу через особисті непорозуміння».

— Це на всякий випадок,— байдуже пояснив професор, не одриваючи погляду від зелених верхів'їв за вікном.— На випадок, коли б ви не додержали слова і проговорились. Дату я поставлю сам, коли буде на те потреба.

Кров ударила Сахно в скроні. Вона перехилилася через стіл, уп'явшись в професора затуманеними обуренням очима і марно шукаючи його холодного, байдужого погляду. Не знайшовши його за пасмами густих чорних брів, вона люто скрикнула зубами... взяла перо і одним махом розписалася на рипучому грубому папері... Коли після того вона знову знесилена сіла у крісло, доктор Гальванеску глянув на неї і вже зовсім по-приятельському сказав:

— Правду мовити, я не від того, щоб показати вам дещо і цілком охоче. Ось уже одинадцять літ я господарю тут, турбуючи й тривожачи уми ваших академіків та інших ледарів, і ні разу не доводилося мені показати мої винаходи й досягнення стороннім людям. А проте дещо потребує, сказати б, перевірки на свіжій людині. Треба, так би мовити, свіжого ока. Може, я десь помиляюся і не можу цього помітити. Вам це буде видніше, і я охоче вислухаю вашу думку.

Сховавши папірця до шухляди і замкнувши її, доктор Гальванеску відчинив невеличку шкатулку, що стояла

перед ним на столі, і яку, пригадала Сахно, він весь час держав при собі. В шкатулці був невеличкий клавір з багатьма дрібними клавішами — щось подібне до друкарської машинки. Доктор потиснув кілька клавішів,— вони м'яко віддзвонили йому,— і знову зачинив шкатулку. Потім причепив її до ремня, що мав через плече під піджаком, як це роблять журналісти з фотоапаратом, і встав.

— Через п'ятнадцять хвилин я чекаю вас на західній веранді. Там ми вип'ємо вечірне кофе. Тим часом ви встигнете прибратися з дороги. Ваші покої за коридором ліворуч, шості двері. Там ваші речі і все потрібне. Західна веранда в другому кінці цього ж таки коридора, якраз проти оранжереї з кокосовою пальмою.

Сказавши це, доктор Гальванеску одчинив бокові двері й зник за ними.

Розгублена й збентежена, Сахно деякий час не рушала з місця. Вона ніяк не могла зібрати думки й оговтатися в несподіваних і курйозних — коли не сказати більше — обставинах. Вона була б простояла так, дурнувато кліпаючи очима, всі п'ятнадцять хвилин, коли б не нова несподіванка.

— Поспішайте. Ваше кофе прохолоне,— раптом почувся звідкілясь згори.

Сахно аж кинулася з несподіванки. Потім глянула вгору. Там нікого не було. Говорила жирандоль. Тобто гучномовець, справно захований серед їх скляних прикрас.

Почервонівши, засоромлена, що знову пошилась в дурні, Сахно поспішила в коридор. До шостих дверей було далеченько, і Сахно з якимсь моторошним почуттям мандрувала повз анфіладу порожніх покоїв, дратуючись, що, здається, починає побоюватися, чи не підслухує, чи не підглядає десь із кутка чудернацький господар...

П'ятнадцять хвилин — це небагато часу для того, щоб с'як-так зорієнтуватися. Проте, прибираючись і переодягаючись, Сахно встигла дещо роздивитися. Одведена для неї кімната була прибрана з комфортом, якого годі було сподіватися в цьому сільському закуткові. Вигідні й зручні меблі, раціональні і з смаком дібрані оздобы на стінах і стелі, люстра, багато різних ламп, припасованих так, щоб, коли їх окремо засвічувати, кожна з них освітлювала якийсь один куток, лишаючи цілу кімнату в сутінку. По кутках чимало різноманітних пристосувань для одягання й роздягання, для писання й

читання та сила-силенна більших чи дрібніших кнопок і вимикачів, що призначення більшості з них Сахно так і не змогла відразу збагнути, а помацати не наважувалася. Звичайно, тут же телефон, радіоприймач і окремо — гучномовець, замаскований в горішньому нічному ліхтарикові. Кімната мала чотири високих вікна, що всі виходили на широку галявину парку. Галявину перетинав білий мур, і за ним виднівся шмат поля.

Все це побачила Сахно мимохідь, бо вже на тринадцятій хвилині перебування в кімнаті, з горішнього гучномовця почувся голос доктора, який сповіщав, що кофе на столі і він кидає до склянки дві грудки цукру.

Ці говорильні, поначіплювані на кожному кроці, вже добре надокучили Сахно, і у відповідь на запрошення до кофе вона впівголоса вилаялася. Але, роздумавши, постановила собі цього більше не робити, бо, хто ж його знає, може, десь під ліжком стоїть мембрана, що транслює чудному господареві кожне слово, промовлене наодинці.

Ідучи назад коридором до тераси, Сахно заглянула у вікна надвір. Всі ці покої, як виявилось, містилися в одному з великих і, очевидно, з багатьох корпусів будинку. Кімнати в цьому корпусі були тільки з одного боку, бо вповодж простягався довгий коридор-галерея з вікнами до палісадника. Як і в садку та покоях і взагалі в цілому домі, — ніде не видно було ні людини, ні будь-якого живого створіння. Здавалося, в цьому розкішному маєтку живе одним один його оригінал-господар. Така думка з'явилася в Сахно саме зараз, коли, ідучи повз вікна, вона поглядала у палісадник. Там якраз відбувалася вечірня поливка квітів. Але, скільки не придивлялася Сахно, ніде не було помітно садівника. Квіти обходилися без нього. Водограї, що густо й систематично були розташовані серед клумб, самі раптом вибухали дощем рясних крапель і спрямовували свої струмені то на одну, то на другу клумбу, з легким порипуванням обертаючи свої сита туди і сюди. Забавку й естетичну окрасу — водограї — було механізовано й раціонально використано для зрошення.

Доктор Гальванеску чекав на Сахно, задумливо розмішуючи ложечкою кофе. Правду мовити, Сахно на це трохи здивувалася, справедливо припускаючи, що й розмішування цукру слід було б механізувати.

— Ви майже пунктуальні. Це добре, — милостиво приві-

тав її господар, глянувши на годинник.— Сідайте й пийте кофе. Це кофе з моїх плантацій. Мені коштувало чимало праці культивувати тут цю рослину. Але тепер вона вже добре прищепилася. Я не запитав, яке ви п'єте кофе, бо в моїй господі я частую гостей тільки моїм кофе, виготовленим за моїм рецептом.

Сахно подякувала і покуштувала кофе. Тим часом професор натиснув кілька клавшів на своїй оригінальній машинці, що знову нерозлучно стояла біля нього. Сахно не витримала і поцікавилася, що це він робить. Господар охоче пояснив:

— Це, бачите, невеличкий (я не казатиму «кишеньковий», бо він ще мало вдосконалений для таких розмірів) радіотелеграф. Сидячи тут, я переказую свої розпорядження в різні кінці мого маєтку.

— Хіба ви скрізь хазяїнуєте самі?

— Доводиться, на жаль, самому. Я не маю певної і спритної людини, яку б міг настановити за свого підручного.

— Це дуже важко і забирає, мабуть, багато часу?

— Не кажіть. Ця штучка,— професор вказав на апарат,— мені дуже допомагає. Це чудовий підручний. Мовчазний і швидкий. А головне — виконує те, що я сам хочу... В моїм ділі,— додав він трохи згодом,— я не терплю якоїсь іншої ініціативи, крім моєї власної.

Кофе, як виявилось, було тільки загальною назвою вечері й її першим словом. Його змінила легка закуска з гостро приправлених, прямих овочів, що мало смакували Сахно після густого та міцного кофе. Після закуски довелося випити кілька мікроскопічних чарочок різних настоянок. Все це стояло тут же, під рукою, в невеличкій шафі. Вже після цього доктор сповістив, що зараз буде гаряча страва, і натиснув клавіш. Зразу ж, наче тільки й чекавши на це, з глибини тераси з'явився лакей. Це була перша людина, яку побачила тут Сахно, і, треба признатися, навіть зітхнула легко, зрадівши з того, що тут-таки є живі люди.

Але, розглянувши добре цього індивіда, мусила вона констатувати, що чудар-господар і людей до послуг собі добирає таких кумедних, як і сам. Принаймні зовні лакей був мало схожий на звичайних людей цієї професії.

По-перше, виправка. Тут було перевершено всяку військову муштру. Слуга рухався плавко і зовсім беззвучно. З максимальною точністю рухів і жестів. Жодного

зайвого жесту, жодного нерозрахованого повороту. Підборіддя й вуса були йому так начисто виголені, що можна було думати, ніби волосся там ніколи й не росло. Обличчя мав якесь дивне, наче хворе, без звичайного переливу тонів від зафарблення кров'ю: і чоло, і щоки, і ніс, і вуха були однакові, смугляво-червоні. Волосся — шорстке й кучеряве. Очі затуляли чорні окуляри.

«Негр чи папуас»,— думала собі Сахно, поглядаючи на незграбні довгі фалди фрака, білу манишку, а особливо — густо-чорні окуляри, що різко контрастували з фізіономією слуги. Розпитатися в господаря вона не наважувалася.

Але господар сам, перехопивши, мабуть, цікавий погляд Сахно, заговорив про лакея.

— Як вам подобається виправка? — посміхнувся він навздогін слuzі, що поставив страву й пішов так само тихо, як і прийшов.

— Н-да, виправка...— хитнулася Сахно. Дуже добре.

— Ха-ха! А зовнішність?

Він негр?

— Ні. З дуже рідкого, майже вимерлого, племені нільських хамітів. На ймення — Хаквілавіліс. О, я багато потрудився над його вихованням. Тепер так важко знайти доброго слугу.

— Н-да,— невиразно мугикнула Сахно.

— Ці профспілки, вечірні університети, газети і все таке інше,— скривився професор,— страшенно псують нижчі класи людей. Перший-ліпший дикун куди кращий від нашого кваліфікованого культурного лакея... Чи, може, при вас такого не можна говорити? — ласкаво поцікавився професор.— Може, ви соціалістка?

Сахно ще раз невиразно мугикнула.

— А головне,— вів далі доктор Гальванеску, за своєю звичкою не чекаючи на відповідь,— він німий, сліпий і глухий (втратив усе після віспи, від якої я його врятував). Особливо похвальні якості для прислуги.

Вже починало сутеніти. З саду линули дурманні пахощі південних квітів і приємна свіжість від водограїв. Між іншим, на цих саме водограях Сахно змогла пересвідчитися й у раціональності радіоапарата Гальванеску та великої вправності його невидимих слуг. Під час вечері професор раз у раз відкладав виделку, щоб поцокати на своєму апараті. Після одної з таких «гам» поливання квітника враз припинилося і водограї, виконавши свою

функцію, плавко й дружно перейшли до виконання чисто декоративної ролі. Їхні струмені були тепер скеровані вгору і чудернацькими гірляндами червоно відсвічували промінь проміння вечірнього сонця.

Обмінюючись зараз з доктором Гальванеску незначними думками про Берлін, німецьку академію та румунське господарство, Сахно весь час поглядала у садок, милуючись з краєвиду і вбираючи пахощі квітів. Саме в цей час у кінці квітника на алеї з'явилася якась людська постать, очевидно, простуючи сюди. Це дало Сахно привід ще раз задоволено констатувати, що її побоювання про цілковиту безлюдність цієї місцевості були передчасні. Доктор Гальванеску також побачив цю постать, але виявив цілком очевидне невдоволення — він затурбувався і суворо похмурився. Однак зразу ж одвернувся і, забувши про неї, взявся щось шукати в своєму блокноті. Знайшовши, застукотів на своїй машинці. При перших же ударах клавішів постать ураз спинилася, постояла якусь мить, потім хутко обернулася, майже бігцем подалася назад і зникла за рогом алеї.

Сахно не могла не звернути на це уваги господаря, висловлюючи побоювання, чи це не злодій який. Але доктор Гальванеску відказав, що злодії сюди не заходять — їм не перелізти через електричний мур. Роздумавши трохи, додав:

— Це був один із моїх управителів. Він ішов до мене на вечірній звіт.

— Але чому ж він так шпарко пустився назад? Забув, може, щось? — наївно поцікавилася Сахно — Чи, може, побачивши вас не самого, не схотів вас турбувати?

— Майже так. Тільки це я наказав йому вернутися.

— Ви? — здивувалася Сахно.— Але ж ви йому нічого не гукнули.

— Я протелеграфував йому.

— Хіба він?..

— Так. Мої управителі завжди мають при собі невеличкі приймачі. Це дуже зручно в роботі.

Закуривши, доктор Гальванеску сповістив, що огляд його господарства Сахно може почати завтра з шостої ранку, коли Гальванеску робитиме вранішній обхід. А що сонце вже зайшло і стрілка годинника підбігла до дев'ятої, то господар, погомонівши ще трохи, випивши грогу, запропонував їти на спочинок. До десятої він ще читатиме книжку і слухатиме столичні та закордонні газети, а о

десятій засинає: такий його розпорядок, що йому, хочуть чи не хочуть, повинні підлягати й гості.

— Ваша кімната готова. На добраніч.

Сахно відкланялася і тим же коридором рушила до себе.

У кімнаті на неї чекав лакей. Він застелив постіль і готував вечірню купіль. Зачувши прихід Сахно, він залишив своє діло і взявся допомагати роздягатися, хоч Сахно того й не хотіла, бо не збиралася ще спати, та й не звикла, щоб їй допомагав хтось у туалеті, особливо мужчина. Вона спробувала була це сказати лакеєві, але той не зважав на її слова. Згадавши про його глухоту, Сахно не добрала способу з ним розбалакатися і мусила дозволити роздягти себе й напнути на плечі купальний халат.

Лакей виконував усе з винятковою вправністю. Його автоматичні, завчені рухи нагадували Сахно рухи заводної ляльки; відштовхувала потворна, гідка зовнішність. Його червоне обличчя було наче спечене, спухле. Від усього тіла віяло якимось мертвим холодом, і дотики його були брудкі. Навіть крізь рукавички, яких лакей не здійсмав ні на хвилину, відчувався холод наче закаменілих пальців.

Нарешті лакей відкланявся і пішов. Спати ще ніяк не хотілося, і, розчинивши одне з вікон, Сахно вместилася біля нього.

Був уже вечір, і над хащами парку сходив великий повний місяць. В його зелено-бузкових променях сиво клубився туман з озерець, що оточували парк. Під летючими хмаринками туману відлискували під місяцем великі плеса верхніх ставків, що майже омивали мури палацу.

Сахно замилувалася таємничою красою південної місячної ночі, її моторошними тінями у тремтливих світлинах. З вікна видно було добру половину палацу, що загинав тут літерою Г. В цій частині до парку виходили тільки одні двері. В усіх вікнах було вже темно — палац спав. Спав, мабуть, і господар. Подумавши про це, Сахно заходилася й собі вкладатися — до ранку було вже недалеко, а з дороги треба було спочити. Вона загасила світло й зібралася була плигнути в ліжко. Та забарилася. Електрика згасла, місячні промені вдарили в кімнату й обсіпали все своїм чарівним мертвим сяйвом. Важко було відмовитися від утіхи помилуватися ще красою ночі, і Сахно вирішила випалити біля вікна сигаретку.

В цей час у багатьох вікнах палацу спалахнула елек-

трика. Вихідні двері грюкнули, і надвір вийшов хтось у довгій кереї. Придивившись, не важко було впізнати пана господаря. Він поглянув на вікно кімнати Сахно, не помітивши, звичайно, її скуленої постаті в складках порт'єр. Потім сів на велосипед і хутко поїхав.

«Щось професорові перешкодило додержати свого регламенту: Чи не трапилося чого?» — подумала Сахно.

У цей час надвірні двері ще раз грюкнули і, перехилившись, Сахно побачила якусь постать, що вийшла в сад. Сахно не звернула б на неї уваги, та здивувало її, що постать та була майже гола, в самих купальних трусах. Це не був лакей, бо навіть у сутінку голе тіло відсвічувало надто блідо для смуглявого й червоношкірого нащадка древніх хамітів.

Поки Сахно роздивлялася й роздумувала, постать відійшла від стіни, рушила в парк, просто навпростець через галявину. Проходячи повз вікно, постать потрапила в смугу ясного місячного світла, і... мимоволі Сахно моторошно скулилася... Повз неї пливло щось гидке й незрозуміле... Людина була аж надто біла і мало не прозора в зеленавих хвилях місячного проміння. Млявий, наче з густого туману, торе, безбарвна, одугла, водяниста пика з зловісними плямами чорних окулярів...

— Що за чорт? Що за потвора? — похолола Сахно.— Що за привид з колекції старого ідіота?

Привид тихо минув галявину й пішов стежкою в глибокому парку. Коли він обернувся до Сахно боком, Сахно не могла не відзначити, як подібна його хода, всі його рухи до ходи й рухів Хаквілавіліса.

— Але це не він! Коли та червона потвора — нащадок якихось хамітів, то це вже якийсь альбінос... чи що?

Місяць зайшов за хмари. Вся таємничість ночі зникла. В глибокому парку віддалялася звичайна людська постать, тільки гола.

— Це звичайний місячний міраж? — пробувала заспокоїти себе Сахно, пригадуючи все відоме їй про південні міражі.— Чи я галюциную з перевтоми?

Але мова розуму мало заспокоювала роздратовані нерви і нездатна була розвіяти пригніченість. Марно силкуючись відігнати моторошний образ і прикликати сон, Сахно загорнулася в холодні тканини вигідної постелі.

Точно о шостій Сахно збудив гучномовець. З набридлою допомогою того ж таки Хаквілавіліса вона хутко вбралася й поспішила на терасу, де доктор Гальванеску вже чекав на неї з ранішнім сніданком.

Гальванеску снідав мовчки і раз у раз підганяв Сахно: вони вже й так трохи запізналися. Вигляд у господаря був похмурий і стомлений. Сахно розпиталася про його здоров'я та причини нічної подорожі. Не приховуючи свого незадоволення з приводу того, що Сахно бачила його нічний від'їзд, доктор Гальванеску відповів, що справді зле спав цю ніч. Він мусив несподівано виїхати до робітничих казарм: захворів один робітник, і гадали, що то холера. Однак, як виявилось, це звичайна дизентерія, що лютує тут кожного літа. Поснідавши, господар і Сахно зразу рушили в путь. Біля під'їзду на них чекала циклотетка. Гальванеску сів до керма.

Вони минули палісадники, переїхали великим парком і виїхали на поля. Добрих дві години возив господар свою гостю по вузьких, але добре второваних стежках, що в різні боки розбігалися через розлогі поля. Тут Сахно мала нагоду висловити своє захоплення з ідеально організованої системи штучного зрошування.

— О! Це моя альфа і омега! — не без самовдоволення відказав господар. — Гарне зрошування — це є основа всякого господарства. Природа мало турбується про нас і ніколи не розподіляє доцільно своєї вологи. Її або обмаль, або надто багато. Виправляти природу, керувати нею — є завдання людини. Ідея штучного зрошення для нашого краю особливо важлива, бо сонця в нас скільки хочете, але сонце наше посушне. Виправивши за допомогою штучного зрошення хиби клімату, мені щастить збирати за рік два врожаї: в червні і в жовтні. Виснаження ґрунту я компенсую звичайними заходами угноєння, тільки більш удосконаленим способом. Я, звичайно, не угноюю моєї землі простим гноєм і давно вже відмовився од суперфосфату. Угноєння відбувається в мене разом із зрошуванням. Рідина, яку ви бачите в водозборах, польових водогонах та в цих рівчаках, не проста вода. Це насичений хімічний розчин. Формула розчину — мій секрет. Хімія — мати хлібові. Ця хімія дає мені два врожаї на рік і збільшує збір проти звичайного на дикунських селянських полях в кожному врожаєві в п'ятдесят разів.

— П'ятдесят разів! — скрикнула Сахно, до краю здивована. Вона сподівалася почути велику цифру, але ніяк не таку.

— Так. П'ятдесят разів. Тобто там, де дикун-селянин має пуд хліба, я маю рівно п'ятдесят. А відрахуйте з селянського пуда відсотки на виснаження ґрунту — бо вони, ідіоти, не мають навіть багатопіллля — і ви побачите, що проти моїх п'ятдесяти пудів селянин, в середньому за десять років, не матиме більше тридцяти фунтів. Моя ж система зрошування і хімізації не тільки не виснажує землі, а, навпаки, з року в рік угноєння треба менше, бо в землі лишаються рештки, та й вона, як усякий живий організм, привчається сама виробляти ту отруту, яку спершу їй доводиться давати як ліки. Це мені дає економію у відповідній прогресії з другого року вживання угноєння.

Сахно слухала, як зачарована. Вона чекала побачити тут чимало цікавого, але це перебільшило всі її сподівання.

— Дорогий професоре! — палко вигукнула вона, проймаючись великою пошаною до цього оригінала. — Вам же, звичайно, відомо, що на культурних полях найпоступівіших щодо сільського господарства країн врожайність не складає й п'ятої частини вашої. Ви пробачте мені, але я дивуюся, чому ви не опублікуєте своїх досягнень, чому ви не зробите їх надбанням людства і науки?

— А що дасть мені за це наука і людство? — холодно відказав доктор Гальванеску, згорда примружуючись на захват Сахно.

— Як то що? — трохи зніяковіла Сахно. — Ви зробите людство щасливим. Ви навчите його легко заробляти хліб. Ви дасте йому змогу раціонально витратити свою працю. Ви звільните його від зайвої роботи...

— Для того, щоб воно більше часу мало на лінощі та безпутства?

— Хіба ж можна так казати? Невже ви не вірите в людство, в поступ, в культуру?

Доктор Гальванеску неохоче засміявся.

— Припустімо, вірю. Бо не можу не вірити. Коли не в людство, то в окремих людей, в їх поступ, культуру. Не можу не вірити, бо оце, що я вам демонструю, це і є поступ, культура. Але... це зробив я. Що мені дасть за це людство?

— Подяку трудящих... Славу, коли ви її шукаєте... Або, нарешті, багатство. Стовпи капіталізму вам охоче відда-

дуть на експлуатацію півсвіту, аби ви тільки відкрили другій половині свою таємницю.

Гальванеску знову засміявся сухо і хрипко.

— А може, я хочу цілий світ? Може, половини мені замало!

Сміх і іронія охолоджували захват Сахно. Вона вже не знала, чому віддати перевагу — шанобі й захопленню перед генієм чи огиді з його мерзенності. Доктор Гальванеску тим часом заспокоївся і змінив гнів на милість.

— Ця формула мені коштує п'ятдесят років життя. Ніхто ніколи не поверне мені цих років. А вони для мене дорожчі за ваших півсвіту. Нехай інший розум винайде формулу безсмертя, а я віддам йому свій винахід за дарма...

Він помовчав, скеровуючи циклоплетку по вузьких бетонних стежках, що в'юнилися між рівчачками зрошування. Зненацька він засміявся привітно й весело, зі своїм чудним умінням пагло міняти свій настрій.

— Все це дурниця! Не в тім справа. Я ще мушу все добре перевірити. Хто знає, може, я таки відкрюся... І не візьму дорого за свій винахід, — ще засміявся він.

Його співрозмовниці враз полегло, і Сахно з колишньою пошаною поглянула на господаря. Доктор Гальванеску в цей час рантом спинив мотор.

— Я хочу дати вам покуштувати зрошувальної рідини.

З цими словами він легко скочив на землю і взяв черпак, що лежав біля водозбору.

— Хіба я земля? — засміялася Сахно.

— Ні, — серйозно відповів Гальванеску. — Але ви частка тієї ж світоспороди, що й земля. Не гидуйте її поживою. Можу вас поінформувати, що зараз я досліджую вплив цієї зрошувальної рідини безпосередньо на живий організм. І маю підстави боятися, що вся моя попередня праця піде марно. Можливо, що й саме зрошування не буде потрібне, як не буде потрібен рослинний хліб.

— Ви говорите про сурогати? Хімічний хліб? Я знайомилася з багатьма спробами в цій галузі, і, здається, вони всі досі невдалі.

— Так. Це не моя ідея. Вже понад сто років шукають люди формулу речовини, що заступила б звичайне харчування. Куштуйте, — простяг він Сахно черпака, — це якраз розчин для зрошування ґрунту під цукрові буряки. Кожна рослина, звичайно, потребує трохи одмінної форми розчину. І цей якраз, на мою думку, найближчий до

того, що може бути поживою для живого організму. Сви-
ні, скажімо, що їхній травний апарат і формула крові
найближчі до людського, їдять це залюбки і вгодовуються
швидше, як на кукурудзі, висівках чи мелясі.

Сахно обережно сьорбнула бурой з неприємним запа-
хом юшки. На смак вона була солодка і трохи п'янка.

— Тут є хлор? — запитала вона, розсмакувавши.

Гальванеску розсміявся.

— Ви хочете вивідати в мене формулу? Але коли я ска-
жу навіть, що хлор таки є, і перейменую ще з двадцять
інших складових частин, вам однаково це нічого не дасть.
Бо основне, звичайно, — пропорція і спосіб виготовлення.

Сахно й собі розсміялася, запевняючи, що вона зовсім
не хоче силоміць вивідувати таємницю.

— Ну, як вам смакує? — поцікавився господар.

— Не дуже, — широсердо призналася Сахно. — Я з
більшою охотою з'їла б біфштекс з картоплею і кавалок
хліба.

— Я теж, — засміявся доктор Гальванеску. — Але я ще
й не заявляю патента на таку поживу. Поживемо ще —
побачимо.

Вони знову посідали в циклонетку й рушили далі.
Тепер пшеничні й бурякові плантації лишилися позаду
і стежка бігла серед рясих виноградників. Гальванеску
мовчав, роздивляючись по сторонах, і раз у раз вдавався
до свого нерозлучного апарата, вицокуючи коротенькі
акорди.

— Ви це серйозно, пане доктор? — по паузі запитала
Сахно, коли мотор спинився перед брамою.

— Що серйозно?

— Про годівлю... цією рідиною?

Гальванеску подумав і замислено відказав:

— Не знаю. Це, звичайно, тільки проблема. Проблема
вивчення, аналізу і синтезу — так, так, — аналізу і синтезу
вітаміну. Я, між іншим, працюю й над цим. Не знаю,
чи пощастить мені закінчити мою роботу до смерті... Ах,
цей проклятий обов'язок вмирати руйнує всі плани! Для
людей винаходу ніколи не вистачає життя! — обурено
вигукнув він. — У всякому разі, день розв'язання вже не-
далеко...

Потім, трохи помовчавши, він додав тоном лектора:

— Розумієте, справа в тім, що організм землі й орга-
нізм рослини значно простіший за організм тварини. Тва-
рина ж до того страшенно розбещена, особливо людина.

Знайти для неї штучну поживу надзвичайно важко: треба врахувати все — і кровообіг, і нервову систему, і вібрації розумового апарату, і статеві хвилі, і соціальну спадщину віків, і нажиті мікроби тисячі хвороб, і багато всякої всячини... З другого боку, можливо, що цілий цей метод хибний. Може, неправильно шукати і пристосовувати potravу для організму, може, навпаки — організм тварини треба пристосувати до першої-ліпшої potravу. Тобто спростити людський організм, довівши його простоту до простоти коли не землі, то бодай організму рослини...

Сахно з цікавістю слухала господаря, але той раптом урвав.

— Я втомлюю вас...

— Ні, ні! Що ви! — заперечила Сахно.

— ...і надто покладаюся на вашу нездогадливність... Ви вже мені пробачте, але в кожного винахідника є межі, далі яких він не може говорити про свої роботи.

— У вас, мабуть, працює багато робітників? — запитала Сахно. — Щоб виконати всю роботу тут, потрібно чимало робочих рук.

— Не дуже, — заперечив доктор Гальванеску. — Ви забуваєте, що в мене геть усе механізовано й електрифіковано.

— І все ж таки тут працює не одна сотня людей? Навіть при максимальній машинізації?

Доктор Гальванеску хитро примружився.

— Я бачу, ви не від того, щоб довідатися, яка саме ця цифра?

— Так. Це дуже цікаво. Цікаво знати, як заощаджує робочу силу ваша система. У вашому господарстві все побудовано на механізації, але, з другого боку, тут стільки різних удосконалень, що потребують робочих рук.

Гальванеску засміявся.

— На це питання я не дам вам відповіді. Це мій секрет. Спитаю тільки вас, чи багато людей зустрічали ви в моєму маєткові і на полях?

— Нікого... поки що, — широко призналася Сахно. — Я навіть подумала, чи не свято яке сьогодні. Мушу признатися, що це не тільки захоплює й інтригує мене, а й... трошки, знаєте, якось стає моторошно. Таке безлюддя...

Гальванеску засміявся знову.

— Недарма цієї землі так бояться довколишні мешканці. Ваше ім'я вимовляється з якимсь півмістичним острахом. Про вашу особу говорять...

— Коли люди чогось не знають, вони плещуть усякі дурниці,— різко перебив Гальванеску.— Цим вони винагороджують себе за свою обмеженість і нездогадливність... А проте... вони мають де в чому рацію. Я не терплю цікавих і роззяв. Я нікого до себе не пускаю і караю необачних...

— Можливо, ви праві,— підтакнула Сахно, щоб не дратувати марно Гальванеску.— Але вернімося до нашої балачки про робочу силу. Людей на полі не видно зовсім, хоч пора зараз і робоча. Цілком очевидно...

Але Гальванеску гостро й суворо її спинив:

— Для вас тут немає нічого «цілком очевидного». Ви можете будувати собі які хочете гіпотези, але, повторюю, не чекайте від мене відповіді на це питання. Я вже сказав вам, що основного принципу моєї системи господарювання — мого «секрету», що його так кортить вивідати вашій академії, я вам не скажу. Хто знає, може, питання про робочу силу і є основний секрет моєї системи? Отже, прошу вас не вертати до цього питання.

— Я прошу мені пробачити...

Але Гальванеску, звичайно, не слухав і, за своєю манерою, зразу змінив свій суворий і гострий тон на іронічно-веселий.

— Хто знає, може, ви агент якоїсь профспілки чи там котрогось з інтернаціоналів і шукаєте потрібної вам «нечуваної експлуатації», щоб потім дзвонити по всіх ваших дурних газетах, компрометуючи моє ім'я та звертаючи на мене увагу всяких нероб і нездар... А проте,— він ще раз різко змінив тон,— коли вже ви так хочете, я покажу вам зараз моїх робітників. А то ви справді надмаєте всяких дурниць.

Він замовк і довго вицокував на своєму апараті.

— Тут недалеко провадяться меліоративні роботи... Мені не потрібне оце озеро, і я вирішив перенести його в парк: там бракує води в ставках. Зараз риємо канал. Прошу.

Вони знову сіли в циклонетку й повернули назад. Через виноградники й плантації машина вернула до парку, обігнула ріг муру й виїхала з другого боку озера. Не доїжджаючи до берега, доктор Гальванеску спинив мотор.

— Ми подивимося звідси. Озеро дуже малярійне, і ближче під'їжджати небезпечно.

— Але ж там працюють люди?

— Вони мастяться спеціальним захисним елексиром. Комар його боїться. Глядіть.

Сахно вже й сама дивилася в той бік. Від озера до парку прямував уже наполовину готовий вузенький канал. Там працювали зараз дві землечерпалки. Біля них мурашіло з десятків робітників. Праця відбувалася надзвичайним темпом, і люди, здавалося, не ходили, а бігали. І в той же час зразу бив в очі надзвичайний лад і організованість усієї роботи. Кожний робітник, очевидно, педантично виконував якусь певну й обмежену частку загальної роботи, зосереджуючись тільки на ній, і більше не дбав ні про що. Здался кожний видавався наче шрубиком у загальному механізмі праці. Можна було помітити точні, добре вивірені й виміряні рухи. На ці рухи згодом ставало навіть важко дивитися,— до того вони були розмірені й автоматичні.

— Яка чудова муштра! І яка досконала організація роботи! — захоплено крикнула Сахно.— Я починаю думати, що це й не люди, а якісь автомати.

Гальванеску в цей час відкрив свій апарат і вибив коротенький акорд. Наче від помаху чарівницького жезла, вся робота вмить спинилася... Люди застигли на місці, машини перестали стукотіти... Але перш ніж ошелешена Сахно встигла вражено скрикнути, Гальванеску клацнув іншим клавішем, і робота знову ментально відновилася в тому ж темпі.

— Це геніально! — захлинулася Сахно.— Це вище за людський розум! Дорогий професоре, невже ви не скажете, як ви досягаєте такого швидкого виконання ваших наказів?

Замість відповіді доктор Гальванеску розважливо промовив:

— Радіо належить велике майбутнє.

Сахно вийняла бінокль і ще раз поглянула на групу робітників. Зблизька дещо губився ефект ритмічності роботи, зате ще більше вражала точність і доцільність рухів кожного окремого робітника. Віддалення було все ж таки чимале, і розглянути добре окремі деталі та поодинокі постаті не щастило. Втім, дуже дивувала надмірна блідість облич у робітників — така дивна тут, під палючими променями південного сонця й степових вітрів.

«Мабуть, господар таки справді не дуже-то дбає про охорону праці своїх людей,— подумала Сахно.— Навряд,

щоб чули вони щось не тільки про восьмигодинну, а й про десятигодинну робочу днину...»

Далі міркувати їй не довелося.

Доктор Гальванеску, що відійшов був од неї і поравсь біля свого апарата, в цей час знову повернувся. Побачивши бінокль, він безцеремонно видер його в оторопілої Сахно.

— Ви забули про мої попередження й порушуєте умову, яку вчора підписали, пані! — обурено затупотів він ногами. — Я припиняю негайно дальший огляд.

— Але, пане... — розгубилася Сахно, не добравши ще, як має реагувати на не зовсім чужу поведінку господаря. — Мені дивно... Ви ображаєте...

— Ви не маєте права тут ображатися! Ви нечесно ламаєте ваше слово!

— Пане!

— Пані!

— Я до краю здивована...

— Я теж. Прошу в машину. Ми негайно вертаємо.

Обурено відсапуючи та мурмочучи, розгніваний господар побіг до циклонетки. Сахно не залишалось нічого іншого, як наздогнати його.

— Прошу. Сідайте. А цю штучку, — Гальванеску сердито потрусив біноклем, — я змушений реквізувати.

Розмахнувшись, він жбурнув його в рівчак.

— Я не хотіла вас образити, — почала була Сахно, прагнучи ліквідувати прикрий інцидент, але доктор Гальванеску її не слухав. Він увімкнув мотор і пустив циклонетку швидко назад, додому.

5

Ніч надійшла непомітно, швидко і по-південному раптово. Сахно з доктором Гальванеску ніч застала в бібліотеці. Помирившись під час обіду, — при тому Сахно повинна була заприсягтися ще одним словом честі про свою скромність, — вони тепер оглядали книгосховище Гальванеску. Це була багата й цікава бібліотека. Всяке друковане слово з усіх галузей науки, техніки й соціології, де б не з'явилося воно в світ, мало своє місце на полицях цієї книгозбірні.

Похвалившись книжками, Гальванеску привів Сахно в діаграмну, де продемонстрував свої схеми, зведення й вкладки, ошелешуючи неймовірно великими числами й до

нахабства сміливими розрахунками. Тут же, до речі, він прочитав деякі тези з своєї недрукованої праці, проілюструвавши кіномалюнками результати кількох цікавих дослідів. Проте показати лабораторії категорично відмовився, попередивши, що їх зовсім ізольовано в так званому «лівому корпусі», і на всякий випадок на сторожі стоїть там вірний вартувий — електродріт. Натомість він запропонував з завтрашнього ранку розпочати огляд рибного розплідника й ботанічного та зоологічного садків. Там він обіцяв показати інтересні досліди над щепленням рослин і культивуванням різноманітних тварин.

Розійшлися знову о десятій, і Гальванеску, що дуже натомився за день та попередню безсонну ніч, заявив, що відразу, навіть зраджуючи свої звички, ляже спати.

Сахно ж не спалося. Враження дня перехвилювали і втомили її. Хоч і як багато чула вона про цей маєток на краю європейського суходолу, але досі вона досить скептично ставилася до таємничої слави не менш таємничого доктора Гальванеску. Ця чудна постать тепер чимраз більше викликала до себе поваги й захоплення, але ще більше інтригувала своєю загадковістю.

Нервові піднесення жужмом збило думки і відганяло сон. Проблукавши з півгодини по своїй кімнаті і вимірявши її вздовж і впоперек, Сахно вирішила вийти в сад прохолодитися.

Було вже після одинадцятої. Тихо перейшовши терасу, Сахно зайшла в квітники. Обігнувши правий корпус, вона вийшла на галявину перед свої вікна. В вікнах лівого корпусу, де містилися таємничі лабораторії та покої самого господаря не світилося.

— Таки спить. Не збрехав, — усміхнулася Сахно і рушила собі в глиб саду.

Весь пополовілий у місячному сяйві парк аж пахтів ароматом південної ночі і таємничо вабив у свої надра. Сахно перетяла галявину й впірнула у хащі туй і карликових сосен. Вузенькими, добре второваними і охайно підчищеними стежками вона блукала у лабіринтах зелені, не спускаючи, проте, з ока світла з свого вікна, щоб не заблудити поночі. Тут і там у гушавині зелені траплялися альтанки, мисливські хатки чи просто портики, мальовничо притулені на берегах озерець або в хащах старезних дерев. Сахно плигнула у байдарку, що м'яко погойдувалася на причалі, і попливла тихим, заснулим плесом.

Всі озерця і ставки сполучалися між собою протоками

декоративно прихованими за підвісними місточками чи чаргарниками. Вони манили своєю загадковістю. Пливучи далі й далі, Сахно й незчулася, як опинилася далеченько. Силует палацу сховався за стіною високих дерев. Світло з вікна зникло ще раніше. Стурбувавшись, Сахно повернула й наважилася була плисти назад, коли це побачила за берегом озерця якісь мережані залізні споруди.

Під'їхавши ближче і роздивившись, вона впізнала конструкцію землечерпалки. Це було останнє вже перед муром озерце і далі, за муром, мав бути той канал, роботу біля якого вона дивилася вдень. По цей бік муру канал уже був закінчений і обмурований. На дні плескало трохи води — рівно з поверхнею озера. За двадцять чи тридцять метрів канал зникав у тунелі під муром. Сахно нахилилася над водою і глянула в тунель. Він не був довший за п'ять-шість метрів. За цими п'ятьма-шістьма метрами знову м'яко відсвічувала під місяцем вода, трохи далі чорніла загата, ще далі — бовванів тулуб землечерпалки.

Непереможна сила цікавості штовхнула Сахно. Одмахуючися від думки, що вона робить нечесно, вже вдруге порушуючи своє слово честі, Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю. Вже підпливаючи до гирла, згадала вона про електросторожу, але зараз же заспокоїла себе — навряд, щоб і гирло тунелю було переплутано дротом. До того ж металевий ніс байдарки був би, в разі потреби, за найкращий струмовідхильник...

Ось і гирло. Сахно підняла весло і хотіла востаннє з усієї сили відштовхнутися, щоб розгону хватило на всі п'ять метрів тунелю. Але в ту ж мить вона злякано відсахнулася...

Згори, з верхнього пруга тунельної труби, щось зіскочило й з плескотом шубовснуло в воду. Щось велике, незграбне й важке. Човен захитало, і він затанцював на мертвих хвилях, от-от готовий перекинутися. Перше, ніж встигла Сахно отямитися з переляку й збагнути, що сталося, — з води виринула голова, а за нею й плечі людини. Води тут було небагато, і людина стояла у воді по груди. Вона вмить зняла руки, випереджуючи Сахно, що хотіла оборонятися веслом, і з силою відіпхнула човна назад. Потім людина плигнула, наздогнала човна і ще раз відштовхнула його... Байдарка хутко сковзнула назад до озера. А людина зразу одвернулася і моментально зникла в тіні муру...

Сахно сиділа закам'янівши. З несподіванки й переляку

вона не могла ні ворухнутися, ні гукнути. Весло впало в воду й пливло із човном. Перед очима стояла гидка потворна личина...

Хоч і як швидко відбулися всі ці події, але Сахно встигла роздивитися дивного вартового. Проміння місяця вдаряло йому просто в лице, і в цих променях ясно видно було бридку пику. Опукле, одутле, як після страшної хвороби, тіло і голий-голісінький череп та беззубий рот. Але що найстрашніше і найогидливіше — це мертва зеленість і прозорість шкіри. Здавалося, місячне проміння просвічувало крізь неї, виразно вирізьблюючи западини й риси черепа. Вуха та ніздрі й зовсім наче світилися. Це було щось напівпрозоре — крохмаль чи медуза, — щось гидке, ненормальне й потворне...

«Якась дивна й страшна хвороба!» — нарешті спромоглася зібрати думки Сахно і мимоволі згадала про вчорашній привид на алеї. Тепер було очевидно, що місячний міраж тут ні при чому. Ясно, що й учора бачила вона цю ж таки людину або зовсім подібну до неї — хвору на ту ж недугу.

Отямившись, Сахно налягла на весло, поспішаючи геть від жахливої примари. Але прокляті озерця тяглися нескінченно. Тільки за чверть години гущавина парку скінчилася, й з-за дерев забовванів силует палацу з освітленим квадратом вікна. Сахно причалила й вискочила на берег. Страх міцно полонив Сахно, і, ступивши на твердий ґрунт, вона не витримала й бігцем подалася додому.

Вже добігши до галявини, Сахно спинилася віддихнути. Соромлячи себе за дитячу боязкість, вона пішла далі повільно й спокійно. Під високою двоповерховою альтанкою, схожою на китайську вежу, вона сіла притамувати биття серця й закурити.

Чи дурман пікотину, чи просто здоровий глузд, а може, і те і друге разом так вплинули на Сахно, а тільки вона дуже швидко заспокоїлася. Справді, що ж тут такого дивного, що цей чудернацький вартовий так незвичайно запобіг її замірові проплисти тунелем? У доктора ж Гальванеску геть усе — незвичайне. До цього треба звикнути. Люди у доктора вимуштрувані навдивовижу, сама Сахно винна, що хотіла нишком зламати своє слово. Що ж до зовнішнього вигляду, тобто фізіономії вартового, то... хто його знає, може, справді місячне проміння тут таки завинило трохи: південна природа дуже щедра на всякі міражі. Та зрештою нічого неможливого немає і в тому,

що ця людина — справді якась потвора. Може, в цих місцях лютує якась із жахливих і нерозгаданих південних пощестей. Ця опуклість виду... Сахно зрівняла це лице з фізіономією Хаквілавіліса. В темношкірого Хаквілавіліса воно зовсім інакше. Це, мабуть, якийсь тубілець білої раси...

«Проказа! Лепра!» — здригнулася Сахно на свою здогадку. Справді-бо, яка вона нездогадлива. Оця відсутність людей в палаці, незрозумілий страх усього околицьного населення, вперте небажання Гальванеску підпускати близько до своєї оселі людей — хіба ж це не доводить такого припущення? І як це необачно, що вона наважилася порушити професорову заборону. Це ж жах! Вона ж могла заразитися.

Схвильована цією думкою, Сахно в той же час якось зразу заспокоїлася. Сказати правду, то з першої хвилини, як ступила вона на землі Гальванеску, якесь моторошне почуття не давало їй спокою. Збіги обставин, вразливі факти разом із кумедною, чудернацькою і таємничою по-статтю самого професора повивали в таємничість і моторошність усі події. Безперечно, дещо незвичайного тут таки є: скажімо, оце використання до роботи прокажених (Сахно побудувала собі цілу гіпотезу про колонію прокажених...). Навряд, щоб така людина, як шановний доктор Гальванеску, робив би це виключно з благодійною метою. Тут, мабуть, добре враховано вимушену ізольованість від життя вгорі на проказу і їхнє безталання. Це дає найширші можливості для експлуатації і для доброго зиску... А проте важко сказати, чи великий такий злочин. Адже, втягуючи прокажених у роботу, в суспільне життя, професор дає їм велику радість, дає їм змогу почувати себе людьми. Може, і лікує їх, експериментує над способами лікування цієї жахливої хвороби?..

Находив ранок. Місяць вже ховався по той бік муру парку й немічним скісним промінням освітлював алею й палац. Нічні птахи замовкли, з озерець тягло вогкістю, на сході трохи пояснішало і зблідли зорі.

Надзвичайна тиша передрання, багатюща й дивовижна природа довкола, духмяні пахощі південної рослинності — все це заколисувало затишним спочинком. Але сон тікав з очей. Навпаки, свіжість і запашність ночі бадьорила нерви і розбуркувала тіло могутнім — тільки південним жителям знайомим — почуттям радісного, незнаного бажання та тужної невдоволеності. Сахно цілком віддалася цьому

почуттю й марила — чим? — вона й сама того не відала. В такі ночі марення рясно плетуться в потомленій й стривоженій фантазії, але важко сформулювати їх бідною людською мовою.

Велич природи, з якою так рідко доводиться стикатися міській людині, розбуркувала рештки неурбанізованого ліризму. Сахно згадала, що вона степовичка — дитя розлогих просторів далекої країни — і мимоволі поринула у спогади. Несподівано для себе самої вона заспівала навіть стиха якоїсь рідної пісні. Її рідні не знають іншого вияву для своїх почуттів: радіючи чи сумуючи, вони завжди заспівують.

Вона була б довго ще просиділа тут, співаючи рідних пісень, коли б не довелось їй зовсім несподівано здивуватися і, будьмо щирі, — удруге за цю ніч перелякатися... Але здивувалася й перелякалася Сахно з цілком поважних причин: з-за її спини залунала її рідна мова, — хтось підтягував її співам.

Отямившись після першого замішання, Сахно глянула вгору, звідки линув спів. У темному чотирикутнику вікна на другому поверсі альтанки вона розглянула нечіткий обрис погруддя.

— Хто ви? — не зовсім сміливо прошепотіла Сахно.

— А ви? — відказав голос.

Деякий час Сахно не знала, що далі сказати, й взялася до цигарки.

— Мене трохи налякав ваш спів. Я ніяк не сподівалася, що тут хтось є, — нарешті забалакала вона. — Пробачте, коли стурбувала вас.

— Нічого. Мені однаково не спиться. Це... може, моя остання ніч, а такої ночі не кожний засне. До того ж мене здивувала рідна пісня. Я не сподівався почути її тут, саме тут, в цьому проклятому мовчазному місці.

— І мене це здивувало, — погодилася й Сахно.

— Ви українка? — запитав ще незнайомий, очевидно, дуже балакуча людина.

— Так. Ви теж?

— І я теж.

Якийсь час обоє помовчали. Незнайомий муркотів собі під ніс заспіваної шойно пісні.

— Ви сказали, — заговорила знову Сахно, — що це, може, ваша остання ніч. Даруйте мені, якщо це нечемне запитання, але чому це має бути ваша остання ніч? Хіба збираєтесь... той... не жити більше?

Незнайомий урвав спів.

— Ви жартували?

— Ні. Я, власне, і сам не знаю. Шановний доктор запевняє мене, що я не тільки житиму, а й житиму значно краще... Проте, знаєте, коли лягаєте під ніж, то не можна бути певним за завтра.

— Хіба доктор Гальванеску лікар?

— Атож. Ще й який!

— Він має робити вам операцію?

— Як би вам сказати? Дійсно, маленьку операцію. Повне забуття минулого, довічний кусень хліба, довіку гарантована праця, та ще й п'ять тисяч лір одноразово — це непогана платня. О, я певний, що за рік-два вся наша емігрантська братія перейде через операційний стіл цього ескулапа. Однаково ж більше нікуди діватися.

— Пробачте,— спинила його Сахно.— Я не зовсім розумію вас. Я не збагну, як тлумачите ви оце слово «операція», алегорично?

— Що? — злісно перепитав незнайомий.— Що ви там говорите?

— Я не збагну, про яку операцію ви кажете?

— Як то «про яку»? А ви хто? Хіба ви не з нашої отари?

— Тобто ви питаєте...

— Мабуть, цупко тримаєте в кишені білет, що його одержали в емігрантському бюро від агентів цього опереткового професора разом із двома тисячами лір завдатку?

— Я категорично не розумію вас,— розвела руками Сахно.— Про який білет ви говорите?

Незнайомий замовк і згодом стурбовано запитав:

— Ви хіба не маєте жовтої картки?

— Ні.

...Якийсь час нагорі в альтанці було тихо. Погруддя незнайомого, що вже чітко вирізьблялося в передранішніх сутінках, застигло і вже більше не хиталося. Тільки після довгої паузи він заговорив знову.

— Тоді... тоді вибачте, я зв'язаний словом і... не можу з вами розбалакувати.— Потім зовсім тихо він додав: — Хто його знає, чи не вартує тут, за кущами, хтось з його агентів.

— Тут нікого немає,— зашепотіла Сахно,— нас ніхто не може почути.

Вона вся спалахнула цікавістю. Це ж, либонь, таємниця доктора Гальванеску от-от має й відкритися. Все не-

зрозуміле й таємниче, всі побоювання, які щойно заспокоїла, зринули знову ще з більшою силою. Але незнайомий спинив її.

— Чекайте. Хто ж ви така? І що тут робите?

— Я вчора приїхала. З Німеччини. Мене відрядила академія наук обізнатися з господарством доктора Гальванеску.

— Обізнатися з господарством доктора Гальванеску? Ха-ха! — хрипко зареготав незнайомий. — Шукайте іншого дурня. Тут ви нічого не дізнаєтеся. Він надто хитрий, злочинний і могутній.

— Розкажіть же мені. Я вас прошу. В чому річ? Ви мене страшенно заінтригували. Та й сама я надивилася тут багато незрозуміло й таємничого... Якщо можна, я зійду до вас нагору. Ніхто не побачить і не почує...

Незнайомий мовчав. Він, здається, погоджувався. Але раптом він схаменувся.

— Стривайте. Ви, кажете, приїхали з Німеччини?

— Так.

— Але ж ви українка?

— Авжеж.

— Емігрантка?

— Я, бачите... вчилася у Німеччині і залишилась при кафедрі для наукової роботи. Після того я маю повернутися додому...

— Значить, ви... радянська громадянка?.. — Незнайомий відсахнувся від вікна й з прокляттям грюкнув рамою. Сахно ще чула, як він вовтузився біля шпінгалета, клянучи себе й Радянську владу.

Приголомшена й розгублена стояла Сахно під вікном, не знаючи, що їй робити. Вона б простояла так довгенько, та вікно ще раз відчинилося і звідтіля на мить висунулася голова обуреного незнайомого.

— Коли ти, проклята комуністична суко, не підеш зразу звідси геть, я негайно протелефоную докторові Гальванеску!

Така загроза не віщувала Сахно нічого доброго. Не в її інтересах було, щоб доктор Гальванеску дізнався про її надмірну цікавість. Тому вона не примусила просити себе вдруге й швиденько подалася геть від альтанки.

Вийшовши на просіку, Сахно спинилася. Але марно силкувалася вона збагнути все, що оце зараз почула. Годі було розібратися в усій плутанині з натяків, фактів і випадків.

Щиро лаючись — не знати на кого і за віщо, — попрямувала Сахно до палацу, на своє вікно, що блідо-блідо висвічувало в перших ясних світлинах зорі.

Палац спав. Вільний від замків, мовчазний і дико-безлюдний.

Сахно хутко проминула терасу, ганок і анфіладу порожніх, моторошних покоїв. У своїй кімнаті вона тихо роздяглася й лягла в ліжку. Зразу ж страшенно захотілося спати. Довга днина, сила вражень, а ще більше хвилювань чинили своє: повіки злипалися, в голові шуміло й терпко завмирало, думки не снувалися, нерви охляли.

Але враз її збудив звук. Сахно вмить прокинулася і сіла на ліжку. Звук повторився. Тепер вона зрозуміла — це був тоненький дзвін електричного дзвоника. Не второпавши, звідки лине цей дзвін, Сахно здивовано роздивилася. Тоді задзвонило втретє. Телефон. Сахно зовсім забула про нього.

Дивуючися, хто ж це може тут їй уночі телефонувати, Сахно взяла трубку. Звідтіля линув знайомий горловий голос Чіпаріу.

Сахно з полегшенням зітхнула. Чіпаріу! І як це могла вона забути за Чіпаріу. Де він і що робить? Чи добре йому?

Чіпаріу довго перепрошував, що збудив, мабуть, Сахно, що дзвонить так рано, але він дзвонив ще звечора кілька разів і турбується, що Сахно йому не відповідає. Коли, нарешті, Сахно його заспокоїла, що вона не спить, Чіпаріу перейшов до справи.

— Чи хутко поїдемо звідси? — питався він.

— А хіба що?

— Як собі хочете, а мені тут зле.

— Зле? Чого б то? Про вас не турбуються? Я завтра ж скажу господареві...

— Не те. Мною аж надто піклуються. Я живу просто в розкошах. Але в тім-то й горе, що я не знаю, хто про мене дбає. Я не бачу нікого. Розумієте — нікого, крім цього ідіота лакея з бридкою целулоїдною пикою. Я не бачу людей. Далєбі, хай не буду я шофером Чіпаріу, а мені тут моторошно! Як собі хочете, а я довго так не витримаю.

Далі Чіпаріу закидав Сахно запитаннями, як їй, що вона робить, що бачила, що чула і чи не почуває того ж, що й він, Чіпаріу? Сахно, як могла, заспокоїла його й пообіцяла, що завтра неодмінно з ним побачиться. Що ж

до від'їзду, то це буде теж незабаром — завтра чи після-завтра.

— Ви думаєте, я не пробував уже до вас проскочити? — бідкався Чіпаріу.— Ще б пак! Таж цей проклятий електричний мур! Я зловив kota й кинув його на гребінь муру — згорів миттю.

Розмова з Чіпаріу якимось заспокоїла Сахно. Приємно було відчутти, що близько є звичайна, простісінька собі, без усяких таємниць людина. Це бадьорило й гонило прикре почуття моторошності. Однак розмова ця сполохала сон, і до перших променів сонця Сахно так і не змогла заснути.

6

Коли другого ранку Сахно з великим запізненням виїшла до сніданку, господаря вже не було. Стіл стояв сервований на одну персону.

«Вже поснідав і, мабуть, вирушив по хазяйству»,— подумала Сахно й узялася снідати. Вона не дуже й жалкувала за тим, що прогавила господаря і, очевидно, щільний ранок лишиться на самоті. Сахно нічого не мала проти того, щоб наодинці розібратись у вчорашніх подіях.

Проте її самотність не була цілковитою. Зразу ж з'явився Хаквілавіліс і взявся прислужувати. Цей індивід уже починав набридати Сахно. Його червона твар у чорних окулярах, його педантична акуратність і автоматична точність при всіх вадах — глухоті, сліпоті й німоті,— ці пластичні рухи, наче він виконував якусь пантоміму на сцені театру, а не робив звичайне діло — все це було незвичайне, незрозуміле і дратувало. Перше Сахно хотіла була відіслати його або розпитатися про господаря, але, згадавши, що балакати до нього — марна справа, поквапилася закінчити сніданок якнайшвидше, щоб позбутися цього неприємного спільника.

Нарешті сніданок закінчено, лакей пішов, і Сахно змогла на самоті запалити сигарету.

Події минулої ночі зовсім стурбували її, і зараз в ній змагалось два бажання: одно — негайно покинути все до чорта і скоріше їхати звідси, з цього оповитого таємницями й дурними страхіттями місця, і друге — навпаки, залишитися довше, дізнатися про всі таємниці, аж поки все стане ясне й зрозуміле. Сахно силкувалася розважити

себе, доводячи, що все це дурниці, просто збіг випадкових подій, які через свою несподіваність набирали якоїсь фантастичності. Однак таке заспокоєння зле давалося Сахно. Надто дужі були враження минулої ночі, коли зіставити їх з подіями попереднього дня.

У цей час дозвілля Сахно зненацька було порушене. На терасу вийшов доктор Гальванеску. Він з'явився з середніх покоїв. Привітавшись, він спинився при порозі, про щось заклопотано міркуючи. Зодягнутий був не так, як завжди, а в фланелевий костюм для подорожування й фетрову шляпу. В руці мав плащ і валізу. Через плече висів нерозлучний радіоапарат.

— Я маю лишити вас на деякий час,— сказав він.— На превеликий жаль, наші огляди доведеться припинити на один день. Мені спішно треба їхати до Галаца. Я повернусь увечері або вночі. У всякому разі, завтра ми вчасно відновимо наші огляди.

— Дарма. Не турбуйтеся,— поспішила Сахно.— Шкода тільки, що вам треба втомлюватися, подорожуючи. Щодо мене, то я залюбки перепочину один день. Знаєте, така сила вражень...

Говорячи це, Сахно нишком пильно придивлялася до господаря, силкуючись збагнути, чи відомі йому події сьогоднішньої ночі. Але доктор Гальванеску нічим не зраджував себе, і з його поводження годі було про щось догадатися.

— Ви можете працювати сьогодні в бібліотеці й добре ознайомитися з діаграмами. Але, будь ласка, пам'ятайте про нашу умову і не підходьте близько до муру, не нароби́ть собі неприємностей.

Згадка про мур відродила спомини й про всі інші таємниці місцевого життя і занепокоїла Сахно. Вона ладна була попросити професора взяти й її з собою до Галаца. Проте вона перемогла себе і тільки подякувала, з гідністю запевнивши, що вона добре вміє додержувати свого слова.

— От і чудово! Зрештою недодержання слова пошкодить тільки вам, а не мені. З тим бувайте. Хаквілавіліс буде тут завжди вам до послуг.

До тераси підкотило велике авто. Сахно пильно подивилася на шофера, силкуючись добре його розглянути. Але з-під кепі, окулярів респіратора годі було роздивитися його обличчя. Доктор Гальванеску й собі одів окуляри та респіратор, напнув плаща й сів у авто. Шофер моменталь-

но увімкнув мотор, і авто майнуло через віадук і зникло в гущавині парку.

Сахно засвистала веселенької шансонетки. Від'їзд господаря був їй дуже приємний. Цей старий оригінал і вражав, і дивував її, і викликав захоплення, але найбільше лякав. Першої хвилини, як залишилася Сахно одиноким хазяїном своєї власної персони, їй закортіло піти оглянути ті місця, де цієї ночі мала вона стільки пригод. Проте, роздумавши, вона мужньо відкинула таке необачне бажання. Хто запоручиться, що шановний господар не наставив довкола шпиків із своєї вірної сторожі? Отже, знічев'я, доводилося таки йти до бібліотеки і діаграмної.

Добрих три-чотири години промарудилася там Сахно серед книжок і викладок, аж поки вправний лакей покликав її обідати. Після обіду Сахно знову прямувала до кабінету, коли згадала про Чіпаріу. Їй закортіло побачити бідного шофера. Проте виконати таке бажання не було змоги: гаражі за муром, і Сахно не хотіла ні порушувати свого слова, ані ризувати своєю персоною. Доводилося вдаватися до телефону. Але ні з бібліотеки, ні з кабінету на виклики не було відповіді. Тоді Сахно пішла до своєї кімнати й спробувала заговорити звідтіля. І тут був той же результат: трубка відповідала тихим віддзвоном — abs...¹ Гадаючи, що Чіпаріу десь вийшов, Сахно перечекала півгодини й знову подзвонила. Трубка знову дала abs... Сахно дзвонила через годину, через півтори, через дві — ті ж результати. Це починало не в жарт турбувати її. Мимоволі роїлися їй у голові всілякі нісенітниці.

Можливо, що таке побоювання пересилило б страх перед заборонами і Сахно подалася б шукати дорогу до гаражів, коли це до її кімнати з'явилися чорні окуляри навісного лакея. Хаквілавіліс приніс Сахно листа.

Здивована Сахно недовірливо роздерла конверт. Це була радіограма від доктора Гальванеску. Наче добре знаючи, що турбує зараз його гостю, дбайливий господар писав до неї:

«Колего, я зовсім забув вам сказати, а можливо, ця справа буде вас турбувати. Ваш шофер несподівано захворів, і я змушений був ще вранці одправити його в Рені».

Запобігливість докучливого господаря ще дужче роз-

¹ Absent — тут: відсутній.

дратувала Сахно. Та й лист цей видався їй дещо підозрілим,— коли це і на яку саме хворобу встиг захворіти Чіпаріу, як над ранок він був ще цілком здоровий? І чому це його так спішно відтранспортовано, без згоди на те самої Сахно? Що це за така хвороба? Тут Сахно згадала свої гіпотези про проказу, і її пройняло холодом. А що, коли справді Чіпаріу раптом занедужав на цю жахливу хворобу, набравшись тут зарази? Ця думка так занепокоїла Сахно, що вона хутко побігла до бібліотеки й відшукала в енциклопедії коментарії про проказу. Енциклопедія свідчила, що проказа має досить довгий інкубаційний період. Однак це не заспокоїло Сахно. Це ж тільки вона сама собі так думає, що це проказа. А може, це й не проказа, а якась інша хвороба, ще страшніша, ще заразливіша? А може, й не в хворобі справа? Може, тут якась витівка цього проклятого професора? А що, як це Чіпаріу поїхав з Гальванеском за шофера? Може, він налякався тут і зрадив Сахно?.. Хоча при чому тут зрада! Хіба десь загрожує якась небезпека? Ні.

У всякому разі, хай там що, а Сахно пов'язувала несподіване зникнення Чіпаріу з усіма таємницями й загадками цього навісного маетку. Стривожена й схвильована, не знаходила вона собі місця і, не можучи далі працювати, блукала по порожніх покоях. Жадала зараз вона одного — щоб доктор Гальванеску швидше повернувся й до ладу розповів про Чіпаріу.

Переходячи з кімнати до кімнати нескінченною анфіладою порожніх, але розкішно й оригінально вмебльованих покоїв — тут була і вітальня, і зала, і спочивальня, і курильня, і більярдна, і спортивна кімната,— Сахно непомітно обійшла весь правий корпус і, нарешті, опинилася перед розлогим скляним переходом. Просто тяглася довга галерея до центральних апартаментів — покоїв господаря, праворуч загинав вузький коридор до правого корпусу. Там були всі лабораторії. Перемігши бажання перейти коридор і штовхнути двері, Сахно рушила широкою галереєю. Звідси, з вікон, відкривався чудовий краєвид на головну алею малого парку, на озерця і квітники. Сахно замилювалася й непомітно підійшла до арки, що за нею, за легким серпанком скляної китайської завіски, починалися покої Гальванеску...

Але тільки-но простягла вона руку, щоб трошечки розсунути скляні пасма, як вони самі розсунулися, й з-поза них зовсім нечутно з'явилася постать Хаквілавілі-

са. Він став на порозі, втупивши в Сахно свої чорні, непрозорі окуляри.

Сахно відсахнулася. Ховаючи своє замішання, засоромлена й роздратована, вона швидко пішла геть. Хаквілавіліс зник так само тихо, як і з'явився, ледве брязнувши скляними пасмами.

Покружлявши якийсь час по залі, роздивившись якись старовинні портрети невідомих мужів з аксельбантами і дам у кринолінах, Сахно, може, й сама того не помітивши, знову опинилася в галереї. Щось дужче за її волю штовхнуло її ліворуч, далі в коридор. Перейшовши навшпиньках цих тридцять кроків, вона стала перед дверима і тихо натиснула на клямку. Двері легко і широко відчинилися. По той бік було зовсім темно.

Але саме в ту мить, як Сахно наважилася переступити поріг і одчайдушно поринути в п'ятьму,— враз спалахнуло яскраве світло.

Засліплена, здригнувшись від несподіванки, Сахно трохи поточилася назад і замружила очі. Та це тільки спершу, бо другої хвилини, розплющивши очі, Сахно й зовсім перелякалася... Перед нею німо стовбичила похмура постать Хаквілавіліса...

«Центральний корпус має ще десь сполучення з лабораторіями»,— пізно догадалася Сахно, задкуючи назад до галереї. Ця друга невдача остаточно присоромила її. І вона вирішила покинути будь-які спроби порушити запоручне слово. З цією думкою вона вийшла геть із палацу і попростувала у садок.

Вечоріло. В квітниках саме закінчувалося автоматичне поливання квітів. Було свіжо і запашно. Між грядками резеди і матіоли Сахно перейшла квітники вздовж палацу і зі сходу вийшла до фруктового садка. Фруктовий садок обіймав палац з півночі. Тут Сахно ще не була. Вона довго шукала хвїртки, а не знайшовши, відступила крок і стрибнула через живопліт. Однак загорожа була далеко ширша, ніж це здалося. З розбігу Сахно шубовснула в самісіньку гущу колючого чагаря. Десятки тернів вп'ялися в її тіло. Сахно ледве стримала крик болю. З великими труднощами, пошматувавши одяг і в кров подряпавши тіло, видерлася Сахно на той бік, кленучи себе за хлоп'ячі витівки. Тепер поставало питання, як вернутися назад, щоб не дертися знову крізь тернисті чагарі. Сахно помандрувала вздовж живоплоту, шукаючи тієї клятої хвїртки. Однак вона обійшла з півсаду, а хвїртки не

було. Навпаки, ще кілька разів довелося плигати через рівчаки та колючі дроти. Нарешті Сахно побачила, що вона заблудила, забрівши далеко від дому. Єдиний вихід — це вертати до дому й попід стінами, обгинаючи всі корпуси, йти назад і, коли треба, то знову дертися крізь чагарі.

Обгинаючи вже правий корпус, Сахно раптом побачила світло в кількох вікнах другого поверху. Світло виходило крізь густі ґратчасті жалюзі. В одному вікні жалюзі було піднято, вікно широко розчинено і звідтіля линуло проміння яскравого фіолетово-білого світла.

Сахно розміркувала: це мали бути якраз вікна лабораторії. Он і скляна стінка галереї. Так і є.

Годі. Сахно не могла звладати з собою. Непереможно — нехай потай, нехай по-злодійському — заманулося глянути туди. Одним оком, миттю...

Просто навпроти вікна росло велике крислате дерево. Заховавшись серед його віт, можна зручно й до того ж безкарно глянути до кімнати.

Надумано — зроблено.

Сахно підскочила й вхопилася за гілляку. Ще потуга — і вона повисла на руках якраз проти отвору широкого венеціанського вікна.

Відразу яскраве світло трохи засліпило Сахно. Вона почула тільки якийсь невгавний металевий звук. Наче тоненька цівка води спадала з височини в залізний цебер. Але ось очі призвичаїлися, і вона вже могла розглянути в білій-білій кімнаті силуети меблів, якихось металевих приладів і людську постать. Людина в білому лікарському халаті низько схилилася над високим білим столом. Вона стояла спиною до вікна, і не можна було побачити, що вона робить. Тільки настирливо дзвеніла вода, дзюркочучи до цебра.

Сахно глянула в напрямі звуку. З-поза столу, з тоненької трубки, збігала темна рідина і лилась у велику миску на підлозі. Яскраве світло електричних прожекторів вигравало гарячими рубіновими іскрами в тоненькому струмочку.

Кров! На столі лежала людина, і з неї багато і довго точилася кров!..

У цей час людина в білому балахоні випросталася і обернулася до вікна. Вона відступилася на два кроки, сіла в фотель і зняла марлєвий респіратор. Це був доктор Гальванеску.

«Збрехав! Не поїхав! Для чого ж він збрехав?» — майнула тривожна думка.

Тепер, коли Гальванеску відійшов набік, стало добре видно людину, що лежала на операційному столі. Сахно просунулася наперед, щоб краще роздивитися на неї. Але гілка упередливо тріснула й спинила її запал. Сахно злякано затамувала віддих і глянула на Гальванеску. На щастя, звук до кімнати не долинув. Тоді, не зважаючи на потрiскування, вона посунулася ще.

Тепер можна було розглянути операційний стіл. Все тіло хворого було запнуте великим простирадлом. Довгасто витяглися під ним нерівні бруси ніг, кволо звисли обабіч стола немічні руки. Тільки голова була некрита і трохи витикалася за білу запону. Наркозна маска лежала знята поруч, недбало прим'ята, і проти неї жовтава блідість обличчя контрастувала своєю закам'янілістю. Мертві риси, проте, не втратили ще своєї колишньої гармонійності, і з них можна було впізнати фізіономійний рисунок і вираз, притаманний цій людині за життя.

Сахно впізнала його. Це був її компатріот, загадковий нічний співрозмовець...

У цей час доктор Гальванеску встав і підійшов до столу. Він одкотив простирадло, узяв довгий і гострий стилет і сильно встромив його в тіло. Через стилет, очевидно трубкуватий всередині, приснув струмінь крові...

«Злочин!» — аж похолола Сахно...

«А може, якась незнана операція?» — виринуло заперечення.

«Ні! Злочин! Якийсь жахливий злочин!»

Забувши, що вона на самісінькому вершку бічної гілляки, Сахно всім тілом кинулася до вікна. Для чого — не подумала, на поміч. При тому вона ще й гукнула, мабуть, щось, бо Гальванеску враз хутко озирнувся і вмить вхопив зі столу револьвер...

Але кулі просвистіли вже над головою Сахно. Бо саме перед тим гілляка вломилася — і Сахно стрімголов упала додолу.

7

Скільки минуло часу — мить, хвилина чи й ціла година — сказати важко: впавши з п'яти-шестиметрової височини, Сахно втратила притомність. На щастя, тіло падало рівно, розпластавшись ще й на м'який ґрунт у

високу некошену траву — Сахно нічого собі не пошкодила.

Перше, що побачила вона, щойно опритомніла, — це той же чотирикутний вікна, але вже темний. Натомість довгі сліпучі промені спадали сюди в садок і, перебігаючи хутко, нищпорили попід деревами і в кущах. Гальванеску, загасивши світло в кімнаті, шукав прожектором. Його постать у білій хламиді була іноді примітна, коли він обертав проміння прожектора в інший бік. Він перехилився за лутку — в одній руці з прожектором, у другій тримаючи наготові великий пістолет.

Сахно причаїлася. Загорнувшись з головою в високу траву, вона притулилася під буйними кущами порічок. Яскраві промені прожектора ледве просякали крізь густі гіллячки кущів, і Гальванеску, звичайно, не міг би її помітити, хоч би світив так до самісінького ранку. Але, безперечно, він зняв на ноги всю свою незриму челядь, і за хвилину-дві вони прийдуть сюди. Залишатися в кущах було небезпечно. Проте й звестися на ноги Сахно не наважувалася: вона була близько од вікна, і куля Гальванеску випередила б її на другому ж кроці...

Однак не можна було гаятися. Сахно вмить роздивилася і поплазувала вздовж шерехи порічкових кущів. Тихо, раз у раз спиняючися, перечекуючи і припадаючи до землі, проповзла вона метрів із п'ятнадцять. Тут дорогу перетинав їй колючий живопліт. Далі не було куди йти... Сахно безпорадно глянула назад — некліпне око прожектора, здавалося, бігло за нею назирці. Довгі, немерехтливі пасма яскравого й холодного світла перебігали верхів'ями кущів. Кілька разів промінь сковзнув через її голову, і тоді здавалося, що холодний подув вітру ворухить волосинки. Сахно спробувала розсунути цупкі гіллячки живоплоту, але вони вп'ялися гострими тернами в руки й не посунулися з місця навіть на сантиметр. Виходу не було.

Тоді, відчаївшись, Сахно виждала хвилину, коли проміння прожектора відбігло трохи набік, і враз звелася на ноги. Напружившись, вона зробила карколомний стрибок, потрапила у самісіньку гушавину гострих тернів, закусила до крові губи, щоб не крикнути, знову напружилась і, шматуючи разом з одежею власне тіло, стрибнула вдруге. Пошматована, скривавлена, ледве жива від болю, вона впала долі по той бік живоплоту саме в ту хвилю, коли спритний промінь, вернувшись, перебіг через поламану, потолочену шипшину...

На цей раз Гальванеску, очевидно, щось помітив. Кілька гучних випалів один по одному розтяли причаєну тишу ночі. Кулі різали гілля зовсім близько і орали землю за два кроки. Але Сахно й не чекала, поки вони пронижуть її тіло. Вона зірвалася на ноги — вся в синьому сяйві прожектора — під рясним дощем куль щосили побігла до рогу будинку. Там поки що вона була в безпеці.

Обігнувши лівий корпус, перебігши галявину й вибігши в квітники, вона вискочила на терасу і з неї побігла була коридором, що відмежовував лабораторії від цілого палацу. Та тут наздогнала її думка — вона беззбройна. Вертатись до своєї кімнати було вже пізно. Сахно спинилася на мить, роздивляючися, чим би себе озброїти. В цей час броньові двері широко розчинилися і з-за них з'явилася безстрасна постать навісного лакея. Він став при порозі з очевидним наміром перешкодити Сахно.

Тоді, не роздумуючи довго, Сахно вхопила важкого стільця і кинулася на ворога.

Перший удар не був добре розрахований. Бильце стільця ковзнуло по голові і плечах вартового. Чорні окуляри важко брязнули на підлогу й розсипалися чорними іскрами. За ними м'яко, як підстрелений птах, злетіла й лягла на землю чорна, кучерява перука... Перед Сахно стояла істота ще потворніша ніж це їй видавалося раніше. Голий-голісінський череп матово відсвічував синім лиском, з-під безбрового лоба зловісно гляділи дві червоні ями замість очей. Опецькувата, прозоро-червона пика, без чорних окулярів і волосся, наче сміялася своїм широким беззубим ротом і була бридкіша за все бридке, що доводилося колись бачити Сахно.

Не тямлячи себе, тільки страшно скрикнувши від жаху й огиди, Сахно розмахнулася ще раз і влучила стільцем просто в цю потворну людину...

Хаквілавіліс упав, як купа сміття, — обважнівши, з дивним тріском і шелестом.

Не гаючися, Сахно вибігла назад до головного коридора. Бігти до себе, взяти зброю і оборонятися — така була її перша думка. Але зразу ж Сахно залишила її. Хто знає, може, там чекають на неї невидимі й загадкові вороги. Лишатися в будинку було небезпечно. Швидше надвір.

Палісадник весь сяяв у яскравому світлі. Великі дугові ліхтарі-прожектори світили з горішніх вікон. Кутні вежі з тихим рипінням оберталися і мацали довгим промін-

ням у гушавині саду. На півгодини довкола було ясно як удень.

Просто через палісадник, де не можна було й сховатися, Сахно побігла до високих дерев. Туди не сягало світло прожекторів. Вона бігла щосили, але, здавалося, ціла вічність минула, поки перебігла вона цих сто метрів. Озираючись вже з гушавини дерев, вона помітила темний силует, що стояв на терасі, схилившись до столу. Це був доктор Гальванеску. Але він не халався з погонею і нерухомо стояв на місці. Сахно ще глянула, здивована з його спокою, і аж тепер роздивилася, що він нахилився над своїм апаратом і спішно щось вибиває на ньому...

Передихнувши в тіні, Сахно знову побігла. Куди? До паркана, до муру. До гаражів, де мало стояти її авто. За всяку ціну треба було перелізти через мур, сісти в машину і прохопитися крізь головну браму. Як це зробити, як перейти два мури, обплутані електричним дротом,— цього Сахно не знала. Але іншого виходу не було, і Сахно одчайдушно бігла.

До першого муру вже було недалеко — ще перебігти дві-три алеї. Але бігти навпростець чимдалі було важче: дерева густішали, і в п'ятмі Сахно раз у раз наштовхувалася на стовбури. Тоді вона звернула і побігла алеєю. Раптом вона почула якийсь звук. Наче тупотіння багатьох ніг назустріч. Вона пристала. Справді, тупотіло багато ніг: он тут, двадцять кроків, за рогом алеї. Сахно метнулася. Але було вже пізно. Вона не встигла відбігти з алеї. З-за рогу просто на неї вибіг гурт людей. Може, двадцять, може, тридцять чоловік... Гурт насунувся просто на неї і, не розступившись, проминув. Поки Сахно отямилася, люди були вже за двадцять кроків позаду. Хутко й силуети їхні пропали за деревами. Тільки тупотіли ще деякий час глухо й м'яко важкі гумові чоботи... Та тільки завмер цей тупіт, як знову з-за рогу виринув ще один гурт. На цей раз Сахно обачно поступилася і принишкла біля товстого стовбура. Другий гурт — також двадцять-тридцять чоловік — щільними лавами по чотири в ряд — пробіг так же швидко, як і перший. Це були робітники в коротких сірих робочих хламидах і великих гумових чоботах. Вони бігли, як один, притуливши зігнуті руки до грудей, наче спортсмени в марафонському бігові, рівно й розмірено відбиваючи такт своїми важкими чобітьми. В рідкому сутінку просвітів алеї могла розглянути Сахно й їхні голо-

ви. Це були голі матові черепи та одутлі, прозорі личини медуз...

Нарешті й мур. Високий, рівний, і не вгадати, де пронизано його електричним дротом.

Сахно кинулася туди-сюди. Ні драбини, ні жердини, ні мотузка. Стала, прислухалася. Парк відповів п'ятою та сторожкою, нашорошеною, повною шелестів тишею. Де-не-де на верхів'ях сріблилися відблиски прожекторів. З палацу нічого не чулося. Ця таємнича припишкіль лякала більше, ніж гомін і галас погоні. Але Сахно знала, що погоня є, що погоня мусить бути,— недарма ж стільки незвичайних людей побігло до палацу, очевидно, на виклик свого можновладного господаря. Може, погоня ця вже десь близько, ось тут, за цими деревами, нишком скрадається, щоб зненацька вдарити на втікача й вхопити його м'якими, прозорими й холодними руками?

Сахно метнулася...

Якийсь час бігла вона вздовж муру, поки з розгону вдарилася об товстений дуб, що ріс під самісіньким парканом. Стрімкий стовбур здіймався вгору і високо розкидав свої крилаті шати над гострим пругом муру. Якусь мить Сахно ще міркувала, потім обійняла стовбур руками й ногами й ползла догори. Відразу стовбуром, потім на бічні гілляки, чимраз вище, аж поки пруг муру забілів унизу під ногами тоненькою рівною смужкою. Тоді — на тонші віти, на довгу віть, що сягала на той бік від муру. На середині Сахно спинилася, обережно спустилася на руках і витяглася струною, як гімнаст на турніку перед відповідальним номером. Вона виглядала, куди зручніше стрибнути. Під ногами, на відстані кількох метрів, біліло шосе, ближче сюди — між шосе й муром — чорніла фоса. На дні її полискувало багнище. Сахно вибрала друге... Злегка розгойдавшись, затамувавши віддих, вона пустила гілку й шубовснула просто в жабурина...

Хмара бризок і зграя жаб приснули на всі боки. Ноги вгрузли в липку багнуку. По шийку стало смердючої густої рідини.

Видряпавшись з калабані, Сахно щосили припустила по шосе. Шлях цей колом оперізував малий парк — обіч мур — і ліворуч від головної брами мали бути гаражі. Це Сахно добре знала з генерального плану маєтку, що висів на стінці в кабінеті доктора Гальванеску. Бігти довелося недовго. Не далі ста метрів від головного шляху відбігав

убік меншій. Дерева розступилися, і в вічі вдарило яскраве світло. Шість чи сім великих, довгих, із скла та заліза будівель півколом вінчали кінець розлогого віадука. Через розчинені двері в яскравому світлі вилискували металеві частини десятка різних моторів. Сахно підбігла до першого і скочила до кабіни. Хвилини вистачило на те, щоб пересвідчитися, що мотор цілком справний і цілком готовий їхати.

Вивівши його на віадук, Сахно на мить стала. Її ніхто не спиняв. Навкруги було тихо й мертво. Жодної людини. Очевидно, на виклик доктора Гальванеску побігли й гаражні робітники.

Сахно увімкнула мотор. Ця тиша й безлюддя лякали її. Авто гримнуло і винесло Сахно через віадук.

Саме в цей час позаду, в одному з гаражів, раптом розітнувся розпачливий людський зойк. Потім брязнуло скло і залізо...

Сахно перевела регулятор на найбільшу швидкість.

Переплигуючи через рівчаки, заточуючись на поворотах, загрожуючи от-от перекинутися, авто вмить вибігло на головний шлях і завищало просто в глиб нічної пільми. На розі ще побачила Сахно, як хтось біг від гаражів, вимахуючи руками, гукаючи і, здається, стріляючи з револьвера. Потім постать ураз спинилася, швидко обернулася і побігла назад до гаражів.

— За машиною! — догадалася Сахно і дала повний газ.

Велетенський парк, що з його краси так милувалася Сахно, приїхавши, промайнув за дві-три хвилини.

В скаженому льоті Сахно ледве встигла вчасно спинитися перед головною брамою. Ще крок — і всією своєю силою машина була б врзалася в залізо броньових воріт.

Сахно виплигнула з машини і вбігла до варті. Там було порожньо. Марно шукала вона й двигунів чи вимикачів. Ніде не було нічогісінько, що навчило б, як відчинити браму. Брама, очевидно, відкривалася автоматично з палацу. Два мідні дроти відходили від спідніх шарнірів і зникали в пластичних ізоляційних трубках, що зникали зразу ж під землею.

Сахно вхопила лопатку, що валялася долі, і розлючено вдарила по дротах. Сильний сухий тріск із спалахом синіх іскор блискавкою розірвав тишу і темінь ночі. Лопатка випала з рук Сахно, і вона злякано заточилася... Значить, це була таки правда: потужний електрострум вартував при виході з проклятого палацу! Значить, виходу їй не було?

В тиші виразно почулося здаля напружене дудіння багатьох моторів. Воно росло й наближалося з шаленою швидкістю.

Сахно знову вхопилася за лопатку.

Вона взяла її за самісінький кінчик дерев'яного держачка і шосили вдарила в браму. Залізо лунко загуло, і з тихим рипом шарнірів половинка брами почала відхилитися... Браму беріг електрострум, але вона не мала жодних замків. Її не можна було торкнутися, але...

Сахно відштовхнула другу половинку. Залізні половинки розійшлися, і контакт був порушений. Кожна з половинок брами була не страшна...

Сахно кинулася до машини... Фар вона не світила. Темне авто вихором линуло просто вперед по дорозі, що ледве відсвічувала сивим порохом проти темного шатра неба і хмар. Ні почути, ні побачити погоні вона не могла. Погоня теж не світила вогнів. Повз мерехтіли в очах темні поля, силуети лісків, рідкі вогники селищ. Машина линула, як метеор, у вихорі та куряві.

Довго — Сахно не могла лічити час — тривали ці страшні, одчайдушні перегони. Було вже, мабуть, десь опівночі, бо з-за обрію виплигнув пізній повний місяць. У його червоній заграві спалахнув степ і виразно визначилася дорога. Їхати стало легше. Принаймні менше шансів було на те, щоб перекинутися на повороті або розбитися об придорожній камінь. Але й для погоні з'явилася чимала вигода. Вона бачила тепер втікача, і ззаду залунали часті постріли. На одному з поворотів і Сахно побачила погоню. Не далі ста метрів наздоганяла її довга перегонова машина. Ще метрів із сто за нею линув цілий загін з п'яти чи шести автомобілів і стількох же мотоциклів. В цьому місці дорога круто, майже під прямим кутом, завітала ліворуч. Сахно побачила, як мотоцикли відокремились від гурту, звернули з дороги на цілину й побігли їй навперейми. У той же час рясніше залунали постріли. Заторохотів і кулемет. Кулі, що досі линули мимо, тепер, коли авто повернуло до погоні боком, могли влучити в зручну ціль. Треба було берегтися. Сахно й собі звернула на цілину, тільки праворуч. Але зразу ж пожалкувала. Степ заріс тирсою, і хоч була вона невисока, проте плуталася в колеса і дуже гальмувала біг. Вертати було вже пізно. Обдурені мотоцикли тим часом уже виїхали знову на вторований ґрунт і були вже зовсім близько від Сахно, майже поруч із переднім перегоновим авто.

Тепер, звернувши, Сахно опинилася просто перед озером. Рівне плато степу через півгони зразу вривалося. За урвищем важко залягла олов'яна тарілка Ялпухових хвиль. До обрію, навздогін місяцеві, розтинав її роз'ятрений шрам з жовтохолодної місячної луски. Сахно ще озирнулася. Погоня звернула з дороги і гнала цілиною. Довгий спортивний автомобіль був уже не далі як за двадцять метрів. Ще кілометр — і він буде поруч...

В останній агонії смертника Сахно ще раз повернула руль — ближче до урвища. Тут не було тирси, й колеса вільніше бігли лисим вапняком. Вона глянула назад, щоб побачити, скільки метрів виграла на цьому маневрі, але... не побачила нічого. Місяць упірнув раптом за хмари, згинув місячний стовп на Ялпухові, й усе довкола поглинула чорна пільма...

У той же час автомобіль підскочив і зойкнув, як прибите цуценя. Потім пробіг ще трохи, знову підскочив і раптом залопотів у повітрі колесами. Він наче спинився, залізний тулуб наче знявся вгору й повис над землею і враз каменем полинув у безодню...

Сахно не збагнула, вона відчула. Кинула руль, відштовхнулася від педалі й махом кинулася назад через борт. Авто зірвалося з кручі...

Стрімголов падаючи кудись у чорну прірву, поруч із тілом авто, Сахно побачила ще суворі контури урвища і швидкий силует перегонного авто, що з вереском і сичанням понісся далі високим берегом.

Тверді хвилі вдарили скорчене тіло і вмить зійшлися над головою.

8

Сила падіння була така велика, що, пірнувши, Сахно не могла спинитися. Вона каменем прорізала кількадеметрову глибочінь і мало не по коліна вгрузла у мулке днище озера. Але зразу ж відштовхнулася і шалено запрацювала руками й ногами, видобуваючись на поверхню. Повітря ледве вистачало, і, виринувши, майже зомліла, Сахно довго й тяжко відсапувала.

Місяць знову світив. Позаду на десятки кілометрів стелилося озеро, спереду і з боків тісно згрудилися прибережні круті скелі. На верховині горба метушилися темні тіні автомоторів і мотоциклів.

Але замішання серед них тривало недовго. Через хви-

лину частина машин відокремилася й майнула вбік, понад берегом, туди, де зникло переднє перегонове авто. Решта рушила до урвища.

Сахно прудко попливла. Годі було сховатися серед хвиль на цій безкрайній водяній поверхні, але почуття самоохорони гнало чимдалі від берега. Спинилася Сахно тільки тоді, як з берега залунали постріли. Вона глянула туди.

Над урвищем стовпилося кілька чоловік. В променях місяця, що вже піднявся високо над обрієм, бовваніли їхні постаті. Вони були майже голі, ці люди,— в самих трусах, і Сахно бачила, як гидко просвічували їхні тіла. Окремо стояв Гальванеску. Його було добре видно,— його білий одяг чітко вирізьблювався на тлі темної кручі. Постріли вшухли.

— Здавайтеся! — гукав у рупор Гальванеску.— Здавайтеся, чи я потоплю вас, пронизавши сотнею куль!

Замість відповісті Сахно глибоко пірнула. Пропливши під водою, поки було чим дихати, вона знову виринула. Кулі сипалися, як дощ, шиплячи у хвилях і розбуркуючи застиглу поверхню тихого озера. Сахно ще раз пірнула.

З берега, в проміжках від залпу до залпу, линув з рупора голос Гальванеску.

— Здавайтеся! — оскаженіло ревів він.— Тисяча прокльонів на вашу голову! Ви вже ніколи не побачите світу!

Хоч і який вправний плавець був з Сахно, але раз у раз поринати й виринати, кидаючись у різні боки, щоб уникнути куль, було над силу. Вона почувала, як дубіє її тіло, як дерев'яніють м'язи, як у голові починає туманіти. Серце то шалено колотилося, то зовсім завмирало в болісних корчах. Вона пливла просто на широку воду, силкуючися, проте, непомітно наблизитися до скель, до берега. Там, на твердому ґрунті, вона оборонялася б, як змогла, і задарма не віддала б свого життя. Але до скель було ще далеко, а кулі сипалися рясно, чимраз ближче.

Серед погоні, однак, помітне було якесь замішання. Гальванеску вже рідше гукав свої загрози в рупор. Три машини, що поїхали повз озеро за спортивною машиною, повернулися, ведучи її на тросі. Очевидно, з перегонним авто сталася якась аварія. Сахно в цей час відпливла вже з півкілометра і не могла розглянути, що саме коїлося на березі, але була певна, що там не все гаразд. Принаймні постріли майже припинилися. Можливо, на такій відстані важко було примірятися до такої дрібної цілі, як голова, що поринала й виринала з-за хвиль, і погоня вирішила не

марнувати патронів. Користуючись з цього, Сахно круто повернула й попливла до ближчого берега,— саме туди, звідки щойно повернули передні авто.

Вона посувалася обережно, заощаджуючи останні сили й намагаючись зникнути з очей погоні. Кожного разу, як місяць виходив з-за хмари, Сахно неглибоко пірнала й відпливала під водою убік. До ближчих скель, що невеличкою косою вибігали в озеро, лишалося тепер не більше півкілометра.

Постріли з урвища зовсім припинились, і в грудях у Сахно зажевіла надія. З великими труднощами добула вона з промоклої кишені ножа й розпорола черевики. Те ж саме зробила вона і з верхньою одежею. Бумажник з документами й цінними нотатками та ніж сунула за пазуху сорочки. Тепер, в самій білизні, вона зразу відчула себе певніше й могла вже не боятися за цих півкілометра до берега.

Тим часом і погоня не гаяла часу. Сахно бачила, як з урвища, по скелях і камінні, сповзали люди до води, як вони щось майстрували — і тут вниз, над водою, і там, вгорі, на кручі. Згодом вона зрозуміла, до чого їхні готування. По майже вертикальному схилу кручі тихо поповзло до води велике авто. Його спускали на линвах. Сяритні Гальванескові слуги хотіли спустити авто до води й спробувати пустити його вузьким пляжем, що був між крутим берегом і водою. Вони хотіли здобути Сахно, відрізавши їй путь на берег.

Збагнувши це, Сахно зібрала всі сили і кинулася плисти щонайшвидше. За всяку ціну треба було добутися берега раніш, ніж авто рушить навперейми.

Проте Сахно скоро зрозуміла марність своїх зусиль. Минуло не більше як п'ять хвилин,— за цей час Сахно не осягла й чверті відстані,— а вже долинуло до неї торохкотіння мотора. Авто рушило пляжем. Воно посувалося нешвидко, перемагаючи пісок і наріння, проте й з таким ходом Сахно не могла змагатися. Ще через п'ять хвилин авто було вже за сто метрів від скель, куди простувала Сахно.

Вона була у пастці. Аж тепер відчай стиснув її нерви, мало не паралізувавши й м'язів.

Сахно спинилася. Далі плисти було ні до чого. Це означало віддати себе до рук погоні... Вона перевернулася горілиць і лягла спочити.

Тепер лишалося одне — плисти просто в широкі води.

Плисти тихо й легко, заощаджуючи сили, пильнуючи кожного удару серця. Плисти навпростець до другого берега й спробувати подолати цих двадцять кілометрів водяної пустелі... Може, над ранок трапиться якась рибальська шаланда, може, серед озера є якийсь острівець або навіть мілина. Може, хоч поплавці рибальського перемета або якась згнила дошка...

Сахно востаннє поглянула на берег. Авто було вже під самою косою. В ландо розпізнала Сахно постать Гальванеску. Він стояв на цілий зріст, увесь білий в місячному сяйві, і щось робив перед собою. Здається, вицокував на своєму нерозлучному апараті.

Тієї хвилини, як Сахно зібралася була плисти, раптом знову пролунав постріл. Один, другий... Гальванеску сів. Авто зупинилось. Потім знову рушило. І знову пролунав постріл... Майже злившись з ним в один звук, розітнувся враз короткий, але гучний випал. Це лопнула шина... Авто спинилося тепер вже остаточно. Прожогом повискакували з нього люди.

Але Сахно вразило не це. Її вразило, що вона не чує, як кулі падають у воду, що Гальванеску замість порядкувати полагодженням шини сховався за кабінку авто, що, нарешті,— за це вона могла б присягти,— перед кожним пострілом спалахує не там, у кабіні автомашини, а... начебто... тут, в тіні урвищ і скель.

У цей час постріли залунали густо. Тепер стріляли з авто і з-поза нього. Але... кулі не хлюпали в воду. Вони відповідали короткою луною, в'їдаючись у твердий вапняк урвищ.

Там хтось був. Хтось заліг у скелях. Хтось хотів прийти на поміч Сахно.

Сахно покинула ховатися. Дужими вимахами різала вона воду, щосили простуючи туди, до скель, до несподіваного спільника й оборонця. Погоня помітила її, і частина куль посиналася й сюди, назустріч Сахно. Але Сахно не зважала. Вона пірнала, кидалася вправо і вліво, але все до берега, до скель. Кожний вимах — широкий розгін вправної спортсменки — наближав її ще на два метри до берега. Сили зраджували її, але воля могутньо зринула й підкорила собі знесилені м'язи.

Добравшись до пляжу, Сахно припала до землі, відсапуючи й виглядаючи, куди ж має бігти далі. Кулі, хоч і сипали рясно, були вже не страшні для неї. Але ніхто не міг би ручитися, що погоня не вдарить урукопаш.

Треба було берегтися й поспішати. Залишивши камінь, що був їй за схованку, Сахно прожогом пустилась через пляж до урвищ. Черговий випал, власне, його відблиск, став їй за дороговказ. Та тут почувла вона вже й голос свого несподіваного оборонця.

— Сюди, швидше! — притишено гукав він. — Швидше! Бо патронам надходить кінець.

Сахно плигнула і, впавши, мало не збила з ніг таємничого рятівника.

Це був Чіпаріу.

— Чіпаріу? Ви? — остовпіла Сахно. — Але звідки ви взялися? Адже ж...

— Потім... — перебив той і тицьнув їй до рук здорового кольта. — Тут одна обойма. Остання. В моєму також тільки одна. Ви добре влучаєте?

— Рекордсмен стрілецького клубу.

— Чудово! Я гірше. Але влучати, власне, й не треба. Головне; щоб вони знали, що ми озброєні... Начувайтесь, — перебив він. — Ці сучі діти теж, мабуть, рекордсмени!

Лишатися в цій схованці ставало небезпечно. Кулі відламували цілі скиби закам'янілого вапняку, і котрась із них могла придавити.

— Біжімо! — командував Чіпаріу. — Все понад берегом. Може, наввипередки ми будемо спритніші. Яке щастя, що я розкопирсав одну шину в їхньому авто!

Вони скочили на пляж і метнулися в тінь уламків. Але в цей час з-поза уламків просто на них вибіг здоровенний гевал з загону Гальванеску. Не зважаючи на кулі, що ними зустрів його Чіпаріу, він біг далі, розгорнувши обійми, наче хотів вхопити зразу обох, як курчат.

Чіпаріу спинився і чекав. Коли гевал підбіг на два кроки, він вистрелив йому просто в груди й відскочив назад. Той навіть не похитнувся, тільки ширше змахнув руками. Чіпаріу вистрелив ще й ще раз — гевал наче ковтав своїм черевом розпечене олово куль. Він наздоганяв Чіпаріу і вже майже діставав його своїми довгими руками. Тоді Чіпаріу знову спинився і, натиснувши спуск, випустив у широкі, прозорі груди всі до одного патрони... Але руки гевала вже хапали Чіпаріу за плечі, от-от загрожуючи його розчавити. Чіпаріу щосили барабанив у широкі груди колодкою порожнього револьвера, вислизав і сюди, і туди з-під залізного зашморгу могутніх рук, але гевал

обіймав його все дужче, пригортаючи до себе, як малу дитину.

Сахно кинулася на допомогу. Залишивши вочевидь непотрібного револьвера, вона шосьи пхнула велетня обома руками в бік. Це мало сенс. Гевал втратив рівновагу й гепнув долі, потягнувши за собою й зім'ятого Чіпаріу. Та Чіпаріу ловко вислизнув з-під вайлуватого суперника й зірвався на ноги.

— Тікаймо швидше! Це якісь велетні! Ці потвори невразливі для куль!

Вони метко хильнулися в тінь урвищ і кинулися бігти. Кулі не наздоганяли їх. Якийсь час вони трошили далі вапняк шойно покинутої схованки, потім заплигали по воді і завищали вздовж берега. Погоня на якийсь час загубила втікачів з ока.

На горі, на кручі — вони чули — метушилися мотоцикли, десь осатаніло ревів у рупор Гальванеску, посилаючи на їхні голови всі прокльони й лиха землі, але це не могло їх зараз спинити. Вони бігли далі, спотикаючись і падаючи, калічачись об каміння, підтримуючи одне одного й тяжко відсапуючи.

Добрих два кілометри пробігли вони таким чином. Нарешті Сахно, знесилена, не витримала й кинулася на землю.

— Я далі не можу... — простогнала вона. — Тікайте далі самі. Може, мені пощастить схватися десь тут, серед уламків.

Чіпаріу ліг і собі. Треба було перепочити хоч кілька хвилин.

Стрілянина вщухла. Над озером панувала цілковита тиша. Тільки сполохане птаство, ширяючи в височині, оглашало околиці тривожним криком.

Чіпаріу вибрався в розвідку. Тут круча була менша, і серед уламків та рівчаків угору відбігало щось подібне до стежки. Злізши на горб, можна було бачити велике плато степу й надбережний шлях.

За п'ять хвилин Чіпаріу повернувся з утішними новинами. Над урвищем не було нікого. Очевидно, нікого не лишилося й на пляжі. Автомобілі подалися далі шляхом, в напрямку до Ізмаїла. Якщо й залишилася тут якась застава, то вона була не страшна, бо втратила сліди. Проте Чіпаріу настоював на тому, що треба ще берегтися, й пропонував не баритись. Виходити в степ на шлях було

небезпечно, а тому найкраще і далі йти під кручею, навіть плисти попід берегом, якщо не буде пляжу.

Загалом Чіпаріу пропонував такий план: добутися перевозу, на перевозі сісти в човен, а ще краще — на коней і гнати до міста. Що робити в місті,— можна вирішити в дорозі.

Так вони й зробили. До перевозу Йонеску було кілометрів із п'ять, може, близько десяти. До ранку їх можна було легко осилити. Рушили тихою ходою, озираючись, і кожної хвилини готові до оборони. Тепер уже можна було стиха й розбалакатися.

— Я анічогісінько не второпаю,— широко призналася Сахно.— Розкажіть же, на бога, як ви тут опинилися? Звідки ви взялися, живий і здоровий, і коли ви з міста?

— Як — «з міста»? І з якого міста? — так само широко здивувався й Чіпаріу.

— Ну — з міста. Я не знаю, з якого саме, але з того, де ви були.

— Коли? Чого ж я там був?

— Таж хворі.

— Хворий? Що за чортovinня! Не доберу, про що ви говорите!

— Таж вас одвозив Гальванеску до лікарні, коли ви раптом захворіли... не знаю от тільки, що це за недуга до вас причепилася?

Чіпаріу розвів руками.

— Жодна хвороба до мене не чіплялася. Я здоровий, як і п'ять день перед цим. Нікуди мене ніхто не возив, Гальванеску й у вічі не бачив з того разу, як він зустрів вас біля свого ганку... Взагалі не розумію ваших слів та й... багатьох ваших учинків. Чому ви заборонили мені до вас дзвонити телефоном? Якого, вибачте, чорта оце тікали від мене? Звичайно, про це ми будемо говорити потім, як виберемося з цієї клятої місцевості, але, даруйте мені, я не гадав, що ви здатні кинути законтрактвану вами людину напризволяще, а самі безоглядно тікати. Щось там таке сталось — це так, ви, певна річ, були схвильовані, але...

— Стривайте! Стривайте! — почала благати Сахно.— Що ви таке верзете? Що я вам забороняла, коли і де я від вас тікала?

— Заборонили мені дзвонити до вас телефоном...

— Що за нісенітниця!

— Кинули мене в гаражі, а самі нишком витягли авто й навтікача...

— Та що вам? В якому гаражі?

— Чого, нарешті, ви не хотіли мене почекаати, гнали, як ошаліли, отим старим ридваном, коли зразу ж їхав я в прекрасній спортивній машині?

— То це були ви?

— Де?

— В спортивній машині?

— А ви хіба не знали?

Справді, виникло якесь курйозне непорозуміння. Сахно й Чіпаріу замовкли й здивовано дивилися одне на одного. Потім ураз вибухли веселим реготом.

— Тихо! Ми не вдома,— обачно схопився Чіпаріу, за-туляючи собі рота й підморгуючи Сахно зробити те саме.

— Тут щось таки добре наплутано. Цей клятий дідок мастак крутити гудзики. Видно, він пустив туману не тільки мені, а й вам. Розберімося.

Коротко він розповів свою історію.

Другого ж дня, після того, як він дзвонив до Сахно, приніс йому лакей — сліпий, глухий і німий негр — записку від Сахно, де й було прохання не турбувати її телефонними балачками. Цей лакей — така чорна лискуча личина, ще й у чорних окулярах, — достеменно не давав Чіпаріу й чхнути наодинці. Увесь час він стовбичив поруч чи десь поблизу, пильнуючи кожного руху, кожного кроку. На третій день, після того як Чіпаріу жбурнув kota на мур, він навіть почав замикати його в мезоніні, що був над гаражем і правив Чіпаріу за помешкання. Чіпаріу ладний був пристукнути клятого цербера й світ за очі тікати з цього клятого маєтку. Коли оце, надвечір, чує стрілянину, далі метушню якусь, бачить заграву прожекторів і таке інше. А потім біжить хтось, придивляється — Сахно. Як побачив він, що Сахно викотила авто й, не зважаючи на його, Чіпаріу, крики, майнула прожом геть, то так обурився, що пустив услід Сахно кілька куль. Та потім збагнув, що сталося, мабуть, щось виключне, й, вибравши найкращу машину, подався навздогін. Він ледве встиг скерувати, коли Сахно зірвалася з кручі, і зразу покотив був далі, тікаючи від куль погоні. Але потім кинув машину й, скотившись з кручі сторч головою, поспішив Сахно на допомогу.

З цього переказу Сахно зрозуміла всю провокаційну

поведінку Гальванеску та всі його вчинки, яких не могла досі збагнути.

Проте все це майже нічого не дало для розгадки таємниці маєтку і його химерного господаря. Сахно, як могла, докладно розповіла Чіпаріу про свої пригоди і про всі таємниці, при яких була за свідка.

Не мудруючи довго, товариші вирішили якнайшвидше дістатися до міста й розповісти про все чуване й бачене поліційному комісарові. Що тут якийсь злочин, що наукова робота Гальванеску тільки зазнала для якоїсь злочинної діяльності — це було очевидно. Громадський обов'язок закликав допомогти владі викрити й викоренити ці таємні злочинства.

Путі надходив кінець. Водночас із першим промінням сонця побачили вони довгу косу Яллухо-Кагурлуйського перевозу. Привітно маячили над протокою гостроверхі курені Йонеску. Підійшовши ближче, вони побачили й самого Йонеску. Старий робив свій ранішній туалет. Стоячи по коліна у воді, він старанно розтирав своє могутнє тіло дрібчастим, гострим піском.

— Клятий гевал чепуриться для своєї молодиці! — зареготав Чіпаріу.— Хай мене грім поб'є, коли на цей раз я не побачу його маритати.

9

Насамперед уладнали справу з туалетом для Сахно. Один з хлопців Йонеску помчав конем за п'ять кілометрів до старшого брата, де перебувала й зараз жінка Йонеску і привіз звідти все потрібне вбрання. Поки він їздив, Сахно з Чіпаріу встигли трохи перепочити та підживитися в Йонеску.

Старий рибалка нітрохи не здивувався, зустрівши своїх недавніх знайомих у такому несподіваному вигляді. Він мовчки й спокійно вислухав оповідання про втечу, скажені перегони й щасливий порятунок. Коли ж Сахно почала було розказувати йому про всі події і пригоди в таємничому маєтку, Йонеску враз спинив її і хутко встав.

— Ти розповіла мені вже все,— твердо мовив він.— Ти розповіла, як тікала від людей, що хотіли заподіяти тобі лихо, як відважно переборла всі перешкоди, як пощастило тобі обдурити їх і цим урятуватися. Я це чув, і мені цього досить. Мій обов'язок — допомогти тобі, скільки я здатний. Якщо пам'ять не зрадила тебе, ти прига-

даеш, що свою допомогу я обіцяв тобі наперед. Але не обтяжуй мого сумління слуханням розповіді про речі, яких я не хочу знати. Мовчи, відважна чужоземко. Мовчи і не тривож мою душу. Уже багато літ, як оселився тут дідич Гальванеску, і вже не раз допомагав я таким, як ти, відважним чи нещасним. Не силою мого терпіння, не бажай мені, щоб воно урвалося і щоб душа моя на старості літ прийняла на себе великий гріх помсти...

— Хіба тобі вже доводилося допомагати втікачам од Гальванеску? — вражено запитала Сахно, не зовсім тямлячи чудну Йонескову мову.

— Не розпитуй мене! — гостро гримнув дід.— А то... терпець мені урветься, і я багато тобі розповім... Тікай звідціль і залиш думку змагатися з Гальванеску. Тобі не подужати його. Кажу — не раз з'являлися такі, як ти, і... гинули для свого життя.

— Ти бачив їх?

— Так добре, як і ти.

— Я?

— Ти.

Сахно й Чіпаріу здивовано презирнулися.

— Де й коли?

— В маєтку дідича Гальванеску...

— В ма...єт...ку Галь...ванеску? Тобто ти хочеш сказати...

— Я нічого не хочу сказати. Це ти силоуєш мене. Але однак я не скажу більше нічого. Не скажу, бо кожного разу, як за такими, як ти, необачними зачиняється брама Гальванеску, моє серце хоче розірвати груди, і я ледве стримую себе, щоб і собі не кинутися туди та не пустити червоного півня по клятій, людьми й богом проклятій землі...

Сахно вхопила діда за руку.

— Діду! Ти знаєш, що робиться там, на тій клятій землі. Ти знаєш усе. Ти мусиш це сказати. Ти все посилаєшся на свою християнську покору. Це облуда! Та й коли ти такий щирий християнин, то й християнство твоє заповідає боротися із злом. Ти повинен сказати.

— Пустити! — Йонеску висмикнув свою руку.— Я знаю якраз стільки, скільки й ти. І так само, як і ти, я більше догадуюсь, ніж знаю. Я нічого не можу тобі сказати.

— Неправда!

— Правда.

— Забудь свою покору. Згадай, що ти людина. Згадай все те лихо, якого зазнав ти тут. Не бійся!

Руки в Йонеску затремтіли. Він зігнувся й похнюпився.

— Я боюся,— тихо мовив він.— Я боюся, бо я слабший від того, на кого ти кличеш повстати. Я прожив тільки сто літ і не хочу передчасно вкорочувати собі віку.

— Облуда! Хіба ти слабший? Хіба ти один? Хіба око-лишні селища не тремтять перед ім'ям Гальванеску? Хіба ж не затаїли вони в своїх серцях стільки ж обурен-ня, як і ти?

Але Йонеску мовчав. Він похилився безсило і зовсім заховав свої думки за столітній заріст брів і сивої боро-ди. Тільки уста жували безперестанно, наче щось шепочучи нишком. Заспокоївшись, він стиха сказав:

— Може, ти й права. Йонеску старий, нерозумний і боязкий. Може, колись і він збагне твою мову. Може, мову цю колись збагнуть і всі інші, такі, як старий Йонеску. Колись вони наважаться. Колись — як спільне лихо згуртує їх і надасть їм відваги... Роби, як знаєш. Я не стриму тебе. Наважуйся. Усім, чим можу, я допоможу тобі.

Відчайвшись розбуркати старого, Сахно й Чіпаріу зібралися рушати. Вже був повний ранок і треба було поспішати. До Рені було далеченько.

Вирішили їхати до Рені, а не до Ізмаїла, бо, можливо, сам Гальванеску подався до Ізмаїла і, хто знає, може, вживає там якихось заходів. Хлопець Йонеску привів від старшого брата двох коней, і старий Йонеску віддав їх для Сахно й Чіпаріу, категорично відмовившись взяти за них грошову заставу.

— Як повернетесь, віддасте. Не зможете повернутися, пришліть через людей. Старого Йонеску знає ціла околи-ця, і ніхто не наважиться нечесно зайняти його добро,— сказав він.— Коли ж, хай милує бог, у дорозі спіткає вас лиха пригода й мені не вдасться побачити своїх коней, нехай буде це моїм внеском на ваше діло, якому я гаряче співчужаю.

Щиро попрощавшись з любим дідуганом, Сахно і Чіпа-ріу рушили. Запашний степ розкрив їм свої широкі груди й прийняв у свої теплі животворні обійми.

Від'їхавши вже ген далеко, вони озирнулися — ще вид-но було тремтливу блакить розлогих озер. На березі маячили непорушно три ледве помітні цятки. То випро-ваджував їх старий Йонеску з синами.

Коні Йонеску, як виявилось, були не дуже баскі. Тільки

над полудень проминули верхівці сине плесо Кагулу й стали перед бурхливою пінявою Дунаю. Спека знесила і коней, і їздців. Вони легко зітхнули, коли степовий сухий поступився перед блаґеньким погідним вітерцем з річної хвилі. Останні кілька кілометрів вони пробігли вчвал і досягли околиць Рені, коли виснажене спекою місто саме збиралося облягтися на обідній спочинок.

Довідавшись в кварталного поліцейського адресу поліцейської управи, вони, не перепочиваючи, рушили просто туди. Але управа, як і всі установи, була вже зачинена до вечора, поки спаде спека. Доводилося або чекати вечірньої години, або робити свої заяви в котромусь із кварталних поліцій-відділів. Порадившись, товариші вирішили чекати: справа була надто серйозна, і не можна було покладатися на малоймовірну меткість кварталного доглядача.

Така відстрочка була дуже прикра, бо не можна було баритися й кожна хвилина зволікання могла зле позначитися на дальшому розвиткові подій. Проте нічого не поробиш, доводилося гаяти час і чекати на вечірню прохолоду.

Однак Чіпаріу спала на думку дуже доречна пропозиція.

— Ми ж можемо заявити до сигуранци. Я гадаю, що ця інституція не залежить від природи й безперервно працює і вдень і вночі.

— Слушно! — погодилася й Сахно.— До того ж хто його знає, можливо, нам якраз і треба до сигуранци, а не до поліції.

Отже, так і вирішено.

Дізнаватися адреси цієї секретної установи не було потреби, бо кожнісінький громадянин Румунської держави, а значить і Чіпаріу, дуже добре знав адресу того, під ким він ходить. У Рені сигуранца містилася в непоганому особняку в затишній частині нового міста на відлюдді.

Товаришам треба було перейти якраз через ціле місто з краю в край, щоб дістатися цієї інституції. Вони почимчикували порожніми і гарячими вулицями знесилено послуного міста.

— Правду мовити,— розмірковував у дорозі Чіпаріу,— я не скажу, щоб мені дуже кортіло вшанувати своїм відвідуванням цю дорогу для кожного румуна установу.— Він хитро підкреслив слово «дорогу», натякаючи на його двозначність.— У кожному разі, я дуже радий з того, що

ми йдемо туди саме зараз, коли на вулиці нема нікого, крім заспаних поліцаїв. Принаймні мої товариші й надалі охоче тиснутимуть мені руку, а щодо поліцаїв, то, сподіваюся, вони навіть проймуться до мене пошаною, бачачи, як я сміливо відчиняю двері їхнього храму.

Сахно спинила балакучого шофера.

— Це все добре. Я сама ніколи не могла сподіватися, що потраплю до вашої «дорогої» установи в ролі претендента на її поміч. Але зараз, поки маємо ще час, нам треба порадитися й добре обміркувати, що ж, власне, будемо там говорити, на що скаржитися і чого домагатися.

— Коли так, то ми часу не маємо: вельмишановна інституція якраз за рогом, не більше як дві хвилини ходу.

Сахно спинилася.

— Тоді стривайте. Давайте десь притулимося й домоворимося.

— Єсть!

- Чіпаріу роздивився на всі боки. Навпростець через вулицю полискувала проти сонця велика вивіска невеличкої харчевні. Спека загнала туди кількох безпритульних парубків-боєринешів, які щедро заливали свою гірку самотню долю та літню спрагу терпким бессарабським вином.

Величезні порожні кухлі перед ними свідчили, що до всього довколишнього цим добродіям вже нема ніякого діла: вони були вже цілком під владою лірики й самокритицизму. Вони не могли чимсь перешкодити розмові. Товариші зайшли до харчевні.

Сівши в кутку з своїми кухлями, товариші зразу взяли до діла. Але зразу ж і побачили, що їхнє становище досить прикре. Вони не мали ніяких доказів, нічим не могли аргументувати та й, нарешті, не знали, на що саме йдуть вони скаржитися. Виходило, наче винна в усьому була саме Сахно: вона ж бо викликала гнів у господаря за порушення свого слова й обопільної умови. Таємничі події в межах володінь Гальванеску? Але ж хто посвідчить, що вони — зовсім чужі й нікому не відомі люди — не брешуть? Хто не скаже, що все це витвір їхньої — може, хворої, може, п'яної, а може, й злостивої — фантазії? А підозріння про злочинну діяльність доктора Гальванеску — відомого наукового діяча? Чим можуть вони обґрунтувати ці свої підозріння? Про який, нарешті, злочин вони говорять? Де будь-які докази, очевидні факти?

Та їх зразу ж обвинуватять у наклепі і, чого доброго, самих заарештують, побачивши в їхній заяві тільки замір на шантаж.

Такі несподівані висновки збентежили й засмутили товаришів.

— Що ж нам робити? — безпорадно зітхнув Чіпаріу. — Може, справді послати все до чорта й просто намастити п'яти салом, поки не заскочив наш шановний професор?

— Я сама так починаю думати, — малодушно підтакнула Сахно. — Нам не повірять, та й край. А як довести?

Доводити й справді не було як. Доктор Гальванеску був надто відомий і всіма поважаний дідич. Пригоди ж товаришів були такі неймовірні, що навряд чи викликали б довір'я, навіть якби йшлося про якогось менш популярного, ніж Гальванеску. Отже, їхня зневіра була безпідставна.

Проте Сахно хутко опанувала себе й відіграла занепадні настрої.

— Пусте! Ми таки підемо туди й розповімо все, що знаємо. Нехай перевірять наші свідчення. Залишити справу не можна. Навіть коли й забудемо про злочин, то хіба можна залишити все це діло? А експерименти, які я там побачила? Я не заспокоюся, поки не дізнаюся всього, поки не відкрию цієї проклятої таємниці Гальванеску.

— Коли у вас така палка допитливість до наукових експериментів Гальванеску, то, мені здається, вам не треба здійсмати гармидер.

— Це правда. Я дуже жалкую, що так сталося. Я мушу зрозуміти його наукові досягнення, видерти їх у цього скупендри і передати людству.

— Однак, коли не помиляюся, ви дали йому підписку? Присягалися мовчати?

— Так... — похнюпилася Сахно. — І дуже дурну підписку. Моїм же листом він завжди зможе спростувати всі мої свідчення.

— От бачите. Суньтеся тепер до сигуранци. Нехай навіть нам повірять і притягнуть Гальванеску до відповідальності. Він зараз же покаже вашого листа. Будьте певні, що ми тоді вийдемо з сигуранци з чорного ходу і нескоро побачимо світло сонця.

— Але ж він зшантажував мене! Мій підпис добуто нечесно.

Сахно зірвалася.

— Ні. Як ви собі хочете, а я йду. Будь-що-будь! Я цьо-

го так не залишу. Ми можемо з вами тут же розпрощатися.

— Коли так, я теж іду, — з гідністю відказав Чіпаріу. — Ви зле знаєте румунського шофера. Чіпаріу ніколи не був боягузом і ніколи не зраджував товаришів. Ходімо!

— Я зовсім не хотіла образити вас, дорогий друже, — кинулася до нього Сахно. — Пробачте. Я не те хотіла сказати...

Але тут їм перешкодили. Двері відчинилися, й до харчевні зайшло трое нових відвідувачів. Один був у звичайному одязі дрібного боєринеша, двоє інших були жандарми.

Вони просто підійшли до товаришів.

Всі присутні повставали з своїх місць, цікаво поглядаючи на прийшлих. Хазяїн харчевні поспішив випередити жандармів і швиденько тицьнув Сахно до рук рахунок.

— Прошу панство йти за мною, — тихо, але тоном, що не припускає відмови, вклонився боєринеш.

— Куди й чого? — поцікавилася Сахно.

— Я не вповноважений говорити це пані, — знову вклонився чемний боєринеш і моргнув до жандармів. Жандарми хвацько цокнули острогами й стали обабіч.

— Ви арештовуєте нас? — випросталася Сахно. — Але я мушу попередити, що я...

— Я не вповноважений розбалакувати з панією, — відкарбував агент. — Я повинен тільки відправити панство в місце, де вони зможуть балакати, скільки їм заманеться.

Сахно знизала плечима. Говорити з цим шпиком справді не було рації.

— Ходім, Чіпаріу?

— Ходімо, — зітхнув Чіпаріу. — Недарма ж я ніяк не міг собі уявити, як це я з своєї волі піду до сигуранци.

— Прошу зачекати одну хвилинку, — звернулася Сахно до агента. — Ви дозволите мені розплатитися з хазяїном?

— Будь ласка, — ввічливо схилився боєринеш.

Сахно повернулася до хазяїна, що нетерпляче тупцював круг неї, боячись, як би не пропали його гроші.

— Маєте.

Вона вийняла паку банкнотів і відрахувала потрібну суму.

— Я готова. Ходімте.

Агент попереду, Сахно й Чіпаріу посередині і позаду

двоє жандармів вийшли з харчевні. Цікаві відвідувачі мовчки провели їх до порога. Потім, коли кортеж відійшов кілька кроків, вони, незважаючи на полуденну спеку, зняли страшенний галас, очевидно сперечаючися про особи невідомих арештованих.

Сигуранца була за рогом. Жандарми проминули головний під'їзд і повели арештованих через задні двері. Чіпаріу хотів був ще мовити з цього приводу якесь дотепне слівце, але агент, враз забувши про чемність, гостро гримнув на нього й наказав мовчати.

Арештованих провели вузьким коридором до дверей, на яких було написано № 17.

— Entrez,— вклонився наостанку агент, заговоривши на цей раз чомусь французькою мовою. Він розчинив двері, штовхнув туди арештованих і зразу ж клацнув англійським замком.

Сахно й Чіпаріу сподівалися побачити себе в камері. Але це не була камера. Вони опинились у великому кабінеті. Двоє широких вікон виходили на вулицю, якою вони щойно йшли. Ген в кінці, з-за рогу, маячив ріжок великої вивіски знайомої харчевні.

З-за стола, з глибини великого крісла підвівся дебелий чорновусий офіцер.

— Прошу сідати,— гостинно вказав він на крісло перед столом.

Сахно сіла. Збирався сісти й Чіпаріу. Але офіцер враз спинив його і брутально кинув:

— Ти можеш і постояти.

Сахно обняло жаром. Вона схопилася на рівні ноги.

— У такому разі ви дозволите стояти й мені, пане офіцер?

— Чому це? — здивувався той.

— Мені здається, ми з цим громадянином прийшли сюди на рівних підставах. Я не розумію вашого ставлення до кожного з нас.

Дебелий офіцер покотив веселий і солідний сміх:

— Га-га-га! Ох; ці мені іноземці! Га-га-га! Будь ласка, будь ласка. Щоб не псувати наших із вами дружніх відносин, я згоден порушити наш етикет... Можеш сідати! — гукнув він Чіпаріу, з жонглерською вправністю міняючи свій солодко-ввічливий тон на солдафонську грубість.

— У нас, в іноземців, крім того, мають звичку до всіх незнайомих звертатися на «ви»,— зауважила Сахно, знову сідаючи в крісло.

— Га-га-га! Ну й іноземці! Га-га-га! Сідайте, чого ж ви стоїте? — вже не так брутально кинув він Чіпаріу.

Чіпаріу сів.

— Чому ми мусимо бути вдячні за наш візит до вас? — зразу заговорила Сахно, випереджуючи офіцера.

— О, пусте! Будь ласка, не хвилюйтеся. Очевидно, непорозуміння. Хвороблива далекозорість моїх людей. Вони, бачите, зразу помітили чужу тут людину і дуже здивовані з вашої зовнішності і т. ін. Ви не відмовите повідомити мене, хто ви, звідки і чого завітали в наш тихий закуток? — привітно забалакав офіцер.— Тільки й усього. Ми, бачите, південні люди, дуже цікаві. Га-га-га! Смерть кортить нам знати, хто, чого і для чого приїздить до нас.

— Я з Німеччини, співробітник берлінського університету. Приїхала сюди в наукове відрядження. А це мій шофер. Здається, з Галаца. Принаймні там я найняла його для подорожування.

— Так, так. Дуже добре. Дуже добре! От і чудово! Тепер ми знайомі. Га-га! Може, ви не відмовите сказати також, яке саме відрядження маєте сюди? Яка тобто мета вашої подорожі?

— З охотою. Але тоді дозвольте мені довше на цьому спинитися. Я просила б хвилин з кілька, щоб докладно побалакати з вами.

— Будь ласка, будь ласка!..

— Справа в тому, що ваші люди не тільки дуже далекозорі та дуже спритні, а просто напрочуд проникливі...

— Та невже? Га-га-га!

— Справді. Бо ми простували допіру нікуди інде, як саме сюди, до вас.

— Та що ви кажете? Цікаво!

— Простували сюди, щоб просити вашої помочі. Щоб довести до вашого відома про деякі досить таємничі та підозрілі факти.

— Я страшенно заінтригований! Я сповнений уваги. Я слухаю вас.

Сахно здалося, що в очах хвацького офіцера блиснув глузливий вогник. Але вона на це не зважила й провадила далі.

— Так слухайте ж. Це якраз має зв'язок і з метою моєї подорожі, що її вам так цікаво знати.

Далі Сахно коротко, але по змозі повно й образно розповіла щиро все про свій приїзд, перебування в маєтку

Гальванеску, пригоди, непорозуміння, підозріння й, нарешті, втечу. Вона не ховала нічого.

Жандарм слухав її уважно, ні разу не спинивши, не перепитавши. Він кинув сміятися. Був серйозний і зосереджений.

Коли Сахно закінчила, він ввічливо схилився і ласкаво сказав:

— Мені дуже прикро, я дуже жалкую, що вам довелося в нашій країні зазнати стількох неприємностей. Але... боюся, що в своєму... як би це сказати — запалі, розпалені цілком зрозумілою цікавістю, ви допустилися хибних висновків і прогнозів. Мені здається, ваші підозріння походять... як би це сказати — з хворобливо загостреної спостережливості. Я хочу запевнити вас, що ми — ми, румунська інтелігенція, — дуже шануємо високоповажного доктора Гальванеску. Ми не знаємо, які його експерименти. Але ми й не насмілюємося докучати йому. Ми терпляче чекаємо, поки шановний доктор скінчить свої досліді і подарує їх нашому суспільству й вітчизні. Ви перехвилювалися й піддалися омані. Гальванеску поза всякою підозрою, над усякі злочини! За це я ручуся вам словом офіцера...

Сахно розчаровано зітхнула.

— Я знала, що ви не повірите мені. Я не маю доказів. Але пройміться довір'ям до моєї щирості. Я настоюю на своїх підозріннях. До цього спонукає мене тільки почуття мого громадського обов'язку. Ви можете перевірити мене. Я пропоную себе саму в заставу за правдивість мого оповідання. Відрядіть до доктора Гальванеску ваших агентів.

— Пані, це неможливо. Доктор Гальванеску має охоронну грамоту від нашого уряду і монарха. Його особа і його володіння недоторканні для простих смертних. Навіть якби виникла потреба потрусити високошановного доктора, — а я категорично відкидаю можливість такої потреби, — то й тоді я мусив би прохати телеграфом дозволу в найвищих органів влади.

— Прохайте. Я відповідаю за це.

— Жартуєте, добродійко!

— Значить, ви мені не вірите?

— Я сказав уже: гадаю, що ви помиляєтеся.

— Я звернуся до вищих органів влади, — звелася на ноги Сахно. — Значить, ви не вірите мені і відмовляєтесь допомогти?

Жандарм теж устав і уважно задивився на свої нігті.
— Так, не вірю і відмовляю.

Сахно зробила рух іти. Чіпаріу теж устав.

— Одну хвилинку,— спинив її офіцер.— Цей громадянин,— він кивнув на Чіпаріу,— теж був у маєтку доктора Гальванеску і бачив те, що бачили ви?

— Так,— сам за себе відповів Чіпаріу.

Жандарм помовчав і далі вивчав свої нігті. Потім задивився у вікно й роздумливо мовив:

— Справа ось у чому... Ви, звичайно, помітили, що я не записував вашої заяви й усього вашого оповідання. Я навіть, коли хочете, постарався вже усе це забути... Доктор Гальванеску має від держави охоронну грамоту не тільки на його маєтності, але й на таємницю його роботи. Ні одна людина не має права знати більш за те, що він сам їй розповість... Ви, звичайно, розумієте, що наш обов'язок допомагати цьому? Словом, цього громадянина я мушу затримати. Щодо вас, то... теж тимчасово я вас затримую, поки дістану розпорядження від мого уряду.

— Ви не маєте права! — зірвалася Сахно.— Я вам не піддана.

— Через те я й кажу — тимчасово. Вашого консула буде негайно повідомлено.

— Я категорично протестую проти цього. Ні мене, ні мого шофера ви не маєте права затримувати. Він тут ні при чому — за всю справу відповідальна я. Себе ж я не дозволю арештувати, поки не подам заяви німецькому консулові, від якого маю візу, і не одержу від нього відповіді.

Жандарм повернувся до Сахно.

— Цього ви теж не можете зробити: німецький консул не повинен знати нічого з таємниць доктора Гальванеску.

Відкарбувавши це, він перехилився через стіл і хотів натиснути кнопку дзвоника. Але передумав і знову звернувся до Сахно:

— Ви дозволите мені ознайомитися з вашими документами?

— Будь ласка.

Сахно вийняла з кишені паспорт і простягла його жандармові. Жандарм узяв паспорт, і враз обличчя його змінилось — він пополотнів, тоді почервонів.

— Значить, ви? Значить, ви?..

Жандарм не докінчив. Його рука натрапила на кнопку від дзвоника. За дверима забринів короткий дзвінок.

Двері розчинилися.

— Більшовичка! — крикнув жандарм. — Держить її! Це більшовичка!

Сахно звелася. Двоє здоровенних солдафонів в ту ж мить скрутили їй руки назад. Чіпаріу відіпхнув одного з них. Але до кімнати вбігло ще кілька жандармів і кинулися на нього. В коридорі лунали хуткі кроки багатьох ніг.

— Більшовики! Комуністи! — ревів офіцер. — Арештувати їх!

Сахно шарпнулася, удар у тім'я засліпив її і оглушив.

Останнє, що бачила вона, неспритомніючи, — це як Чіпаріу висадив стільцем вікно і виплигнув на вулицю.

Завершала свистки, залунали вигуки і постріли.

10

Білий морок обступив Сахно, коли вона ворухнула важкими, закам'янілими повіками. Білий морок засліпив її, і вона знову заплющила очі. Так пролежала вона довгенько, силкуючись примусити запрацювати думку й пам'ять. Але ні думка, ні пам'ять не хотіли, неспроможні були віджитися. Тільки слух поволі призвичаювався до тиші довкола й починав уже ловити дрібні, ледве чутні звуки. Сахно напружилася і ще раз кліпнула очима. Білий морок стояв непорушно і тихо. Білий морок і білий холод. Наче сліпуча арктична природа оточувала її.

«Але ж морок не буває білий...» — несміливо блимнув перший здогад. І тоді Сахно, нарешті, очуняла.

Вона була в кімнаті. У білій-білій кімнаті. Стеля, стіни, рівне світло й, здавалося, саме повітря були однакові — прозоро-білі чи матово-білі. Долівка теж, вона була певна, мала бути тільки біла. Якби ворухнутися — можна пересвідчитися. Вона ворухнулася. Болісний стогін мимоволі розітнув їй уста. Тіло їй задубіло. Мов налиті оловом, обважніли руки, ноги. Несила було підняти їх чи пересунути.

Але на тихий її стогін прилинула відповідь. Це також був чи то стогін, чи то сміх, чи то крестання. Сахно роздивилася. На стелю, на стіни, обабіч — довкола, скільки могла побачити, не рухаючи тілом. Вона не побачила нічого. І знову застогнала, знесилена.

Відповідь прилинула знову. Це був сміх. Тихий, обережний, але радісний сміх.

Хтось був біля неї. Хтось радів з її одужання. Одужання, бо Сахно не сумнівалася вже, — це вона одужує після якоїсь важкої хвороби, що її початок не хоче повернути їй зрадлива пам'ять.

Сахно зібрала всі сили, важко ворухнула всім тілом і ще раз оглянулася довкола. Тепер вона побачила людину. Не треба було далеко й шукати, — ця людина була біля неї, зовсім близько біля приголів'я. Але вона була вся біла, така, як кімната, як світло, і Сахно відразу не розгледіла її. Людина схилилася позад її голови і тихо й радісно сміялася.

— Де я? — нарешті опанувала мову Сахно. — Що зі мною?

— О, не турбуйтеся, — прилинув ласкавий шепіт. — Ви в гарному місці, і вам зовсім добре.

Голос був наче знайомий. Десь чула вже Сахно ці лагідні нотки, цей характерний тембр.

— Але? — запитала вона ще, тільки для того, щоб почути ще раз мову й пригадати її.

— У мене, — почулося вже голосніше й чіткіше.

Сахно стрепенулася. От-от мала відживитися пам'ять. От-от...

Але чому, ще не згадавши, а вже тремтить вона з протесту і, не знати чого, зринає незрозумілий острах..

Людина схилилася ближче до лица. Сахно не довелося напружувати волю й силувати пам'ять. Вона згадала. Враз і все...

— Але чому ж? Як же це так?

Над нею схилився доктор Гальванеску...

— Ви здивовані? — нарешті прилинуло з білого мороку неприховано глузливе запитання. — Ви здивовані і... невдоволені з цього?.. Ви мовчите?

Сахно мовчала. Вона не могла нічого сказати. Вона не хотіла нічого говорити. Спогади вихором майнули через її свідомість. Все до останньої хвилини — оглушного удару по голові — вернула вражена пам'ять. Але вона не могла збагнути одного: чому вона не в тюрмі, не за ґратами, а тут, на операційному столі доктора Гальванеску?

— Чому я тут? — нарешті спитала вона, силкуючися надати мові найбільшої різкості, на яку була зараз здатна.

— Про це я вас своєчасно поінформую, будьте спокій-

ні.— Гальванеску коротко засміявся.— Але мушу вам сказати, що ви досить-таки нечемні. Я не чув від вас жодного слова подяки. А проте я справді врятував вас — від тюрми, а то й чогось гіршого.

— Тобто?

— Треба сказати, що наших жандармів ми добираємо з здорових і дужих хлопців. Це прекрасно, звичайно. Але їх зле виховано, і вони не вміють економно витрачати свого природного обдарування. Цей сиволапий солдафон трахнув вас так, що якби не нагодився тут я, то після ще одного удару довелось б везти вас просто до моргу. І так, щоб запобігти зрушенню мозку, мені довелося тримати вас чотири доби під наркозом. Вам відомий такий спосіб боротьби й профілактики проти мозкових захворювань?

— Чотири дні?!

— Атож. Сядьте. Це штовхне кров. От так. Дайте я вас підтримаю. Чудово. Ваші щоки враз почервоніли...

Сахно сіла. Кімната пішла обертом, в голові важко гупало, і під груди підкочувалася млость. Вона була б упала, та прудкий Гальванеску вчасно її підхопив.

— Нічого, нічого. Це зараз пройде. Понюхайте ось цього, а цього випийте. От так. Тепер добре? Правда ж, добре?

Замість відповіді Сахно запитала:

— Де Чіпаріу?

— Шофер? О, це спритний і здатний хлопець, з нього будуть люди... Тобто я б не сказав, щоб «люди» — ха-ха, але пуття буде. Іменно — пуття.

— Він тут?

— Не поспішайте. На все — свій час. Я хочу запропонувати вам ось цю чашку бульйону. Ви трохи підживитесь, кров ваша заграє ще дужче, зможемо побалакати ще трохи. Але — трохи.

Сахно слухняно взяла чашку з бульйоном і сьорбнула дві ложечки.

В цей час доктор Гальванеску заголив їй ліву руку й метко увіткнув під м'язи голку маленького шприца.

Сахно зразу ж відчула, як від гарячої поживної юшки та від цього впорскування певніше й дужче забилося серце, як члени її набули гнучкості та сили.

— Ну от і добре. Тепер ви можете сісти. От так — зовсім, а ноги простягніть. Добре! Через п'ять хвилин ви одержите цигарку.

— Де Чіпаріу? І чому я на волі? Чи, може,— Сахно іронічно скривилася,— ви взяли мене на поруки?

— Ха-ха! Трошки не так. Не «на поруки», а з рук у руки... Іменно — з рук у руки. Вас... мені подаровано.

— Що?

— Подаровано! Повік і безкоштовно! Як компенсацію за ті збитки, що ви їх мені завдали. І, ви знаєте, я навіть не просив. Це несподіваний презент. Полковник Чарота — надзвичайна людина! Він забув геть усе, що ви йому розповідали про... про мої... експерименти. Він, розумієте, не має права цього знати. Така воля мого уряду. Він, здається, говорив вам про охоронну грамоту? Так от. Ну й дві-три тисячі лей... подяки. Це остаточно зіпсувало йому пам'ять і... і... пошану до іноземних паспортів. До речі, я до краю здивований. Та коли б я знав, що ви підданець нашого державного сусіди...

— То не чекали б, поки мене дадуть вам, як компенсацію, а давно вже розправилися б зі мною?

— Ні. Просто не допустив би вас у мій маєток. Ви насмілилися заглянути туди, куди я вам не дозволив. І,— голос Гальванеску втратив лагідність і забринів жорстоко та гостро,— куди нікому не дозволено заглядати. Навіть полковникові Чароті. Навіть тому урядові, що видав мені охоронну грамоту. Нікому!

Він замовк і схвильовано забігав по кімнаті. Сахно стежила за ним і чекала, що скаже він. Але Гальванеску не відновлював розмови. Видно, поведінка Сахно його до краю обурювала.

— Що ж ви думаєте зі мною робити? Як помститься надо мною? Яких тортур мені хочете завдати? — зневажливо й огидливо кинула Сахно.

— Помститися? Що ви! Що мені дасть помста? Якою помстою я компенсую мої збитки? Тобто те, що ви знаєте більше, ніж хочу я. Ні! Ніякої помсти. Я просто примушу вас забути все.

— Ви вб'єте мене?

— Ні. Мені не вигідно вас убивати. Ви мені винні. За вами борг!

— Я вам винна? Який борг?

— Ви мені винні лакея. Хаквілавіліса. Ви зіпсували його!

— Я дуже жалкую, коли поранила нещасну людину. Мені дуже шкода — повірте. Перекажіть йому...

— Ха! Я бачу, ви не з метикуватих. Коли це щиро, це

добре. Але не в тому справа. Мого лакея зіпсовано. Я не можу без нього. Зіпсували його ви. Ви й мусите його заступити.

— Я?!

— Ви! До чогось іншого ви нездатні. Ні для роботи на полі, ні для роботи в заводах. Ваші м'язи,— Гальванеску зневажливо вщипнув Сахно за руку,— ваші жили, вся ваша тілесна структура тендітна. Звичайний екземпляр міського інтелігента... ще й жінки. Проте з нескладними функціями покоївки ви виправитесь.

— Але треба поспитати мене, чи дам я на це свою згоду! — спалахнула Сахно.

— Цього якраз і не треба. Я знаю, що ви не дасте своєї згоди, і тому не питаю вас.

— Негідник! Ви полонили мене і хочете зробити з мене свого раба. Але я вже втекла од вас одного разу...

— В другий раз не втечете.

— Але ви не зробите з мене своєї холуйки. На які б тортури ви мене не віддали, я нічого не зроблю з вашого наказу.

Доктор Гальванеску спинився і хитро примружився. На фізіономії його грала весела й презирлива посмішка.

— Люба моя пані! Вас ніхто й не питатиме. Затямте собі гарненько: хто побував у лабораторії добре відомого вам доктора Гальванеску, той не порядкував уже своєю персоною. Збагнули? Тут панує одна воля — воля доктора Гальванеску. І все довкола кориться їй. Хоче чи не хоче. Збагнули?

— Я збагнула одне: ви злочинець і насильник. І ви хочете зробити насильство і наді мною.

— Це ви маєте рацію. Здебільшого я насильник. Нічого не поробиш — ім'ям науки. Для науки можна йти й на злочин.

Сахно скипіла. Зухвальство й нахабність цього добродія були надмірні.

— Що ви торочите там! Яке ви маєте право замазувати очі наукою! Ви просто злочинець і бандит!

Гальванеску скорботно заплющив очі.

— Це не так. Це безпідставна лайка. Дуже шкодую, що не можу довести вам вашу помилку. Але це не так... Та згадайте самі — чи це не ви так захоплювалися з мого господарства? Чи це не вас чарувала кожна дрібниця, кожне вдосконалення? Га?

Сахно не відповіла. Це таки справді було так.

— Ви мовчите? Отож-бо й є... Але вернімося до нашої розмови. Ви маєте мені заступити зіпсованого Хаквілавіліса. Я міг би не попереджувати вас, але така вже моя звичка: я не бавлюся в піжмурки. Кожному пацієнтові я наперед кажу, до якої роботи маю його приставити. Майте на увазі, що попередній фаз відіграє неабияку роль. Ви чули щось про органічні звички, про звичні, навіть професійні рефлексивні, про м'язову пам'ять і таке інше? Це цікава наука. Не я їй батько. Але без неї мені було б зле. Всі мої експерименти будуються на цих основах. Правда, у вас майже нема м'язової пам'яті, ви більше розвивали інтелект. Хаквілавіліс мав проти вас велику перевагу: до того, як потрапити до мене, він понад двадцять років був за офіціанта. З вами буде гірше. Ви нічого, крім інтуїції та притаманних усім людям рефлексивних, не маєте... Та що ж робити! Обійдемося й так. Функції покоївки не такі складні, ваші м'язи швидко пристосуються.

В Сахно урвався терпець. Незрозуміла Гальванескова балаканина дратувала й злостила її. Разом з тим за цими незрозумілими словами, за цим жорстоким тембром голосу вона відчувала щось страшне, щось дике і проти-природне.

— Лишіть! — гукнула вона. — Мовчіть! Я не хочу і не можу вас слухати. Ви старий блазень! Кінчайте швидше, що хочете, робіть. Знущайтеся з мене, катуйте мене, але покиньте ваші дурні балачки, ваші блюзнірства. Я не розумію і не хочу їх розуміти.

Доктор Гальванеску пильно глянув на Сахно. В очах його світилося здивування й підозрілість.

— Ви справді не розумієте?

— Я не розумію нічого. Дайте мені спокій і... або розв'яжіть мені руки, ноги, або... робіть, що хочете.

— Ні. Ви таки справді нічого не розумієте! Невже? Я був кращої думки про вашу здогадливість.

— Ідіть ви під три чорти з вашими думками!

Гальванеску встав і замислено заходив по кімнаті. Потім він знову спинився.

— Однаково, — сказав він, — коли навіть правда, що ви нічого не зрозуміли, то я не можу подарувати вам волю. — Він знову став жорстокий і зухвалий. — Ви бачили все, і не заткнеш вам вашої дурної пельки. Ви — ворог, до того ж проклятий, східний, червоний ворог! До вас не може бути й жалості. До вас не може бути співчуття.

— І не треба!

— Ви мій бранець, ви мій боржник. Я стягну з вас те, що ви мені завинили.

— Стягуйте!

— Я зроблю з вас свого слугу, свою покоївку, і ви будете ретельно виконувати функцію холоуя.

— Ні!

— Ха! Будете! Вірте мені! І я дуже жалкую, що не зможете ви відчувати всю ганебність, паскудність вашого становища.

— Мерзотник!

— Бо ви будете колодою без почуттів, без волі і без думки. Бо ваше розумове життя скінчиться тієї хвилини, як ви встанете з цього операційного стола.

— О негідник! Ти хочеш зробити з мене якусь потвору?

— Бо для вас не існуватиме вже світу, природи, культури і цивілізації. Ви будете ізольовані від них на все життя. Ви будете живим трупом, мертвою плоттю. Фантомом!

— О, будь ти проклят! Ти прищепиш мені проказу? Ти зробиш з мене...

— Ха! Ви бачили все і своїм кучим розумом не можете збагнути сенсу. Яка недотепність. Яке невігластво!

Сахно рвонулася з свого ложа. Але пута міцно держали їй руки й ноги. Вони врізалися в шкіру, і, болісно зойкнувши, Сахно знову простяглася навznak. Лютя і обурення туманили їй мозок. Але вона нічого не могла вдіяти. Вона була в руках цього божевільного фантаста, злочинного і жорстокого ворога. Немічні сльози приснули їй з очей. Вона одвернулася, щоб Гальванеску не помітив цих сліз. Але тої уже їх помітив і зловтішно засміявся.

— Ви так зажурено поглядаєте у вікно, наче сподіваєтеся на несподівану звідти поміч. Даремно: ніхто не прийде вам на допомогу. До мого маєтку не може потрапити ніхто! Ніхто не може й вийти з нього. Ви були перша хоробра. Але,— Гальванеску, гротескно жалкуючи, розвів руками,— лиха доля повернула вас назад.

— Блазень! — огидливо прошепотіла Сахно.

Гальванеску весело зареготав.

— До всіх моїх талантів іще один. Я не гордю.

Сахно знову відвернулася до вікна. За широкою амбразурою кучерявилися верхів'я паркової гушавини. Правіше яснів просвіт галявини — пам'ятної галявини, що приводила до вікна колишньої кімнати Сахно. За галявиною білів проклятий мур. Ще далі зеленіли й половіли широкі

смуги ланів. Між них швидко в'юнився шлях... Єдиний путь до волі.

Гальванеску з глузливою посмішкою стежив за Сахно.

— А ви, я бачу, любите волю,— заговорив він знову, наче відгадуючи її думки.— Це непогано. Жалкую, що нічим не можу вам допомогти. А щоб ви знали... справді, на ширість, тепер же однаково, щоб ви знали, ще трохи — і були б ви вільні. Далєбі! Вас визволяли. Так, так,— дружньо підморгнув він Сахно, помітивши її зацікавлений погляд.— Ваші вірні друзі. Ваш відданий шофер...

— Чіпаріу?

— Атож, Чіпаріу. І цей древній рибалка...

— Йонеску?!

— Можливо. Ми з ним не познайомилися. Чіпаріу та Йонеску. Моторні хлопи. Спритні і меткі. З них буде пуття...

— Де вони? Що з ними? Вони визволяли мене?

— Намагалися. Але куди з голими руками! Вони підкопалися під мур, вночі, звичайно, щасливо проминули всі перешкоди й намірялися вдертися до замку через оце вікно. Ви розумієте? — з щирим здивуванням обурився Гальванеску.— Яке зухвальство! Приставили драбину й простісінько сюди. А ви на столі! Ще кілька хвилин — і вони були б забрали вас із собою. Щастя, що недотепи не догадалися перетяти дріт сигнального гонга. Я вчасно був попереджений і встиг вжити заходів.

— Де вони? — тоскно запитала Сахно.

— Де? Ви дуже цікаві. А проте які тепер можуть у мене бути від вас секрети? Однак вже ви ніколи і нікому їх не розкажете.

— Ви вбили їх?

— Ні. О ні. Це не економно. Для чого? Чіпаріу такий кремезний хлопець: біцепси, загальна структура — Аполлон! А дід — го-го, цей кому хочеш дасть сто очок наперед!

— Що з ними?

— Що? Гаразд. Будь ласка. Я можу дозволити вам побачення.

Гальванеску хутко встав і підійшов до стіни. Він намадав якогось прихованого цвяшка і натиснув його. Стіна здригнулася і розкололася вздовж надвое. Потім з легким гудінням електромеханізму повільно розсунулася.

Радість стиснула груди Сахно. Невже цьому правда? Невже вона зараз побачить Чіпаріу й діда Йонеску? Любі

товариші! Бідні! Вони віддано кинулися її рятувати й потрапили в полон до цього божевільного. Старий Йонеску! Впертий і боязкий дідусь! Як же наважився ти?

Стіна розсунулася. За нею була друга біла кімната, тільки більша і без вікон. Світло спадало з кількох великих жирандолей. Яскраві електричні промені, зіткнувшись з промінням сонця, враз пожовкли. Вони лягли мертвими тінями на два силуети вглибині.

Сахно підвелася. Вона не могла ще розглянути силуетів. Але постаті тихо рушили сюди, в першу кімнату.

Це були вони — Чіпаріу і Йонеску! Сахно впізнала контури їхніх фігур...

Вони посувалися спроквола, але напрочуд струнко і рівномірно, як солдати на муштрі. Вони важко відбивали крок і за ногою відмахували руками. Тільки голови їх були похилі і мляво куняли за кожним рухом. Вони переступили поріг кімнати і, так само не кваплячись, обійшли довкола операційного стола, довкола Сахно...

З голосним зойком затулила Сахно руками лице і відкинулася на своє ложе.

Огидні примари продефілювали перед нею. Тільки контури тіла нагадували знайомі риси Чіпаріу і Йонеску. Але це були мертві, розпливчасті риси опухлих трупів. Вони були прозорі й мляві, з лискучими черепами і в чорних непроглядних окулярах.

11

— Я обіцяв вам сигару? Будь ласка. Це найкращий сорт: з найстарішого тютюну моїх плантацій. Куріть.

Ця мова наче долинула з іншої планети. Відразу Сахно не збагнула навіть, що це до неї говорили. Але Гальванеску припросив удруге й тицьнув їй до рук цигарницю.

— Куріть.

Навмання Сахно взяла сигару й поклала її в рот. Навмання ж посмоктала, коли Гальванеску подав їй вогню. Міцний і запашний дим стверезив її і повернув їй самовідчуття. Аж тепер досяг її розуму сенс щойно побаченого. І від цього вона вдруге мало не зомліла. Але останнім зусиллям волі вона примусила себе бути спокійною.

— Така ж доля чекає й на мене? — ледве осилила вона ворухнути устами.

— Так, — відрубав Гальванеску. — Точнісінько така.

— Вони живі? — ще прошепотіла Сахно.

— Для мене — так, для себе — ні.

— Що ж це таке? — скоріше подумала, а не запитала Сахно, відчуваючи, як усе — і Гальванеску, і кімната, і стіл під нею — зривається з місця й лине кудись у просторінь щораз більшими децентричними колами. — Що ж це таке?

— Це й є мій секрет. Секрет, що на ньому держиться все моє господарство, вся моя система! Ви цікаві його знати?

Сахно не відповіла. Її свідомість гоїдалася, як човен у бурхливому морі, на буйних хвилях притомності і зомління. Чимраз швидше, чимраз нестримніше тікало все в прірву, в порожнечу.

Проте Гальванеску й не чекав її відповіді. Йому, очевидно, кортіло розбалакатися.

— Я можу його вам розповісти, — урочисто почав він. — Тепер уже однаково: ви ж нікому не зможете його відкрити. Щодо мене, то, мушу признатися, мені й самому кортить з кимсь побалакати про мою роботу. Ви можете собі уявити: мені ще нікому не доводилося докладно розповідати про мій винахід! Це так важко! Нікому не сказати й півслова! Ні похвалитися, ні спитати дружньої компетентної поради, ні просто перевірити на свіжому розумі свої міркування й погляди. Ви розумієте, як це прикро?

Сахно мало що розуміла. Мова Гальванеску майже не доходила до її свідомості. Порожнім, перестрашеним поглядом блукала Сахно довкола. Її непритомний зір шукав за жахливими примарами її товаришів. Гальванеску зрозумів цей погляд.

— Ви шукаєте ваших друзів? — поспитав він. — Не турбуйтеся. Вони вже там, — він махнув рукою до розсувної стіни, що вже знову твердо стояла на своєму місці. — Я послав їх знову до комори. Їхній вигляд надто турбує вас.

Сахно тихо і безнадійно застогнала.

— Я дивуюся з вашої нездогадливості, — вів далі Гальванеску, зручно влаштувавшись у кріслі й запаливши нову сигару. — Ви все звертаєте на якусь хворобу, якусь чудну пошесть, проказу і таке інше. Ви не могли побудувати іншої гіпотези, крім цієї дурної здогадки, що я прищеплюю людям якусь заразу, — боже, яке глупство! — для того, щоб потім експлуатувати їхню працю. Таж це був би справжній злочин! — гаряче обурився Гальванеску. — Я розумію, якби, скажімо, я збирав сюди до себе якихось

там хворих, що викинуті за борт життя, і, давши їм роботу, визискував їх. Але... фі! Це ж просто комерція! Це личить якомусь спекулянтів-фермерові. Це безперспективне глитайство! А наука ж і живе тільки з перспектив. Родиться з перспектив і прагне їх. Коли ви віддали себе науці, то, зробивши крок, мусите оступитися набік і глянути, скільки ще кроків ви можете зробити далі. Коли ваша кінцева мета буде вам отут, перед самісіньким вашим носом, то краще покиньте: ви, в кращому разі, ви знайдете нову вдосконалену голку для примуса. Науці потрібні обрії і перспективи! Так, так, колего і добродійко! Настановлення вашої роботи має йти широким віялом ідей в далекі прийдешні віки.

Гальванеску встав і шпарко забігав по хаті. Він був у захопленні. Завжди спокійний, розважливий і зовні скептичний, він метушився тепер, як молодий поет. Волосся йому розкуйовдилось, очі світилися, він моторно розмахував руками і віяв полами свого білого халата.

— Експлуатація хворих! — гукав він. — Яка нісенітниця! Яка мізерна фермерська ідея! Яке жебрацтво! Експлуатація цілого світу — скажіть ви: це варто уваги! Так. Цілого світу! Перебудова сучасної системи експлуатації на основі нових наукових здобутків. Так! Але цілого світу! Ніяк не менше!

Він раптом сів. Замок, поторкав волосся й наче трохи заспокоївся.

— От про що марить доктор Гальванеску, впоряджуючи тут, у диких приморських степах, свою маленьку фабрику, — завершив він майже сумно. Але зразу ж знову спалахнув. — Ви маєте, проте, рацію. Ви правильно розшифрували коефіцієнт моєї формули. Так, так, правильно! Мушу констатувати це. Признаюсь, це так: коефіцієнт моєї формули господарювання -- людська праця, робочі руки... Ха! Ви глузуватимете з мене? От, мовляв, дурна голова, знайшов новину, яку розумні люди відкрили ще за сотні літ перед ним. Але не поспішайте. Не поспішайте! Це так, нічого нового тут, — так би мовити, в соціальній частині моєї формули, — я не відкрив. Аж ніяк! Я беру загальновідому, і додамо — вірну, певну і точну, віками й усіма соціальними ладами перевірену — тезу. Але я роблю з неї фетиш! Бо вона варта того. Бо наука живе фетишами. Роблю з неї фетиш і переоцінюю її з погляду точної, зауважте, точної, а не абстрактної науки. Адже досі над значенням і виміром цього коефіцієнта думала тільки

одна соціологія. Далекі! Ви скажете — а техніка, а механіка, а хіба не йде індустрія до якнайбільшої механізації виробництва? Хіба не прагне всяка система виробництва зменшити вартість людської праці, зменшити участь людини в робочому процесі, щоб тим здешевити виріб? Хіба не працює зараз одна людина там, де за дідів наших витрачали свою працю десятки, сотні і тисячі робітників? Хіба, нарешті, не додумалися люди навіть до того, що почали конструювати механічного робітника? Людину з металу і гуми? Механічну ляльку, що виконує ті чи інші виробничі функції? Скільки матеріалу, запам'ятайте собі це — матеріалу, що потрібний для споживання, попсовано на цих залізних йолопів, що раз у раз псуються, страшенно неукладисті, неметкі та неотесані і до яких потрібна ціла армія доглядачів і механіків, — знову ж таки тих же робочих рук... Все це химера, все це невинні й дорогі жарти, все це верхоглядство й обмеженість! Механізація! Машинізація! А чи подумали ви, колего й добродійко, ще й над тим, що ця ваша механізація і машинізація також не мають ніяких — так, так, будемо говорити щиро — ніяких перспектив? Цивілізація йде велетенською ходою вперед і далеко позаду лишає родильні здібності бабусі землі. Надра землі виснажуються й збавляються. Вона вже не годна сама вродити стільки хліба, скільки треба плодючому ненажерливому люду. Підземні копалини — ця основа машинізації — катастрофічно зменшуються: їх грабіжницьки збавляють. За рік світове господарство споживає металів, вугілля, нафти і тому подібного в тисячу разів більше, ніж за цей же час бабуся земля встигне перетравити й спородити в своїх надрах новоформвань. А за сто, двісті, нехай тисячу років, за які споживання ще в мільйони разів зросте, черево землі буде порожнє! Вона буде безплідна, як розпутна жінка. Ми житимемо на порожньому, вилущеному горіхові. І ні механізація, ні машинізація тут не допоможе. Треба шукати нових способів для здешевлення споживних виробів, треба знайти інший, новий матеріал для цього, матеріал, якого було б на світі до біса, який — і це головне — витратившись, відновлювався б швидше, ніж усякі копалини, рослини й тому подібна сировина. Матеріал, який би коштував найдешевше і був би найпридатніший до різних виробничих процесів... Такий матеріал е!

Гальванеску захлинувся. Йому забракло повітря. Він дико кружляв запаленими очима.

— Людина! Розумієте ви — людина! Ось універсальний матеріал. Чи думали ви над тим, щоб механізувати саму людину? Самого власника отих робочих рук? Живу людину! Га? Механізувати так, щоб довести до найбільшої досконалості її робочу функцію, її здатність виконувати виробничі завдання. І щоб разом із тим вона нічого чи майже нічого не потребувала для свого споживання. Га? Що ви скажете на це?

— Нічого. Кажіть. Я мовчу.

— Так от. Людський організм сам по собі — це найдосконаліша машина. Але він, цей організм, має деякі не потрібні для виробничого процесу функції. Так, так! Людина має нахил мислити й відчувати. Жалюгідні властивості! Вони не потрібні для роботи. Вони заважають роботі. Їх треба ліквідувати! Ще людина хоче їсти і їсть занадто багато. Ні одна машина не потребує стільки опалення й мащення. Травний апарат треба перекоonstrуувати й удосконалити! А скільки лиха виникає на основі цих дурних і зайвих властивостей! Заколоти, заворушення, революції! Цього не мусить бути! Це тягне цивілізацію назад. Це також треба ліквідувати. Негайно! Поки всі ці пролетарії і трудящі всіх країн не об'єднали своїх сил проти нас!

По паузі Гальванеску заговорив спокійніше.

— Вам доводилося колись цікавитися справами переливання крові та гальванізації змертвілих м'язів? Ні? Дуже жаль! Я виточую з людини кров і лімфу. Її спорожніли жили я насичую штучною кров'ю, яку виготовляю сам. Проти відомих нашої науці інфузійних рідин, що мають властивість зберігати життя клітин, поміщених у них, моя штучна кров має той плюс, що є досконалим провідником для електричного струму. Отже, постійна циркуляція електричної течії створює динамічну гармонію, що її в колишньому організмі давала кров, і зберігає рушійну властивість окремих органів. Так звані «м'язи» пружать і функціонують. Але не так хаотично й самовільно, як це буває в нас з вами через дурні рефлексії, різні думки, настрої і «свідоме» життя. Ні, найдосконаліше, найточніше. Інтересна деталь — минула професія кладе на людину свій відбиток: звичні професійні рефлекси в'їдаються в наш організм. Коли ви були дроворубом, то й тепер ваші м'язи найкраще будуть рубати. Коли ви стояли на пароплаві біля стерна, то й тепер ви найкраще виконуватимете ці ж функції. Але незрівнянно краще й раціональніше, бо

вам ніщо не заважає з вашого «внутрішнього світу». Бо ви автомат! Ви скептично посміхаєтеся? Ви не можете зрозуміти, як же такий робітник працює без розуму, як ця порожньоголова лялька розуміє, що саме треба їй робити? А радіо? Ось мій апарат. Мій «кишеньковий» радіотелеграф. Дуже пустенька штучка, ідею вкрадено у Морзе. Ви бачите? Кожний клавіш — умовний знак, літера, тут ціла абетка — і все. Правда, просто? Але я можу переказати, що схочу. Ви неодноразово мали нагоду переконатися. Правда, винахід ще не вдосконалений. Моя людина має ще чимало хиб. Я поки що в силі порядкувати тільки найпримітивнішими функціями м'язів колишньої людини. Але винахід чимдалі вдосконалюється. Мої люди немов напівпрозорі і, треба сказати правду, досить бридкі. Тому для сторонніх мені доводиться їх підгримовувати. Я напинаю їм перуку, бридкі очі затуляю темним склом, а під шкіру впорскую звичайний кармін. Я, правда, погано розуміюся на фарбах і ніяк не доберу такої, щоб була точно така, як звичайний колір тіла. З карміну виходять якісь темношкірі. Доводиться мені рекомендувати їх то за індіців, то за негрів. Але це вже пусте. Колись на дозвіллі я доберу хорошої фарби і тоді хоч пускай моїх людей між справжніх люди... Ну от. Здається, все. Ви задоволені?

Сахно мовчала. Гальванесе теж замовк і забігав по кімнаті. Він шукав сигари. Але цигарниця була порожня. Захопившись, він скурих усі сигари. Підійшовши до радіоапарата, він вибив якогось наказу.

За хвилину двері відчинилися, й до кімнати ввійшов один з його людей. Він ніс нову цигарницю. Сахно мала змогу аж тепер добре роздивитися на цього електризованого чоловіка. Тепер, як стала відома його суть, він не виглядав уже таким бридким. Але, придивившись ближче, Сахно і на цей раз моторошно відсахнулася.

— Цього чоловіка я знаю! — прошепотіла вона.

— Що знаєте? А, так, так! Ви зустрічалися з ним під місячним сяйвом біля альтанки. Ха! Це був непоганий tête-a-tête¹, тим більше, що він, як виявляється, ваш компатріот.

— Так.

— О, я не знаю, що мусив би робити, якби не було цих ваших емігрантів. Ви собі не можете уявити, як мені, поки

¹ Побачення (один на один).

я не маю ще патента на мій винахід, важко знайти матеріал для роботи. Правда, уряд віддає мені засуджених на страту. Але тільки звичайних злодіїв. А їх не так багато. Політичних злочинців, хоч як я просив, мені не дають. Знаєте, можуть виникнути всякі непорозуміння. Їхні тіла завжди забирають родичі чи політичні товариші. Їм, бачите, потрібно ховати їх з помпою. Яка дурість! Пропадає марно така сила прекрасного матеріалу! Тільки ваші емігранти й рятують мене. Робити їм однаково нічого, ні до чого вони не здатні, роботи собі знайти не можуть. Дві-три тисячі лей авансу — і вони готові на що хочете. Вони пропивають цей аванс першої ж ночі й другого дня виїздять до мене «на роботу» та за рештою грошей... Ну, ми з вами розбалакалися. А діла в мене ще багато. Треба кінчати...

Він замовк і запорався біля столика з різними причандалами. Сахно стежила за його рухами, і в душі в неї змагалися дикий млосний страх за свою долю і звичайна цікавість живої людини.

— Професоре,— мовила вона нарешті, знесилено збираючи свої думки.— Професоре, мені здається, ви забули про одну дуже важливу річ...

— Забув? А саме? — цікаво озирнувся Гальванеску.— Кажіть. Кажіть, кажіть! Я охоче слухаю вас.

— Ви забули про один постулат: життя для людини, а не людина для життя...

— Як, як? Я не зовсім збагну вашу думку.

— Я кажу про те, що культура й цивілізація — це не примара і не фетиш. Яке ж маєте ви право забирати в люднни життя в ім'я вашої ідеї без її згоди на те? Ви забуваєте, що свої досягнення ви хочете дати людям же, а не кинути їх у безповітряні простори. Ненормальний, неправдивий і непотрібний розвиток техніки, коли він не йде на користь людині. Людина перш за все! Життя — над усе! Культура для людства. А не людство для якогось фетиша.

Божевільний професор весело зареготав.

— Невже ви гадаєте, що я такий наївний? Яка блаженна нездогадливість. Що ж ви думаєте — я оберну усіх людей на машини і автомати, а сам буду походжати серед них можновладним королем? Та я здохну з нудоти. Колего! Є ж норми розподілу людської праці, є ж норми соціальних взаємин у світовому виробничому процесі. Для того щоб постачати все потрібне, зовсім не треба

всьому людству виснажувати себе на роботі. Досить, коли працюватиме якась частка людства. Вона постачить все потрібне для інших. Ви ж чули, мабуть, про пролетаріат і буржуазію? За моїм проектом механізується тільки оцей, так званий пролетаріат, тобто робочу, рушійну силу культури. Ми з вами, тобто — вибачте — я і не збираюся механізуватися. Я і мені подібні житимемо повним життям, почуттями і різноманітними природними рефлексами, а ви постачатимете нам засоби й розкоші. І ніяких заворушень, ніяких революцій! Хіба машина здатна на революцію?

Гальванеску довго сміявся. Зауваження Сахно зовсім його розвеселили. Він весело й моторно бігав по кімнаті, збираючи своє причандалля, і навіть муркотів під ніс собі якоїсь пісеньки. Сахно понуро мовчала. Нарешті вона заговорила знову.

— Так, — озвалася вона ще, — ви — жорстокий, лихий і розумний ворог. Ви — вірний пес своїх хазяїв. Але в засліпленні вашого винаходу ви найнаївніший. Ви думаєте, багатомільйонний пролетаріат чекатиме, поки ви вихолостите його, поки ви поробите з нього дурні, автоматичні ляльки? Ви думаєте — провокацією, брехнею і допомогою вашої жандармерії ви довго будете живі? Ви думаєте — тим дурним і зацькованим селянам околишніх земель, що тремтять перед вашою особою, не урветься колись терпець? Ви думаєте — вони не прийдуть до вас з червоним півнем? Старий, заляканий Йонеску вже наважився і прийшов! Вони прийдуть усі! Пустять за димом ваші химери, заволодіють вашими маєтностями, а вас... просто повісять вас на шпилі вашого палацу.

— Досить! — Гальванеску лихо grimнув і люто визвірівся на Сахно. — Досить! Ви надто розбалакалися!

— Дурень і верхогляд! Куций геній! Ти справно готуєшся до своїх похорон! Твоя «наука» загине на гільйотині.

— Досить!

— Ти обернеш зараз мене на дурну ляльку — ти зараз дужчий. Ти обернеш, може, сотні й тисячі, але мільйони розчавлять тебе!

Сахно замовкла й відкинулася навznak. Вона знесиліла. Життя вже відійшло від неї. Тільки очі ще горіли останніми потугами життя й з непримиренною ненавистю палили ворога. Очі Гальванеску відповіли тим же...

Квапливими кроками відійшов Гальванеску в проти-лежний куток кімнати. Він одчинив скляну шафу й брязнув купою блискучих хірургічних приладь. Він узяв з дека

їх кілька — ланцетів, пінцетів та щипчиків. Окремо поклав він довгого й тонкого, порожнього всередині стилета. Потім розгорнув анестезійну маску й добув слоїк із хлороформом.

Сахно не бачила, а скоріше — відчувала це все. Млосне безсилля опанувало її ество. Непритомніючи, вона тільки ворушила кінчиками пальців, і рука її несвідомо м'яла сигарні недокурки у важкій скляній попільниці на столику поруч.

Гальванеску скінчив свої готування. Він підійшов знову до Сахно й зашморгнув ремінні паси на її ногах, міцно й нерухомо притиснувши її до стола. Потім узявся до рук...

12

Тієї хвилини, як Гальванеску схилився над лівою рукою Сахно й накинув міцного зашморга, її права рука в корчах метнулася, знялася догори і вмить упала ліворуч. Важкою, литого скла, попільницею затопила Сахно Гальванеску в тім'я...

Треба було поспішати. Удар був не сильний, і контужений міг хутко очуняти.

Знявши ремінь з лівої руки й розрізавши зашморга на ногах, Сахно обережно стала на ноги. Млость скувала їй рухи. З надмірної слабкості темніло в очах і підгиналися коліна. Майже непритомніючи шокроку, доповзла вона до хірургічного столика. Там узяла шприц і ампулку того наркозу, що його животворну силу щойно відчула вже на собі. Впорснувши наркоз, Сахно ще сіла перепочити. Тоді повернулася до Гальванеску.

Голова його була розкраяна. З великої розсіченої рани текла кров. Жовтява блідість обличчя свідчила про глибоке зомління.

Не гаючись, зв'язала Сахно йому руки й ноги, як могла, міцно. З кишені вийняла револьвер й поклала осторонь. Рану на голові промила й забинтувала. Потім, до краю знеможена, простяглася горілиць на операційному столі. Очі їй в ту ж хвилину стулилися, і важкий сон обняв знесилене й змучене тіло...

Прокинулася Сахно, коли білий день наповнив ущерть сліпучим сонячним промінням простору кімнату. Вона проспала більше як півдобы. Збудили її різкі й громохкі звуки. То Гальванеску, очевидно, давно вже опритомнівши; як скажений, качався по підлозі, не в силі звільнити-

ся від пут. Він хрипів і люто кружляв несамовитими очима.

Сахно злізла долі з свого імпровізованого ліжка. Довгий сон значно зміцнив її, але все ж таки вона була ще дуже немічна. Довелося знову вдатися до наркозу та, розігрівши, з'їсти бульйон, що лишився від учора. Аж після цього підійшла вона до Гальванеску.

Сахно послабила пута й, дарма що поранений дуже опинався, змінила йому бандаж на рані. Тоді посадовила його, прихиливши до стіни, а сама сіла навпроти в крісло. В руці тримала револьвер.

Гальванеску мовчав. Він унікав дивитися на Сахно й сидів із заплющеними очима. Тільки зрідка кліпав він своїми спухлими за ніч повіками, і тоді з-під густих брів блискав його лихий, повний ненависті погляд. Сахно теж мовчала. Йй треба було багато обдумати.

Нарешті мовчанку порушив Гальванеску.

— Вам пощастило,— прошепотів він,— але ще не зовсім. Вам треба вийти з мого маєтку, а це, як ви вже добре знаєте, не так просто. Надто тепер — після першої вашої втечі... Я пропоную вам компроміс: я відкриваю вам вільний вихід з маєтку й зобов'язуюся не переслідувати вас, а ви... ви за це даруєте мені життя. Життя і спокій! Ці авантюри мені набридли! Будь проклятий день, коли я пустив вас до своєї господи! Ваше втручання в моє життя і роботу...

Він говорив би ще, але мусив спинитися: Сахно реготала.

— Пане доктор! — безжурно заливалася вона. — Для чого такі сумні балачки? «Ви даруєте мені життя!» Фі, професоре, який-бо ви справді! Ну, хіба я схожа на вбивцю? Повірте, я дуже жалкую, що трапилось це прикре непорозуміння, і я вимушена була розвалити вам голову. Але ж ви самі винні. Ви надто поспішали вкоротити мені віку. Запевняю вас, що я оборонялася тільки для того, щоб не вмерти передчасно й могли ще зробити вам одну, як я гадаю, дуже цікаву для вас пропозицію.

Сахно помовчала й веселими очима оглянула похмуру й трохи здивовану фізіономію Гальванеску. Потім заговорила знову, вже спокійним і серйозним тоном:

— Пам'ятаєте, ви скаржилися мені, що не маєте помічника для своїх робіт? Що вам дуже потрібний помічник і, з його допомогою, ви встигли б значно більше, ніж маєте зараз. Пригадуєте? Так от. Я хочу запропонувати

вам себе. Приймаєте? Я стану вам за помічника у ваших наукових експериментах. Ви будете моїм учителем, а я обіцяю бути старанним і ретельним учнем... І забудемо цей прикрий інцидент... Згода?

Сахно замовкла й запитливо глянула на Гальванеску. Вираз її обличчя був настільки ж серйозний та діловий, як і мова. Гальванеску мовчав. Пропозиція була надто несподівана. Він недовіжливо й уважно дивився на Сахно,— здається, силкуючись зважити не так саму пропозицію, як мотиви, що могли спонукати до неї. Сахно знову заговорила:

— Ви вагаєтеся? Я бачу, ви не можете збагнути логічності цієї пропозиції після всіх попередніх подій? Йї-право, це не важко. Я цілком щиро заявляю вам, що хочу стати вашим учнем. Я прошу вас,— чуєте, прошу — прийняти мене... Правду мовити,— Сахно поглянула на свій револьвер,— я могла б настоювати більш рішуче, але саме тому, що це цілком щире моє бажання, я не хочу настоювати, а прошу. Згодні?..

— Я не розумію вас,— нарешті прошепотів Гальванеску.

— Ну от! — розчаровано сплеснула руками Сахно,— я так і знала, що ви це скажете. Ще б пак! Як же його зрозуміти таку пропозицію, як повірити в мирність моїх замірів після того, як ви хотіли мене вбити,— будемо говорити так — вбити? Але соромтеся, докторе! Ви людина науки, і обивательський спосіб мислення вам не до лиця. Невже ви нездатні повірити, що я — молодий науковий робітник — захопившись вашою науковою ідеєю, здатна забути кривди, які ви мені заподіяли й збиралися заподіяти? Я можу й далі ненавидіти вас за це, але це не заважає мені шанувати ваш геній і прагнути вашої науки. Чи ж не так?

Гальванеску мовчав. Він, либонь, роздумував. Сахно промовляла надто щиро, та й думки її, по суті, були правильні, а доводи переконливі.

— Тільки будьте щирі й об'єктивні, докторе,— знову заговорила Сахно.— Якщо, роздумуючи зараз над моєю пропозицією, ви міркуєте тільки про те, як скористатись з неї, щоб потім, в слухну годину, розправитися зі мною, то тоді краще покиньмо ці балачки і... розпрощаймося. Зважте по суті — так, наче нічого між нами не трапилось. Не думайте й про те, що коли, скажімо, ви не погодитесь, то я, безперечно, вб'ю вас. Ну?

Гальванеску мовчав. З його похмурого й зосередженого вигляду Сахно розуміла, що це не тільки штучне вдавання нерішучості, аби виграти більше шансів. Гальванеску вгався. Це було очевидно. Можливість скористати цю кондицію для самого тільки звільнення, а потім помсти, очевидно, не відіграла для нього першорядного значення. Його спиняли якісь інші міркування. Сахно починала нервувати. За всяку ціну вона повинна дістати згоду Гальванеску!

Щоб підкреслити свою перевагу і цілковиту підлеглість Гальванеску і цим спонукати його прийняти пропозицію, вона знайшла потрібним зразу ж обмежити свої кондиції.

— Звичайно, ви самі розумієте, що при всій широті моїх побажань недавній інцидент не дозволяє мені цілком звіритися на ваше слово. Щоб забезпечити себе, я мушу дещо обмежити вашу свободу на перший час. Але, звісно, тільки на перший час. Скажімо, ваш «кишеньковий радіо-телеграф» я на деякий час реквізую. Ваші майстерні цей час не працюватимуть. Потім я ізолюю вас в одній кімнаті вашого палацу, і ви дозволите мені відвідувати ваші лекції з револьвером у руках... Але все це тільки на перший час. Поки ви не переконаєтеся в широті моїх замірів, а я — в широті вашої згоди... Ну, пане доктор? Згода?

Після довгої паузи Гальванеску, нарешті, заговорив:

— Я не можу зрозуміти одного: мотивів такого впертого бажання. Даруйте мені, але я не вірю, що причиною тому тільки ваше захоплення з мого наукового винаходу й бажання його осягти. Ви маєте ще якісь міркування, і, не знаючи їх, я не знаю, що краще для мене — зразу вмерти від вашої кулі чи наперед продати вам мою таємницю, а потім...

— Хочете на повну щирість? — перебила його Сахно.

— Так!

— Гаразд. Ви, пане доктор, спотворили моїх друзів — людей, що ризували своїм життям для мого порятунку. Ви обернули Чіпаріу й Йонеску на механічних потвор. Мій обов'язок зробити все, щоб віддячити цим... людям. Словом, я мушу добитися від вас, щоб ви повернули їм нормальне життя. Це викуп за ваше власне життя. Я певна, що це можливо і ви знаєте способи відживлення ваших... потвор. Коли ж це неможливо, ми повинні винайти це.

Гальванеску блідо всміхнувся.

— Оце й усе! Значить, сама ідея винаходу вас не цікавить?

Сахно збентежилась, але за мить вона опанувала себе.

— Навчивши мене, як віджити моїх товаришів, ви відкриєте мені й цілий винахід. Так чи так, я досягну його. Оце й усе... Ну? Згода?

— І ви заберетесь геть з мого маєтку? Ви дасте мені спокій?

— Так.

— Гм. Якби я був якийсь авантюристик, не було б нічого легшого, як прийняти ваші кондиції, а потім обдурити вас. Але...

— Але?

— ...Але я не певний того, що зможу вернути до життя ваших приятелів.

— Ви не робили спроб відживлення?

— Робив. Результати не щоразу були позитивні. Це залежить не так від мене, як од препаратів суб'єктів і... просто від щасливого випадку...

— Саме?

— Мозок, серце і цілий організм зберігаються в інфузійному середовищі бездоганно і здатні цілком відродитися після повороту крові в судини. Але кров...

— Кров?

— Кров не завжди вдається зберегти. Вона хутко псується. Я її викидаю.

— Значить? — Сахно відчула, як ноги й руки холонуть їй з перестраха.— Значить?

— Це ще нічого не значить. Лишається точна формула крові. Треба знайти індивіда з точнісінько таким складом крові — вважайте, я підкреслюю — точнісінько таким складом крові, бо в даному разі, коли з організму виточено абсолютно всю кров, групового добору, як це робиться при переливанні крові, зовсім не досить. Груповий добір далеко не досконалий. Коли в організмі є бодай трохи рідної крові, доливання її за методом групового добору задовольняє, незначні відбіги від повної тотожності хутко зникають. Одногрупні дози, може, й не цілком тотожної крові, легко асимілюються і дають динамічний моноліт. Зовсім інша справа, коли в організмі не лишається й краплі рідної крові. Відживлення організму можливе тоді тільки з умовою цілковитої індивідуальної, а не групової тотожності крові. Тільки з такою умовою кліти-

нам повертаються їхні моторні й животворчі функції, організм відроджується... Але... ви мусите добре знати, як важко знайти подібну індивідуальну тотожність крові, адже навіть сама по собі кров кожного організму не є щось постійне — під впливом тих чи інших причин вона може сховилини мінятися. Проте...

— Проте?

— Проте...— Гальванеску всміхнувся ще блідіше,— перешукавши пів земної кулі або хоч третину її, можна натрапити й на абсолютну точність. У такому разі позичаєте літр «на розплід», і коли рідна кров відживить рідні клітини, цілком досить надалі крові групового донору донора.

Сахно рвучко підбігла до Гальванеску.

— Ваші спроби були вдалі, докторе?

— Поміж моїх спроб були й вдалі...

— Значить, ви згодні? Докторе, ми знайдемо потрібну нам кров! Ми перешукаємо цілу земну кулю!..

Того ж вечора підстаркуватий санфіліст поганенького галацького радіотелеграфу, вперше за багато років праці заінтригований змістом своїх радіограм, спішно вистукував короткого листа, заадресованого в шістдесят п'ять найбільших міст земної кулі.

В шістдесят п'ять різних міст світу линули короткі радіохвилі, але скрізь мали вони знайти одного адресата — інститут переливання крові.

В короткому листі були дві хімічні формули й відчайдушний заклик прийти на поміч: сповістити, чи є при інституті донори з точно таким індивідуальним складом крові...

Вже на ранок почали надходити відповіді. Десяток за десятком реєструвалися вони в картотечі контори радіотелеграфу й негайно ж, телеграфом, переказувалися в маєток відомого не тільки в околицях Галаца, а й у цілій Румунії дідича й наукового діяча, доктора Гальванеску.

Там із нервовою поспішністю розбирали ці стрічки тремтливі руки дівчини. І щоразу, після кожної нової відповіді, обидві руки безсило опускалися: відповіді були негативні чи пропонували формули з маленькою неточністю. У такому разі стурбовані очі дівчини загорялися і з надією шукали стверджуючого погляду свого патрона.

Але патрон заперечливо хитав головою, і очі ті знову меркли до другої телеграми.

Протягом дня надходили телеграми-відповіді. 59 міст

дали свої відповіді на заклик із Буджацьких степів. Тільки шестеро адресатів мовчали ще, і не можна було відгадати причин їхньої мовчанки: чи радіозаклик не потрапив на їхні антени, чи ретельні інститути старанно перевіряли паспорти своїх донорів і ще не закінчили цієї роботи.

Проте це не зменшило надії в серці Сахно — з галацької антени полинули заклики ще в півста міст усіх чотирьох материків.

Цей день для Сахно марно не проминув. З раннього ранку й до пізньої ночі вона не вставала з-за робочого стола й не виходила з лабораторії.

Гальванеску із зв'язаними руками покоївся в глибокому кріслі і, дарма що сидів у такій незручній позі, працюючись виконував роль ментора... під дулом свого власного браунінга.

Сахно — з крейдою в руці біля чорної дошки, з ланцетом біля операційного стола, з олівцем над фоліантами викладок і формул, у гумових рукавицях над пробірками — була найретельнішим із усіх відомих колись Гальванеску учнів.

Третього дня населення, а особливо поліція міста Галаца були стривожені. Відомий у місті й славетний на всі околиці лікар-хірург доктор Патрарі несподівано й таємничо зник. Десятки пацієнтів з аристократичного кола, яке обслуговував лікар Патрарі, марно прождали в прийомній свого лейб-медика до пізнього вечора. Поліцейські агенти, викликані переляканою родиною, не могли дати ради й мусили спішно протелефонувати в Бухарест, в найкраще шпигунське бюро.

Відомо було тільки одне. О восьмій годині ранку до особняка лікаря Патрарі підкотив великий приватний автомобіль. Керувала ним жінка — очевидно, молода й виправна спортсменка. Але за великими дорожніми окулярами й під довгим дорожнім плащем годі було розпізнати й запам'ятати її риси. Вона подзвонила й попросила негайно аудієнції в хірурга. Старий лакей доповів медикові, що саме в цей час докінчував свій вранішній туалет. Лікар Патрарі вийшов до жінки й мав з нею коротку розмову. Вона благала лікаря негайно сісти в авто і їхати до хворого, якому загрожує смерть. Лікар Патрарі категорично відмовився, посилаючись на ранню годину. Але жінка вийняла з сумки цілу паку асигнацій і поклала їх на стіл. Після цього лікар зразу згодився і вже через п'ять хвилин сидів у авто. Авто рушило і вмить зникло

за рогом. Більше старий лакей не міг розповісти нічого. Він тільки плакав і побивався за своїм старим паном.

Його зразу ж арештували, хоча його абсолютна невинність і була цілком очевидна. Після цього він заплакав ще дужче, присягаючися, що якби був знав, то не пустив би свого пана, а жінку-автомобілістку задушив би власними руками. Але, звичайно, нічого знати він не міг. Звідкіля, скажімо, міг би він знати, що коли авто виїхало в степ і вражений лікар Патрарі висловив своє здивування, а потім почав навіть протестувати, то невічлива жінка показала йому револьвер загальноновживаної системи браунінг і чемно запропонувала не опиратися.

Лікаря Патрарі знайшли тільки через місяць, але його важко було впізнати, бо цілий цей місяць він не голився і в нього відросла здоровенна борода. Поголитися ж він не міг через те, що цілий цей місяць сидів у ізольованій кімнаті. Таємнича жінка замкнула його там проти волі і, щедро забезпечивши харчами й питвом на цілих два роки, забула, проте (очевидно, поспішаючи), лишити й бритву.

Знайшов лікаря Патрарі агент приватного розшуку, виписаний із Бухареста. Це був кмітливий і здогадливий хлопець. Приїхавши до Галаца, він насамперед з'явився до сигуранци й розпитався про всі незвичайні події, що трапилися в околицях за останні дні. Полковник Чарота — саме той, що мав приємну розмову з Сахно й Чіпаріу, — конфіденційно повідав агентові й про події з цими людьми. Дійшлий шпиг відразу ж поставив діагноз і заявив, що він ручиться знайти лікаря Патрарі в маєтку доктора Гальванеску. Він пропонував негайно їхати туди. Але це було цілком неможливо, бо, як відомо, охоронна грамота уряду забороняла будь-кому самостійно з'являтися в заповідник Гальванеску. Отож і минув якраз місяць, поки пощастило добути з столиці відповідний дозвіл. За цей час лікар Патрарі не тільки заріс густою бородою, а ще й дуже поповнів: відсутність моціону й сила харчів зробили своє діло. Він дуже зледащів, і годі було витягти з нього бодай два розумних слова. Його колеги — психіатри, проте, висловлювали здогад, що причиною були тому не тільки лінощі, а й переляк, якого зазнав сердешний хірург. Від цього переляку його пощастило вилікувати ще тільки через місяць після того, як із покинутого пустельного маєтку Гальванеску його перевезли до Галаца. Тоді лікар Патрарі зміг повідати свою історію.

Але переказати її тут неможливо, бо його сповідь була

зразу заборонена політичною цензурою. Місцева газетка, правда, надрукувала була кілька уривків із цієї сповіді, але її сконфісковано, редактора оштрафовано, а складачів ув'язнено на десять років кожного.

Так і до сьогодні жодна людина в Румунії не знає подробиць цієї таємничої історії: причини зникнення доктора Гальванеску.

Тільки дружина лікаря Патрарі змогла довідатися про ту прикрість, яку зробив нехотя її коханий чоловік найбагатшому дідичеві та найвідомішому вченому. Обурена дружина взяла розлуку з безталанним лікарем Патрарі.

Коли ж вернутися назад і встановити точно події, що відбулися в найближчі дні після зникнення лікаря Патрарі, то можна ще розповісти таке:

Чудового ранку золотого південного літа з Рені, повз Килію й Вилково, у широкі води Чорного моря вийшов пасажирський пароплав. Його звичайний рейс був до турецьких кордонів: там передавав він пасажирів, що прямували до Туреччини чи й далі — в порт Батумі, на радянську територію. Останні, звісно, траплялися дуже рідко. Більшість пасажирів не їхали далі Туреччини або ще ближче — до болгарських портів. Як звичайно, на палубі і у каютах панувала смертельна нудота: подорожували найбільше купці, дрібні берегові спекулянти та агенти контрабандистів і заспілкованої з ними морської поліції. Лише зрідка розважав вухо безжурний гомін невибагливих іноземних туристів і місцевих урядовців у відпустці або похмурі прокльони неприкаяних і безбілетних мандрівників-емігрантів.

Цього разу випав щасливий день. На палубі зібралася весела компанія випадкових супутників. Тут було кілька туристів, двоє-трое контрабандистів, оперний співак, що закінчував своє берегове гастрольне турне, та його імпресарію, підтоптаний вже чоловічок, проте чистокровний граф із північної країни.

Компанія розважалася, як уміла, — співала, грала в шахи й розповідала нові анекдоти та свіжі відомості про останню сенсацію — таємниче зникнення відомого хірурга Патрарі з власної квартири серед білого дня. Історія вар'ювалася в карколомних подробицях і прикрашалася найвитонченішими романтичними вигадками. Найбільшою ж розвагою для компанії і центром її уваги було залицяння до єдиної на пароплаві жінки — самотньої й

прекрасної дами. Дама ця прихильно приймала ясні залицяння й стільки ж охоче відповідала на них, не віддаючи, проте, нікому з кавалерів найменшої переваги. Вона теж була заінтригована сенсаційними подіями дня і від себе розповіла кілька жахливих подробиць із пригод нещасного хірурга Патрарі. Компанія весело реготала й висловлювала свої захоплення з буйної фантазії прекрасної дами. До кінця подорожі все товариство було так зачароване своєю супутницею, що, коли їй прийшов час пересідати на турецький пароплав, усі щиро сумували й на власних плечах усі гуртом перенесли її багаж, відштовхнувши незграбних носіїв. Під час цієї процедури кавалери не пересварилися навіть між собою, бо всім знайшлася робота: прекрасна дама мала безліч речей.

Особливо помучилися галантні кавалери біля двох велетенських скринь, щонайменше по 100 кілограмів вагою кожна. Щодо розміру, то менша була ніяк не коротша за зріст шофера Чіпаріу, а більша — якраз така, як велетень Йонеску. До того ж там зберігалися якісь, очевидно, крихкі речі, бо ні трусити, ні перевертати їх догори дном прекрасна дама не дозволила.

Митні агенти приступили були до цих велетенських скринь, але з пошаною лишили їх недоторканими, побачивши з рук прекрасної дами охоронну грамоту від самого уряду. Це мали бути якісь точні технічні приладдя.

Після того засмучені кавалери покинули пароплав і, коли той рушив, довго ще махали капелюхами та пледом своїй прекрасній супутниці. Прекрасна дама відповідала їм хусткою, а потім пішла до себе в каюту спочити, де чекав на неї її вірний лакей.

Постать цього лакея мимоволі лякала всіх подорожніх своєю виключною потворністю. Він був зовсім німий, у величезних чорних окулярах, якийсь спухлий і до того ж кумедно й моторошно рухався, як заводна лялька. Веселе товариство раз у раз полохливо сахалося, тільки-но ця потвора з'являлася біля своєї господині, дарма що прекрасна дама докладно розповіла про його оригінальне й екзотичне походження з нетрів дикої Африки та зовсім незаразливу хворобу, що спотворила його зовнішність.

Проте уважний читач, який перечитав цю правдиву повість з початку до кінця, мусив впізнати в цій муштрованій потворі шановного доктора Гальванеску, як і його господину — Юлію Сахно.

ЩО БУЛО ПОТІМ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Консиліум був призначений на дев'яту вранці.

Юлія Сахно прокинулася о шостій. Дарма що набігала і натомила за клопітний день, вона лягла аж о другій уночі. Клініки, інститути, лабораторії, кабінети, лікарні, квартири лікарів — вона побачила їх учора за один день куди більше, як за всі двадцять п'ять років свого життя. Вона мало не заблудилася серед цих установ, полюючи за видатними світилами медичної науки. Коли Сахно приїздила до лікарні, світило, виявлялося, щойно виїхало до інституту. Вона кидалася навздогін, але до інституту потрапляла саме тоді, як світило вирушало до клініки. У клініці вона діставала лише повідомлення, що от-от, дві хвилини тому, світило вийшло до лабораторії. Це була немов одчайдушна передфінальна гонитва в американському пригодницькому фільмі. Нарешті, їй таки пощастило перехопити світило десь між його обідом та засіданням наукової кафедри. Вона висипала перед ним усю гору своїх листів, відношень, мандатів, записок, запрошень, посвідчень — і, втонувши в них, світило змушене було таки дати свою згоду приїхати десь між першою і першою п'ятнадцять уночі. Але це була якраз саме та година, коли ні в яким разі не могли бути інші світила. Сахно кидалася до телефонів. Телефони, як на те, псувалися. Сахно плигала в машину і мчала. Але вона встигала до лікарні саме тоді, як світило, виявляється, щойно виїхало назад до інституту. Все починалося знову, спочатку...

І от аж уночі їй пощастило звести біля телефонного

дроту трьох. Вони домовилися на п'ятнадцять хвилин — від дев'ятої до дев'ятої п'ятнадцять ранку. Це були славнозвісні професори Харловський та Трембовський і не менш відомий, дарма що молодий, доктор Івановський.

Сахно прокинулася о шостій і почала хвилюватися. А що, як світило забуде? Виїде? Захворіє? Трапиться якесь нещастя?

Професор Харловський був найпопулярніший у місті діагностик. Професор Трембовський був найвідоміший патологоанатом, оператор. Доктор Івановський був теж прекрасний хірург, що цілком віддався експериментальній науковій роботі.

Сахно похапцем поснідала і взялася прибирати кімнату до приходу лікарів. Це було конче потрібно, бо лікарям не було навіть де сісти — жодних меблів у кімнаті не було. Тільки горою накидані чемодани.

Це ж тільки передучора ввечері Сахно приїхала сюди. А здається, що минув уже цілий тиждень. Подорож, пригоди — румунський пароплав, Дунайське гирло, Буджацькі степи, фантастичний маєток бессарабського поміщика — невже все було тільки два-три дні, а здається двадцять-тридцять років життя.

Хутенько прибрала Сахно чемодани і принесла від сусідів три стільці. Чемодани вона посклала один на один і накрила ковдрою. Це було зовсім неначе стіл. Правда, ковдра до підлоги не сягала, і з-під її країв можна було бачити цілий арсенал різноколірних залізничних наліпок — німецьких, румунських, радянських.

Було п'ять хвилин після дев'ятої години. Сахно вже хотіла визирнути у вікно. Але саме тієї хвилини дзвоник у передпокої гучно задзвонив.

Доктори були точні, як і слід хірургам.

2

Лікарі роздяглися в передпокої і, не поспішаючи, ввійшли до кімнати. За ними, зразу ж, наповнивши цілу кімнату, ввійшли й нудні пахощі йодоформу, ефіру, м'яти й карболки.

Професор Харловський був чоловік великий і опасистий, з головою майже зовсім лисою і обличчям байдужим. Він був напрочуд нерухливий. Професор Трембовський був, навпаки, маленький, худорлявий, мав розкішну сиву шевелюру і обличчя нервове та жваве. Він був швидкий,

енергійний, гарячий. Доктор Івановський — високий, стрункий, спокійний і витриманий — не був схожий ні на одного з них.

— Де ж пацієнти? — запитав він, увійшовши до кімнати й охопивши оком її порожнечу.

Професор Харловський ліниво добув з кишеньки годинника і, не поспішаючи, відкрив кришку.

— Те-ек-с,— протяг він.— Майте на увазі, ми маємо тільки п'ять хвилин. Ви замовили автомобіль?

— Я знаю, будьте спокійні,— сказала йому Сахно.— Автомобіль буде точно на дев'ять п'ятнадцять. Я певна, ви звільнитесь ще раніше. Очевидно, на перший раз ви обмежитесь короточасним огляданням.

Вона хвилювалася, і голос її тремтів.

— Та ви не хвилюйтеся,— торкнув її за плече професор Трємбовський.— Де ж ваші пацієнти?

— Вони в сусідній кімнаті.

Сахно вийняла з кишені ключ і встромила його в замок. На одну, може, якусь мить вона спинилася. Вона завагалася. А може, не треба? Але це була тільки одним одна секунда. Другої секунди вона вже клацнула замком і широко розчинила двері.

— Прошу.

Затримавшись коло порога, вона пропустила поперед себе доктора Івановського, за ним пройшли професор Трємбовський і професор Харловський.

3

Ця кімната була така ж порожня, як і попередня. Принаймні ніяких меблів у ній не було. Дві довгі й вузькі скрині під вікном — це було все.

А проте це не були скрині. Підійшовши ближче, лікарі роздивилися, що то були два ліжка, два імпровізовані ліжка, споруджені, певно, із скринь і дощок. Своєю видовженою, вузькою формою вони найбільше були схожі на домовини. Доктор Івановський підійшов одразу до одного, тоді до другого з них і відкинув простирадла.

Перед очима лікарів лежали обидва пацієнти.

Вони лежали горлиць, випроставшись, витягнувши руки вдовж тулубів, під простирадлами. Вони лежали ногами до вікна, поруч, а м'яке тьмяне світло безсонячного осіннього ранку рівно, без тіней освітлювало їхні обличчя. Вони лежали з заплюшеними очима, і жодна рисочка не

мінилася в закам'янілім виразі їхніх облич. Це був або глибокий зморений сон, або цілковите виснаження після довгої й важкої хвороби.

Останнє було правдоподібніше. В здоровому сні, нехай який він буде глибокий, людина ніколи так не випростується, не витягає так рівно ніг і рук, не закидає так далеко голову. Вона розкидається вільніше. А обличчя? Нехай хоч який зморений засне чоловік, його обличчя під час сну мусить хоч трохи затеплитися і зашаріти. Воно не може бути таке жовте, синяве і непорушне.

Консиліум підійшов ближче і оточив пацієнтів. Сахно залишилася позаду. Доктор Івановський зсунув простирадла ще нижче, шукаючи руки. Треба було помацати пульси.

Обидва пацієнти були чоловіки. Один із них був ще зовсім молодий. Перед захворюванням йому було не більше як двадцять років. Це був красивий юнак південного типу. Дарма що голова йому була цілком поголена, з її синього і густого лиску можна було уявити, яка там росла буйна чорна чуприна. Другий був дід. Його обличчя було вкрите суцільною сіткою дрібних і густих зморщок. Чисто виголена голова і підборіддя сріблилися короткою сивою щетиною. Великий горбатий ніс майже пригинався кінцем до губ. Проте орлиний розмах брів, широке чоло, міцні щелепи і грубезна жилава шия виказували величезну міць і снагу чоловіка, дарма що, за всіма ознаками, було йому багато десятків літ.

Доктор Івановський, нарешті, знайшов руку юнака і взяв за плесно. Професор Харловський зробив те ж саме з рукою дідугана. Вони зробили це звично, як робили вже тисячу разів за своє лікарське життя. Лівими руками вони взяли руки пацієнтів, правими добули з кишеньок годинки і спустили очі на циферблати.

Але тієї ж секунди їхні вії зметнулися. Повіки метко підстрибнули, і очі кожного здивовано глянули в вічі колезі. Потім враз ці дві пари очей метнулися вбік і спинилися на очах Сахно.

Сахно витримала їхні погляди, не кліпнувши.

— Те-ек-с...— протяг професор Харловський і ще раз кинув оком на колегу.

— Слухайте! — нахмурився доктор Івановський, обертаючись до Сахно.— Але ж вони вже вмерли?

— Тек-с. І дуже давно! — прогугнявив професор Харловський.— Вони вже захололи.

Він сховав годинника, пустив руку і повернувся йти.

Його поміч уже не була потрібна. Тут треба було вже не лікаря, а трунаря.

Професор Трембовський підійшов ближче.

Він схопив дідову руку, яку щойно пустив його колега. Так, рука була холодна, тверда і негнучка. Пульсу в ній, певна річ, не було.

— Чорт забирай! — пробурмотів він.— Але ж вони вмерли, можливо, ще вчора? — уважно і гостро він скинув очима на Сахно. Його погляд був пронизливий і підозріливий.

Проте Сахно витримала й цей погляд. Вона вже не хвилювалася і була спокійна.

— Ви помиляєтеся, професоре,— сказала вона і зробила крок ближче.— Цьому вже близько три тижні... Я хочу сказати, вже два тижні, як вони в такому стані.

4

В кімнаті запало мовчання і зробилося тихо-тихо.

Коло мертвих завжди стоїть тиша. Вона утворюється сама собою. З пошани до померлих, з остраху перед огидною неминучістю смерті, з приниження перед непереможністю цього закону природи люди замовкають і нишкнуть. Проте професор Харловський, професор Трембовський та доктор Івановський були лікарями, хірургами. Лікарями звикли бачити смерть. Ціле своє життя вони тільки те й роблять, що борються з смертю. Пошана, острах, приниження — це не про них. Але вони добре знають закони смерті. Закони смерті і закони життя. Це закони непорушні, невідчуженні, непереможні. І от вони почули від цієї дівчини скривдження цих законів.

Троє лікарів мовчали і пильно дивилися на Сахно. Вони побачили перед собою молоду жінку, дарма що в заглибинах повік, на чолі і коло губ життя поклато вже свої знаки праці, мислей, труднощів і боротьби. Лікарями дивилися на ці знаки і пробували читати з них ціле життя цієї людини. З їхніх пронизливих поглядів можна було зрозуміти, що за пацієнта вони вважають саме її.

Проте вони були не психіатри, а хірурги. Їм тут не було чого робити. І професор Харловський, дарма що такий нерухливий на вигляд, перший зробив уже кілька кроків до дверей: Він поспішав. Автомобіль мав бути на дев'ять п'ятнадцять. На нього чекали справи, хворі, лікарі, операції.

Та коли він проходив повз Сахно, повз цю чудійку, що запросила лікарів до померлих людей, вона, ця чудійка, спинила його за руку.

— Одну хвилинку, докторе! Ви ще маєте час. Я вас дуже прошу!

Доктор Івановський залишив мертвих і наблизився до Сахно.

— Я, мабуть, не зрозумів вас, громадянко,— сказав він, силкуючись надати голосові найбільшої м'якості й задушевності.— Ви сказали...

— Я сказала, що вони в такому стані вже два тижні. Навіть більше.

— Але ж у такому стані,— згадку про два тижні доктор Івановський постарався обминути,— але в такому стані вони аж ніяк не потребують лікарської допомоги. І консилиуму, певна річ, також.

— Тек-с. І ви мусили б викликати районного лікаря, який і склав би вам акт про смерть! — сердито відрубав професор Харловський.

В цей час до них наблизився і професор Трембовський. Він потирав долоні.

— Пробачте, громадянко! — сказав він.— Але з ваших слів і взагалі з усієї вашої поведінки видно, наче ви сумніваєтеся, що цей стан є смерть? Так я вас зрозумів?

— Саме так!

— Чорт забирай! — професор чекав на таку відповідь, але все ж таки вона вразила його, коли він її почув.— Чорт забирай! Але ж для нас тут немає ніякого сумніву!

— Бо ви помиляєтеся, професоре.

— Чорт забирай!

Професор Трембовський, незаперечний авторитет і видатне медичне світило, був зовсім спантеличений поведінкою Сахно.

— І ви твердите, що цей стан триває вже два тижні?

— Так. Навіть більше.

— Чорт забирай!

Професор тер свої долоні ще дужче. Обличчя йому мінилося й сіпалося.

— Для чого ж ви запросили сюди нас, моя дитино?

— Ви мусите допомогти.

— Тек-с...— професор Харловський схилився докторові Івановському до вуха.— Цікавий випадок маніакальності, га, колего? Але я поспішаю. Пів на десяту в мене починається прийом.

Івановський не сказав нічого. Він уважно стежив за Сахно, коли вона говорила з професором Трембовським. Сахно була бліда, кінчики пальців їй тремтіли. Але загалом вона була стримана і спокійна. Професор Трембовський проти неї був значно нервовіший. Він, проте, покинув уже терти свої долоні і взяв Сахно за руку, немовби збирався шукати в неї пульс.

— В такому разі якої саме допомоги ви ждете від нас, дитино?

— Іх,— Сахно кивнула на померлих,— їх треба повернути до життя, професоре.

5

— Чорт забирай! — професор Трембовський випустив руку Сахно і закашляв. Кашляти йому зовсім не хотілося, але він кашляв довго і все шукав по кишенях носової хусточки. Нарешті він її знайшов і голосно висякався.

— Якраз дев'ять п'ятнадцять,— сказав професор Харловський.— Тек-с. Мое поважання.

— Професоре!

— Я мушу йти. За п'ятнадцять хвилин у мене починається прийом. На мене чекають пацієнти. Мое поважання!

Але Сахно ще на якусь мить притримала його за руку. Її руки почали тремтіти ще дужче. Вона дуже хвилювалася. Голос їй також трохи вібував.

— Професоре... Товариші!.. Я вас дуже прошу. Це, звичайно, так важко повірити. Але запевняю вас. Іх треба за всяку ціну оживити. Це важко. Але, запевняю вас, ви це можете. Я розповім вам. Я маю всі матеріали. Вони вмерли. Власне, вони перестали жити... Тобто я хочу сказати, що цей стан...

Сахно захвилювалася і збилася. Але на допомогу їй прийшли обставини. Під вікном раптом гучно ревноу клаксон автомашини. То під'їхала замовлена на дев'ять п'ятнадцять машина. Вона мала розвезти лікарів.

Професор Харловський звільнив свій рукав з рук Сахно і, обминувши її, пройшов через першу кімнату до передпокою. Він поспішав. На нього чекали хворі. Та взагалі йому тут нічого було робити. Він був хірург, а не психіатр. Марно загинуло стільки часу! Він був розгніваний і навіть не ховав свого незадоволення.

Сахно хутко пішла за ним. Але не до передпокою, а тільки до першої кімнати. Там вона кинулася до вікна. Вона

легко зітхнула, коли побачила, що під вікном спинилося авто і з його кабіни саме вилазить двоє людей. Один був мужчина в цивільному пальті, друга була жінка в шкурятянці військового типу.

Професор Трембовський та доктор Івановський і собі нерішуче рушили до першої кімнати. Вони були ні в сих ні в тих і досить безпомічно Perezиралися за спиною Сахно. Випадок був патологічний. Перед ними був екземпляр маніяка. Смерть, трагічна загибель двох близьких людей, мабуть, брата й батька, тяжко потрясла її психіку. Тут потрібен не консилиум, а карета з психіатричної лікарні. Але тим часом її треба якось заспокоїти. Правда, це не їхня — хірургів — справа, але все ж таки вони лікарі і люди, певна річ...

Клаксон загув удруге — голосніше і довше. Вони скосили очі на вікно і прислухалися до звуків з передпокою. Там грюкав, взуваючи калоші, розгніваний професор Харловський. Потім він стукнув палицею, сердито прокашляв і гримнув за собою дверима. Його палиця і калоші прочовгали по сходах згори вниз. Знизу вгору, йому назустріч, поспішно протупотіли дві пари невідомих ніг.

Клаксон тепер уже загув безперестанку і нетерпляче.

6

Професор Трембовський і лікар Івановський рішуче підійшли до Сахно. Треба кінчати. Їм також треба було поспішати. У професора Трембовського операція. У доктора Івановського лекція. Вони вже умовилися. Доктор Івановський заговорить пацієнтку, тим часом професор Трембовський напише записку до психіатричної і пошле її з таксі.

Проте йому не пощастило це зробити. Саме як він дістав олівця, рецептурну книжечку і збирався писати записку, двері до передпокою знову гучно грюкнули, і двоє голосів, міцних і голосних, сполохали напружену тишу квартири, заселеної мертвими, хворими і лікарями. Двоє — чоловік і жінка — простували сюди, жваво балакаючи. Вони хутко пройшли передpokій і, широко розчинивши двері, вбігли до кімнати. Саме — вбігли. Інакше не можна сказати про такий раптовий прихід, такі рвучкі рухи, гучну мову, всю їхню піднесену поведінку, таку несподівану й недоречну тут, біля двох мерців.

— О! — скрикнула жінка в шкуратянці.— Ми, мабуть, трохи спізналися? Професор Харловський мало не перекинув нас, вискочивши з дверей. Значить, консилиум уже закінчено? Ну? ну? І як діла, товаришу професор?

Професор Трембовський потер руки і здивовано випростався. Він знову був трохи шокований.

— Пробачте! — чемно й холодно похилив він голову.— Про які діла питаєте ви мене?

Дівчина у шкуратянці весело підморгнула професорові.

— Та годі, професоре! Ми чудово поінформовані!

Юнак у цивільному пальті вирішив за потрібне втрутитися. Він почервонів і соромливо вклонився професорові.

— Товаришка питається про Чіпаріу та Йонеску, професоре. Нам так не терпиться знати результати вашого консилиуму.

— Чорт забирай! Які такі Йімпаріу та Чонеску?

— Чіпаріу та Йонеску, професоре! — поправив юнак у цивільному пальті.

Професор Трембовський глянув на нього, на доктора Івановського, на Сахно, тоді знову на двох, що прийшли. Він нічогосінько не розумів. Він був збитий з пантелику. Він навіть покинув потирати долоні.

— Ви це до мене говорите? Чи, може, ви сплутали мене з ким іншим? Я — професор Трембовський, а це — мій колега, доктор Івановський. Про що ви маєте спитати професора Трембовського та доктора Івановського? Про яких Чіпаріу та Йонеску йде мова?

— Вони скоро будуть жити? — дівчина у шкуратянці була страшенно нетерпелива і навіть не дала професорові договорити до кінця.— Про це ми й питаємо. Розумієте, товаришу професор, Чіпаріу ж комсомолець! Чудовий хлоп'яга! Та якби не він, хіба б повернулася товаришка Сахно з Румунії? Так би й пропала в сигуранці. А вона ж теж комсомолка. Розумієте, товаришу професор? Ви мусите оживити його якнайшвидше. Власне, добре було б, щоб він встиг уже побувати на обласному комсомольському зльоті. Це в п'ятницю. Ви ж розумієте: для нього, що ніколи й не гадав потрапити до нас, в СРСР, це ж ціла подія в житті! Ні, товаришу професор, ви вже, будь ласка, не затримуйте його!

Професор Трембовський витер холодний піт з чола і знесилено сів на гору чемоданів з різноколірними багажними наліпками залізниць різних держав. Він був остаточно приголомшений.

Нарешті Сахно скористалася з хвилинної паузи й повернула собі втрачену ініціативу. Вона насамперед гримнула на дівчину в шкуратянці й запропонувала їй помовчати. Потім вона сказала юнакові в цивільному пальті, що вони тільки нарobili нерозберихи, бо ще нічого не з'ясовано і розмова з консилиумом щойно почалася. Після того вона повернулася до професора Трембовського і перепросила його за весь цей розгاردіаш. Аж тоді вона взялася роз'яснювати й саме непорозуміння.

Дівчина в шкуратянці, виявляється, була секретар райкому комсомолу, на прізвище Петрова. Її товариш — теж комсомолец, до того ж студент медик, один із слухачів професора Трембовського в медичному інституті. Прізвище його Коломієць. Їхня несподівана поява була якнайтісніше пов'язана з отим автомобілем, який точно на дев'ять п'ятнадцять обіцяла приготувати Сахно, щоб розвезти лікарів по закінченні консилиуму. Це авто їй дали з райкому. Петрова і Коломієць заскочили разом із ним дізнатися, яке ж буде вирішення консилиуму. Долею двох трупів у сусідній кімнаті, виявляється, вони були надзвичайно заінтересовані.

Яка, власне, може бути доля для трупів? Чотири дошки, два метри землі, букет квітів, оркестр музики, промова. Це все. Більшого не чекав для свого трупа навіть сам професор Трембовський, хоча це був би труп відомого професора, славетного вченого і геніального хірурга. Однак з поведінки нових знайомців професора Трембовського — районного секретаря Петрової та студента Коломійця — аж ніяк не можна було чекати, щоб вони вдерлися сюди для організації урочистого похорону. Заяви, щойно виголошені в сусідній кімнаті над двома трупами громадянкою, яка запросила їх сюди, тим більше одводять геть такі думки. Професор Трембовський устав з чемадатів з закордонними наліпками і рішуче потряс своєю пишною сивою шевелюрою.

— Я, звісно, дуже радий з вами познайомитися, молоді люди,— сказав він трохи роздратовано.— Але вибачте мені: або ви навмисне затягли мене сюди, щоб відірвати від діла, і нахабно морочите голову, або я взагалі ні чорта не розумію.

— Даруйте, дорогий професоре! Це вийшло так раптово. Ми зараз усе з'ясуємо! — Сахно все ще хвилювалася.

Але прихід товаришів підбадьорив її, і вона почувала себе вже значно певніше.— Справді, тут важко зразу зрозуміти. Справа надто незвичайна. Я навіть думаю, ви вже вирішили собі, що я божевільна...

— Ближче до діла,— нетерпляче перебив її професор Трембовський. Він поспішав. На нього чекала операція.— Ближче до діла. Ви запросили мене на консиліум до хворих, як казали ви. Ми зібралися і застали хворих неживими. Їхній стан для нас одразу абсолютно ясний. Ми й констатували його. Але раптом ви заявляєте, що такий стан триває вже два тижні. Потім ви заявляєте, що цей стан не є смерть. Потім ви просите нас допомогти. Потім ви інформуєте, що є у вас якісь матеріали, як цих мертвих можна повернути до життя. Чорт забирай. Але медицині такі матеріали невідомі! Потім вдираються сюди оці молоді люди і запитують мене — чи їхній мертвий товариш встигне в п'ятницю прийти на обласний комсомольський зліт? Чорт забирай, але прошу або покинути всі ці недоречні жарти, або пояснити мені і докторові Івановському, — що це все означає?!

Професор Трембовський тер долоні, патлав свою шевелюру, діставав з кишені носову хусточку і знову її ховав. Він остаточно рознервувався. Обличчя Сахно, Петрової та Коломійця свідчили, що вони не знають, куди їм дітися, так незручно їм було, що вони завдали професорові прикrostі. Нарешті Коломієць наважився торкнутися професора за рукав.

— Дорогий професоре, ми вас благаємо, даруйте. Але ж, зрозумійте, професоре, це дійсно не смерть. Ці люди живі.

— Тобто,— встряла Сахно,— їх можна оживити!

— Ви з глузду з'їхали! — скрикнув професор Трембовський.

— Ми пояснимо зараз, професоре!

— Я не потребую ваших пояснень!

— Вони живі...

— Вони мертві!

— Даруйте, професоре!

— Я не бажаю з вами сперечатися нарешті, чорт забирай! Мене покликано сюди на консиліум до хворих. Їх нема. Є померлі...

— Нехай померлі, але ж їх можна оживити...

— Я прошу припинити всі ці недоречні жарти. Дайте мені пройти.

Професор Трембовський розгнівано рушив до дверей. Сахно, Петрова і Коломієць кинулися до нього. Вони благально склали руки на грудях. Невже ж таки піде? Але їх випередив доктор Івановський. Він раптом спинив професора.

— Одну хвилинку, професоре! — сказав він. Він був такий же спокійний і витриманий, як і раніше. Професор Трембовський спинився, гнівно вичікуючи. — Одну хвилинку! Поведінка цих молодих людей не дає, мабуть, підстав думати, що все це якісь безглузді жарти. Я схильний думати, що тут якийсь прикрє, а може, й трагічне непорозуміння. Дозвольте мені повернутися з молодими людьми до їхніх неживих товаришів і з'ясувати непорозуміння. Я сподіваюся, це довго не затримає. Тільки я попрошу товаришів, — він обернувся до Сахно, — негайно роздобути авто: професора Трембовського чекає операція. — Він вийняв годинника і глянув на циферблат. — Якщо я дозволяю собі затримати на кілька хвилин початок моєї лекції в інституті, то, ви розумієте, з операцією цього не може бути.

Доктор Івановський ще не скінчив говорити, як Петрова вже зірвалася з місця.

— Де в тебе телефон?

Діставши в Сахно вказівки, вона вибігла в коридор, і через хвилину вже було чути, як за стіною вона гукала в трубку:

— Гараж! Гараж!

Тим часом доктор Івановський, Сахно й Коломієць рушили до другої кімнати. Професор Трембовський знизав плечима і спокійніше потер руки. Вибух гарячого обурення вже минув.

8

Обидва тіла лежали так само, як їх було залишено десять хвилин перед тим. Тільки вперек обличчя у молодшого з них ліг довгий і вузький сонячний промінь: надворі мряка спала, хмари розірвалися і визирнуло сонце.

Доктор Івановський підійшов і зовсім скинув простирадло з обох неживих. Тепер вони залишились голі, випростані й рівні.

Перше, що вражало при погляді на тіла, — це їхня дивовижна, незвичайна блідість, безколірність і просто-

таки прозорість. В цьому була якась надприродність. Немов вони були зовсім знекровлені. Немов уся кров з цих істот була виточена геть. Таке бліде, знекровлене, безколірне буває вимочене у воді м'ясо зарізаної курки. Така матова прозорість є в природі в нижчих організмів. Наприклад, у медуз. Якби не воскова жовтавість шкіри, ще й темної південної пігментації, то, здавалося, ці люди були б і зовсім прозорі проти світла.

Доктор Івановський торкнув пучкою опуклість лиця, грудей і живота. Ні. Ці трупи знекровлені не були. Під пучкою він звично відчував набряклість тілесного покрову. Тілесний покров, м'язи трупа з виточеною кров'ю дають не таке відчуття при пальпації.

Доктор Івановський взяв ногу і спробував її підняти. Потім опустив. Нога впала з глухим, м'яким шумом. Він узяв руку і зробив те саме. Рука впала теж без твердого стуку. Але дивно було, власне, й не це. Дивно було те, що ногу чи руку можна було підвести легко. Тіло не чинило іншого опору, крім опору ваги цих частин тіла. Твердого, смертного одубіння трупа не було. Кожну кінцівку можна було повертати майже так само, як і в живої людини. Значить, це не був труп?

Доктор Івановський узяв руку і спробував її зігнути. Рука зігнулася. Він її опустив. Вона розігнулася й упала. Це не була каталенсія.

Летаргія?

Гіпноз?

Доктор Івановський ще раз помацав пульс на руці, на скроні, в паху. Ніякого пульсу, певна річ, не було. Він нахилився до рота, потис огруддя, зробив інші маніпуляції, щоб стимулювати дихання. Ніякого дихання теж не було. Доктор Івановський на мить принав стетоскопом до грудей. Ні! Це був труп!

Але ж — дивна еластичність?

Труп за кілька годин дубіє і втрачає будь-яку еластичність. Потім він починає розкладатися й розпадатися. За два тижні труп може розм'якнутися, але він не стане еластичний. За два тижні процес розкладу мав би дійти стадії гниття. Але ж — тіло ціле, міцне, набрякле. Якби воно не було таке холодне, можна було б перевірити, що воно живе.

Бальзамування?

Нехай. Уявімо, що це випадок якогось досконалого способу бальзамування. Можливо, навіть — самобальза-

мування в результаті якихось хімічних процесів у середині організму або в тому середовищі, в якому довгий час перебував труп. Наука знає чимало подібних випадків. Нехай так. Припустімо. Але ж у такому разі труп мав би бути твердий, закам'янілий і сухий, як мумія. Звідки ця дивовижна жива еластичність?

Доктор Івановський взяв руку трупа і підніс її проти сонця. Просвіт сонячного променя крізь шкіру і тіло під нігтями та між пальців не дав жодного забарвлення — ні червоного, ні рожевого, ані навіть синього. Це було надприродно. Чи кров змінила свій колір?

Справді, тіло не було подібне ні до живої людини, ні до щойно померлої, ані до давнього трупа...

Що ж це було?

Доктор Івановський звів очі і подивився на професора Трембовського. Професор Трембовський кілька хвилин перед тим також увійшов до кімнати. Йому нудно було самому дожидатися автомобіля в порожній кімнаті. Він увійшов і, поки доктор Івановський оглядав труп молодшої людини, він узявся оглядати труп старшої. Він відчув на собі погляд доктора Івановського і теж звів очі.

Їхні очі зустрілися.

Так, схрестивши погляди, вони мовчали кілька довгих, нескінченних, як вічність, секунд.

Сахно, Петрова і Коломієць стояли довкола, витягшись до них, насторожившись і завмерши так тихо, ніби їх тут зовсім і не було.

— Чорт забирай...— тихо і повільно прошепотів нарешті професор Трембовський, знову опустивши очі на тіло.

9

В цей час під вікном знову загув клаксон. То під'їхала друга машина, викликана Петровою з гаража.

Професор Трембовський кинув руку трупа, яку він тримав, і вхопився за годинник.

— За чверть десята! Чорт забирай!

Професор спізвився на операцію.

Не мовивши й слова, він зірвався й попростував до дверей. Його шевелюра маяла по вітру, він енергійно потирив свої долоні. Він поспішав. Його затримано тут, а там чекали відповідальні операції. Треба вирізати нирку, зробити резекцію шлунка, ліквідувати пахову гилу, і, якщо він встигне, то добре було б різнути два-три апен-

дичити. Особливо це треба було б зробити тій жінці, що її привезено вчора вранці. Професор Трембовський страшенно поспішав. Проте він раптом спинився на дверях і обернувся зненацька так, що Сахно, йшовши позад нього, мало не наступила йому на ноги.

— Слухайте! — спинив її професор Трембовський.— Я буду в інституті до пів на першу. Гадаю, що до дванадцятої ви встигнете приставити туди обидва ...м-м-м... трупи? Це треба зробити сьогодні ж. Будь ласка, не запізнуйтеся. Я зроблю відповідне розпорядження.

Сахно радісно зашарілася й схопила професора за руку.

— Значить, професоре, ви берете на себе...

— Стривайте! — професор Трембовський сердито спинив її.— Я ще не скінчив. О восьмій увечері я чекаю вас в інституті. Будь ласка, будьте точні, я матиму вільного часу тільки півгодини. Приготуйте всі, які ви маєте зробити мені, інформації. До побачення.

Професор схопив пальто, капелюх і кинувся до дверей. Але тут його наздогнала Петрова.

— Товаришу професор! Значить, ви оживите нам Чіпаріу і того діда також? Ах, це так надзвичайно!

Професор Трембовський аж підскочив на місці і загубив капелюх. Обличчя почервоніло, і очі налилися кров'ю.

— Я просив приставити мені до інституту ці два трупи! — він пильно наголосив слово «трупи». — Трупи! Трупи, чорт забирай! Ви, здається, це добре чули!

Після того він скотився із сходів на вулицю і з розгону плигнув у авто.

— Головний інститут експериментальної хірургії! — гукнув він.

Авто загуркотіло, зірвалося з місця. Сахно і Петрова, вискочивши на вулицю, побачили вже тільки виблиск сонячного проміння в задньому вікні. Вони поглянули одна на одну і радісно засміялися. Діло зроблено! За діло взявся сам професор Трембовський!

— Як ти думаєш, — запитала Петрова.— Він встигне на п'ятницю?

— Дурило! Ото далася тобі та п'ятниця! Ще невідомо, чи це взагалі можливо! А вона з своєю п'ятницею.

— Але ж ти розумієш, якщо він встигне на п'ятницю...

— Та покинь. До п'ятниці тільки п'ять днів. Це й грипом не встигнеш перехворіти. Не те що...

— А того, третього, ти йому показала?

— Отож-то й горе, що ні.

— То ти не показала?

— Ні. Ми зараз покажемо цьому докторові. Він ще залишився.

— Я думала, ти саме з нього й почала.

— Коли ж я могла встигнути?

Вони повернулися до кімнати. Доктор Івановський і Коломієць стояли над тілами, жваво розмовляючи. Коломієць щось переконливо доводив, доктор Івановський недовірливо розводив руками і знизував плечима. Він сумнівався, він не йняв віри словам запального студента.

Коломієць кинувся назустріч Сахно.

— Слухай, так ти, виявляється, ще не показала консилиумові найголовнішого? Я думав, вони його вже бачили. Професор поїхав. Такий жаль! Треба показати швидше!

Доктор Івановський стояв осторонь і, поливаючи руки одеколоном з кишенькового флакона, посміхався трохи іронічно. Мабуть, інформації студента Коломієця не будили в ньому особливого довір'я. Він навіть не поставився до них серйозно. Він вважав їх за жарт.

— Чуєш? — Коломієць хвилювався і сіпав Сахно за рукав. — Доктор Івановський гадає, що я брешу!

Сахно серйозно подивилася на доктора Івановського.

— Ні, докторе, це правда. Зараз ви пересвідчитесь самі. Який жаль, що професор Трембовський мусив покинути нас так рантowo.

10

Сахно підійшла до вікна. Там, на лутці, стояв невеличкий плоский чемоданчик. То була, мабуть, маленька друкарська машинка. Сахно, присунувши чемоданчик до себе, потисла заціпку і відкинула покришку.

Це справді було щось подібне до друкарської машинки, але це була не вона. Правда, як і в друкарській машинці, тут була клавіатура, але клавішів було трохи більше, і вони були менші від клавішів друкарської машинки. Проте тільки клавіатурою й була подібна ця машинка до друкарської. Ні рычажків з літерами, ні катушок із стрічкою, ані валика для паперу в машинці не було. Увесь механізм машинки був закритий чорним жерстяним лакованим кожушком. Тільки проти клавіатури в кожушку

був рядок відтулинок, зашклених різноколірними скельцями. Вони грали зараз проти сонця — матове, червоне, синє, жовте, зелене і фіолетове. Збоку з-під колушка звисав недовгий електричний шнур із штепселем. Немов це був звичайний електрочайник або праска.

Сахно взяла цей шнур і вставила штепсель у розетку. Всередині машинки зразу щось тихо затремтіло й загуло. Там працював маленький мотор. Тоді Сахно потисла один клавіш, і він м'яко віддзвонив їй. Вона потисла другий, третій. Вони так само віддзвонили. Воднораз синє віконце засвітилося. Там спалахнула мікроскопічна лампочка.

Доктор Івановський кінчив витирати руки і поглянув скося, що робить Сахно. Машинка не була йому відома.

— Дивіться ж, докторе! — почув він вигук Коломійця і, озирнувшись, побачив, що Коломієць і Петрова повернулися до дверей. Вони так дивилися на двері, ніби звідтіля мав зараз увійти хтось дуже цікавий і сподіваний.

Справді, двері до першої кімнати стукнули. Почулися чийсь повільні, розмірені й важкі кроки в передпокої. Хтось прямував сюди, до цієї кімнати. Потім рипнули двері й на порозі з'явилась висока і ставна постать.

Сахно не покидала своєї машинки. Вона зовсім не звернула уваги на того, що прийшов, і далі вицокувала на клавіатурі. Клавіатура м'яко віддзвонювала і різнобарвно відсвічувала своїми лампочками. Раптом Сахно урвала вицокування і, покинувши машинку, одвернулася від вікна.

Незнайомий зробив два кроки і теж враз спинився біля порога. Доктор Івановський кинув на нього оком. Але він зразу ж подивився вдруге — пильно й уважно.

Постать незнайомого справді повинна була б привернути пильну увагу.

Це був високий ставний чолов'яга, що виглядав ще вищим від свого росту, бо держався напрочуд рівно й випростано. Так виструнчувалися тільки царські солдати на муштрі. Його рухи, які він показав, зробивши оті два кроки після порога, могли вразити ще й вимушеною і напруженою непорухністю тулуба.

Він підкидав ноги рівно, не згинаючи в колінах, а весь тулуб у цей час не рухався. Руки його були витягнені й притиснені міцно до боків, голова стирчала прямо, тільки злегка киваючи на кожному кроці. Він був, як механічний манекен або страшний каліка на протезах і в сталевому корсеті.

Але найбільше вражало обличчя чудного незнайомця. Шоки його були жовтувато-воскові, немов прозорі й трохи спухлі. Губ, рожевих людських губ, власне, не було. М'якість вуст була майже така ж жовто-прозора, як і вся шкіра на щоках. У трохи розтуленому роті видно було два ряди зубів, звичайних білих зубів, але стирчали вони з зовсім безбарвних, прозорих, набряклих ясен.

Обличчя було непорушне, закам'яніле, жодна рисочка не тремтіла в зморшках і складках. Очі були заплюшені й запалі.

Доктор Івановський аж здригнувся від несподіваної думки, що пронизала мозок. Він поточився до чудного незнайомця-потвори. Він хотів краще розглянути його.

У цей час Сахно знову відвернулася до вікна, до своєї машинки. Чудний незнайомиць, видно, не вразив її, і вона знову взялася цокати на машинці.

Немов тільки й чекавши цього, незнайомиць знову підкинув одну по одній свої ноги і зробив кілька кроків назустріч докторові Івановському. Підійшовши зовсім близько, він вдруге спинився. Потім підніс руку і так само надто прямолінійно, немов механічно, простяг її докторові Івановському. Він хотів привітатися.

Доктор Івановський не взяв руки. Нахмурившись, він гостро роздивлявся. До нього підійшла, спинилася й простягала руку нежива істота. Доктор Івановський голову дав би собі відрубати, що то був труп...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

У великій білій залі було тихо й ясно. Здавалося, ця тиша і ясність були невід'ємними складовими елементами загальної білої чистоти. Біла чистота була тут скрізь і на всьому. Вона панувала необмежено. В залі були білі стіни, біла стеля і навіть біла кахляна підлога. Величезне вікно — на цілу широку стіну — було теж біле, бо було засклеєне білим матовим склом. Великі лампіони на стелі світили біло й м'яко з-під молочно-білих абажурів. Меблі в кімнаті — довгі та вузькі столи, високі табурети, вузькі шахівки та етажерки — були також поліровані біло.

Білі були й люди в цій кімнаті. Вони були в довгих білих халатах і куцях білих шапочках на голові. Вони скупчились всі довкола середнього, довгого і вузького,

столу і нахилилися над ним. На столі, випроставшись, лежала людина. Вона теж була вся біла. Білі простирадла, білі рушники, біла марля. Проте білою була навіть і та частина обличчя та тіла цієї людини, що не була покрита простирадлами, рушниками і марлею. Ця людина була біла блідістю немочі, вона була під наркозом.

Професор Трембовський кінчив операцію. Цю білу людину він шойно врятував від передчасної смерті. Він розтяв своїм гострим ланцетом її шкіру і м'язи, добувся до нутрощів і вбив передчасну смерть цієї людини, що була саме там, у нутрощах. Він там піймав і вбив люту хворобу, як видаляють і нищать бур'ян, що заростає на грядці. Тепер помічники й асистенти професора Трембовського загладжували сліди нищівного бою, що відбувся в нутрощах людського організму. Вони вертали людському тілу його первісну та звичайну форму і вигляд. Вони вклали всі органи на місце, розв'язали кров'яні судини, зашили жирові покрови, м'язи і шкіру. Людина знову набирала нормального вигляду, і ніхто зовні не впізнав би тих величезних змін, що сталися всередині внаслідок відважної операції.

Професор Трембовський мив під краном руки і мріяв, як він зараз вийде з операційної і закурить запашну цигарку. Перед очима йому ще стояли шойно бачені нутрощі. Серце, легені, шлунок, кишки. Тямущий хірург орієнтувався серед незчисленних внутрішніх людських органів, як старий візник у завулках рідного міста. Заплющивши очі, він знав, де звернути, де об'їхати, а де можна рушати навпростець.

Було тихо, як тільки може бути тихо там, де швидко і злагоджено працює кілька пар вправних людських рук. Тихо шелестіли халати лікарів і сестер. Тихо подзвонювали дрібні сталені інструменти, тихо перешіптувались оператори, тихо постогнував і похрипував оперований.

Двері операційної стиха рипнули, і до зали просковзнула санітарка.

— Професоре,— торкнула вона за рукав професора Трембовського.— Як накажете робити? Там ви дали розпорядження прийняти два трупи від громадянки Юлії Сахно, але вона привезла їх аж три...

— Три?

— Три.

— Чорт забирай! — вражено вигукнув професор, порушивши урочисту тишу операційної. Цей вигук був не-

мов гасло. Всі оператори біля столу раптом голосно заговорили і шумно зарухалися. Вони кінчили. Хворого можна було відвезити до палати. Професор Трембовський поглянув на санітарку.

— І вона, ця громадянка, вже привезла всі три?

— Так, професоре.

— І ви їх бачили самі, на власні очі?

— Так.

— І вони всі той... Справді, той?..

— Що, професоре? — не зрозуміла санітарка.

— Ну, мертві, я вас питаю?

— Звісно, мертві, професоре.

Професор ще якусь мить розглядав санітарку, немов вона була йому маловідома, і він не зміг звіритися на її слова. Але це була Шура, давня санітарка при операційній. З професором Трембовським вона працювала вже років з десять. Професор знизав плечима і кивнув:

— Добре. Скажіть сторожеві — нехай прийме всі три. Але нехай не кладе їх до моргу, а зараз приставить до малої операційної.

— Слухаю, професоре.

— І хай не здумає покласти їх у формаліновий розчин! — схопився ще професор.

— Слухаю, професоре.

— Нехай лежать так, поки я сам прийду.

--- Слухаю, професоре. Все буде, як ви сказали.

2

Сахно чекала у вестибюлі. Вона нервувалася і то заглядала в двері, чи не вертає сторож, то підбігала до вікна і визирала на вулицю. Там на вулиці — тихій вулиці далекої околиці міста, — перед під'їздом інституту, стояло півторатонне вантажне авто і на нім три довгі й вузькі скрині. Поруч із шофером сидів Коломієць і нетерпляче позирав на двері вестибюля. Коли Сахно підходила до вікна, його нетерплячка ще зростала і він починав до неї моргати, мигати і махати руками. Він хвилювався не менше від Сахно.

Нарешті в кінці коридора зачовгали м'які повстяні капці. Сахно схопилася, підбігла до дверей і визирнула. Проте довелося ще трохи почекати, бо коридор був таки довгенький, а сторож пересувався досить повільно.

Сторожева постать була примітна. Це був немолодий

чолов'яга; інвалід. Він шкутильгав на обидві ноги і шкутильгав так сильно, що аж западав цілим торсом назад, коли ставив одну ногу на місце другої. Він був майже горбатий, і ліве плече було йому нижче від правого. Руки мав також нерівні й неоднакові. Ліва була коротша від правої, і, крім того, вона була наче суха, тонша і менша проти правої. Пальці на правій були короткі й товсті. На лівій — тонкі й довгі. Що ж до обличчя, то воно було все в шрамах, рубцях та швах. Найбільший шрам оперізував цілу голову через чоло впоперек. Ніби старий сторож перев'язав собі череп тонкою шворкою. Шкіра на чолі нижче від шворки була темна, поморщена і насувалася на очі. Ніби він дуже гнівався і насупив брови. Шкіра вище шворки була рівна, біла, без будь-яких зморшок і неначе й зовсім нерухома. Крім цього шраму, на чолі був ще великий рубець довкола всього носа і дрібніші на щоках, на шиї, щелепах та потилиці. Через ці рясні шрами та рубці обличчя старого сторожа було якесь чудне й незвичайне. Здавалося, кожна частина його обличчя живе своїм власним, окремим і цілком самостійним життям. Здавалося, кожна риса незалежна від інших і не знає, як собі дати раду. Коли губи говорили, щелепи мовчали. Коли очі сміялися, брови ладналися плакати.

Сахно встигла дуже детально роздивитися на чудного сторожа, поки він нарешті прошкутильгав через коридор.

Дідуган пришкутильгав у вестибюль і попростував до домофона.

— Гей, — зарипів він у трубку не то пропитим, не то застудженим, хрипким і придушеним голосом. — Будь ласка, на під'їзд двох санітарів. Треба внести хворих чи пак — трупи. Ну да, трупи. Та однаково. До малої операційної. Еге. З наказу професора.

Потім він повернувся до Сахно.

— Кажіть вашим, нехай зносять з авто.

— Всіх трьох?

— Атож.

З'явилися викликані санітари, і за десять хвилин всі три скрині були перенесені на другий поверх, до малої операційної. Там їх поставили на підлогу під вікном. Сахно і Коломієць з допомогою санітарів вийняли з скринь знайомі тіла: гарного чорнявого юнака південного типу та старого сивого дідугана. Третій був той чудний незнайомець, що ввійшов тоді до кімнати й хотів привітатися до доктора Івановського. Тепер цей чудний прихोцько був

зовсім' непорушний і закам'янілий. Він був точнісінько такий же, як і ті двоє мертвих.

Всіх трьох покладено на довгі хірургічні столи, ногами до вікон, так що світло падало просто на обличчя. Укладанням керував сам старий сторож. Він був у трупних справах особливий фахівець. Це він приймав трупи до моргу, заливав їх формаліном, доглядав і готував для розтину або видавав студентам і практикантам для опрацювання анатомічних завдань. Він поклав трупи і пильно на них поглянув. Трупи спинили його увагу. Він потяг носом. Формаліном од них не смерділо, але й запаху розкладу теж не було.

— Коли померли? — запитав він у Сахно й Коломійця.

— Давно. Тижнів зо три! — відмахнулася Сахно.

— Вони й не вмирили ніколи! — водночас відказав Коломієць.

Старий сторож заворушив своїми шрамами, рубцями та швами, що мало, певно, означати якийсь вираз на обличчі, і знизав правим плечем. Ліве зосталося непорушне.

— Що ви мені баки забиваєте? — прорипів він.

3

Чекати довго не довелося. Незабаром двері малої операційної розчинилися і з'явився професор Трембовський. За ним ввійшло ще кілька чоловік. Це були професорові асистенти та ординатори й інтерни клінік інституту. Професор закінчив з операціями і мав іти до клініки з обходом. Ввійшовши і побачивши Сахно, він попростував до неї, патляючи свою шевелюру і потираючи руки.

— Ну, розповідайте ж, що ви маєте мені сказати?

Сахно тільки збиралася розкрити рота, але професор раптом спохватився і обернувся до всіх.

— От, товариші! Рекомендую. Сьогодні вранці я був викликаний на консиліум. Проте ніяких хворих ми не застали. Оця товаришка показала нам два трупи, поінформувала, що вони в такому стані вже щось тижнів із два, і запропонувала нам їх... віджити. Га? Чорт забирай!

Професор спинився і патетично оглянув своїх колег. Проте медики не виявили жодних емоцій. Вони тільки всі враз поглянули на Сахно, і з тих поглядів Сахно мала нагоду ще раз пересвідчитися, що її вважають за психопатку.

— Марно ви мене соромите, професоре! — мимоволі почервоніла Сахно. — Глядіть, я віддячу і засоромлю вас.

— Ви чули? Ви чули? Га? Ні, ви чули? Як вам подобається! Що ви на це скажете? — Він задоволено потирає руки і патлав свою шевелюру. — Це надзвичайно! Але придивіться до неї ближче. Це ж зовсім психічно нормальна людина. Психічно нормальна! Будь ласка, придивіться!

Лікарі тим часом розійшлися по кімнаті до столів, на яких лежали трупи. Вони торкали мерців за холодні чола, за тверді руки, розводили їм повіки і заглядали до зіниць. На устах у лікарів блукали невиразні посмішки.

— Ах, так! До речі! — знову кинувся професор до Сахно. — Звідки ж їх троє? Адже вранці їх було два! Що це за третій?

— Їх було й зразу три, професоре, але ви так поспішали, що ми не встигли розповісти вам...

— Ах, так, так! Прекрасно, прекрасно! Ну, ну, розповідайте! Я слухаю вас.

Але й на цей раз Сахно не дали розпочати розповідь. До професора підійшов його старший асистент і взяв під руку.

— Професоре! Ви не забули? У вас зараз обхід. Ми запізнились уже на цілу годину. Може, раніше ви обійдете оперованих, а тоді вже й побалакаємо з цією громадянкою?

— А? Так! так! — професор зразу забув про Сахно і побіг до дверей. — Прошу, товариші, прошу! Почнемо обхід. Нехай товаришка почекає тут. Або ні! — Він раптом спинився. — Де чергова сестра? Га? Чергова сестра де? Дайте, будь ласка, цій товаришці халат, вона піде з нами! Ми побалакаємо під час обходу. Подзвоніть також до доктора Івановського і перекажіть, що я його чекаю негайно сюди.

Коломієць уже деякий час, принаймні відтоді, як професор намірився йти на обхід і наказав подати халата Сахно, тупцював довкола професора і силкувався потрапити йому на очі. Нарешті з цим йому пощастило, коли він заступив професорові шлях на порозі.

— Професоре! Будь ласка! Ми з товаришкою разом приставили цих, ці... цих... Ну, їх. Я студент медик останнього курсу. Ваш учень. Я був би такий радий піти з вашим обходом. Будь ласка, дозвольте й мені.

— Що? Ага! Ну да. Звичайно, звичайно. Дайте студентові халат. Він піде з нами обходом.

Нарешті професор Трембовський проскочив у коридор і понісся у другий його кінець, де були двері до клінік головного інституту експериментальної хірургії. За ним посунув і цілий його ескорт, поспішаючи чимдуж і наздоганяючи свого меткого й швидкого шефа.

У малій операційній залишилося тільки три трупи, випростані на столах, та чудний старий сторож. Він все шкандибав на своїх хитких ногах довкола трьох столів, посмикував правим плечем, сіпав бровами і бурчав собі щось під ніс. Він був не то здивований, не то незадоволений. Йому, старому фахівцеві трупних справ, не подобалися ці три чудні трупи.

4

Коломієць похапцем надів халат і побіг за всіма. Він задихався і аж тремтів од хвилювання. Пройти через палати клінік головного інституту експериментальної хірургії разом із самим професором Трембовським? Чого ще треба студентові медикові останнього курсу, який по закінченні академічних справ сам мріє спеціалізуватися на хірургії? Це ж професор Трембовський спинятиметься над ліжком кожного оперованого, розпитуватиме його і говоритиме із своїми асистентами про деталі хвороби та констатуватиме такі та сякі наслідки операцій! Якому студентові щастить бути присутнім при подібних надзвичайних розмовах, що в них кожне речення варте цілої лекції, цілого курсу окремої дисципліни!

Звісно, кожний студент, бодай раз за своє п'ятирічне навчання, проходить через ці клініки інституту. Проте відбути практику при інституті експериментальної хірургії щастить тільки одиницям, вибранцям, найбільше талановитим і видатним з-поміж майбутніх хірургів. Та й проходять через клініки інституту студенти не поодинці, а великими групами по п'ятнадцять-двадцять чоловік. Що ж до обранців, яким щастить відбути практику при інституті, то й ті відбувають практику під керівництвом не самого професора Трембовського, а котрогось із його численних асистентів. Професора Трембовського студент спромагається побачити тільки раз для п'ятихвилинної розмови.

І от йому, студентові Коломійцю, випадає щастя обійти з професором Трембовським, може, з півста хворих, побачити з півста хірургічних шедеврів, що кожен з них —

надзвичайний оперативний випадок (бо ж звичайні «лікувальні» випадки до клінік головного інституту експериментальної хірургії не потрапляють) і почути від самого професора Трембовського, цього виключного майстра хірургії, його сентенції, висновки і прогнози. Коломійцеві аж забило дух від самої думки про такі можливості. Він наздогнав професорів ескорт під дверима першої палати клініки.

Це був ортопедичний відділ. По палатах у дерев'яних шинах, сталевих корсетах та гіпсових формах лежали вистрані й вирівняні люди, що колись були сутулі, горбаті й зігнуті, що мали колись покривлені руки, ноги, покручені хребти. Тепер уже вони такі не будуть. Вони будуть, як і всі нормальні люди. Наука і майстерність повертають їх у лоно справжнього, нормального життя.

Молодому медикові й майбутньому хірургові закалатало серце й зарябіло в очах. Ах, він волів би найдокладніше роздивитися кожного хворого і найуважніше з кожним поговорити. Він дійсно залюбки оселився б у цій палаті серед хворих, щоб постійно бути коло оперованих і спостерігати, як іде й розвивається цей надзвичайний біологічний, творчий і переможний процес відживлення живого організму! Та де правду діти — в біографії студента Коломійця є й таке. Минулого року, працюючи над діагностикою внутрішніх хвороб, студент Коломієць не знайшов собі кращого способу опанувати матеріал дисципліни на живих прикладах, як удати хворого й лягти на два тижні в терапевтичну клініку. Пролежавши ці два тижні серед хворих на нирки, шлунки, легені, розпитуючи та спостерігаючи хворих, стежачи за їхньою поведінкою, він опанував симптоматику різних внутрішніх недуг і блискуче склав іспит з діагностики.

Раптом хтось торкнув Коломійця за рукав. Це було дуже до речі, бо, замислившись і замріявшись, Коломієць мало не впав через ліжко якогось хворого з забинтованою головою. Він вчасно відсахнувся і подивився. Його торкав за руку один із ескорту професора, ще молодий хлопець з невеличкими чорними вусиками і гарячими очима, що блискали з-під насуненої на лоб лікарської білої шапочки.

— Товаришу Думбадзе! Ти чого тут? — і здивувався, і зрадів Коломієць.

— Власне, це б мені пристало так тебе запитати! — тихо засміявся хлопець, поблискуючи своїми чорними

очима і моргаючи на професора, щоб Коломієць поводився тихше.— Але я не питаю, бо чув пояснення професора. Так, значить, ти разом з дівчиною привіз оті таємничі трупи?

— Еге, еге! — схопився Коломієць.— Це зовсім надзвичайна річ! Розумієш...— але він мусив замовкнути, бо, розпалившись, знову забалакав мало не вголос, і хтось із асистентів уже кинув на нього незадоволеним оком.— Що ти тут робиш? — зашепотів він хлопцеві, названому Думбадзе, на вухо.

— Я працюю тут за інтерна у відділі переливання крові.

— Та що ти кажеш? У професора Трембовського? Як тобі повезло!

І Коломієць заздро подивився на свого приятеля. Думбадзе був курсом старший від Коломієця і тільки цієї весни закінчив медінститут. Потрапити інтерном до клінік головного інституту експериментальної хірургії першого року по закінченні інституту — цьому справді варто було позаздрити.

— Я здавав хірургію самому професорові Трембовському,— пояснив Думбадзе.— І професор звернув увагу на мою обізнаність у справі переливання крові. Він сам мені запропонував піти до нього за інтерна,— похвалився Думбадзе.— Це не дивно, бо переливання крові мене завжди особливо цікавило, і я багато над цим попрацював.

Коломієць від щирого серця потис приятелеві плече, радіючи з його успіхів, і ще раз заздро заглянув йому в вічі.

Однак зустріч старих однокашників одразу ж дала їй негативні наслідки. Забалакавшись, вони фактично прогавили обхід ортопедичного відділу. Професор спинявся тільки біля деяких, найбільш серйозних хворих. Оглянувши їх, він уже поспішив до дверей, і його ескорт потовпився за ним. Коломієць сердито відмахнувся від Думбадзе — розбалакаємося, мовляв, потім. Він мусив покинути ортопедичну палату, не оглянувши хворих як слід, не почувши слів і міркувань професора. З жалем він поглянув на палату, виходячи.

На перший погляд палата ортопедичного відділу виглядала чудно, навіть моторошно. Неука вона могла б здивувати й налякати. Можливо, вона здалася б йому чимсь середнім між цирковими кулісами і застінком середньовічної катівні. Люди лежали, сиділи чи й стояли в чудних,

несподіваних і неприродних позах: перегнувшись надвое, відкинувши руки на боки, задерши ноги догори. Люди були оббиті дерев'яними латами, розіп'яті на залізних рамах, ноги декотрим були підв'язані на тросах до гаків у стелі. Люди були забандажені й завинуті в бинти й простирадла, вмуровані в гіпс, підвішені на рушниках і ремінних пасах. Вони висіли, як речі в шафі, стояли, як кукли в упаковці, лежали, як тісто в кондитерських формах. Вони виправляли вади свого кістяка. Вони коригували помилки природи. Вони видужували.

5

Одна по одній пропливали перед очима Сахно палати клінік, ці надзвичайні установи, певніше — майстерні, що ремонтували, переробляли і реконструювали людей. Після ортопедичного відділу був гінекологічний, далі урологічний, ларингологічний, косметичний і, нарешті, трансплантаційний. Трансплантаційний — це святая святих головного інституту експериментальної хірургії та й взагалі самої науки і мистецтва оперування.

Сахно не була дуже поінформована в справах медицини, і тому її все вражало на кожному кроці — і трепанація черепа, і резекція шлунка, і вилущення пухлини, і вирізація нирки, навіть перероблення кирпатого носа на рівний і тонкий класичного римського рисунка.

В гінекологічному відділі професор спинився біля ліжка молодої, напрочуд гарної жінки.

— Ну як? Будемо жити, чи що?

— Дякую, професоре, — зашарілася жінка. — Я себе чудово почуваю.

— Ще б пак! Побувавши аж на тому світі! Ну, розкажіть же нам, що ви там бачили? — пожартував професор. — Може, там так погано, що й умирати не варто? Га? Цигарки не на тім світі купували? Ану, покуштуємо! — і професор метко висмикнув пачку цигарок, заховану в хворої під подушкою. — Курити вам ні на тім, ні на цім світі не дозволяється.

Історія цієї жінки та її повороту «з того світу» справді була надзвичайна. Хвора поступила до клініки з небезпечною кровотечею. Кілька днів тому їй зроблено операцію. Операція пройшла добре. Хвора почувала себе зовсім непогано. Опритомнівши після наркозу, вона спокійно заснула. Коли ввечері оператор прийшов її провідати, вона

лежала нерухомо, немовби спала. Але хірурга вразила її надмірна, надзвичайна блідість. Він торкнув її чоло — воно було холодне. Він кинувся до пульсу — пульсу не було. Рука була ледь-ледь тепла. Хірург відкинув ковдру, кинувся до серця. І тут він побачив страшне. Хвора плавала у власній крові... Лопнула якась із великих судин на оперованому місці. Але хвора тихо спала, відпочиваючи після операції, і не почувала нічого. Вона була добре накрита ковдрою, і ні сестри, ні санітарки не помітили нічого. Ліжко було з заглибиною, під хвору була підстелена клейонка, і кров не просочилася крізь матрац. За ці кілька годин після операції з хворої витекло стільки крові, що її життя припинилося...

Але воно припинилося шойно, кілька хвилин тому. Її організм, клітини її організму ще не вмерли, вони ще жили. І хірурги відважилися на сміливий експеримент. Хвору, власне, вже небіжчицю, негайно перевезли на операційний стіл. Йї миттю перелили чужої крові з живого донора, що лежав тут же, на сусідньому столі. Від його жили гумова трубка йшла до жили шойно померлої. Скляний шприц, включений у трубку, смоктав живу кров і, відзначивши її кількість, передав її в жили знекровленої небіжчиці. З живого серця до серця мертвого, щоб штовхнути це завмерле серце. Щоб примусити його затремтіти. Щоб оживити його. Водночас другий оператор зробив удруге розтин і зашивав розірвану судину...

Риск кінець кінцем був невеликий. Людина уже перестала жити. Від другої операції та експерименту з переливанням крові їй не могло зробитися гірше. Просто вона... залилася б мертвою. В кращому разі...

Цей раз саме і був «кращий». Після ста кубиків чужої крові тіло небіжчиці залишилося без змін. Після двохсот — показався виразний, дарма що слабенький, пульс. Після чотирьохсот — чітко заворушилося серце, з'явилося дихання. Небіжчиця розплющила очі і тихо, ледве чутно, запитала:

— Де я?

...Сьогодні професор виловив з-під подушки в небіжчиці пачку цигарок і розпитував про звичаї тогосвітнього життя. Хвора відповідала професорові, жартувала, всміхалася і шарілася — шарілася своєю власною кров'ю.

На подив, Сахно, дарма що в медичних справах була зовсім мало поінформована, не виявила ніякого здивування, побачивши незвичайну хвору і почувши її історію.

Вона знизала плечима на захоплені вислови інтернів з ескорту професора.

— Хіба це такий рідкий хірургічний випадок? — поцікавилася вона. — Я уявляла собі, що подібні операції широко застосовуються в хірургії.

Професор Трембовський аж скинувся, почувши її слова.

— Га? Як це вам подобається, товариші? Вона думала, що подібні операції вже широко застосовуються в хірургії? Пробачте, ви маєте медичну освіту?

— Ні. Я агроном.

— Може, хоч агроном-зоотехнік? — вколов він.

— Ні. Агроном-економіст.

— Чорт забирай!

Сплеснувши обурено руками, професор вибіг з гінекологічної палати і влетів до вегетативної. Він проскочив її, майже не спинившись. На хвилину тільки він затримався біля ліжка хворого на рак шлунка. Йому вирізали шлунок і викинули. Кишки приточили до стравоходу. Оперований втратив змогу ласувати оселедцями, смаженою ковбасою і кислотою капустою. Але йому вистачало й яєць, масла і молока. Він жив. Він залишився жити.

— І він житиме? — спалахнув захоплений Коломієць. — Всупереч усьому? Яка блискуча операція!

— Успіх операції ще не означає успіху лікування... — дещо песимістично відгукнувся на це Думбадзе.

— Та ти що? — обурився Коломієць. — І це говориш ти? Хірург!

— Хірург не повинен обмежуватися розв'язанням окремих завдань. Він повинен мислити біологічно. Операція вдалася. Але невідомо ще, як пристосується цілий організм до такої величезної зміни. Завдання хірурга — допомогти організмові пристосуватися...

— Ти, звісно, правий... — промимрив Коломієць і знову з заздністю поглянув на товариша. Півроку праці в клініках головного експериментального інституту вже дали хлопцеві цілий медичний світогляд. Вони його навчили критично оцінювати свою роботу. Це якраз те, чого бракує студентів по закінченні медінституту.

Під час обходу ще один хірургічний випадок викликав жваві розмови між асистентами професора і дав професорові змогу поквитатися з Сахно за її невразливе реагування на надзвичайну операцію переливання крові. Це трапилось у відділі невідкладної хірургічної допомоги.

Просто проти дверей лежав здоровий, широкоплечий і ширококостий гевал. Скуйовджена руда чуприна сяяла довкола його великої голови з низьким, плескуватим дегенеративним чолом. Підійшовши ближче, варто було пильніше роздивитися й на його фізіномію. Низький лоб, роздавлений ніс, широке перенісся, вузькі щілинки повік і за ними — дрібнесенькі, швидкі й полохливі очі. Вони весь час непевно метушилися, швидко кидалися назустріч кожному і вмить злодійкувато ховалися під повіки. Широкі, кристалі й патлаті брови негайно прикривали і очі, і повіки зверху густою тінню.

Професор Трембовський побіг просто до власника широких плечей, огнистої чуприни і злодійкуватих очей.

— Ну, Мотю, здоров! — простяг він йому руку.— Дихаєш? Як житуха?

— Харашьо...— соромливо оскирився рудий Мотя, почервонівши, і постукав себе по лівій половині грудей, де, як відомо, знаходиться серце.— Такає...

— Гляди! — посварився професор на нього.— Видужаєш, а я буду вертатись коли-небудь додому вночі, так ти й мені ножа між ребра вставиш? Га?

Мотя зовсім налився кров'ю і став як помідор:

— Ти, доктор, сам усякому «перо» вставиш, промєжду прочим.

В палаті зразу стало весело. І лікар, і хворі реготали.

Мотя перестав сміятися і став серйозний, майже урочистий.

— Тібе, доктор, ніхто не тронить. Можеш іти з дому і двері не закривать. Ти Моті Мокрому жисть урятував. Ти, доктор, свой.

Веселий регіт знову був відповіддю на цю заяву. Серйозні були тільки сам Мотя Мокрий та професор Трембовський.

— Дякую, Мотю,— зовсім просто сказав професор.— Живи поки що. А там побачимо. Ну, бувай. Днів зо три ще полежиш, а там, нічого не поробиш, доведеться переїхати тобі, Мотю, в міліцію.

— Мі привічні,— повів плечима рудоволосий Мотя.

Професор махнув рукою і побіг.

Мотя, прозваний Мокрим десь, певне, за його «мокри» вчинки, був цікавий, проте, не тільки хулігансько-злодійською славою, що йшла про нього по околицях міста. Мотя Мокрий був ще цікавий, як надзвичайний хірургічний експеримент. Днів кілька тому Моті не повезло. Під час бійки хтось всадив йому фінку між ребра. Мотя впав. Саме тут підоспіли міліціонери. Мотю вони віднесли до клініки. На щастя, ця бійка трапилася саме коло головного інституту.

Черговий хірург негайно поклав Мотю на операційний стіл. Мотя втратив чимало крові, але ще жив. І тут хірург побачив, що Мотю і не поранено, власне, а... вбито. Фінка — «перо» — влучила Моті просто в серце. Мотя дихав ще тільки завдяки своїй кремезній, могутній конституції. Його здоровенний організм зразу не здавав. Проте варто було б подзвонити вже черговому санітарові в морг, щоб наготувати для Моті місце та банку формаліну. Людина не може жити з пробитим серцем.

На Мотині щастя, в інституті трапився сам професор Трембовський. Для нього вищеподане твердження ще не було аксіомою. Тому, не роздумуючи довго і не чекаючи, поки з Моті виточиться решта його крові, професор виламав Моті ребра й оголив його пробите фінкою серце. Притримуючи це серце рукою, бо воно не переставало битися й норвило виплигнути з цупких рук оператора, професор стулив рану, спинив кровотечу і наклав шви. Потім він опустил серце назад у широкі Мотині груди і зашив розтин.

Мотя дихав. Йому підлили трохи чужої крові замість втраченої власної і поклали в палату. За три години Мотя очуняв від наркозу і попросив похмелитися. Йому впорнули морфію, і він заснув.

Ця історія вразила Сахно.

— Та що ви? — скрикнула вона. — Зашите серце? Хіба ж таки серце можна оперувати?

— Чорт забирай! — професор Трембовський мав нагоду поквитатися з Сахно. — Як це вам подобається? Притягти до мене три трупи і вимагати, щоб я їх оживив до п'ятниці на комсомольський зліт, — це можна. А зашити серце — то ні?

Обхід саме підійшов до дверей трансплантаційного відділу. Коломієць від хвилювання аж зблід. Зараз він

зайде до цього «святинища» головного експериментального інституту. До відділу, де здійснюються найсміливіші, найнесподіваніші операції. Операції пересадки органів! Зараз він побачить на власні очі «чудеса» хірургії, про які досі тільки чув. Зараз він переконається в реальності тих надзвичайних експериментів, тих надприродних, у справжньому розумінні «надприродних» дослідів і досягнень вівісекції, які досі до професора Трембовського роблено тільки над жабами, шурами та кролями. Студентові медикові останнього курсу аж в очах помутилося від хвилювання.

На жаль, він перехвилювався марно. Професор Трембовський проминув двері трансплантаційного відділу і подався просто до виходу з клініки. Обхід закінчено. Трансплантаційний відділ був в інституті на окремому стані, лікарський персонал клініки до нього не заходив. Туди заходили тільки наукові працівники в справах трансплантації, помічники професора Трембовського. Це пояснив Коломійцеві Думбадзе, і Коломієць мало не заплакав. Невже ж він так і не потрапить до цього «святинища» експериментальної хірургії?

7

— Ну-с! — сказав професор, вийшовши з клініки, і звернувся до Сахно: — Розповідайте!

Вони пройшли коридор і зайшли до професорового кабінету. Назустріч їм з-за столу підвівся доктор Івановський.

— А, доктор! Ви вже тут? Чудово! — скрикнув професор. — Значить, усі в зборі! А де ж ваш студент? Ага, ось і він. Що це ви такий сумний, колего?

Коломієць промимрив щось невиразне. Професор, проте, і не чекав на його відповідь. Він вийняв годинника.

— О! чудово! Я маю аж півгодини! Розповідайте, товаришко. Сідайте, товариші.

В кабінеті були, крім професора, доктор Івановський, Сахно, Коломієць, Думбадзе і двоє-троє професорових асистентів. Усі посідали.

— Нехай принесуть чай! — наказав професор. — Розповідайте!

Сахно підвелася. Вона дуже хвилювалася.

— Мені здається, — сказала вона, — нехай би розповів доктор Івановський. Я профан у справах анатомії і можу

говорити не до діла. А доктор Івановський бачив усе до кінця, і мені здається...

— Пробачте,— перепинив її доктор Івановський.— Але ж це я бачив тільки сам. Професор бачив тільки...

— Чудово!— скрикнув професор.— Я мушу побачити все!

— Я раджу з цього й почати,— запропонував доктор Івановський.— Продемонструйте професорові вашого третього приятеля.

— Тоді я мушу принести мій апарат. Я залишила його в швейцара.— Сахно побігла по сходах до швейцарської.

— Тільки швидше, будь ласка!— гукнув їй навздогін професор.— Я починаю думати, що ми почуємо зараз щось інтересне. Послухайте, колего,— звернувся він до Коломійця.— Тим часом ви могли б дати нам деякі інформації. Та що з вами справді таке? Ви сидите, як осіння муха? Ви захворіли?

Це було зовсім несподівано, і Коломієць розгубився. Йому на допомогу прийшов Думбадзе.

— Це ви засмутили його, професоре. Товариш страшенно мріяв зайти до трансплантаційного відділу і подивитися експерименти з пересадкою органів. А ви не зайшли до цього відділу під час обходу.

— Ось воно що? Не сумуйте, хлопче, нічого надзвичайного там нема. Та й для чого вам заходити до трансплантаційного відділу, коли от вам живий експонат!

Він вказав на чоловіка, що приніс на таці склянки з чаєм і розставляв їх на столі. Це був той самий чудний старий сторож. Жива потвора на хитких ногах, з сухим плечем і порубаним обличчям. Таке обличчя мало б бути у дуелянта після двадцятого герцу за рицарську честь, дворянський гонор і даму серця.

— Цей чоловік вилежав три роки в трансплантаційному відділі!— поінформував професор.

Коломієць поглянув услід чудному сторожеві, що, розставивши склянки, вийшов із кабінету.

— Йому зроблено пересадку?— наважився він перепитати у професора.

— Пересадку? Чорт забирай! Пересадки, хочете ви сказати! Це не людина, а цілий сад!— зареготав професор.— Я б навіть сказав, що це не людина, а кілька людей. Ми довго не знали, під яким прізвиськом виписати його з клініки. Він міг би мати їх кілька. В усякому разі, він— це принаймні він та його молодший брат.

— Я не розумію...

Професор застукав по столі, закликаючи до тиші. До кабінету повернулася Сахно. В руках вона тримала відомий уже нам і докторові Івановському чемоданчик з таємничою машинкою всередині.

— Ну, прошу уваги, товариші! — загукав професор. — Послухаймо, що скаже нам товаришка, і погляньмо, що вона нам покаже.

Сахно поставила й розкрила чемоданчик.

— Дозволите? — поглянула вона на професора.

— Так. Дозволю! — розсердився професор. — І, будь ласка, швидше. Ми тратимо чорт зна скільки часу!

Проте поки Сахно налаждає свій апарат, ми заберемо в професора ще трохи часу й розповімо читачеві про чудного сторожа, щоб із цим уже покінчити.

8

Років кілька тому трапилась під містом велика залізнична катастрофа. Багато було понівечених і поранених. Операторам головного інституту експериментальної хірургії було багато роботи. Вони різали, відтинали, зашивали і прирощували людські м'язи, нерви, судини та кістки. Живого матеріалу довкола не бракувало. Особливо чимало нагод для найсміливіших операцій припало на долю трансплантаційного відділу. Нещастя теж треба було скористати й здійснити завдяки йому кілька експериментів надзвичайної наукової ваги. В результаті наука пересадки органів збагатилася багатьма новими досягненнями, і не один із страшно покалічених, безнадійно поранених був несподівано повернений до життя.

Між іншими понівеченими швидка допомога приставила до інституту двох братів. Один був пошматований, майже роздертий на шматки. Але головні органи зазнали невеликих ран, і він ще жив. Другий був зовсім цілий, непокалічений, але мав одним одну різану рану в артерії і дорогою до інституту вмер. Його привезли ще теплим, але вже безповоротно мертвим.

Професор Трембовський поглянув на обох. Старший брат був ще живий, але руки й ноги у нього були потрошені, обличчя було розчавлене й подерте. В молодшого були і руки, і ноги, обличчя також зосталось непопсоване.

Професор Трембовський роздумував лише кілька хви-

лин. Він розпластав обох братів на операційних столах. У живого старшого були розтрощені обидві ноги. Він випиляв полсовані шматки кісток і викинув їх. Його помічник тим часом випиляв точнісінько такі ж шматки з ніг мертвого молодшого брата і пригнав їх до контурів ніг старшого. Аналогічне довелося зробити з правою рукою. Десять сантиметрів приліктевої кістки довелося позичити для старшого брата від мертвого молодшого. З лівою рукою роботи було куди більше. Ліва рука старшого живого брата нікуди не годилася. Кістки були розтрощені на дрібні шматки. Уся рука — це був шкіряний мішок, набитий кривавою мішанкою з дрібних кісточок, пошматованих м'язів і подертих нервів. Професор ампутував її всю. Потім він відтяв ліву руку з мертвого молодшого брата. Пильнуючи цілості, незайманості й життєпридатності кожної судини, м'яза і нерва, професор Трембовський пригнав і пришив цю руку старшому, ще живому братові. Потім він наказав асистентам перелити живому братові рештки крові з мертвого брата і пішов до інших поранених. Усе. Везіть оперованого в палату і вживіть усіх заходів, щоб жив.

Чи згадувати про те, як, користуючись з того, що хворий добре спав під наркозом, помічник професора в цей же час зробив дрібні поправки на його фізіономії — підрівняв шов довкола голови, залатав діри на щоці та підборідді, пришив пацієнтові носа, що був розчавлений.

Два роки вилежав цей, складений із двох братів і ще якогось третього дяді, чоловік у клініках інституту і виписаний був під ім'ям одного з братів. Він не був, певна річ, на всі сто процентів такий, як здорові люди. Ноги в нього погано згинались, у правій руці й на спині з'явилися невралгічні болі. Ліва рука — ота братова рука — працювала і взагалі поганенько. Вона була півсуха. Щось негаразд було з живленням нервової системи. Зшивання нервів — надзвичайно важка річ, це знає кожний хірург. Скільки їх треба було зшити, коли пришивали цілу нову руку! Там, звісно, були якісь огріхи. Лівою рукою пацієнт не працював. Але сама по собі вона була жива. Хто знає, може, за якийсь час природа відновить і нормальне живлення нервів?

Професорові шкода було відпускати з-під свого нагляду такий надзвичайний експонат трансплантаційного мистецтва. Та й самому «експонатові» несила було розлу-

читися з лікарем, який повернув його до життя із небуття. Отож зшитого з двох братів чоловіка залишили при інституті на пенсії. Він непогано виконував нескладні функції сторожа при професоровому кабінеті і навіть маніпулянта на підготованні трупів до секції.

Шкутильгаючи, він ввійшов до кабінету з тацею. На таці він приніс свіжі склянки з чаєм та сухарі. Потім він залишив тацю з склянками і повернувся до малої операційної, до нових трупів. Він мав їх обмити і дезинфікувати.

9

Тим часом Сахно налаждала свій апарат. Вона влаштувалася поруч професора біля його письмового столу, ближче до штепсельної розетки, вийняла ламповий шнур, увімкнула вилку від апарата, і мотор загув. Сахно натиснула клавіш, він м'яко віддзвонив, і в одному з віконць апарата спалахнула мікроскопічна синя лампочка.

— Що це вона робить? — стиха нахилився до Коломієця Думбадзе.

— Зараз побачиш,— була багатозначна відповідь.

— Це схоже на якийсь новий прилад з асортименту електротерапії. Цікаво.

— Ну, вже й електротерапія! Ото ще нужденна річ! — презирливо й компетентно скривився Коломієць, немовби він був не студент останнього курсу, а досвідчений лікар із багаторічним стажем. — І взагалі — терапія! Що з неї проти хірургії? — він був у великому піднесенні після баченого щойно на обході.

— Дарма ти так говориш,— відгукнувся Думбадзе.— Сама хірургія теж мало що може. Раз у раз вона буває безсила проти хвороби, а операція тільки шкідлива.

— І це говориш ти? Хірург? — із жахом схопився Коломієць. Думбадзе вже вдруге сьогодні вражав його своїми надто критичними сентенціями про свою спеціальність.

— Так. Це говорю я. І саме тому, що я хірург. Хірургові треба бути не тільки добрим техніком оперування, а й всебічно освіченим лікарем. Його завдання — не тільки оперувати, але й уникати операцій іншими способами лікування. Це сказав Сабатьє, славетний французький хірург, сто років тому. І ці сто років тільки підтвердили його думку.

Коломієць хотів був іще щось палко заперечити, але Думбадзе спинив його. Загальна увага всіх присутніх

була скерована на двері. Власне, не на двері, а на те, що відбувалося по той бік дверей, у коридорі. Там була якась метушня, щось стукало, хтось немовби сперечався чи, власне, умовляв когось. Із хриплого й придушеного голосу не важко було впізнати професорового чудного сторожа, живий експонат трансплантаційного відділу.

— Гражданин, та не можна!.. Та не можна ж... Я ж вам кажу... Та верніться, громадянин!..

Хтось, очевидно, намагався зайти до кабінету, і вірний сторож не хотів його пускати. Професор поморщився й роздратовано глянув на двері. Всі також заворушилися, збираючись встати і визирнути до коридора. Одна тільки Сахно не звернула на це ніякої уваги. Вона й далі спокійнісінько вицокувала на своїм апараті. Клавіші м'яко віддзвонювали їй, і дрібнесенькі різнобарвні лампочки відсвічували з малесеньких віконечь апарата. Гомін у коридорі тим часом зростав. Уже хтось сіпав ручку дверей, і хтось другий — певне, сторож — притримував двері з того боку.

І от саме в ту мить, як Думбадзе встав і пішов до дверей довідатися, що там таке,— саме тоді двері раптом широко розчинилися і на дверях з'явився якийсь незнайомець. Ззаду, з-поза його спини, визирала сердита й перелякана фізіономія професорового сторожа.

10

А втім, нежданий незнайомець був нежданий і незнайомий тільки для професора та його асистентів. Сахно, Коломійцеві та докторові Івановському він був дуже добре відомий. Це був той самий потвора, що його ми вже бачили сьогодні вранці на квартирі в Сахно. Він переступив поріг, зробив два кроки й спинився.

Поруч нього, з-поза його спини, визирав другий каліка, відомий уже професорів сторож. Він тупцював довкола чудного незнайомця, що так нахабно вдерся без дозволу до професорового кабінету. Цей другий каліка аж ніскільки не був подібний до першого. Він шкутильгав на обидві ноги. Він був сутулий, і ліве плече було нижче від правого. Ліва рука коротша від правої. Ноги в нього були прирощені. Рука була братова. Він був нещасний і спотворений, але справжній і живий. Він був людина.

Тихий гомін пройшов по кабінету, і всі присутні підвелися на ноги. Чудний прихосько їх вразив. У нім було

щось надзвичайне, щось надприродне. Підвівся й сам професор. Тоді Сахно знову нахилилася до свого апарата і клацнула кількома клавішами. В ту ж мить чудний прихोдько здригнувся, хитнувся й підняв ногу, щоб зробити крок у напрямі до професора.

Це штовхнуло й вірного професорового сторожа. Він кинувся знову до нахабного незнайомця, намагаючися спинити.

— Та громадянин же...

Потім він з глибоким докором звернувся до Сахно:

— І що ото ви мені баки забиваєте? Ті два то справді собі мертві, а цей так зовсім живий... І таке ж нахабне... — Він скрикнув і оступився, бо нахабний незнайомиць штовхнув його й придавив йому пальці на лівій нозі. Потім він наблизився до професора, спинився й простяг до нього руку, немов для привітання, як ото першого разу докторові Івановському. Професор нахилився, схопив цю руку і пильно зазирнув чудному прихोдькові в обличчя.

— Чудово! — скрикнув спантеличений професор.

Всі обступили його і чудного незнайомця. В ньому не важко було впізнати третього з шойно привезених трьох трупів.

Раптом різкий і дошкульний дзвінок телефону розтяв напружену тишу. Професор роздратовано приклав трубку до вуха. З трубки почувся дзвінкий жіночий голос. То секретар райкому комсомолу Петрова просила професора Трембовського поінформувати її, як там справи з новими пацієнтами і чи зможе товариш Чіпаріу бути в п'ятницю на комсомольській конференції.

— Чорт забирай! — тільки й зміг вимовити професор.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

У кабінеті професора стояв гамір, як на шарварку.

Всі говорили зразу до всіх і ні до кого зокрема. Всі товпилися до Сахно, всі закидали її запитаннями, і всі хотіли негайно же дістати відповідь. Мовчав тільки сам професор. Він усе ще розглядав чудного незнайомця. Незнайомиць сидів тепер у кріслі в позі муштрованого пса-служки, виструнчившись, нерухомий і забовванілий! Коломієць і Думбадзе сперечалися в кутку. Їхня суперечка була дуже

подібна до сварки або до бійки. Думбадзе припер товариша до стіни й сіпав його за відлоги піджака. На порозі кімнати стояв вірний професорів сторож-потвора і остовпіло поглядав на все. А особливо на того, другого, потвору, що сидів там, у кріслі проти професора.

Він уже збагнув зміст подій. І він також вигукував своє запитання. Запитання про те, що має він робити з тими двома іншими живими мерцями? Але його ніхто не чув, та й не слухав.

І взагалі годі було розібратися в загальному гаморі. Сахно тільки кліпала очима. Фрази долітали до неї з різних боків — окремі, нескладні й пошматовані.

— Мотофозо! — кричав старший асистент, літній чоловіча в окулярах і з лапатою бородою.— Мотофозо! Франкарді чи хто їх там знає, як їх іще звали, всіх цих фокусників! Це просто свинство приходити сюди з такими речами!

— Ви помиляєтесь! Ви не маєте права, колего! — нападав на нього молодий асистент.— Ви не маєте права! Ви помиляєтеся!

— Товариші! — благав доктор Івановський.— Одну хвилинку, товариші!

— Управління механізмами на віддаленні з допомогою радіо! Прекрасно! — трусив Думбадзе свого приятеля за петельки.— Це взагалі геніальний винахід! Але ж до чого тут хірургія!

— Мотофозо! Два роки тому я на власні очі бачив його в цирку! Він зараз устане й розкланяється! Це свинство! Відбрати дорогий час!..

— Ви не маєте права! Ви помиляєтесь!

— Одну хвилинку, товариші! Зараз нам усе з'ясують.

— Механізмами на віддаленні! Але ж треба розрізнити механізм від живої людини!

— Від трупа, ви хочете сказати?

— Це жива людина?

— Це труп!

— Це мотофозо! Людина-лялька з гуми і пластмаси! Пройдисвітство!

— Хвилину, товариші!

— Якщо можна управляти на віддаленні механізмами, то чому ж не можна управляти на віддаленні й людьми? Тим більше — в гіпнотичному трансі?

— Цирк! Я бачив ще одного, що ковтав живих жаб. Ви й його приведете сюди?

— Але навряд, щоб на віддаленні вам пощастило управляти трупами!

— Бо це мотофозо! Не слухайте його! Він ще вміє жонглювати смолоскипами, пити гас і ходити на руках!

— Так що ж накажете робити з тими двома мертвяками, товаришу професоре? А то ще втечуть...

З великими труднощами докторові Івановському пощастило встановити який-такий лад. П'ятеро чи шестеро дорослих серйозних людей поводитися скандально, як нестримані й невиховані хлопчики. Вони зривалися з місць, махали руками, шарпали один одного силкувалися один одного перекричати. Докторові Івановському довелося кожного окремо зацитькувати, вмовляти і садувити на місце. Нарешті, деякий лад встановлено. Угомнився й найзапальніший старший асистент. Бурмочучи «мотофозо», «пройдисвіти», «цирк», він завалився на своє місце, задихнувшись у нападі астматичного кашлю.

Тоді нарешті й професор залишив свого нового, незвичайного й надзвичайного пацієнта. Він вернувся до столу й поклав руку Сахно на плече.

— Це надзвичайно! — сказав він. — Я дуже вдячний вам, що ви прийшли саме до нас. Розповідайте. Ми нетерпляче чекаємо.

2

Ось що розповіла Сахно.

За освітою я — агроном-товарознавець. Ці два роки, по закінченні вищої освіти, я працювала в установах сільськогосподарського експорту й мусила жити за кордоном, у Німеччині. Вільний від праці в торгпредстві час я використовувала головним чином на роботу в дослідних лабораторіях німецької сільськогосподарської академії, що мені того часу було дозволено. Мене над усе цікавить проблема штучного добрива, і я смію думати, що дечого дійшла-таки в моїх шуканнях найкращого середовища для розвою зернини пшениці та в експериментах з добром хімікалій. Якраз на завтра мені вже призначено робити про це доповідь на кафедрі угноєння в нашій сільськогосподарському інституті. Розумієте, в основу моєї доповіді я кладу той факт, що кожна зернина, будши перенесена в інакші кліматичні умови...

— Пробачте, — раптом перебив Сахно старший асистент професора. — Це стосується безпосередньо до того,

що ви хочете розповісти нам про цього «індивіда»? — кивнув він на випростану й закам'янілу фігуру в кутку.

— Ах, пробачте! — перепросила Сахно. — Я захопилася.

— Чорт забирай! — визвірився професор на свого помічника. — Не заважайте, будь ласка, товарищі розповідати.

— Так от. Влітку цього року академія збирала широкий статистичний матеріал для одної з наукових робіт. Для збирання матеріалу було притягнуто всіх штатних робітників академії. Таким, як я, приватним науковим робітником, що користалися з лабораторій академії, також запропонували взяти участь у збиранні матеріалу. Мене ця справа надзвичайно зацікавила, бо вона пов'язувалася з безпосереднім вивченням стану сільського господарства по різних країнах Європи, і я погодилася на пропозицію академії, вирішивши скористати для цього мою півторамісячну відпустку. Мою згоду прийнято, і я виїхала з дорученням академії до Румунії, в маєток крупного поміщика південного Буджака — доктора Вікторія Гальванеску.

Треба сказати, що самі керівники статистичного завдання, відрядивши мене в цей маєток, мало вірили, що з моєї подорожі вийде щось путнє. Про власника маєтку доктора Гальванеску, відомого знавця сільського господарства, ширилися найрізноманітніші й найекстравагантніші чутки. Говорили, що це був сміливий експериментатор, який запроваджував у своєму господарстві цікаві й ризиковані досліди, що він розробив і здійснював у межах своїх володінь якусь оригінальну сільськогосподарську систему, засновану на нових раціональних способах експлуатації машин, реманенту, худоби та робочих рук. Проте нічого докладнішого про всі його експерименти й систему ніхто так і не знав, бо доктор Гальванеску жив самотно, не любив товариства, ні з ким із сусідів не знався, з науковим світом зв'язків не підтримував, а не відомих йому людей і близько не підпускав до своїх володінь. Розповідали, нібито він навіть увесь свій маєток оточив чи то високим кам'яним муром, чи то прихованим електричним дротом, зарядженим струмом високої напруги. Найбільше ж не любив цей таємничий чудар і відлюдок усяких наукових та сільськогосподарських спеціалістів, а зокрема — журналістів. Цим, казали, ніяким способом не потрапити навіть до передпокою в домі старого поміщика.

Певна річ, що такі чутки тільки розпалили мене. Я категорично вирішила їхати, а що їхала я своїм власним коштом, то керівники статистичного завдання не перечили і видали мені відповідні доручення, на випадок, коли б мене пощастило потрапити до Гальванеску.

І от я перетяла берліно-будапештським експресом Австрію, Чехію та Угорщину, пересіла на румунському кордоні на пароплав і по Дунаю обігнула цілу Румунію — аж до Галаца, Рені та Ізмаїла, де, по цей уже бік дунайського гирла, в широких буджацьких просторах Бессарабії, був таємничий маєток чудного хлібороба, справді вартий тої слави, що про нього йшла. Оригінальні способи господарювання та ведення рільництва були в очі з першого погляду. Але не про це мова — це цікаво тільки спеціалістам цієї справи.

Не знаю, чому саме, але доктор Гальванеску прийняв мене, пустив мене до себе, продемонстрував деякі з своїх діаграм, надзвичайно цікаві для спеціаліста, і навіть пообіцяв показати мені дещо з свого господарства. І справді, він обіцянку здійснив і чимало з цієї дешици показав. Я сама винна, що прискорила хід подій і не встигла роздивитися всього. Правда, перед тим, як розстелити переді мною картину свого надзвичайного господарства і розкрити навіть деякі з його таємниць, хитрий поміщик виманив від мене розписку. В цій розписці я наперед мала визнати за вигадку все те, що я, не стримавшись, можливо, розповім про його маєток. Цим старий потаємник гарантував собі збереження своїх таємниць, бо розраховував він, чи ж буде мені, молодій початкуючій спеціалістці, охота пошивати себе в брехуни й ганьбити на все життя? Старий дійшлий хитрюга не врахував, що в нас із ним зовсім протилежні погляди на речі й людську поведінку. Правда, він не знав, хто я насправді і звідки. Крім того, — раптом весело зареготала Сахно, — свою розписку я потурбувалася захопити з собою, коли вдруге тікала з маєтку.

Очі розповідачки весело заіскрилися.

— Уявляю собі, як реагував би він на цю мою мову, коли б уже міг мене зараз почути!

— Хто? — аж зірвався з місця запальний Думбадзе.

— Та він же! — кивнула розповідачка на застигле й зам'яніле людське опудало на кріслі в кутку.

— Що? — шелестом пройшло по кімнаті.

— Хіба це що? Хіба це хто?

— Га? Ах, так! — знову схопилася розповідачка.— Я ж, здається, й забула сказати. Оце ж він і є, господар південного Буджака, відомий знавець сільського господарства, автор оригінальних експериментів та нових систем експлуатації машин, реманенту й худоби,— бесарабський поміщик, доктор Вікторій Гальванеску.

Всі враз знову повернули голови до чудного неживого гостя. Він сидів такий же нерухомий, випростаний і неживий. З шкіри на щоках, з її пігментації, з вигляду очних відтулин або слизних покровів на яснах усім присутнім — досвідченим медикам — було ясно, що це сидить перед ними мертвяк. Дарма що він щойно рухався, дарма що він сидить випростаний, а не валиться набік, як мав би власти звичайний труп. Тихий шелест пройшов ще раз серед слухачів. Їх брала цікавість. Вони хотіли слухати далі.

Професор Трембовський витяг з кишеньки годинника.

— Чорт забирай! Я не встигну вже заїхати додому пообідати! Іване! — гукнув він до свого чудного сторожа, що теж стояв тут, пильно слухаючи і прикипівши очима до неживої потвори в кутку.— Іване! Піди до завгоспа й попроси, щоб нам усім дали чогось попоїсти тут.

3

Отже, розповідь Сахно тривала далі.

— Кілька слів я все ж таки мушу сказати про самий маєток та господарство доктора Гальванеску. Тільки, бодай коротко осягнувши його і збагнувши його економічний сенс, можна зрозуміти і саму систему господарювання, розгорнену в маєтку цього «сміливого» господаря. Тільки після цього стане зрозуміла «поправка», яку вніс шановний експериментатор до капіталістичної системи організації економіки. Тільки після цього стане зрозумілий і самий його експеримент, що вже, крім свого прямого соціального значення, має насамперед значення біологічне, експеримент, який і привів мене сюди до вас, знавців біології та хірургії.

Перше враження, яке з'являлося після першого ж, хоч і поверхового, огляду маєтку доктора Гальванеску,— це враження цілковитого добробуту, заможності й високої господарської цивілізованості. Луки були пишні, ниви багаті, сади густі. Скрізь милували око рослини й хліборобські культури, не розповсюджені в цій країні, а

привезені з південних країв і дбайливо культивовані. Єгипетська пшениця, соя, бавовна, мандарини і помаранчі, тутове дерево тощо. Круг палацу, в розкішному парку, було, крім того, безліч культивованих тропічних декоративних рослин. Різні пальми, туї, олеандри та кактуси. Здавалося, десь на субтропічних просторах вирубано чималий — на тисячі га — шматок земної кулі і перенесено сюди, в клімат південних прикарпатських степів і узгір'їв. Я певна, що не тільки мої очі та серце агронома раділи, споглядаючи це, а й очі, і серце кожної людини були б вражені такими несподіваними розкошами природи, а надто високою культурою використання її данин.

Не менше і не гірше враження справляли й різні господарські заходи та пристрої. Скрізь були знаки високої техніки господарювання. Штучне зрошення, меліорація, угноєння, густа сітка добре впорядкованих доріг. Чудовий господарський двір, комори, склади, майстерні, навіть невеличкі заводи й фабрики: олійні, консервні, хімічні. Я просто скажу, що мені, молодому агрономові, ще ніколи не траплялось бачити такої високої організованості господарства. Такого маєтку я не бачила ні в одній із західних капіталістичних країн. Я була глибоко вражена і зворушена.

І попри все те цілий цей маєток разом із його господарем та самим господарством будили ще й інші, також незвичайні почуття, почуття моторошності. Так! Бути в цім маєтку, оглядати господарство, розмовляти з самим господарем, вельми вихованим і, зрештою, привітним паном,— Сахно, а за нею і всі присутні кинули оком на опудало в кутку,— було моторошно. Якийсь чудний невідомий страх сповнював ціле ество.

Я думаю, ви зрозумієте цей страх, коли я вам розповім, що в цім розкішнім упорядкованім маєтку, з його розлогими ґрунтами й багатьма господарськими пристроями, не було, проте... людей. Так, так! Проживши там перші дні, я не бачила нікого, крім самого господаря та його чудного, мало подібного до людини, а скоріше на механічну ляльку — слуги. Все в домі та й довкола нього було так механізовано, що не потребувало ніякої людської енергії. Там панувала енергія електрична та дотепні технічні удосконалення. Вони вам варили й давали їсти, вони вас одягали й роздягали, готували купіль, приносили потрібні речі, навіть дбали про вашу розвагу. І це було особливо моторошно! Величезний, розкішний, добре

обладнаний та впорядкований маєток — і жодної людини! Ціле вслічезне господарство, здавалося, було організоване зовсім без людей.

А втім, це не зовсім так. Люди там були. Вони були десь осторонь, їхня присутність відчувалась, ви бачили їхні сліди, інколи навіть якась невиразна людська тінь маячила вдалині. Але ці тіні обходили далеко сáмий палац і близько не підходили. Коли, пригадую, першого вечора по приїзді, як ми сиділи з господарем за вечерєю на терасі і раптом у глибині паркової алеї з'явився якийсь людський силует, що простував до нас, — господар ураз схопився і якимсь, тоді ще не відомим мені способом подав цій людині знак. Людський силует негайно ж і поспішно зник.

Мушу признатися, що першого ж вечора, залишившись нарешті сама, щоб лягти спати, я віддала добру данину перелякові і малодушності. Моторошне враження від першого побачення з чудним господарем так вплинуло на мене, що я ладна була негайно тікати з цього, такого привабливого для мого наукового інтересу та моєї романтичної юної вдачі маєтку. Все бачене і все недобачене, всі незрозумілості, що перетворювалися через невідомість на страхіття, чудний господар, таємничий палац, безлюддя довкола — все це, ще й підсилєне загадковою таємничістю зеленої місячної південної ночі, так вплинуло на мене, що першої тої ночі я зовсім не могла спати. Додам до цього, що, прощаючися зі мною на нічний відпочинок, господар ще раз нагадав мені про мою розписку, ще раз підкреслив, що без його дозволу і, взагалі, сама без нього я не мушу й потикатися далі двох стін від самого палацу, не мушу й близько підходити до його господарських приміщень, а також мушу берегтися наблизитися до стіни, що оточує парк, бо вона справді заряджена потужним електрострумом. Через п'ятнадцять хвилин після цього до мене у відпочивальню подзвонив телефон. То мій шофер дзвонив мені з гаража і в досить схвильованій формі повідав мені всі свої, цілком аналогічні до моїх, моторошні враження. Він турбувався, він побоювався, що ми потрапили до якоїсь дивної пастки, він пропонував мені виїздити з цього проклятого палацу, тільки дочекавшись сонця. Це не було боягузтво, це була завбачливість. Він не був боягуз. Дальші події це підтвердили. Він виявив високу мужність у всіх дальших наших пригодах, і ми потоваришували з ним міцно, на все життя, надто

коли я довідалась, що й він також комсомолец. Ах, мені буде так гірко, коли нам не пощастить повернути його до повного життя!..

— Хіба...— зірвалося здивовано з уст когось із присутніх.

— Авжеж. Це він і є. Молодший із тих двох. Комсомолец Чіпаріу. Меткий шофер і чудовий хлопець! Це він разом із старим Йонеску врятував мені життя. Старий столітній рибалка Йонеску — це той, другий. Він перший застеріг нас із Чіпаріу проти маєтку поміщика Гальванеску, ще коли ми тільки їхали до нього. Він перший подав нам і руку допомоги, коли нам довелося тікати й шукати порятунку. Він перший і загинув за нас...

— Значить, вони загинули? — запитав професор.

— Загинуть, якщо ви, професоре, та ваші співробітники не винайдете способу врятувати їх.

Тихий шелест пройшов серед присутніх, серед співробітників професора. Їхня професійна творча цікавість була розпалена вже до крайніх меж.

4

— Отже — таємниця!

В усьому, що я чула про доктора Гальванеску, в усьому, що спіткало мене, тільки переступила я за браму його маєтку, в усьому, що мені трапилося бачити, а найбільше — в усьому, чого я ще не бачила, я відчувала таємницю.

Таємниця хвилює, страшить, але вона родить і сміливість та зухвальство. Я не покинула таємничої та моторошної оселі і, скільки могла, заспокоїла мого приятеля шофера. І другого ж дня я не пожалкувала за тим. Дарма що перша ж ніч була сповнена багатьох несподіваних пригод, нових загадок та й... незбагнених страхів, з яких родилися різні підозри. Різні події наvertsали мене то на думку, що я потрапила до якогось чудно упорядкованого концентраційного табору, то на думку, що я опинилася у велетенському притулку для хворих на проказу й віднині засуджена на ціле життя зостатися тут, поміж хворих, і самій захворіти на цю найстрашнішу з хвороб півдня. Після інших пригод і спостережень я починала думати, що в особі доктора Гальванеску маю справу з якимсь чи то політичним, чи то кримінальним авантюристом.

На ранок господар виявив несподівану гостинність і за-

побігливість і запропонував показати мені дещо з свого господарства. Ми сіли в невеличку циклонетку і об'їхали значну частину його маєтку. Це була надзвичайна прогулянка! Які цікаві й просто геніальні застосування техніки в сільському господарстві бачила я! Які вдосконалення, які способи обробітку ґрунтів та вирощування злаків, овочів та фруктів! Все це чарувало мене. Господар гостинно показував усе це мені, зовсім не криючись, значно більше того, на що згодився при першому побаченні. Він навіть дозволив наблизитися на небезпечне віддалення до промислових закладів його маєтку. Вони справили на мене величезне враження. Але найголовніше, споглядаючи їх, я побачила, що помилялась, гадавши, що маєток зовсім безлюдний і що економічний секрет ведення господарства — в його цілковитій механізації, яка й відкинула всяку потребу на людську робочу силу. Це було не так! Навпаки, багато, дуже багато робітників бачила я коло промислових підприємств, майстерень, а надто — на будівних роботах. На околицях маєтку рили величезний канал. Ми не підійшли до нього близько, отже, всі роботи я мала змогу спостерігати тільки в бінокль. І тут я була вражена особливо. Мене вразив дивний, точний, майже музичний ритм організації робіт, ритм роботи кожного окремого робітника і всіх їх разом. Вони були вимуштрувані напроцуд і діяли точно, немов механічні ляльки. Я почала невиразно розуміти, що розгадку секрету організації господарства, розгадку цілої тайни цього чудного маєтку слід шукати ніде інде, а саме тут — у людині, в людській праці, в її організації та способі її використання.

Звісно, в поєднанні з найвищою технікою. І цю найвищу техніку господар також продемонстрував мені. Ми стояли з ним на пагорку серед чистого поля, за півкілометра від ділянки, де відбувалися копальні роботи. І от, не сходячи з місця, доктор Гальванеску міг впливати на хід робіт. Він віддавав накази по радіо, з невеличкого, не відомої мені, дуже досконалої конструкції, безщоглового акумуляторного іскрового апарата. І реакцію на його пересилання я могла бачити на власні очі, на ході робіт. Треба сказати, що всі свої розпорядження доктор Гальванеску розсилав по своїх володіннях здебільшого саме цим апаратом і тому майже ніколи не розставався з ним. Та ось же він! — згадала раптом Сахно і кивнула на апаратик, що поставила перед собою. — Як блискуче

сконструйована річ! Я неодмінно поясню її конструкцію, якщо хтось із присутніх цікавиться радіосправою.

Машинали всі нахилилися до апарата, роздивляючись його портативні, конструктивні форми. Сахно навмання вдарила пальцем по одному із клавішів. Це мало, проте, несподіваний ефект. Опудало в кутку, що нібито мало бути самим доктором Гальванеску, раптом сіпнулося, загриміло черевиками, звелося і випросталося рівно. Всі аж сахнулися вбік. Старий Іван, професорів сторож, навіть злякано скрикнув.

Сахно відпустила натиснутий клавіш. Величезне, не-вкладисте опудало доктора Гальванеску зігнулося і слухняно повалилося назад у крісло.

5

Розповідь Сахно цілком опанувала увагу слухачів. Захоплені були не тільки палкий Думбадзе з молодшою частиною аудиторії або частково поінформований уже доктор Івановський. Захоплений був уже й сам старий професор Трембовський та його старший, скептично настроєний, асистент.

Проте розхвилювалася і сама розповідачка. Розповідь відтворила їй недавно минулі події, розбуркала й розпалила. Спогади затопили пам'ять. Сахно знову переживала всі свої пригоди в таємничому маєтку доктора Гальванеску. Вона пізнала тайну господарства доктора Гальванеску до кінця. Сам доктор розповів їй своїй полонянці. Він був надто певний, що його полонянка ніколи вже не вийде за межі його маєтку і не розповість нікому цієї тайни його господарства, тайни того господаря, котрому служив він сам...

Ось із чого народилася ця тайна.

Господар, поміщик і капіталіст, доктор Гальванеску дивився на світ, а насамперед на світову економіку та на способи ведення господарства очима практика. Він добре зрозумів, що в господарстві, в господарюванні, у самій системі економічних стосунків головне й основне — людська праця. Робочі руки. Робітник. Праця і робітник створюють речі, створюють господарство. З праці й робітника утворюються достатки для їхнього господаря, капіталіста. Без праці й робітника не може існувати господарство. Але ніхто ж інший, як сама праця і робітник, руйнують це

господарство господареві, капіталістові. Праця виховує робітника. Праця формує з робітників клас. Праця виховує класове почуття, класовий світогляд. І цей світогляд піднімає клас робітників і веде його проти господаря на повалення капіталістичного господарства. І найбільша небезпека для капіталістичного господарства в самому робітникові.

Нам з вами ясно зразу, де, в чому тут хибність. Капіталістичне господарство руйнується через самі вади, внутрішню суперечність капіталістичної системи господарювання. Адже в капіталістичному господарстві виробництво має суспільний характер, але споживання приватне. Колектив робітників утворює в господарстві всі цінності, але прибутки з цього господарства забирає один господар — власник, капіталіст. Хіба може існувати і нормально розвиватися така система господарювання?

Рано чи пізно, коли колектив робітників усвідомлює цей стан, коли нещадність експлуатації сама штовхає його на протест, він повстає і відбирає в дармоїда-власника його господарство.

Господар, поміщик і капіталіст, доктор Гальванеску дуже добре це знав і саме тому волів шукати виходу і порятунку.

І доктор Гальванеску прийшов до того висновку, що рятувати капіталістичне господарство треба, тільки зменшивши питому вагу людської праці в господарстві, індивідуально змінивши і кожного робітника — його інтереси, прагнення та потреби.

6

Капіталістичне господарство знає три основні способи боротьби з своїм єдиним, але неминучим і страшним ворогом — робітником. Це приборкати, купити і знищити. Для приборкання в капіталістичній державі утворено політичний режим. Поліція, жандармерія, шпіони, тюрми. Але цей спосіб сам зраджує себе. Він розпалює незадоволення, він збурює, він загострює класову ненависть. На зміну десяткам подоланих і приборканих встають сотні. На зміну сотням — тисячі. На зміну тисячам — мільйони.

Але капіталістичний господар має й другий спосіб. Він пробує купувати ці збурені мільйони пролетаріату.

Частковими пільгами, дрібним зиском, оманною економічних вигод він починає перетягати на свою сторону

найслабших, ще не загартованих робітників. Він починає сіяти зраду поміж непевних, організовувати провокацію, зривати робітничу боротьбу руками ж самих робітників. Він дозволяє їй підтримує навіть робітничі об'єднання і партії, які стоять на позиціях оборони економічних інтересів, щоб тим самим одвернути робітника від політичної боротьби, від одвертого і озброєного виступу проти свого експлуататора.

Але цей спосіб зраджує себе. В такій боротьбі пролетаріат виростає свідомістю, міцніше організує свої лави і гартує єдину правильну пролетарську комуністичну партію, що бореться за цілковите знищення самого капіталістичного господарства.

Капіталістичний господар має ще й третій спосіб. До цього способу штовхають самі закони капіталістичної конкуренції. І він стає на шлях найбільшої механізації свого капіталістичного господарства. Він заводить машини, він удосконалює техніку, він замінює робітників механізмами, що виконують їхні робочі функції. Прилади, верстати. Вони шиють, миють, рубають, сіють, збирають, мелють і печуть. Робітник більше й більше відсувається від участі у виробництві. Він тільки керує механізмами. Але й на те, щоб керувати машинами, капіталістичний господар не наважується вже поставити небезпечного живого робітника. І от він конструює спеціальну механічну людину, ляльку, технічно високодосконалу. І цей так званий «роботар» заступає живого робітника на окремих функціях його роботи.

Проте і цей спосіб зраджує себе. В результаті механізації та капіталістичної раціоналізації утворюються величезні армії робітників без роботи. І ці армії безробітних стають найбільшою загрозою для існування капіталістичного режиму.

Доктор Гальванеску відкинув у своєму господарстві всі ці три непевні способи. Він прийшов до іншого висновку. Що господарство не може існувати без робітника. Що, навпаки, робітник є основа господарства, що не машина вирішує в господарстві, а робітник, праця робітничих рук. І чим більше цих рук має господарство, то й більше зиску можна від нього мати. Він дійшов навіть висновку, що варто й взагалі машину замінити роботою людських рук, робітником.

Але цей робітник має бути такий, щоб ані чим не міг загрожувати капіталістичному господарству.

Отут і починається секрет господарства доктора Гальванеску. Бо його господарство творили саме такі робітники.

7

Досвідчений, «цивілізований» господар доктор Гальванеску у веденні господарства не відкидав ідеї механізації. Навпаки, саме механізація і стала основною ідеєю тієї системи господарювання, яку він підносив і яку найближчим часом мав намір запропонувати широкому капіталістичному світові. Механізація! Але механізувати вирішив доктор Гальванеску саму людину. Самого робітника. З живої людини, з живого робітника зробити машину — «робота» — ось яка основна ідея була заложена в господарстві доктора Гальванеску.

Справді, чи не з людини ж найдосконаліша машина?

Хіба є машина, така ж досконала, як людський організм? Яка з машин — нехай найдосконаліша і сконструйована за останнім словом науки і техніки — може рівнятися до людини з її здібностями? Яку б машину — нехай хоч яку надзвичайну — сконструює ще людський геній, однаково він ніколи не спроможеться утворити машину, рівну собі самому. Рівну здатностям та можливостям самої людини, самого людського організму. Та й чи треба конструювати такі машини, коли от вона, така машина, віддавна вже є готова? Сама людина.

Так мислив собі буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Всякий складний виробничий процес, всякий процес роботи треба розбити на найдрібніші, елементарні робочі функції. Тоді виконувати кожну таку найдрібнішу функцію треба поставити людину-робітника, як робить це конвейерна система виробництва. Але поза тим, крім виконання цієї найдрібнішої функції, робітник нічого не повинен ні робити, ні знати.

Таку ідею господарювання підносив буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Це не нова ідея. Хіба не таку ідею написав на своєму прапорі апостол капіталістичної індустрії мільярдер-фабрикант Форд? Таку. Але, ставлячи робітника виконувати найдрібнішу функцію машини, фабрикант Форд не подумався ще перетворити його самого в машину. Доктор Гальванеску зробив саме це. Він і самого робітника переробив на машину.

Живій людині, робітникові, ще далеко до «досконало-сті» машини. Багато дечого заважає йому виконувати його маленьку, найдрібнішу робочу функцію. Багато що відвертає його увагу. Крім того, він не хоче ціле своє життя вичерпувати тільки цією маленькою, найдрібнішою робочою функцією. Він воліє ще й жити. Бо він — людина. Він має свої потреби, свої бажання. Він має свої думки, ідеї й погляди. Він має свої почуття та волю. Це й заважає йому виконувати те, до чого він призначений господарем-капіталістом,— його маленьку, найдрібнішу робочу функцію. З цього росте його світогляд, його вимоги, його класова свідомість. З цього постають революції. Отже, цього в робітникові не повинно бути. Це треба в робітникові знищити.

Такий висновок зробив буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Із цього висновку постало його рішення: людину-робітника так біологічно змінити, щоб позбавити його всього, що має він, крім здатності робити й виконувати таку чи іншу маленьку, найдрібнішу механічну функцію. До цього треба пристосувати самий людський організм.

Доктор Гальванеску знав подібні спроби інших експериментаторів раніше. То були спроби шляхом хірургічного втручання, шляхом часткових операцій — кастрації, розтину мозкового придатку, здавлення немовляті черепа тощо,— звузити душевне життя людини, обмежити її прагнення та потреби, розм'якшити її волю або пригнітити розум, розвиваючи і гартуючи її фізичні здатності, фізичну силу, міцність кістяка, пружність м'язів, загальну витривалість. Тобто, убивши емоціональне й інтелектуальне життя людини, зробити з неї годящу робочу худобу — вола, коня, живу машину. Доктор Гальванеску, проте, відкинув ці способи. Його не задовольняла часткова зміна людського організму, часткова машинізація робітника. Він вирішив дійти цілковитого перетворення робітника, його живого людського організму на машину. І він цього дійшов.

8

Таким чином, ось секрет господарства доктора Гальванеску.

Кожний робітник, який мав стати до роботи в господарстві доктора Гальванеску, спочатку мав лягти на його

операційний стіл. Медик з освіти, доктор Гальванеску був добрим хірургом і робив ці операції сам. Потреба додержання таємниці вимагала цього.

Проте з хірургічного погляду операція й не була складна. Оперованому розтиналися жили на плесні та в паху. Крізь ці розтини з оперованого виточувалася вся кров. Отже, оперований немовби переставав жити. Але фактично це, звісно, не так. Позбавлений кров'яного живлення, організм втрачає свою життєву цілість, втрачає функціональні властивості — життя від нього відходить, але кожний орган зокрема, власне тканина кожного органу, ще не вмирає. Бо не вмирають ще клітини. В кожній клітині ще є життя.

Щоб зберегти життя таким знеживленим клітинам і не дати їм розклатися, розпасти і вмерти, їх треба примістити до так званого інфузійного середовища. Доктор Гальванеску насичував спорожнені жили подібно-рінгерлоківською рідиною. Цю операцію знає кожний студент, що провадив практику в хірургічних закладах. У практичних студіях кожному студенту доводилося виточувати кров із кроля чи собаки й насичувати жили цієї так званою рінгерлоківською рідиною, а потім за два-три дні виточувати цю рідину й знову повертати собаці його кров, законсервовану звичайним способом цитриновою кислотою. Доктор Гальванеску мав змогу перевірити незвичайні властивості його нової, подібно-рінгерлоківської рідини й на людському організмі. Одночасно він відповідно консервував інфузійним середовищем і окремі органи оперованої людини, не відтинаючи їх і не виймаючи з людського тіла.

Таким чином, тіло оперованої людини консервувалося і його клітини зберігалися від розпаду. Щоб підтримати їхнє життя в цьому стані «сплячки», їм потрібно дати живлення, сурогатне тому, яке вони мали з лімфи і крові. Вони повинні дістати певну дозу солей, білків, жирів, цукру та кисню. Для цього доктор Гальванеску час від часу, раз на добу, затоплював законсервоване тіло в купіль із хімічним сурогатом крові та лімфи і робив відповідні впорскування.

З цієї ж купелі зовнішні покрови шкіри діставали потрібне жирове змащення, що зберігало еластичність шкіри і підшкірних м'язів.

Отже, законсервоване таким удосконаленим способом тіло зберігалося від розкладу. Людина, як щось ціле, як

досконала система взаємодіяння окремих органів, як індивід, вже не жила. Але кожна окрема частка її не була мертва. Кожна клітина її жила.

9

Тут на якусь хвилину Сахно довелося перервати оповідання.

Її слухачі нарешті почули повідомлення, що входило вже безпосередньо в коло їхніх фахових і творчих інтересів. І вони вже не могли не реагувати на сенсаційні повідомлення оповідачки.

— Бальзамування! — загорлав знову бородатий асистент, той самий, що п'ятнадцять хвилин тому горлав про мотофозо. — Єгипетська мумія! Пошліть вашого доктора повчитися в древніх ассирійців і персів. На чорта воно здалося нашій сучасності, оте бальзамування?!

— Анабіоз, ви хочете сказати? — досить гостро й заде-рикувато відгукнулася Сахно.

— Фантастика!

Тепер загомоніли зразу всі. Всі засперечалися. Присутні розкололися на дві групи. «Нужденна мізерія — новий спосіб бальзамування» та «надзвичайний науковий експеримент — розширення знаних досі меж анабіозу». Перший висновок обстоювала група, очолювана вищезгаданим бородатим асистентом. Другий — підтримували доктор Івановський, Думбадзе, Коломієць та інші. Професор Трембовський мовчав. Він чекав закінчення розповіді Сахно.

Ми скористаємося з цієї короткої перерви і, поки бородатий асистент сперечатиметься з доктором Івановським та його молодими однодумцями, скажемо кілька слів про бальзамування та анабіоз, щоб цим притягти до активної участі в суперечці і читачів цього оповідання.

Бальзамування — це спосіб зберегти труп від розкладу та зогнивання. Його широко практикували древні люди — єгиптяни, ассирійці, мексіканці. Вони бальзамували своїх царів, старшин та провідців, яких вважали за святих. Набальзамовані трупи — мумії — можуть зберігатися дуже довгий час — багато сотень і тисяч років. Є чимало різних способів бальзамування, але суть їх у тому, що тканину мертвого тіла через впорскування в жили або через омивання насичують розчином пахощів та хімікаліями, що не дають тканині трупа зогнити, а, навпаки, вису-

шують її. Наука знає і випадки так званого самобальзування. Труп, поховані й викопані через досить довгий час — кілька десятків і сотень років, — не розпадаються і не гниють. Це трапляється, якщо в самому підґрунті в місці поховання є природні речовини, що бальзамують труп, або коли ґрунт зовсім сухий і пористий. Так чи так, але набальзамоване тіло, мумія — це труп, мертвяк, нежива тканина.

Зовсім інша справа — а н а б і о з. Анабіоз — це є знеживлення, «несправжня смерть». Подібний до смерті «дрімотний» стан живих організмів, після якого можливе, проте, відживлення, повернення до життя цих ніби мертвих організмів.

Явища анабіозу також бувають природні, але їх можна утворити й штучно. Природна наука спостерігає такі явища з різними нижчими, простішими організмами, наприклад, — коловертками, хробаками, деякими комахами. В певних умовах, здебільшого від морозу, вони завмирають, перестають жити і немов умирають зовсім. Такими завмерлими вони можуть бути дуже довгий, який завгодно час, якщо перебуватимуть у тих же умовах (у тій же низькій температурі, наприклад). Потім, повільно відігріті, вони знову розмерзають, відживають і починають жити. Отже, їхня мертвість, їхня смерть була несправжня. Життєві функції організму майже припинилися, але клітини організму не вмерли.

Подібні явища анабіозу можна викликати й штучно і не тільки в таких простіших організмів. Можна заморозити й відморозити більших тварин або їхні окремі органи. Жаб, риб, гадюк тощо. Можна заморозити і потім відморозити й окремі, вирізані в людини, органи. Можливо, що й цілий людський організм здатний до явищ анабіозу. Але це неможливо перевірити. Таке експериментування надто ризиковане для людського життя...

Доктор Івановський, нарешті, поклав край гарячим суперечкам. Трохи іронічно він звернувся до головного асистента:

— Я не зовсім розумію вас, дорогий колего. Що саме ви звете фантастикою? Якщо під цим ви розумієте соціально-економічні прагнення «шановного» поміщика, побудовані на ідеях «спрощення» експлуатації «механізованих» робітників, то я з вами цілком згодний. Коли ж ви звете фантастикою самий біологічний експеримент сміливого хірурга, то...

— Дійсно! — сміючись, перебив його молодий інтерн Думбадзе.— Подумайте тільки, яка морока робити операцію кожному робітникові! Чи не простіше було б шановному, зшаленому від страху перед загибеллю капіталістові закликати до себе звичайних фашистських заправил? Адже вся система фашистського виховання молоді інших класів якраз і скерована на те, щоб підготувати з неї «в масових масштабах» «механізованих», обмежених людей?

— ...То,— знову повернув собі слово доктор Івановський,— дозвольте мені з вами не погодитися. З погляду біологічного доктор Гальванеску зрештою не відкрив нічого нового. Він тільки застосував до людини способи препарування, давно вже випробувані, зокрема й тут у нас на тваринах. Але хірург, біолог та анатом не мають права на подібні експерименти над людьми. Вони не можуть мати людського матеріалу. До речі,— звернувся він до Сахно,— де діставав наш таємничий поміщик і хірург потрібний йому людський матеріал? Він діставав його нечесним способом?

— Так,— відповіла Сахно.— Він, звісно, діставав його нечесним, злочинним способом. Він заманював і обдурював безробітних, емігрантів, бродяг. Він мав для цього цілу агентуру. Крім того, він діставав, теж нечесним способом, з психіатричних лікарень божевільних, з поліцейських органів він діставав засуджених на страту...

Гомін обурення пройшов між присутніми.

— Пробачте! — знову звернувся до Сахно Думбадзе.— Але ви нам розповіли ще зовсім не все. Ви розповіли, як збережено тіло. Але яким же чином дати йому працездатність? Адже так? Саме з цих препарованих і законсервованих людських бовванчиків ваш таємничий доктор і поміщик робив своїх робітників? І чому препарований таким способом сам він, ваш таємничий доктор Гальванеску?

Погляди всіх знову звернулися до чудної постаті в кутку.

— Хто препарував його?

10

— Його препарувала я,— спокійно відказала Сахно.— З допомогою одного славетного в тих місцях хірурга. Він охоче згодився допомогти мені... під мушкою мого браунінга.

— О!

— І Гальванеску добровільно погодився на таку операцію?

— Зовсім добровільно. Звісно... під мушкою того ж браунінга.

Веселим сміхом реагували лікарі на ці слова Сахно.

— Мені не пощастило. Доктор Гальванеску піймав мене. Мої друзі — шофер Чіпаріу та рибалка Йонеску — заплатили за спробу визволити мене. Їх полонили і препарували на рабів поміщика Гальванеску. Я також мала бути препарована для виконання функцій покоївки доктора Гальванеску замість слуги, якого мені довелося попсувати, забити, будемо говорити, коли я тікала. Але пізніше мені пощастило. Я втекла вдруге і остаточно, препарувавши самого препаратора і захопивши з собою своїх товаришів. Ну, та не про це тут зараз мова. Товариш Думбадзе правий — я не докінчила ще моїх пояснень. Яким способом доктор Гальванеску обертав препаровані людські тіла на своїх робітників? Яким способом він примусив їх виконувати робочі функції?

— Так! так! — відгукнулися всі.

Сахно присунула знову до себе згаданий вище апарат.

— Справа, бачите, в тому, що рінгерлоківська рідина, як виявляється, може бути прекрасним середовищем для проходження гальванічного електричного струму.

Ну, згадаймо відрізану жаб'ячу ногу, яку нам показували ще в школі. Вона згиналася й розгиналася, коли через неї пускали струм. Отже, в організмі, насиченому рінгерлоківською рідиною, можна утворити постійну циркуляцію електричного струму. Напруження його, певна річ, можна зосередити на котромусь одному із органів організму. На якийсь один м'яз чи сплетіння м'язів, що керують моторними функціями певного органа. І дати їм рух, як тій жаб'ячій нозі. Наприклад, на м'язи, що дають руці рух від плеча наперед. Або від плеча назад. Елементарний рух руки пильщика, що різє дрова.

Зосередження напруження струму на м'язах ноги, якими згинають й розгинають ногу під коліном, разом із напруженням струму в пахових м'язах, що дають нозі поступальний рух — дають елементарний рух ніг, потрібний для пересування з місця на місце. Тобто — ходіння.

Досі докторові Гальванеску пощастило вже опанувати керівництво кількох десятків, правда, найелементарніших рухів ніг, рук та хребта. Але цього вже досить для

того, щоб виконувати такі роботи, як різання, рубання, копання й такі функції, як просте управління навіть найскладнішими машинами та пристроями. Наприклад, вмикання й вимикання рубильника, сіпання важеля, обертовий рух колеса тощо. Це дає можливість Гальванеску ставити робітників за керівників до машин. Що ж до загального керівництва цілим процесом роботи, то знову ж через передатні інстанції механічного керування машин механізованими людьми, а механізованих людей машинами — воно здійснювалося самим господарем з допомогою радіо.

Досягнення в керуванні механізмами на віддаленні з допомогою радіо, які давно вже відомі нашій науці, досі переважно в частині військової техніки, лихий геній доктора Гальванеску вдосконалив і широко використав для керівництва своїм господарством...

— Чудово! — нарешті заговорив і професор Трємбовський. — Чудово! А чому ви прийшли до нас? Що ви хочете?

Сахно трохи помовчала, обвівши поглядом усіх слухачів.

— Злий геній капіталіста й експлуататора доктора Гальванеску обертав людей, робітників на неживі ляльки. Між ними він таким чином спотворив і товаришів Чіпаріу та Йонеску, яких мені пощастило видерти. Я хочу, щоб ви повернули їх до життя...

Професор не сказав свого неодмінного «чорт забирай» і, спустивши голову, на мить задумався. Проте він зразу підвів голову й з усмішкою глянув Сахно в очі.

— Під мушкою вашого браунінга?

Всі зареготали. Сахно з професором перші.

— Що ви, професоре! Ми з вами радянські вчені...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Мрії Коломійця нарешті здійснилися. Двері трансплантаційного відділу перед ним розчинилися.

Притамувавши схвильований віддих, Коломієць переступив через поріг цього свята святих сучасної хірургії. Його студентське серце прискорено билосся. Він зараз побачить усе те, про що тільки чув на лекціях та читав

у підручниках в таких загальних та невиразних висловах. У лекціях та підручниках цей розділ хірургії так стиснуто, так загально й несміливо викладено. Ах, ці підручники стільки товчуть про речі загальновідомі і легкоприступні, але так бояться трактувати сміливі, не розв'язані ще або дискусійні проблеми медицини! І надто саме з цієї галузі — вівісекції. Коломієць переступив поріг, силкуючись затамувати надмірне биття схвильованого студентського серця, і враз спинився, вражений і захоплений.

Думбадзе тихо причинив двері і підійшов ближче до Коломіїця. Коломієць стояв, прикипівши очима просто перед собою, і притримував лівою рукою ту частину грудей, під якою билося його схвильоване студентське серце. Його очі прикипіли до великої кубічної скляної посудини на високому вузькому п'єдесталі. Там у трохи мутнуватій, половистого відтінку рідині лежало вирізане людське серце разом з найближчими судинами і — пульсувало...

Воно було живе, воно жило, це серце без людини! Воно жило собі само тут, в цій мутнуватій рідині, своєму інфузійному середовищі. Воно билося, пульсувало, його м'язи скорочувалися, і коли б наситити його протоки кров'ю, воно б гнало цю кров. Ось воно, сірувато-синє, м'язисте, дебеле й тендітне людське серце. Ось воно саме по собі, оголене, спокійно й розмірено пульсує проти другого, живого й насиченого кров'ю, схвильованого й розбурканого студентського серця. Це, друге, серце пульсує швидше і дужче, бо захоплення прискорює його биття.

2

Коломієць і Думбадзе стояли в першій кімнаті трансплантаційного відділу. Це був величеський зал без вікон, із світлом, що спало на скляної стелі. Вдень це було сонячне світло крізь скляну баню на даху, вночі це було розсіяне світло з захованих між рамами електричних ламп. В усіх чотирьох стінах залу були двері, з десятків дверей. Вони вели в палати з хворими, до операційної, до лабораторії, до кімнати медперсоналу, до кабінету асистента відділу. Зал був центром усього відділу. Він був просторий і порожній. Крім круглого стола посередині, трьох десятків стільців та невеличкої конторки, тут не було меблів. Тут інколи відбувалися засідання кафедри, наради аспірантури, збори практикантів, вузькі доповіді професора або його найближчих помічників про не-

звичайні операції, видатні експерименти тощо. В кутку темніла сітка та засклені ґрати ліфта. То був підйомник з підвалів, звідкіля подавалися до лабораторії заморожені чи препаровані трупи тварин або людей для експериментальних розтинів.

Праворуч від вхідних із загального клінічного корпусу дверей, на високій тумбі, в якій захована була складна апаратура, стояла ота кубічна скляна банка з препарованим людським серцем. Оживленим людським серцем, вирізаним із трупа. Коли таке препароване серце через якийсь час втрачало свої штучно викликані моторні функції, хтось із практикантів чи інтернів вирізав нове з трупа, препарував його і оживлював замість уже негодящого старого. Це встановилося, як тверда традиція трансплантаційного відділу. Оживлене серце не завмирало. Воно немовби стояло на чатах там, біля входу. Воно немовби зустрічало кожного, хто приходив, і, як прапор, як бойове гасло, вістувало йому ідеї, прагнення, сенс боротьби цього бойового загону радянської хірургії, що розташувався тут. Це був один із загонів боротьби із смертю, боротьби за продовження життя, боротьби за творення живого із мертвого, життя із смерті.

Коломієць застиг перед цим прапором, перед цим оживленим серцем, і сотні думок вирувало в його запальній студентській голові. Це були думки про людину. Про її життя. Про її смерть. Про її геніальність.

3

Та не тільки препароване серце вражало вас, коли ви заходили до центрального залу трансплантаційного відділу. Коли, спромігшися нарешті одірвати погляд від оживленого серця, ви кидали ним по цілій кімнаті, то стільки незвичайного і надзвичайного било вам в очі, що ви застигали, вражені й захоплені.

Довкола цілого залу понад дверима та в простінках між ними, між одвірками та стелею, нависали неширокі й невисокі шафи. Їх було з два десятки, і вони висіли щільно одна коло одної, так що разом всі склали щось подібне до невеличких, забраних склом, антресолей довкола цілої кімнати. Їхні рами були оббиті деревом і вифарбовані в біле, як і все тут, але в середині шафи блищали ясними нікельованими поверхнями внутрішніх стінок. Термометри в першій шибці кожної шафи показували температуру. Ця

температура була різна в кожній шафі, але майже скрізь нижча від нуля. Тут, у залі, було тепло, там, за склом шаф, підтримувався мороз. Трубки з сухим вимороженим повітрям проходили по стіні попід шафами. Вони входили до кожної шафи через регулятор з краном біля термометра.

Ці шафи не були порожні. В них стояли банки. Банки і банки. Прозорі скляні банки звичайного безколірного скла і різного розміру. По вінця були вони налиті прозорою, трохи мутнуватою, незамерзлою навіть там, де стовпчик ртуті в термометрі показував нижче від нуля, рідиною. І в цій рідині лежали різні на перший погляд чудні й безформні шматки. Проте варто було придивитися трохи уважніше, і ці дивовижні безформні шматки набирали зовсім виразної і конкретної форми. Але дивовижність їхня від того тільки збільшувалася.

Ось у першій від дверей шафі, на трьох її полицках, стояли три чи чотири десятки зовсім невеличких, трохи більших від чайної склянки, баночок. І в кожній з тих баночок, у прозорій і мутнявій рідині, плавало звичайне людське око. Ні, не звичайне! Звичайне людське око повинно бути на обличчі, під бровою і між повік. Воно повинне бути примружене — довгасте і мінливе. А тут око було в банці, в рідині, не довгасте, а кругле, немов куля, з невеличкою пригорбінкою попереду, там, де матовість білка поступалася для яскравого райдужного кругляка зіниці. І воно було непорушне, це око, а райдужна яскравість зіниці була примеркла, безбарвна й мутнява. Позаду ока, як хвіст у комети, звисали нитки судин, нервів і зв'язок.

Коломієць прикипів своїми живими й меткими очима до цих мертвих очей у банках. Яких тут тільки не було! І карі, і блакитні, і чорні, і руді, і зеленуваті, немов нелюдські, і сірі, і сині. От двоє синіх з великими-великими зіницями очей. Якій прекрасній дівчині мали вони належати за життя! Тепер вони мертві — і дівчина, і її прекрасні очі.

І Коломійцеві зробилося сумно й журно...

Гей, не журися, Коломійцю! Власниця цих очей, прекрасна дівчина, справді вмерла. Хвороба чи нещасний випадок зламали її. Смерть дужча за людину. Але от залишилися від дівчини її красиві очі в цій банці з рідиною, і вони — ці очі — не вмерли. Так, так, вони живі. Їх тільки приспано. Їх препаровано і заохолоджено.

Прийде час, трапиться нове нещастя, нова хвороба, нова загроза смерті. Друга, нова дівчина втратить свої очі. Але вона не буде сліпа. Її привезуть сюди, покладуть на операційний стіл, виріжуть і викинуть її власні попсовані очі і натомість вправлять ці, розморозивши й віджививши їх. Отже, вони живі. І вони дадуть життя іншій людині, якій загрожує смерть. Бо наука дужча від смерті.

Не журися ж, Коломійцю! Наука дужча від смерті, і ти служи́тимеш саме їй — безсмертній науці!

Коломієць завмер перед вітриною з очима в банках, і його власні, живі очі зволожились. Він був зворушений.

Його приятель і старший товариш Думбадзе стояв поруч із ним і пояснював йому спосіб трансплантації ока. Інститут робив тільки перші експериментальні спроби виймати око з трупа і прирощувати його живій людині. Це була надзвичайна, виключна щодо трудності й відповідальності робота із зшиванням судин та нервів. Вона вдавалася ще далеко не щоразу.

4

Потім Коломієць оглянув інші шафи. В них по банках було розкладено розтятих на частини й препаративаних померлих людей. Ось лежали пачки відтятих людських пальців. Їх проєктувалося прирощувати замість утрачених — на вибір, — котрого треба з п'ятьох. Он цілими купами лежали різні суглоби із сув'язками — наколінки, налікотники, стегна, хребці, атлантики тощо. Їх давно вже приточують і прирощують замість розтрошених чи з'їдених туберкульозом.

Але найбільше було різних внутрішніх органів. Печінки. Нирки. Матки. Селезінки. Шлунки. Кишки. Яечка. Сечові міхури. А он у великих скляних ваннах згорнені й скручені, півпрозорі, бо знекровлені, цілі згортки шкіряних покрівів. Он людський мозок. Тут було все. Ціла людина, розрізана на частини.

В трансплантаційному відділі ніщо не пропадало марно. Кожний здоровий труп, якщо він був трупом невідомої, без рідних, людини, розтинався і препарувався. Препарувалися й ті органи, які наука хірургії вже вміла прирощувати живій людині. Препарувалися й ті органи, які мистецтво оперування ще не вміло приростити. Перші чекали на хворого, на людину, якій хвороба чи нещасний випадок зіпсували її живий орган. Йї прирощували оживлений з

трупа. Другі — потрапляли до лабораторії. Там хірурги експериментували з ними, вивчали їх, добирали спосіб пристосувати їх живій людині. І поступово такі способи добиралися.

Надзвичайний був цей головний зал трансплантаційного відділу! Люди лежали тут розрубані на частини по банках, по полицках, за склом у шафі. Але це не був морг. Це не був музей. За склом шаф, на полицках, по банках лежали не мертві експонати, а живі людські органи. Живі люди! Мертвий, труп розтинався на частини, і кожна його частина починала знову жити. І коли відживити померлу людину і повернути їй життя наука медицини ще не навчилася, то відживляти окремих органів мертвого тіла й повернути йому життя в організмі іншої живої людини наука медицини вже вміє. Сама смерть тут здовжує життя. Людина вмирає і, віддаючи свої мертві органи іншим людям, здовжує їм життя.

Прекрасно жити на світі й бути хірургом!

Так вирішив Коломієць.

5

І він поспішив висловити це своєму приятелю і старшому товаришеві, молодому хірургові Думбадзе. Він висловив це йому в найпатетичніших висловах свого молодечого захоплення.

— О, так! — охоче відгукнувся Думбадзе.

— І я буду хірургом! Я вибираю собі цю спеціалізацію!

— Неодмінно!

— До чорта ж терапію! Які мізерні поруч хірургії усі інші галузі медицини! Вони ж нічого не можуть!

— А от це вже не так

Коломієць хотів був і далі виголошувати своє захоплення хірургією, але слова Думбадзе зразу охолодили його. Запал був охолоджений. Це надзвичайно прикро, коли хтось із сторони охолоджує ваш запал. А Думбадзе робив це уже не перший раз. Коломієць сердито відвернувся.

— Ну, звісно. Я бачу, ти вже встиг розчаруватися. Чи не занадто швидко?

— Ні,— посміхнувся Думбадзе.— Я зовсім не розчарувався. Навпаки. Працюючи тут, я дедалі більше захоплююся медициною.

— Я теж...

— Але ти в своїм захопленні стаєш страшенно вузький. І, як це не дивно, в своїм захопленні ти стаєш на позиції... старих лікарів-лікувальників. Старі терапевти й хірурги завжди воюють між собою, вони підносять одну, свою, галузь медицини і заперечують інші. Це неправильно принципово, бо недіалектично, неправильно і в самій практиці лікарської роботи. «Хірургія повинна бути тільки одною з форм лікування, в тісному зв'язку з іншими формами». Пригадуєш? Це сказав ще Мейо. А Мейо — один із найбільших світових ентузіастів хірургії.

— Зате ти, бачу, до ентузіастів хірургії не належиш, — вже зовсім похмуро огризнувся Коломієць. — Для чого ж тоді ти залишаєшся тут? Це просто нечесно. Переходь до якоїсь терапевтичної клініки. Або ні. Зачекай до літа: я закінчу медінститут і охоче заступлю тебе. Хороший хірург повинен вірити в операцію як основу медицини. Операція — це його світогляд!

— І все ж таки, — вдарив його по спині Думбадзе, — найкращий хірург той, що вміє одмовитися від операції!

— Ну да. Я знаю. Це сказав Кохер. У тебе надзвичайна пам'ять, — уїдливо сказав Коломієць. — Ти так і силеш цитатами й чужими словами!

Думбадзе зареготав.

— Ти хочеш пришити мені несамостійність поглядів. Але ж самостійність світогляду тільки й виростає з розуміння чужих поглядів. Крім того, слова Кохера — це якраз девіз нашого інституту експериментальної хірургії. Ти, мабуть, цього не знав? Цікаво, що другий аналогічний експериментальний інститут, але буржуазний, нью-йоркський, має собі інший девіз: «Хірургія починається там, де кінчаються всі інші способи медицини!» Га? Як тобі подобається? Чи не бачиш ти за цими двома девізами два різні світогляди? Не тільки медичні, а й класові?

6

Було за дві хвилини пів на десяту.

Думбадзе з Коломіємцем прийшли перші. Рівно пів на десяту було призначене надзвичайне засідання кафедри трансплантації. Власне, це мало бути й не засідання кафедри, а скоріше виробнича нарада асистентури та аспірантури. А втім, це були ті ж самі люди. Співробітники трансплантаційного відділу головного інституту експериментальної хірургії. Вони мусили негайно прийняти якесь

рішення з приводу сенсаційного повідомлення агронома Юлії Сахно.

Рівно за дві хвилини до пів на десяту в залі з'явився доктор Івановський. Він попростував до дверей у палати.

— А! — привітав він Думбадзе. — Ви сьогодні чергуєте в палатах? Дуже до речі.

— Ні. Сьогодні чергує доктор Натансон.

— Ну, однаково. Я навмисне прийшов трохи раніше. Поглянемо на аяксів, як вони себе почувають. Я бачив учора листок з аналізами крові. Надзвичайно! Ви також можете піти з нами, якщо цікавитесь, — кивнув він Коломійцеві.

Йому, звісно, не довелося повторювати запрошення. Втрюх вони рушили до дверей у палати. Назустріч їм вийшла чергова сестра з стерильними халатами.

Поки вони одягали й зав'язували халати, доктор Івановський коротко поінформував Коломійця про аяксів, а також і про те, яким чином трансплантацією керує в інституті він, доктор Івановський. Думбадзе був інтерном при докторі Івановському.

Професор Трембовський мав чотири асистенти — відповідно до розгалуження науково-практичної роботи у трансплантаційному відділі. Старший асистент керував пересадкою та прирощуванням шкіряних покровів і кісток. Цей комплекс мав практику на пунктах швидкої допомоги, по заводських медпунктах та індустріальних клініках. Нещасні випадки, прирощування живої шкіри на мертві опечені місця та приточування кісток на місця переламів і розтрощень — це була його галузь.

Другий асистент керував пересадкою окремих цілих внутрішніх органів. Цей комплекс мав поки що не таку велику периферію практичної роботи. Зате він мав найширші перспективи в майбутньому. Саме в ньому зосереджено зараз найінтенсивнішу науково-експериментальну роботу.

Третій комплекс охоплював усі прищеплювально-трансплантаційні операції. Це був комплекс ендокринної хірургії. Тобто оперування залоз внутрішньої секреції. Залоз, які виділяють у кров особливі речовини — гормони, потрібні для життя, правильного розвитку та діяльності цього організму.

Нарешті, в четвертому комплексі були операції переливання крові. Цим комплексом і керував доктор Івановський.

Щодо аяксів, то ця операція належала фактично до обох останніх комплексів. Міфічним іменем «аяксів» ми в побуті, звичайно, звемо людей, дуже споріднених і близьких між собою. В медицині так інколи іменують близнят, що родяться зрослими одне з одним. В цьому разі, проте, не було ані міфології, ані близнят.

Як відомо, людина не може нормально розвиватися, коли в неї хвора яка-небудь із важливих залоз внутрішньої секреції. Люди з ненормальною щитовидною залозою не ростуть, їхні органи не розвиваються, вони вироджуються і швидко гинуть. У людей з ненормальною підшлунковою залозою порушується нормальний обмін речовин в організмі і розвивається діабет. Не краща доля чекає й на людей з іншими ненормальними залозами внутрішньої секреції.

Спроби приростити замість хворої залози нову із здорового трупа не дали результатів. Залози не приживляються на іншій людині. Але експерименти останніх років у нас та в буржуазних країнах дали раптом несподівані результати. Хвору залозу внутрішньої секреції не треба вирізати, щоб замінити на нову, здорову. Досить прижити цю нову залозу в стару, поруч старої або десь на тілі. Навіть не треба приживляти цілу нову залозу. Досить прижити з неї невеличкий шматочок. Він приросте, почне функціонувати і виділяти в кров потрібний гормон, якого не може виробити хвора залоза. Саме такі прищеплювальні операції і виконувались в третьому комплексі кафедри професора Трембовського.

Отже, вернімося до аяксів. Це були мати й дочка. Стара мати віддавна вже хворіла на діабет. Ніякі медичні заходи їй не допомагали. Але й пересадка шматків здорової підшлункової залози теж мало що дала. В старім, виснаженім тяжкою хворобою тілі не приживались молоді залози. Стара була вже на порозі смерті. Вона вже зовсім ослабла, і щоб затримати її життя ще на кілька день, доктор Івановський зробив їй переливання крові. Кров він взяв від її ж дочки.

І от він зробив надзвичайне спостереження. Він спостеріг, що хворій не тільки трохи додалося сили, а що й із хворобою їй дещо полегшало. Зменшилася кількість цукру в сечі. Доктор Івановський повторив акт переливання. Кількість цукру в сечі зменшилася ще.

Це вже було наукове відкриття.

І от доктор Івановський наважився. Діставши згоду дочки, він просто зшив її з матір'ю. Він з'єднав їхні два організми в один. Він сполучив їхні кров'яні системи. Велику вену матері з великою веною дочки. Велику артерію дочки з великою артерією матері...

І що ж! Явища діабету в старій матері зникли зовсім. Здорова кров з організму дочки ввійшла в хворі материні органи і оздоровила їх. Вона дала їм ті гормони, що їх не могла виробити хвора підшлункова залоза. А хвора кров матері пішла в організм дочки, і молодий організм дочки переборов вади старої крові, убив у ній усі мікроби. Мати поздоровішала і помолодшала. Дочка теж не втратила нічого. За кілька днів доктор Івановський збирався роз'єднати аяксів і дати кожному його власне життя. Важко було встановити, на який же час поздоровшав старечий материн організм. А може, назавсім?

8

Коли, обдивившись аяксів, доктор Івановський, Думбадзе та Коломієць повернулися до головного залу, там уже зібралися всі.

Професор Трембовський оголосив початок зборів і бігав по залу, патлаючи свою шевелюру. Біля конторки сиділа з олівцем і папером сестра-стенографістка. Агроном Юлія Сахно, як нещодавно студент медик Коломієць, стояла, зацікавившись від захоплення перед вітриною з оживленим серцем.

Професор підбіг до столу, довкола якого розмістилися його асистенти та аспіранти кафедри. Він, очевидно, хотів розпочати нараду і сказати своє перше слово. Всі враз урвали розмови і стихли. Зробилося так тихо, як може бути тільки в наукових установах, де кожний любить свою працю і шанує працю своїх співробітників.

Професор Трембовський помовчав кілька секунд і ще раз розпатлав свою шевелюру. Після того він нарешті заговорив.

— Чорт забирай! — почав він, озирнувшись по сторонах. — Як добре, що тут, у цій залі, немає телефонного апарата. Принаймні я гарантований, що мені не подзвонить сюди секретар Петрова. Вона дзвонила мені в усі апарати, біля яких мені траплялося бути протягом цих трьох годин.

Збори асистентів і аспірантів вибухли щирим дружнім реготом. Комсомольський секретар Петрова справді цілком запанувала над життям професора Трембовського. Так нетерпляче чекала вона результатів цього епізоду. Вона дзвонила до професора — питала його, розпитувала, доводила, переконувала, нагадувала і сигналізувала.

Коли збори пересміялися, професор закінчив:

— Брава дівчина, нічого не скажеш! Шкода, що не хірург. Ми б призначили її на директора нашого інституту. Цей би дійшов скрізь свого і гарантував би найширші перспективи. Ми б послали її до Наркомфіну обстоювати нам бюджет.

Після цього професор ще раз розпатлав свою шевелюру і зігнав жартівливу посмішку з своїх уст.

— Ну, товариші, пожартувавши, перейдемо до серйозного. Отже, дві години тому ми...

Але ще не судилося професорові почати. Двері рипнули, і з-поза них встромилася двоколірна голова професорового сторожа. Він моргав до секретаря кафедри.

— Ну, що там, Іване, знову? — запитав професор роздратовано, проте зараз же пом'якшав. Він не терпів, щоб йому заважали, але свого штучного сторожа він надто любив. Старому Іванові дозволялося багато такого, чого не дозволялося нікому більше в інституті. — Ну, що ж там таке? Сьогодні ти вже вдруге перебиваєш нам! Чи я для того зробив тебе з двох людей, щоб ти пам і заважав за двох? — пожартував професор.

Старий сторож пустив жарт повз вуха. Його обличчя було стурбоване, скільки, звичайно, могли виявити вираз стурбованості його шви та шрами. Старому Іванові самому було прикро перешкоджати роботі, яку він вважав за найважливішу в світі роботу.

— Там, професоре, дівчина якась, ну, просто вдираться до інституту. Каже, що неодмінно повинна бути на оцій, значить, нараді...

— Що за дівчина? — розсердився професор. — Либонь, наші тут уже всі? — і він кинув оком по присутніх.

— Та хто її знає. Каже, ви її немов добре знаєте. А на прізвиське немовби Петрова...

Щирий і дружний регіт сьогодні вже вдруге вибухнув під скляною банею головного залу трансплантаційного відділу. Аж забриніли в унісон банки з нирками, печінками, серцями та очима. Лікарям не часто доводиться сміятися, і тому вони реготали охоче й гучно.

Проте збори кафедри на цей раз не були довгі.

Компетентні медики мали обговорити сенсаційну заяву агронома Юлії Сахно. Вони мусили реагувати на її чудне, щоб не сказати більше, бажання — відживити її двох приятелів та одного ворога. Вони, ці компетентні медики, були великими практиками і знавцями своєї справи. Вони були великими віртуозами хірургії. Щодня в операційних залах головного інституту експериментальної хірургії вони робили операції, в можливість яких звичайній непосвяченій людині важко й повірити. Вони робили те, що в побуті приписують тільки випадкові, а в релігії — чуду. Вони рятували людей від неминучої смерті, вони перекроювали й перешивали людей, неначе старі жилетки. Вони відтинали од трупів шматки мертвого тіла, оживлювали їх і прирощували живим. Здавалося, вони могли все.

І агроном Юлія Сахно, сказати правду, вже була зовсім спокійна за долю своїх трьох трупів. Після того як вона побачила оте оживлене серце у банці біля дверей, вона вже знала, що її друзі Чіпаріу та Йонеску будуть живі. Бо ці медики, ці відважні й майстерні хірурги, могли все.

Так. Вони могли все, крім неможливого. І вони були готові на найсміливіший експеримент, крім... фантастичного.

Старший асистент — керівник трансплантацій шкіри та кісток, операцій, дуже поширених уже в практичній хірургії, отже, й найбільше певний за свою галузь та впевнений у собі самому — очолював досить значну групу скептиків. Правда, він не вигукував уже про мотофозо, не іронізував про нові способи бальзамування, але висловлював свій скепсис у досить категоричній формі. Пожмакавши свою бороду й поправивши окуляри, він перший попросив слова і запропонував негайно ж покинути всякі фантастичні розмови про фантастичні ідеї фантастичного ж доктора Гальванеску, який і взагалі, можливо, є тільки фантастичним витвором надто гарячої фантазії агронома Юлії Сахно.

Почувши це, секретар Петрова, не виказуючи нічого й зберігаючи зовні спокій, негайно ж передала Коломіїцеві записку, щоб він спитав Думбадзе, хто тут серед присутніх асистентів і аспірантів є члени партії та комсомольці. Вона пропонувала негайно утворити партійно-комсомольську групу, яка б одностайно взялася обстоювати

пропозиції Сахно. В справі Чіпаріу, Йонеску та самого доктора Гальванеску й усіх пригод Сахно Петрова була поінформована зовсім докладно. Це їй перший все розповіла Сахно, приїхавши до Харкова. Це вона була головним інспіратором взаємин з головним інститутом експериментальної хірургії. Це вона відшукала серед комсомольців студента-медика Коломійця і доручила йому ведення цієї справи. Тепер вона мусила довести її до кінця. Треба було мобілізувати сили проти пасивного, зіпсованого надто широкою популярністю своєї галузі старшого асистента. Вона вирішила здійснювати це по партійній лінії.

А втім, підтримку вона несподівано дістала і від безпартійних. Доктор Івановський вдруге взяв собі слово і гостро виступив проти старшого колеги. Він сказав, що фантастичний доктор Гальванеску, як видно з розповіді товаришки Сахно, є надто реальний господар, поміщик і капіталіст. Що ж до його біоанатомічних шукань, то доктор Івановський знову підкреслив, що тут, власне, нічого нового не відкрито. Доктор Гальванеску переніс на людей той анатомічний досвід, який досі наукова хірургія досить широко застосовувала на тваринах, скажімо, — собаках. Виточування крові з собаки, насичування її рінгерлоківською рідиною, гальванізація цього трупа, а пізніше оживлення — факт, відомий кожному студентові останнього курсу. Застосувати ці здобутки на людях міг би кожен хірург. Але це не здійснено за браком матеріалу — людського матеріалу. Докторові Гальванеску пощастило — він дістав такий матеріал нечесним, злочинним шляхом.

— А нам, — закінчив доктор Івановський, — пощастило ще більше: ми маємо такий матеріал чесним шляхом.

Петрова не витримала і гучно заплодувала. Проте вона зразу ж стихла й почервоніла: тут ніхто ніколи не аплодував. Це був не театр і не урочисті збори, а робота.

10

Власне, збори на цьому і закінчилися. Було висловлено дві протилежні думки. Їх мав тепер розсудити керівник кафедри, сам професор Трембовський. Це був загальний порядок ведення виробничих нарад.

Правда, старший асистент ще пробурмотів щось про те, що рінгерлоківська рідина, як відомо тому ж студентові останнього курсу, спроможна зберігати тканину

нетлінною не довше як два-три тижні і що, отже, привезені трупи, як це зрозуміло тому ж студентові останнього курсу, вже давним-давно обернулися в звичайні заспиртовані музейні експонати, яким годі повернути життя, як тій собаці. І він запропонував одіслати їх до патолого-анатомічного музею, як зразки дуже вдалого способу спиртування й препарування трупів. Він не заперечував навіть, щоб цей спосіб препарування дослідити, вивчити й запропонувати нашим учбовим закладам, бо наші способи, як це відомо все тому ж студентові останнього курсу, надзвичайно недосконалі.

Треба сказати, що при всіх цих виступах і розмовах Коломієць почував себе надзвичайно неприємно. Він був тут, серед присутніх, єдиний студент медик останнього курсу, і тому всі ці посилення на адресу студента медика останнього курсу приймав на свій рахунок. Особливо ж неприємне було те, що справді, будши студентом медиком останнього курсу, якому, як виявляється, належало знати багато чого — і про оживлення трупа собаки, і про властивості рінгерлоківської рідини, і про спроби препарування — нічого того, виявляється, він не знав. Він з доктором подивився на бороду й окуляри старшого асистента, який висловлював ці закиди, але який сам же й читав у них в інституті лекції з хірургії от уже два роки, починаючи з третього курсу.

Нарешті професор Трембовський встав, і збори затихли, чекаючи його слова.

— Що ми маємо завтра в операційних? — запитав він секретаря дирекції інституту.

Секретар поглянув у свої записи.

— Шість операцій у великій операційній, дванадцять у малій, чотири в операційній ортопедичного відділу і чотири в операційній трансплантаційного відділу. День трудний. Операцій на десять процентів більше проти норми.

— Гм...— відкашляв професор і, подумавши трохи, розпатлав волосся.— А котра зараз година?

— Дві хвилини на одинадцять,— відгукнулася сестра-стенографістка.

— Гм...— знову кашлянув професор і замислився.

Всі мовчали. Навіть Петрова не перешіптувалася з Коломійцем. Так минула хвилина. Професор залишив своє волосся й докінчив:

— У такому разі покличете чергову хірургічну сестру, і

ходітьте ити руки. Операцію ми розпочинаємо через п'ятнадцять хвилин.

Ще на кілька секунд після його слів стало тихо. Тільки й чути було, як глузливо хмикнув старший асистент. Але після кількох секунд, дарма що це не був ні театр, ані у очисті збори, а звичайна робота,— вдруге за цей день і, можливо, вперше від заснування цієї установи,— враз вибухли гучні оплески. Першою заплескала, знову не стримавшись, Петрова. Сахно й Коломієць дружно підтр мали її. А до них приєдналися й доктор Івановський, Думбадзе та й більшість інших учасників наради.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Я певний, дорогий читачу, що ви дужі й міцні і тілом, і-духом. Я певний, що за своє життя ви ніколи не хворіли, здорові зараз і ніколи потім не занедужаєте на будь-яку з важких, загрозливих для життя хвороб. Ще ймовірніше, що вам ніколи не доводилося і не доведеться лягати на операційний стіл, щоб дати відрізати собі руку, ногу, розпороти живіт чи зробити трепанацію черепа. Отже, дуже можливо, що вам за ціле ваше довге життя ніколи й не доведеться користатися з допомоги хірурга. За цим не треба жалкувати. Медицину треба любити, медиків шанувати, але найкраще зовсім не мати з ними справи. Шкода тільки, що, отже, вам так і не доведеться побувати у хірургічній лікарні, в операційнім залі, і побачити, як виконуються ці надзвичайні, складні й майстерні науково-мистецькі акти — хірургічні операції. Хіба що ви дістанете медичну освіту і зробіться санітаром, сестрою, фельдшером, лікарем. Бо до хірургічного операційного залу можна потрапити тільки або в ролі лікаря, або в ролі хворого, причееного на операцію.

Тому дозвольте мені кількома словами розповісти вам про це. Просто так — для загального знання, бо ніяке знання ніколи не зайве. Та й для інформації — про всяк випадок для тих, кому, може, доведеться-таки потрапити туди в ролі хворого. Бо ж, певна річ, нема нічого неможливого і в тім, що якась тяжка недуга таки зламає вас або трапиться вам якийсь нещасний випадок — і, хочете чи не хочете, повинні ви будете простягтися на довгому й

вузькому, холодному й білому столі. Вас прив'яжуть рушниками і перед обличчям поставлять вам екран, щоб не бачили ви, як блисне нікелем хірургічний інструмент і потече з ваших жил ваша власна кров. Або, — коли операцію вам робитимуть під загальним наркозом, — вам покладуть маску з наркозом на лице і скажуть: «Дихайте». Ви спробуєте дихнути й задихнетесь. Те, чим вам запропонують дихати, буде гидке і невдихненне. А втім, ви все ж таки мусите дихати, бо ж від цього залежить ваше дальше життя. Тим-то наважуйтесь і найкраще відразу, добре, на повні легені, потягніть у себе задушливі пари. Голова вам від того піде обертом, у вухах залящить, у грудях ударить, і з очей потечуть сльози. Але це мить. Після того ви з подивом почувете, що дихати тією гидкою й невдихненною парою вам зовсім уже не гидко і зовсім легко. Ну й дихайте далі.

І от ви почувете, як дивно міниться цілий світ довкола вас. Ви перестанете відчувати спиною холодну й тверду рівність столу, на якому лежите. Кімната почне поволі ніби більшати, більшати й роздаватися вишир, углиб і вгору. Її стіни та стеля немовби тікатимуть од вас, як тікає кіноекран, коли дивитися на краєвиди, зафільмовані з вікна швидкого поїзда. Так само тікатимуть од вас усі звуки — розмови лікарів, бряжчання інструментів, дзюрчання води з крана. Немовби якась велетенська спіраль, як опущена пружина, викручуватиметься із скаженою швидкістю з вашої голови і полине, зникне кудись туди, в безвість, в безмежні неосяжні простори. В перше в житті ви раптом збагнете, що таке нескінченність. Ви зрозумієте те, чого ніколи не могли осягнути. Ви відчуєте те, чого ніде не почували. Вас вразить дивна, надзвичайна прозорість і ясність вашої думки. Дивна виразність світу довкола. І це довкола — це не тільки все те, що в чотирьох стінах операційної, а все те, що поза нею, — цілий світ. І ви здобудете надзвичайний слух. Ви будете чути гостро і всебічно. Кожний шурхіт, кожний подих, кожний шелест. Вам здаватиметься, що ви чуєте, як рухається довкола вас повітря і як шелестять власні думки. Дивний звук наповнюватиме вашу голову — він буквально доватиме вам мозок, в'їдатиметься в вашу свідомість, просякатиме ваше ество. Це буде чудний дзвін. Потім це буде музика. Потім ви почнете марити. Вас не буде. Але ви й будете. Ви нічого не почуватимете. Але ви й усе почуватимете. Ви будете відсутні під час вашої операції. Але ви й

будете тут присутні під час неї і братимете в ній участь. Ви дивуватиметеся, як це ніхто не помічає, що ви ж — тут.

Словом, ви маритимете, а хірурги тим часом перероблятимуть вас із хворого на здорового.

І ви повинні зовсім і цілком довіритися хірургам і спокійно собі засинати, щоб прокинутися за годину здоровим чи на певнім шляху до швидкого одужання.

Медицина вміє не тільки відрізати вам пальця, ногу чи розітнути черево, може, коли треба, проникнути у ваш мозок.

Я розповів оце все виключно для тих, кому хочеш чи не хочеш, а доведеться лягати колись на операційний стіл, під скальпель хірурга. Я розповів це виключно для того, щоб підготувати і заспокоїти вас. Щоб марно не лякалися, наслуховавшись, можливо, бабських пліток.

В операції, нема нічого страшного.

А втім, є страшне. Це — перед операцією. Коли ви чекаєте на неї і серце завмирає вам від почуття невідомості і неможливості далі самому відповідати за себе самого. Почуття безпомічності і несамостійності.

А проте страшне зовсім і не це. Страшне інше — це коли вас уже везуть із палати до операційної.

Ще на порозі ви починаєте чути неприродний, дивний шум. Немов десь грає водограй, біжить струмок або спадає водопад. Ви чуєте, як дзюрчить водяний струмінь. Багато водяних струменів... То хірурги та інший персонал, що торкатимуться вас під час операції, миють руки. Там з десяти кранів дзюрчить вода на десять пар рук і гучно резонує в порожнім операційнім залі з лункими стінами в олійних фарбах.

Ви одчиняєте двері, і справді, — жах підгинає вам коліна. Бо ви входите один, голий, у самих шкарпетках і потрапляєте у великий білий зал у коло десятих білих з ніг до голови людей. І ці білі люди стоять усі з обома піднесеними вгору вище голови руками. Немов чекають, щоб кинутися на вас. Щоб вас розчавити й знищити. А ви один. Сам. Голий. У самих шкарпетках. І ввесь світ — прекрасний, рідний ваш світ — залишився там позаду, по той бік білих дверей, з вашою сорочкою і кальсонами...

Жах проймає вас, але ви опам'ятовуєтеся, берете себе в руки й соромитесь. І справді ж — соромно. Ви — один, голий, безпомічний і хворий, а вони десятеро, десятеро здорових людей, стоять проти вас із піднесеними руками,

немовби ви направили на них револьвер і владно наказали: «Руки вгору!» — і вони здаються вам.

Не лякайтеся! Хірурги перед операцією миють руки милом і щіткою протягом п'ятнадцяти хвилин, а після того не торкаються нічого. Саме тому вони й тримають руки вгору.

2

Професор Трембовський стояв саме отак із зведеними догори руками, коли до нього підійшла хірургічна санітарка.

— Професоре,— спитала вона,— а котрий же з трупів накажете приставити першим?

— Той,— відказав професор,— що записаний під ім'ям «Гальванеску». Інших два Іван може відтарабанити до льоху. Закачайте-но мені лівий рукав.

— Чому до льоху? — аж кинулася Сахно.

— І чому ви думаєте починати саме з Гальванеску? — негайно ж підтримала її й Петрова.— На чорта він кому здався! Ні, товаришу професор, ви вже, будь ласка, починайте з товариша Чіпаріу...

— Бо йому в п'ятницю треба на комсомольську конференцію? Чудово, чорт забирай! Мало того, що всупереч усім порядкам і законам ми дозволили вам пройти сюди до операційного залу, так ви ще збираєтеся порядкувати тут і заводити свої правила і закони! Га? Це мені подобається, чорт забирай!

Схвилюваному професорові дуже хотілося сплеснути руками і вдарити себе в поли або принаймні поворошити своє волосся. Але це було неможливо: на голові був тісний білий ковпак, і професор мусив тримати руки вгору. Тому він обмежився тільки тим, що з обуренням помаяв долонями в повітрі й поворошив пальцями.

Сахно з Петровою справді були тут. Правда, їх важко було впізнати в цих довгих білих халатах і в білих лікарських шапочках на головах. Їм, як виняток, дозволено бути присутніми на операції. Сахно — в ролі асистента, бо виточування крові з тіла Гальванеску відбувалося з її безпосередньою участю. Петровій — в ролі звичайного глядача, просто так, невідомо чому. Її активності й наполегливості не міг опиратися навіть професор Трембовський. На її заяву, що вона неодмінно повинна бути при операції, він довго ворошив волосся і прикликав на допомогу чорта і чортового батька. Але дозвіл дав. Певна річ,

що й Коломієць був допущений до операційної. Він зрештою мав на це деякі права як студент медик останнього курсу. Операцію мав робити сам професор. Асистував Івановський. Думбадзе відав подачею крові.

— Чому ж до льоху? — не відступалася Сахно.

— Тому, що сьогодні ми зробимо спробу тільки з одним.

— Ах! — здогадалася Петрова. — Ви праві! Ви, звісно, ще не зовсім певні результатів і тому потребуєте наперед проекспериментувати. Звичайно, експериментувати треба на Гальванеску. Якщо хтось із них має загинути, то, звісно, нехай він.

— Ви помиляєтесь, дорога товаришко, секретар райкому комсомолу! — не без уїдливості відказав професор. — Я вибираю Гальванеску тому, що саме з ним не потрібно мені жодних експериментів, і я надто певний того, що саме його, а не когось із тих двох, можна повернути до життя.

— Чому? — жажнулися зразу і Сахно, і Петрова, і Коломієць.

— А тому, що, за вашими ж свідченнями, цьому добродієві кров виточено всього кілька днів тому. Отже, будемо сподіватися, що коли всі внутрішні органи його цілі, то й поворот його до життя — це завдання цілком реальне. Що ж до тих двох, ваших товаришів, то їх знекровлено вже щось із місяця тому. Отже, коли в їхніх жилах зараз звичайна рінгерлоківська рідина, то клітини їхнього організму вже давно вмерли, і ніякий поворот до життя неможливий. Це відомо кожному студентові медикові останнього курсу, що рінгерлоківська рідина зберігає клітинам життя не довше як на два-три тижні!

— Що ж тоді, професоре? — вперше не зовсім упевнено прошепотіла Петрова. Вона відчувала величезну прикрість від того, що вона не студент медик останнього курсу.

Коломієць, єдиний тут студент медик останнього курсу, знову почервонів. Він про такі властивості рінгерлоківської рідини зовсім і не знав.

— А тоді, — прокричав професор, — ви можете забрати ваші трупи з льоху й одтарабанити їх на кладовище!

— А може ж, — несміливо подав голос Коломієць, — у їхніх жилах якась інша, досконаліша й тривкіша від рінгерлоківської, рідина.

— Отже, — відразу зробився лагідним професор. Якби не потреба держати руки догори, він би навіть поплескав

Коломійця по плечах.— Тож-бо воно й є, друзі мої, ми зробимо саме так, як мала на думці товаришка Сахно, притарабанивши сюди разом із своїми товаришами і це опудало бессарабського поміщика. Ми повернемо до життя цього добродія, він одкриє нам секрет рідини, і з його допомогою ми матимемо більше шансів повернути до життя й ваших милих товаришів.

— Професоре,— палко скрикнула Петрова,— ви надзвичайні!

І раніше ніж професор устиг збагнути, що й до чого, вона вхопила його праву руку й почала гаряче її тиснути і трясти.

— Чорт забирай! — зарепетував професор.— Пустіть, пустіть!!!

Він звивався, немовби руку його затиснено в сталеві лещата або торкнулася її страшна й отруйна гадюка. Перелякана Петрова, що зовсім не була кремезна й міцна і тисла професорові руку зовсім ніжно, перелякано відкинула її далі від себе.

— Що ви нарobili? Що ви нарobili, чорт би вас забрав зовсім? Я ж тепер знову мушу мити руки п'ятнадцять хвилин!.. О, чорт забирай, присягаюсь, що ніколи більше не пушу до операційної.

Сердешний професор мало не плакав!

Побиваючися й кленучи, він пішов назад до крана водогону.

3

Нарешті все було готове, і блідий труп колишнього поміщика з південного Буджака та великого експериментатора капіталістичного господарювання був розпластаний на столі, а руки та ноги його прив'язані ремнями. Сестри накрили тіло простирадлами, і з скальпелями в руках з двох боків підійшли до нього професор Трембовський та доктор Івановський.

Думбадзе порався біля високих склянок та бутлів і плутався серед тонких гумових трубок. У бутлях була густа, темно-червона, аж чорна рідина. То була кров. Кров, яку мали накачати в жили знекровленому і тим повернути йому життя.

Думбадзе обтирав свої склянки, бутлі та трубки ефірним спиртом і весело посміхався.

— Ви чого? — перехопив його посмішку професор.

— Так, дурниці. Я подумав, що скаже цей родовитий буджацький поміщик, коли, оживши, дізнається, що в його жилах замість його шляхетської аристократичної крові потекла кров радянського громадянина.

— Паспортизований? — не реагуючи на дотеп, запитав професор.

— Ні.

— Групу встановили коли?

— Позавчора.

— Група?

— АВ.

— А цей?

— АВ,— встряла Сахно.

— Скільки днів?

— Шість.

— Спосіб консервації?

— Цитратний,— відповів Думбадзе.

— Скільки маєте?

— Три тисячі.

— Я думаю, ми ввіллємо тисяч дві. А тоді треба буде додати кубиків з п'ятсот від живого.

— Підготувати чи прямим?

— Прямим, звичайно. Покличте донора.

— Сестро! — гукнув Думбадзе,— подзвоніть до донорської. Нехай АВ йде сюди.

Професор кивнув і нахилився над тілом. Він одкотив край простирадла в паху трупа. Хірургічна сестра негайно ж намастила це місце ефіром. Пальці лівої професорової руки хутко й ловко забігали по шкірі, промацуючи тканини під нею. Потім враз вони спинилися. Великим і вказівним пальцем професор підхопив зморшку шкіри й відтяг її, скільки зміг. В цей же час гостре лезо скальпеля встромилося в тіло. З легким тріском тканина шкіри роздалася. Професор зробив короткий і неглибокий надріз. Там, в надрізі, синіло жовно вени. Професор ловко підчепив жовно і витиснув на поверхню. На поверхні він затиснув жовно і витиснув на поверхню. На поверхні він затиснув його й розтяв. В надріз вени він вставив тоненьку трубку і спустив її додолу, в підставлений скляний жбан. З тихим дзюрчанням з трубки до жбана мляво потекла прозора мутнувата рідина. То й була штучна, тимчасова кров, так звана рінгерлоківська рідина. Її треба було виточити.

В цей же час доктор Івановський підготувався зробити подібний надріз на руці, біля ліктя. Через той надріз, ліктеву вену, Думбадзе мав накачати в шляхетські жили

румунського аристократа крові померлого харківського громадянина.

Проте ми скористаємося цими кількома хвилинами, які потрібні на те, щоб виточити рідину з тіла Гальванеску, і повернемося трохи назад — до недавньої розмови професора з Думбадзе. Вона трохи загадкова і незрозуміла для необізнаних. Петрова принаймні в ній не зрозуміла анітелень.

4

По жилах людини тече кров. Це основна ознака життя. Бо кров перестає текти тільки після смерті. І коли вона перестала текти, то це і є смерть. Кров тече від серця артеріями і розносить по всьому організму життєдайні й життєтворчі речовини, харчує весь організм і вертається назад до серця венами, забравши з усього організму, з найдалших його закутків, усі покидьки життєвого процесу.

В жилах людини п'ять-шість літрів крові. З піввідра. Втратити її половину — це вже загрозово для життя. Втратити три чверті — це смертельно. Але коли втрачено навіть дев'яносто і більше процентів крові, людину ще можна врятувати й повернути до життя. Для цього треба перелити їй чужої крові.

Цю чужу кров можна взяти просто від іншої живої людини. Але можна її взяти й від мертвої людини. Від трупа. Кров ще живе в трупі якийсь час після смерті людини. Її треба вчасно виточити й законсервувати, щоб вона не зіпсувалась. Найпоширеніший спосіб консервування крові — це додавання до неї цитрино-кислого натрію. Таку законсервовану кров можна перелити людині через два, три тижні. Певна річ, що кров можна брати тільки від «здорових» трупів, тобто від людей, що за життя не були хворі ні на яку заразливу хворобу.

Але не кожену кров можна перелити кожній людині. Людська кров не однакова. Її склад буває різний. І людині можна переливати тільки кров, подібну до її власної крові. Інакше чужа кров не відживиться. Мало того, коли змішати дві такі неподібні крові, то людина загине, вмере в страшних муках.

Тим-то й треба дуже пильнувати, щоб переливати тільки подібну кров. Проте це не так важко, бо різність людської крові не така велика. Встановлено чотири групи

кров'яної подібності. Їх відзначають О, А, В і АВ. Перша група є універсальна. Цю кров можна переливати всім іншим групам. Зате група АВ універсальна навпаки — їй можна переливати всі інші групи. Люди, що дають свою кров іншим, зветься донорами. У них виточують за раз склянку чи дві крові, і їхній здоровий організм негайно ж, через кілька днів, відновлює в організмі цю втрачену кров. Інститути, клініки переливання крові мають таких постійних донорів. Вони всі паспортизовані, тобто кожному встановлена його група крові. І коли потрібно виконати акт переливання, донора відповідної групи крові викликають і беруть у нього свіжу кров.

5

Рідина з пахової вени Гальванеску почала текти слабкіше і тоншим струменем. Доктор Івановський зробив надріз на руці. Думбадзе ловко вправив у розтин вени скляний наконечник гумової трубки від бутля з кров'ю. Хірургічна санітарка взяла гумовий балончик і почала качати. Чорні очі Думбадзе прикипіли до поділок, насічених на стінці бутля. Кров рівно стояла на поділці проти трьох тисяч.

— Качайте! — гукнув він.

Санітарка закачала дужче. Але рівень крові не спадав.

— Качайте ще!

Коломієць взяв балончик із рук санітарки і потис дужче. Рівень крові був гладенький і, здавалося, непорушний. На чолі Думбадзе заблищали рясні краплі поту. Сестра негайно ж обтерла їх ватою, щоб вони не впали на тіло і рану операнта. Потім вона так само обтерла чоло докторові Івановському. І йому напруження зросло потом чоло. Раптом рівень крові в бутлі немовби здригнув. І рясочка проти трьох тисяч немовби стрибнула і зразу спинилася майже непомітно, нижче від рівня крові.

— Іде! — гукнув Думбадзе.

Професор, що ці секунди стояв осторонь, притулившись спиною до стіни й примруживши очі — не то в чеканні, не то в зажурі, не то в задумі, — враз відштовхнувся, вирівнявся і з гарячими очима кинувся до столу.

— Приготуйтеся перев'язати вену.

— Єсть! — відгукнувся доктор Івановський, і хірургічні сестри метнулися до нього з голками, кетгуттом, пінцетами та йодом.

- Качайте з інтервалами!
- Єсть,— відгукнувся Думбадзе.
- Біля пульсу?
- Єсть! — відгукнулася сестра, що стояла біля голови і тримала плесно лівої руки трупя.
- Кофеїн?
- Єсть!
- Морфій!
- Єсть!
- Два шприци!
- Єсть!
- Годинник!
- Єсть!

Це було подібно до авралу на кораблі. Професор, немов капітан, перевіряв свої пости перед тривоною і абордажем. Всі були на місцях. Кожен був готовий виконувати свої обов'язки — точно і вчасно. Точність та вчасність — це чи не основні заповіді хірургії.

Сахно і Петрова стояли трохи осторонь. Вони не були безпосередніми учасниками операції. В бою за життя, який розгорнувся отут, у цих чотирьох білих стінах операційної, на цім вузькім білім столі, їм не було приділено ніякої ролі. Зате вони хвилювалися, може, більше від усіх. Їхні чола теж скропили крупні краплі холодного поту.

— Скільки рідини ви налили в нього? — кинув до Сахно запитання професор.

— Чотири літри,— прошепотіла Сахно. Вона не наважувалася заговорити голосно тут, де відбувався такий видатний акт, акт відважної боротьби із смертю, із одвічними законами тлінності живого.

— Скільки витекло?

— Три тисячі п'ятсот,— відгукнулася сестра, що завідувала прийомом рідини.

— Нахилить стіл! — скомандував професор.

Санітарка натисла ногою на педаль і поволі нахилила площину операційного стола до кута в тридцять градусів. Струмнь трубки пожвавішав, і рідина моторніше задзюрчала через трубку до жбана на землі. Через кілька секунд вона знову почала тільки капати.

— Три тисячі сімсот! — відзначила сестра.

— Ноги! — гукнув професор.

Ноги теж підняли вгору і спробували зігнути в колінках.

— Три тисячі сімсот п'ятдесят!

Професор поворушив бровами.

— Що ж, двісті грамів завжди мають право всмоктатися. Кров?

— П'ятдесят грамів увійшло,— відгукнувся Думбадзе.

— Стоп!

Це було, як наказ капітана до машинного відділу. Думбадзе негайно ж прикрутив краник і затис вену. Коломієць перестав качати. Сестра, що завідувала пульсом, пробігла пальцями по плеснах, потім до шиї, до скроні. Це, звісно, була тільки проформа. Ніякого пульсу після влиття п'ятдесяти грамів з'явитися не могло. Але перші п'ятдесят грамів завжди є контрольні при переливанні крові живій людині. Якщо організм живої людини не хоче сприйняти насичуваної чужої крові, то після перших же п'ятдесяти грамів він бурно реагуватиме. Коли прогавити цей протест організму, то з оперантом може статися шок і смерть. Треба бути обережним і пильним. На хірургів лежить відповідальність за життя операнта.

В цім разі такої небезпеки не було. Кров переливалася не живій людині, а трупові. Але в цім разі небезпека була ще більша. Коли б на трупі було виявлено ознаки розпаду насичуваної крові, то це означало б, що... що на столі лежить не оживний труп...

Професор нахилився до місця розтину на руці й пильно його оглянув. Потім зірвав простирадла і роздивився все тіло.

Труп лежав такий же, як і раніше. Холодний, твердий і задубілий. А втім, він був зовсім не такий, як раніш. Він же був зараз з майже порожніми жилами. Він весь немовби зсохся, поменшав і витягся. Щоки і живіт позападали. Із синювато-прозорого він зробився жовтаво-зеленкуватий з чорними тінями. Проте ніяких поганих ознак не було. Не було й добрих. Це був просто труп, мертва тіло, мертвяк.

— Качайте,— сказав професор і відійшов до стіни. Там він знову сперся спиною і заплющив очі.

6

Петрова пожадливо слідкувала за усім, що робилося довкола неї, так немовби вона завтра збиралася вступати на медичний факультет і спеціалізуватися на переливанні крові. Вона вперше в своєму житті була в операційній, вперше була присутня при операції. Їй пощастило потра-

пити відразу на таку надзвичайну. Як кожний, кому доводиться вперше глянути на розпростерте тіло, розтяту шкіру, оголені м'язи і кров та почути дзюрчання крові,— і вона відразу мало не зомліла, але хутко опанувала себе. Вона тільки намагалася не дивитися на обличчя трупа. Воно було таке огидне й моторошне. Вона натомість уважно слідкувала за всіма процедурами операції.

Але її захоплювала не сама майстерність операторів та їхніх помічників і не тільки самий акт операції. Їй відразу стало перед очі значення цієї операції, її біологічний сенс, її соціальні перспективи. В цім виказала себе її вдача, її ідеологія, її суспільна функція — громадського працівника.

Петрова, комсомольський організатор, індустріальний робітник з п'ятирічним стажем чорнороба-мастильника-слюсаря, відразу ж своїм практичним глуздом виробничника і широким світоглядом пролетаря збагнула, яка величезна користь від переливання крові в справі боротьби з промисловим травматизмом. Невеличка ранка на руці, на нозі, на шиї, але розтято вену чи артерію, і несила примітивними способами спинити кров. Тепер з цим легше боротися.

Петрова нарешті відірвалася від трупа і підійшла до Думбадзе.

Думбадзе саме залишив свої бутлі і відійшов набік. Сестра привела донора, і він мусив його підготувати. До накачування крові став сам Івановський, і йому допомагав Коломієць. Думбадзе підійшов до другого стола. Донор — дівчина-санітарка із самого інституту — звично вмощувався на столі. Думбадзе оголив їй руку і завинув її стерильними серветками.

— Слухай, товаришу,— прошепотіла до нього Петрова.— Скажи, щоб зробити переливання крові, неодмінно треба привозити хворого сюди чи до іншої лікарні? А коли от йому, скажімо, одірвало руку машиною? Він же загине, поки його привезти?

— Для чого? — відповів Думбадзе.— Операцію переливання крові дуже легко зробити зразу ж на місці.

— Та що ти? Скажімо, просто в цеху?

— Звичайно. Ми ж уміємо переливати кров не тільки від людини до людини, як це ти зараз побачиш, а й законсервовану від трупа, як ото ти бачила. Раз ми навчилися консервувати кров, то нам зовсім не треба мати під рукою донора, щоб зробити операцію. Досить мати банку

з кров'ю. Сьогодні ми консервуємо її на три тижні, завтра ми навчимося консервувати на три роки.

— Здорово! — тільки й сказала Петрова.

Думбадзе посміхнувся і кивнув до вікна, де на столику стояло в ряд кілька невеличких, розміром із поштову скриньку, чемоданчиків.

— Коли десь трапляється нещасний випадок і мені дзвонять телефоном, я беру такий чемоданчик і можу їхати з ним куди завгодно, хоч за тисячу кілометрів. Він дуже портативний, але й дуже міцної конструкції. Там є все: кров різних груп і універсальна кров, інструменти, стерильні бишти, медикаменти. Приїхавши, я на місці сам-один, без помічників за десять хвилин виконую операцію. Її може виконати кожна кваліфікована сестра-жалібниця. Кожний пункт швидкої допомоги має вже такі нашої конструкції чемоданчики. Незабаром ми організуємо так, що не буде медичного пункту на заводі або й аптеки без десятків півтора таких чемоданчиків про запас. Держава дає на це величезні кошти. Не думай, що переливання крові потрібне тільки для пораненого, що втратив кров. Переливання крові — це найкращий, власне, єдиний радикальний спосіб урятувати життя отруєним газами, скажімо, в шахті чи на хімзаводі або опеченому парами чи жаром біля паровика чи мартена. Наш інститут інструкує в цій справі фабрично-заводські медичні осередки. Досі такі отруєні й опечені здебільшого гинули.

— Слухай! — тільки й спромоглася вигукнути Петрова.— Але ж це здорово!

— Безумовно, здорово. Але це ще не все. Сучасна радянська медицина встановила потребу і корисність трансфузії, тобто переливання крові, не тільки у випадках втрати крові та кровотечі різного походження. Ми лікуємо трансфузією від багатьох важких або й зовсім невиліковних раніше хвороб. Хронічне недокрів'я, всі випадки виснаження та перевтоми організму, різні інфекційні хвороби, авітаміноз, цингу, гемофілію, анемію, рахіт, сепсис...— Думбадзе захопився й засипав латинськими назвами, зовсім забувши, що Петровій жодне з латинських слів не зрозуміле.

— Слухай! — знову, вже на повний голос, скрикнула Петрова.— Але ж це здорово!

— Безумовно, здорово! Тільки ти, будь ласка, тихше: у нас тут не дозволяється галасувати, хоч би й од захоплення.

— Тисяча! — подав голос від бутлів з кров'ю Коломієць.

— Стоп! — сказав доктор Івановський.

Професор відхитнувся від стіни і підійшов до столу. Його вдача дивувала. Нервовий, верткий і рухливий, завжди і скрізь, він враз робився спокійний, непоквапливий, але швидкий — тільки переступав поріг операційної і мив руки. Патлання волосся, потирання рук, такий характерний для нього жест, зникав, і разом із ним немовби зникала одна вдача людини і на її місце з'являлася друга. Він мовчав і, здавалося, заощаджував кожний свій жест. Він тільки робив рухи, зв'язані з самою операцією, і віддавав накази підлеглим. Коли траплялося кілька вільних секунд, він одходив отак до стінки і застигав в закам'янілому напруженні.

Він оглянув труп удруге. Труп був такий самий холодний і твердий.

— Натріть спиртом, — наказав він.

Сестри негайно виконали це досить несподіване розпорядження. Їм ще ніколи не доводилося натирати спиртом мертвяків.

— Добре розітріть! — підохотив їх професор. — Нехай прочитається.

Сестри почали терти так, що живий би не витримав і закричав. Професор сам підійшов до пульсу. Ніякого пульсу не було.

У мертвих не буває пульсу, хоч би там що.

— Качайте! — кивнув професор докторові Івановському. — Гарячу ванну до ніг і натирати тіло щітками! — наказав він сестрам.

Сестри виконали і це. Під ноги вони поставили миску з гарячою водою, а по шкірі почали злегка постукувати широкими волоссяними щітками. Такими, як ми з вами глянуємо черевики або чистимо штани. Ніколи ще сестрам не доводилося робити гарячу ванну й терти шкіру щітками мертвякові.

Професор знов повернувся до свого місця під стінкою і заплющив очі. Петрова мусила залишити Думбадзе, бо він підкотив уже свого стола з підготованим донором до стола з трупом і стояв з інструментами напоготові.

Петрова стала осторонь і схвильовано замислилась. Вона думала над тим, що допіру почувала від Думбадзе.

Широкі надзвичайні перспективи того, що вона бачила отут, на цім столі, спливали їй перед очі барвистими картинами і хвилювали її. Палка уява відразу родила їй картини війни, картини бою, картини оборони країни, і вона бачила там застосування шойно побаченого тут.

Війна. На Країну Рад напав імперіалістичний ворог. Бої. Червоні бійці відбивають наскоки зухвалого і жорстокого ворога. Тисячі, десятки тисяч поранених кулями, снарядами, шаблями, отруєні газами, попечені вогнем.

Вони не загинули. Санітарні загони Радянської Армії працюють відважно, як бійці. Але, крім відваги та самопожертви, вони озброєні ще й високою технікою медичної допомоги. Вони озброєні ще надзвичайними досягненнями радянської медицини. І поміж цих надзвичайних досягнень і це: переливання крові пораненим, отруєним газами, опеченим вогнем. Це найкращий і, власне, єдиний спосіб рятунку од загибелі поранених, отруєних, попечених. Санітарні загони працюють чітко й швидко. Вони допомагають пораненим тут же, на місці бою. І тут же, на місці бою, вони забезпечують себе матеріалом. Вони забирають, виточують кров з забитих на смерть і тут же консервують її. Тоді переливають її пораненим. І кров загиблих відживлює приречених на смерть, повертає їм життя, живе далі в їхніх жилах, щоб знову повести червоного бійця на бій, на переможний бій з ворогом...

— Слухай,— несміливо торкнула Петрова Думбадзе за рукав.— Слухай, а як же на війні? Переливати пораненим? Адже кров різних груп.

— Кожен червоноармієць, ідучи на фронт, паспортизується, і на його тілі є знак, до якої групи належить його кров,— так само пошепки відказав Думбадзе.

— Дві тисячі! — захрипши від хвилювання, подав голос Коломієць.

— Стоп! — відгукнувся доктор Івановський.

Професор відірвався від стіни, розплющив очі і хутко підійшов до столу. Він дістав стетоскоп і нахилився з ним до серця трупа.

Він нічого не почув. Труп був труп. А в трупа серце не б'ється.

А втім, труп був уже зовсім не такий, яким ми його бачили двадцять п'ять хвилин перед тим. Він немовби вирівнявся і погладшав. Чорні тіні на скронях, горлі й ребрах посвітлішали. Жовтава восковість немовби трохи втратила давнішню прозорість і зробилася мутнявішою. Здавалося,— проте, може, це дійсно тільки здавалось,— що тіло втратило свою затверділість і навіть пружило під натиском пальців.

— Піт! — раптом дзвінко прошепотів доктор Івановський.

Професор поклав руку на чоло. Чоло було вогке...

Здавалося, в повітрі операційної аж забриніло — на такі високості зійшло нервово напруження людей, що схилилися над трупом. Труп дав піт. Труп упрів.

— Спробуємо діатермію? — зривним шепотом запропонував Івановський професорові.

Професор кивнув головою.

Електричний апарат був негайно ж підкочений до столу. Під труп і поверх нього покладено великі цинкові платівки, з'єднані дротами з апаратом. Сестра включила струм, і тихо загурчав мотор. Це робили діатермію — глибоке прогрівання внутрішніх органів.

— Донора! — наказав професор.

Стіл з дівчиною-донором в ту ж мить був щільно присутий до столу з оперантом. Швидкими і вправними пальцями Думбадзе вколов голку дівчині в ліктьову вену. Таку ж голку він вколов трупові. Потім він з'єднав ці голки гумовою трубкою із шприцом.

— Давайте! — скомандував Івановський, і Думбадзе зняв затиск із трубки. Кров із руки дівчини-донора потекла крізь голку до трубки, з трубки крізь шприц і другу голку — в руку трупові.

Труп з дівчиною був зв'язаний тепер прямо і безпосередньо.

З серця дівчини текла кров до жил трупа, до серця трупа. Серце дівчини повинно було змусити і це серце затрепетати.

— П'ять... десять... п'ятнадцять... — відзначав кількість кубиків перекачаної крові Коломієць. — Скільки будемо переливати?

Доктор Івановський махнув на нього рукою.

— Пульс... — тихо й непевно прошепотіла сестра, що

тримала труп за руку, і голос її засікся...— мені здається... я почуваю... пульс.

Професор вхопив другу руку.

— Кофеїну! — гукнув він. Він гукнув уголос, і серед загальної тиші його голос прозвучав, немов гудок паровоза глупої ночі.

Два шприци відразу вп'ялися трупові з двох боків під ребра.

— Приготуйте ін'єкцію адреналіну,— сказав Івановський сестрам. Вони негайно ж побігли до хірургічної шафи міняти шприци.

— ...Двадцять... двадцять п'ять... тридцять...— рахував Коломієць кількість живої крові.

— П'ятдесят! — відрахувала сестра з секундоміром. Це вона підрахувала перші поштовхи пульсу. Він був слабкий, ледве чутний, цей пульс від живого серця...

Сестра, що завідувала апаратом діатермії, торкнула професора за руку:

— Професоре, вам не здається, що на скронях виступає рум'янець?

— Мені нічого піколи не здається! — огризнувся професор.

— ...Сорок, сорок п'ять... п'ятдесят...— рахував Коломієць.

— Сімдесят! — відзначила сестра пульс другої хвилини.

— Штучне дихання! — наказав професор.

Сестри поклали шприци і взяли руки трупа. Вони спробували їх підвести, і руки мляво піддалися. Вони спробували їх зігнути, і руки з невеличким опором піддалися.

Професор відштовхнув платівки діатермії і натис трупові під груди. Він натискав і відпускав у такт тому, як сестри піднімали й опускали руки.

— Сто,— подав Коломієць.— Двісті!

— Сімдесят! — подала сестра од пульсу. Професор раптом випростався і якийсь час дивився в непорушне, закам'яніле лице трупа. Потім він простяг руку і відкотив повіки. Звідти глянуло мутне, але райдужне око. Професор одвернувся і пошукав по кімнаті очима. На хірургічному столику лежало нікелеве хірургічне дзеркало. Професор взяв його.

Якусь мить професор бавився блискучим дзеркальцем. Потім він підніс його на рівень очей і заглянув до нього. Звідти, з дзеркала, на професора глянуло його власне —

професора Трембовського — лице. Воно було бліде, з червоними плямами на скронях і щоках, з широкими гарячими очима. Таке обличчя бувало в професора Трембовського тільки тоді, як він надмірно хвилювався, коли він бував близький до млости від хвилювання. Навмання, забувши про свої стерильні руки, професор підніс руку до губів і розправив вуса. Він навіть спробував посміхнутися до себе в дзеркало. Але з посмішки нічого не вийшло.

— Чотириста, — подав Коломієць.

— Сімдесят, — подала сестра од пульсу.

Професор взяв жмут марлі й обер блискучу поверхню дзеркала. Потім простяг руку і нахилив дзеркало до уст трупа.

Блискуча, рівна й холодна поверхня нікелевого дзеркала легко взялася парою.

Це означало, що труп дихав.

Труп, що дихає, не є труп.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

І все ж таки товаришка Петрова була зовсім розчарована. П'ятниця минула, комсомольська конференція відбулася, на ній розв'язано чимало найважливіших політичних та виробничих справ, але закордонний гість, шофер-комсомолец Чіпаріу, на ній присутній так і не був. Дарма що секретар Петрова задля цього останні перед конференцією дні і сама не мала спокою, і не давала спокою професорові Трембовському та його асистентам.

Власне, п'ятниця — це був тільки перший день, коли доктор Івановський, що доглядав свого надзвичайного пацієнта, дозволив з ним нарешті розговоритися. Але балачка ця тривала тільки п'ять хвилин: доктор Гальванеску був ще занадто слабкий. Ширші розмови були призначені на суботу вранці, коли доктор Гальванеску мав устати з ліжка і зробити свої перші, після відживлення, кроки. Але в суботу вранці товарищі Петровій треба було головувати на комісії, що мала відредагувати резолюції конференції. Отже, крім того, що розчарована, товаришка Петрова була ще й незадоволена. Словом, вона сердилася. Знаючи вже, чим це загрожує, професор Трембовський розпорядився звечора в п'ятницю

виключити в інституті всі телефони, крім швейцарового. Проте й швейцарові наказано відповідати товарищці Петровій, що професор зайнятий і турбувати його не велено.

Все це, звісно, не допомогло. Не дістаючи відповіді з телефонів інституту, товаришка Петрова викликала бюро пошкоджень, і порушений зв'язок був негайно відновлений. Інститутські телефони затріщали, і бідолашний професор сахався телефонних апаратів, немовби в кожному з них було заховано смертоносну зброю.

Отже, в п'ятницю відбулася тільки перша коротенька розмова. Це була зустріч доктора Гальванеску з Сахно. Третім присутнім при ній був доктор Івановський. Він завчасно, протягом цих п'яти перших у другому житті Гальванеску днів, окремими словами підготував його до цієї зустрічі. Це було конче потрібно, бо хто ж його зна, як реагуватиме на неї пацієнт? Пробудження, відживлення, несподіваність обстановки, усвідомлення всіх подій, безперечно, мали збудоражити його нервову систему, його серце. Було б надто прикро, коли б це серце не витримало і надзвичайний пацієнт, цей унікал, загинув. А зустріч із Сахно, певна річ, мала його вразити й схвилювати.

Однак все це сталося значно простіше. Гальванеску сприйняв все досить спокійно і стримано. Його організм зберігся напрочуд непошкодженим і відживлявся інтенсивно та пожадливо, немов після важкої, але життєдайної недуги. Жодна з функцій організму не була порушена цією сміливою операцією. Жива кров розтеклася по всіх тканинах тіла і рознесла цілющу поживу організмові. Всі клітини відживлялися. Вже четвертого дня пацієнт міг їсти повний дієтичний обід. Пам'ять відновилася цілком уже другого дня. Доктор Гальванеску згадав усе. І все збагнув. Він не сподівався залишитися живим. Але й не здивувався, почувши, що був препаратований, за його ж способом, і тепер відживлений.

— Ви відживляли тих людей, яких ви препарували? — запитав його, між іншим, доктор Івановський.

— Мені це не буде потрібно, — відказав Гальванеску.

— Але могли б відживити?

— Скільки завгодно.

На перший раз цього було досить. Доктор Івановський не хотів зразу йти далі. Але з відповіді Гальванеску виникла в доктора Івановського велика надія повернути до життя й інших двох.

Побачитися з Сахно — це було бажання самого Гальванеску. Він його висловив другого ж дня. Це, власне, було єдине бажання, яке він висловив сам. Взагалі ж він лежав мовчазний, сам не забалакував, навіть сестри-жальбниці на запитання відповідав коротко і неохоче. Він був похмурий і в стані крайньої депресії. Але назустріч Сахно, коли вона стала на порозі його палати, він навіть посміхнувся. Це була лиха посмішка ненависті.

Сахно підійшла до ліжка і простягла Гальванеску руку.

— Здрастуйте, пане Гальванеску,— сказала вона.

— Здрастуйте,— відказав той, але руки не взяв. Він зробив вигляд, що надто слабкий і це йому важко виконати. Запало коротке мовчання. Доктор Івановський відіслав сестру і з власних рук запропонував пацієнтові ковтнути портвейну.

Ковтнувши вина, доктор Гальванеску трохи пожвавішав. Він обернув обличчя до Сахно і якийсь час дивився на неї.

— Значить,— нарешті сказав він,— перемогли ви...

Після цього він знову надовго замовк. Сахно також мовчала. Вона була схвильована. Події останнього місяця її життя були аж надто незвичайні. Вона дивилася на людину, що лежала оце перед нею немічна в ліжку, і думки вихором кружляли в її голові. Вона не впізнавала цього чоловіка. Хіба такий він був місяць, півмісяця, десять днів тому? І поведінка, і зовнішність його були іншими. Погордливий, пихатий і жорстокий поміщик. Заповзятий, дійшлий та пожадлиий власник і господар. Досвідчений, сміливий, оригінальний учений. Майстерний хірург. Одчайдушний авантюрник. Кат... Ось він лежить. Вона перемогла його. Це щойно визнав він сам. Самій Сахно ніколи б язик не повернувся таке сказати. Вона не наважувалася й думками прийти до такого висновку. Хіба можливо таке? Вона — перемогла? Вона — вчорашня студентка, дівчина, комсомолка. І всі події останніх місяців, всі пригоди, які пережила вона там, далеко за морем, у глухих буджацьких степах, у фантастичному маєтку не менше фантастичного господаря, бессарабського дідача, доктора Гальванеску,— всі ці події враз, одна перед одною, сплила перед її очима. Приїзд. Таємниче оточення. Чудний палац. Знайомство з господарем. Перша моторош-

на ніч. Перша страшна зустріч там, над озером, на човні. Тайна. Огляд господарства. Стеження за господарем. Викриття. Втеча. Погоня. Бійка. Катастрофа. Аварія на озері Ялпук. Старий рибалка Йонеску. Чіпаріу. Арешт. Сигуранца. Ще втеча. Полон. Друга зустріч з проклятим, мстивим і злочинним поміщиком. Чіпаріу та Йонеску. Визволення. Перемога...

Доктор Гальванеску нарешті знову порушив мовчання.

— Де я? — запитав він, не відводячи очей від обличчя Сахно.

Як дивно було Сахно чути його голос! Як дивно було чути, що він говорить, рухається з власної волі, дивиться, думає!.. Сахно вже звикла бачити замість нього труп, манекен, механічну ляльку, що виконувала її накази через радіокерування. І як змінився він проти минулого, коли він був ще звичайною, живою людиною? Де розкішна сива чуприна? Де чорні юнацькі вуса? Де впевнений, презирливий вираз аристократичної вишості? Нема. Лисий череп, голе обличчя. Їх виголено для зручності перед препаратією. Волосся відростає густо і швидко, але воно зараз коротке, як у рекрута, а вуса колючі, як у студента. Який він худий і зсохлий! Яке зім'яте, запале його обличчя. Який незнайомий, тоскний і принижений вираз в його очах!

— Де я? — вдруге перепитав Гальванеску.

Цього він найбільше добивався. Доктор Івановський відповідав йому на це ухильно, загальними фразами: «в лікарні», «в науковій установі», «у друзів», «недалеко від дому» абощо. Але не це, звичайно, цікавило відживленого пацієнта. Він волів знати, в якій країні перебуває він. Він звертався до доктора Івановського та до сестри всіма мовами, які він знав. Але вони незмінно, зрозумівши чи не зрозумівши його запитання, відповідали йому по-французькому. Так попередила їх Сахно. Проте Гальванеску розумів, що він не в Франції.

— Я у вас?.. — запитав він утретє. — В Радянській республіці.

Сахно ствердно кивнула головою.

Гальванеску приплющив очі й відкинувся на подушку. По короткій паузі, не розплющуючи очей, він тихо промовив:

— Ви відповідатимете за це... Перед моєю країною... перед міжнародним правом... Ви полонили... вкрали мене... румунського підданця...

— Ну, що ви? — усміхнулася Сахно. — Ви перебільшуйте. Ну, який же ви «підданець»? Ви тільки прах румунського підданця. Ви ж — мрець. Я все оформила цілком юридично. Для цього я скористалась з вашого ж досвіду. Я зробила з вами так само, як робили ви з усіма людьми, яких ви препарували. Ви виписували їх через попа і нотаря, як... мертвих. Лікар давав відповідну констатацію смерті. Я точно виконала ваші інструкції. Лікар Патрарі, ваш колега, дав посвідку про вашу смерть, — ви ж знаєте, що він не збрехав, — піп і нотар виписали вас по всіх книгах. Вас вивезено з рідної країни, як прах, як мерця, як ваш набальзамований труп, який ви самі у вашім заповіті одписали для посмертного розтину берлінській академії. Я, як один із співробітників цієї академії, і мала всі підстави...

— Щоб вас чорт забрав... — прохрипів безталанний відживленець, колишній поміщик, капіталіст і підданець своєї держави.

— Тепер ви просто експонат нашого головного інституту експериментальної хірургії, — не могла стриматися, щоб не вколоти свого полоненого, Сахно.

Гальванеску тихо гикнув і одкотив голову набік. Він втратив свідомість. Він був ще надто кволий для таких розмов і переживань. Доктор Івановський люто замахав руками і сердито вигнав Сахно із палати. Зберегти життя пацієнтові, відновити його сили — це була його головна мета. По-перше, доктор Гальванеску мусив допомогти віджити двох інших знекровлених. По-друге, це ж був надзвичайний пацієнт, це був унікал, зразок виключного експерименту. Це був експонат інституту, і доктор Івановський не міг дозволити його... псувати...

3

В суботу вранці всі зібралися в кабінеті професора точно о дев'ятій. Були професор, доктор Івановський, Думбадзе, Коломієць, Сахно. Не було тільки товаришки Петрової. А втім, точно о дев'ятій задзвонив телефон, і це була вона.

Професор перелякано відсахнувся від телефону, і трубку взяв Думбадзе. Петрова повідомляла, що за годину покінчить з резолюціями, і просила зачекати з розмовою до десяти. Думбадзе хотів був переказати її прохання професорові, але було вже пізно. Сполоханий телефоном,

професор вискочив за двері і тепер уже поспішав по коридору до трансплантаційного відділу. Всі побігли за ним.

І Сахно, і доктор Івановський, і сам професор хвилювалися. Мала ж бути надто відповідальна й вирішальна розмова. Ще не відомо було, яку позицію в цій розмові займе буджацький поміщик, доктор Гальванеску. Адже від нього залежало тепер — повернути життя Чіпаріу та Йонеску.

Проба рідини, що нею були насичені їхні жили, виявила, що це була рідина зовсім іншого, ніж рінгерлоківська, хімічного складу. Очевидно, їх було препаровано іншим способом, розрахованим на довше збереження клітин тілесної тканини. Згодиться чи не згодиться сказати радянським хірургам секрет цього способу буджацький поміщик, доктор Гальванеску?

Власне, доктор Івановський стояв би за те, щоб таку серйозну розмову відкласти ще днів на два-три. Нехай би пацієнт набрався і фізичних, і моральних сил. Шкода було б його згубити. Але... Але ж Чіпаріу та Йонеску були знекровлені щось із місяць, кожна година зменшувала шанси на їхній поворот до життя.

Ідучи по коридору до трансплантаційного відділу, товариші проходили повз інститутський конференц-зал. Велика аудиторія, місць на двісті, була сьогодні повна народу. Засідання ще не починалося, і над людським натовпом навис неголосний, стриманий, але дзвінкий гомін і шум. Гомін був дзвінкий і високого тембру, бо в залі зібралися самі жінки. Жодного мужчини серед них не було.

— Що це за збори? — поцікавилася Сахно. — Ага, мабуть, якісь курси сестер чи санітарок!

Доктор Івановський заклопотався і почав підганяти всіх.

— Швидше, товариші, швидше!.. Балакати нам хвилин з десять доведеться, а мені ж, власне, з дев'ятої години треба було відкривати конференцію. Товаришу Думбадзе, ви зробили повідомлення?

— Так, так, Іване Омеляновичу, не турбуйтеся, — заспокоїв його Думбадзе. — Я тільки що був у залі й оголосив, що негайна справа затримає вас на хвилин п'ятнадцять-двадцять.

Потім Думбадзе відповів Сахно на її запитання.

— І так, і не так. Це не є, власне, ні сестри, ані санітарки. Це, бачите, сьогодні в нас одноденна конференція

жінок-робітниць механічного заводу. Щотижня ми провадимо одну таку конференцію. П'ятдесят дві на рік. Двадцять тисяч дружин робітників. Аналогічні одноденні конференції, але, звісно, в менших масштабах, провадять і інші інститути. Таким чином, протягом року через ці конференції переходять всі дружини робітників нашого міста.

— А! Це масова консультація, чи що?

— Приблизно. Хоч консультацію організовано взагалі іншим способом. По конкретних справах і при кожному медичному пункті. Наприклад, консультація для вагітних, для молодих матерів, статева та противенерична консультація, санітарно-побутова, швидкої допомоги, фізкультурно-гігієнічна тощо. Це звичайна широка радянська система медико-консультаційних закладів, вам це добре відомо...

— Я, бачите, недавно з-за кордону...

— А, звісно! За кордоном такого не побачити. Там робітникові за кожну, бодай дріб'язкову, консультацію треба платити приватному лікареві. Ну, от! А ці конференції ми провадимо по лінії нашої інститутсько-осоавіахімівської, оборонної, громадської роботи. Якщо почнеться війна, жінка-пролетарка повинна буде стати санітаркою чи й сестрою. Глибша спеціальна робота зосереджена, звичайно, в добровільних гуртках Червоного Хреста на виробництвах. А на цих широких конференціях ми проводимо широку масову підготовчу роботу до того, як ходити коло раненого. Щоб, коли трапиться горе, вона не зомліла сама, замість того, щоб допомогти пораненому. Ми демонструємо їм найперші способи зупинити кров, перев'язати жилу, накласти бинт, обмити рану, навіть підготувати переливання крові пораненому. Ми ріжемо при них трупи, виточуємо з них кров, робимо санси переливання крові й даємо відповідні пояснення та інструкції. Наші конференції надзвичайно популярні. Адже все це потрібне кожній пролетарській жінці не тільки на випадок війни, а може стати в пригоді й щодня — при нещасному випадку на виробництві, вдома, на вулиці. Нарешті, це взагалі збільшує загальні знання та поширює світогляд.

Так говорили Думбадзе з Сахно, йдучи до дверей палати доктора Гальванеску.

Доктор Гальванеску сидів у кріслі.

Він страшенно схуд, і халат широкими складками спадав йому до ніг. Обличчя в нього було бліде й нездорове. Тільки невеличкі рум'янци ледве шарілися на вилицях. Він пив какао. Основне заняття його було тепер — їсти. Він мусив набиратися сил і відновляти свою кров. Він їв щогодини — все поживне, вітамінне, але легке. Він їв шістнадцять разів на добу, майже безперестанку, але потроху. В чудній сполуці чергувалися в його меню солоні оселедці, мандарини, масло, какао, бульйон, мед, яйця, цитрини, печиво, вино, цибуля, часник, манна каша, молоко. Крім того, його кололи стрихніном, адреналіном, протимікробними аутовакцинами. В повітрі палати пахло спиртом, ефіром, камфорою та іншими аптечними пахощами.

— Ну, колего, моє поважання! — привітався перший професор Трембовський. — А знаєте, мені все ж таки ви більше подобається в такому півживому вигляді, ніж у тому, що ви були п'ять днів тому, — в півмертвому.

Доктор Гальванеску кволо, але привітно посміхнувся.

— Це ви і є професор Трембовський, який повернув мені життя? — поцікавився він і простяг професорові руку для знайомства.

Професор узяв руку, але не для того, щоб її тиснути. Він помацав пацієнтові пульс.

— Чудово! — професор помацав ще голову, потім виходив стетоскоп і припав до пацієнтових грудей. — Надзвичайно! Чорт мене забирай, але даю слово, ми з вами зовсім різні люди. У нас з вами різні смаки, колего!

— А саме? — не зрозумів, але все ж таки зустрів ввічливою посмішкою професорові вигуки доктор Гальванеску.

— А саме: мені більше до смаку з мертвяків робити живих, а вам, виходить, навпаки — із живих мертвих! Га?

— Навряд, щоб справа була тут тільки в особистих смаках, — пробурмотіла Сахно. — Тут скоріше справа в світоглядах.

— Прошу? — не дочув Гальванеску.

— Га? — перепитав професор.

Сахно не вважала за потрібне повторювати. Якщо Гальванеску і не дочув її мови, то він однаково добрав

змісту. Його ворожий погляд свідчив про це цілком достатньо.

Доктор Івановський зробив кислу міну і звернувся до всіх по-російському, щоб його не зрозумів Гальванеску.

— Давайте ближче до діла, товариші. Не будемо пацієнта марно втомлювати. Справа не терпить. Крім того, мене чекає внизу конференція.

— Чудово! — сказав професор. — До діла — так до діла. Але насамперед я все ж таки волів би побачити історію хвороби... Хм, хвороби? Назвімо її на цей раз історією здоров'я, чи що? Ні, краще — історією смерті й воскресіння. Га?

Одержавши історію хвороби, професор коротко проглянув її й повернувся знову сестрі.

— Чудово! — сказав він. — Адреналін. Стрихнін щодня. Аутовакцину можна через день. Їсти давати те, що він сам замовить. Завтра ж на прогулянку. Нехай дихає свіжим повітрям. Можна дати книжки, газети, шахи. Взагалі хай робить те, що йому самому заманеться. Ну, колего! — знов обернувся він до Гальванеску. — Закуримо? — І він простяг свій старий шкіряний портсигар.

5

— Так от, колего, чого це ми до вас прийшли зараз таким широким ансамблем? — сказав далі професор, коли всі побрали стільці й розсілися півколом проти пацієнта в кріслі. — Я думаю, колего, що ви й самі вже догадуєтесь. Ми прийшли до вас просити допомоги.

— О?! — здивувався чи, може, вдав здивування доктор Гальванеску. — Ви шукаєте допомоги в мене?

— У вас, колего.

— Я не розумію, як я можу стати вам у пригоді, професоре.

Доктор Гальванеску сказав це холодно, офіційно. Проте він зразу ж спохватився і дуже чемно додав:

— Я цілком до послуг вам, дорогий професоре. Я ваш покірний слуга. Наказуйте.

— Наказувати тут нічого, колего. Нам потрібно, щоб ви самі забажали зробити те, про що ми будемо зараз вас просити.

Доктор Гальванеску насторожився. Його новому життю був майже тиждень. За цей тиждень доктор Гальване-

ску — поміщик, капіталістичний власник і господар — вже встиг чудово усвідомити, що він уже колишній поміщик, колишній власник і колишній господар. Він усвідомив, що від його власного колишнього життя його відтято. Тепер треба було вияснити собі, яке ж буде його нове, друге, прийдешнє життя. Зараз доктор Гальванеску ще не міг уявити собі його. Він не розумів ситуації. Проте йому зрозуміло було одне: минуле, його минуле — відтято. Відтято від нього разом із усім тим життям, що було там позаду, на заході, в його країні. Але ж ця країна, той захід, те життя для нього не переставало існувати. Воно є. Його відтято, але воно є. Повернутися назад, туди, до нього, — ось яка єдина думка тим часом панувала в умі доктора Гальванеску — капіталіста і поміщика південного Буджака. Повернутися за всяку ціну!

— Кажіть, професоре, що вам треба, — промовив він тихо, подумавши трохи.

Професор Трембовський не міг всидіти на своєму стільці і зірвався на ноги. Він забігав по кімнаті, скільки дозволяли її невеличкі розміри, запатлав волосся. Він хвилювався.

— Нам треба, дорогий колего, — заговорив він нарешті ласкаво й ніжно, — щоб ви допомогли нам виконати операцію, яку от ми виконали з вами, тобто будемо говорити прямо, — відживити ще двох людей, що їх привезла разом із вами шановна товаришка, агроном Юлія Сахно... Це...

Гальванеску раптом випростався в своїм кріслі. Очі йому загорілися.

— Ви привезли сюди з собою вашого шофера Чіпаріу та рибалку Йонеску, так я зрозумів професора? — хутко звернувся він до Сахно.

Сахно дуже хотіла, але ніяк не могла стримати неприязнь до нього і тому досить неввічливо і грубо буркнула:

— А що ж ви думали, стала б я з вами тарабанитися? Дуже ви мені потрібні!

Доктор Івановський з-за спини Гальванеску замахав руками і засіпав бровами, роблячи Сахно застережливі знаки. Він пильнував свого пацієнта і боявся, щоб йому не пошкодити цими розмовами.

Втім, пацієнт, виявляється, й не думав хвилюватися. Доктор Гальванеску відкинувся на спинку крісла й раптом зареготав. Це був перший його сміх після відживлення. Досі він перебував здебільшого в настрої меланхолій-

ному. Професор задоволено потер руки. Пацієнт сміється — це прекрасно. Сміх — це шлях до видужання. Чорт забирай, але діла йдуть зовсім добре!

Не так реагував доктор Івановський. Він боязко стежив за виразом обличчя пацієнта, за жилами на шиї, він навіть помацав йому пульс.

Однак перший сміх минув відживленому пацієнтові щасливо. Він пішов йому навіть на користь: на щоках зацвів легенький рум'янець. Доктор Гальванеску перестав сміятись і з ввічливим поклоном знову звернувся до професора:

— Отже, професоре, значить, ви волієте повернути до життя й двох отих приятелів агронома Юлії Сахно?

— Саме так! — відказав професор.

— То чому ж ви цього не робите самі? Ви ж повернули вже до життя мене цілком самостійно без моєї допомоги?

— Так, — сказав професор, — але агроном Сахно потурбувалася наситити ваші жили звичайною рінгерлоківською рідиною, тільки дещо конденсованого розчину. Що ж до ваших клієнтів, яких привезено разом з вами, то в їхніх жилах, як виявили наші аналізи, якась не відома нам рідина. Крім того, їхньому знекровленню і знеживленню вже мало не місяць. Зіставляючи це і це...

— Отже, — перебив Гальванеску, — ви просите, щоб зробили це вам допоміг я?

— Саме так! — підтвердив професор.

— Прекрасно! — вдруге зареготав доктор Гальванеску. — Прекрасно!

Втім, на цей раз він реготав коротко, і за секунду урвав свій сміх, і випростався в своєму кріслі. Злі, глузливі очі його нищпорили по співрозмовцях. Потім він враз заплющив очі і втомлено відхилився на подушки.

— Ні, — тихо прошепотів він, немовби втратив останні сили. — Ви марно турбуєтеся, професоре. Я не допоможу вам...

6

Важко зразу, одним словом, сказати, як реагували на цю заяву всі присутні. Вони реагували по-різному. Бо кожний по-різному був підготовлений до цієї розмови. І кожний по-різному уявляв собі самого доктора Гальванеску. Сестра-жалібниця, наприклад, яка була присутня при цій розмові і була, звісно, знайома з усіма подіями

тільки в загальних рисах, знала тільки одне: що цьому чоловікові, який був мертвий, зовсім-таки мертвий, раптом повернуто життя. От ці люди, її патрони і насамперед сам професор Трембовський, зробили це — повернули йому життя. Що може почувати до цих людей цей, повернутий до життя, чоловік, не відомий їй іноземець? (Сестра та й більшість персоналу інституту гадали, що це якийсь іноземний спеціаліст). Він може почувати до цих людей, і зокрема до професора Трембовського, тільки подяку. Глибоку, надлюдську подяку. Повернути до життя! О, за таке, певна річ, можна зробити все. Задовольнити всяке, яке б воно не було, прохання!.. І раптом цей чоловік так різко, так недвозначно вороже відповів цим людям: ні! Сестра не стрималася. Вона тихо зойкнула і сплеснула руками. Ампула стрихніну, яку вона тримала в руці, щоб зробити впорскування, випала з її пальців і хруснула на долівці.

— Візьміть другу ампулку і виконайте впорскування,— тихо сказав їй Івановський, заклопотаю і пильно поглядаючи на обличчя пацієнта з заплющеними очима. Він мусив зберегти живим цього пацієнта, навіть і в тому разі, коли він одмовляється допомогти. Бо цей пацієнт насамперед важливий науковий факт. І цей факт належить інституту. Його треба зберегти. Так реагував доктор Івановський.

Коломієць реагував інакше. Він зірвався з стільця. Очі йому запалали, щоки зашарілися, руки стислися в кулаки. Він постояв секунду і знову сів. Але тільки торкнувшись стільця, він знову підвівся, мов наштрикнувся на голку, і розкрив рота. Він чи то хотів ударити, чи то щось сказати. Але зміг тільки кашлянути. Думбадзе поклав йому на плече руку і знову посадовив його на стілець.

Думбадзе не сказав нічого. Посадовивши Коломійця, він вийняв з кишені цигарку і закурив.

Професор, навпаки, чудно заспокоївся. Він не зривався, не поліз руками до волосся, не тер долонь, не сказав навіть «чорт забирай!». Навпаки, він сів на стілець і поклав ногу на ногу. Потім крізь стиснені зуби тихо зашвиствів якоїсь найбільш недоречної мелодії.

Загалом, з усіх присутніх, власне, тільки одна Сахно могла чекати саме такої відповіді і ніякої іншої. Через те тільки вона одна взагалі ніяк не реагувала на відмову доктора Гальванеску допомогти відживити її товаришів.

Тим часом доктор Гальванеску розплющив очі і німо

озирав своїх співрозмовців. Він спостерігав, який ефект справили його слова. Крім того, в його погляді можна було прочитати й інше. В нім, може, вперше за весь час можна було побачити якусь цікавість. Він мацав своїм гострим поглядом співрозмовців і, здавалося, хотів промацати їх наскрізь.

Хто зна, що саме його цікавило. Може, він заінтересувався вдачами цих людей з погляду чисто психологічного. Може, він намагався розпізнати їхні наміри і думки. Може, він і взагалі починав уже цікавитися оцим новим, невідомим і чудним для нього життям, що так раптом, так неждано відкрилося йому. Життя ж змінилося так раптово і несподівано. Він може згадати тільки, як потуманіло воно, те, його власне, колишнє життя, за парами наркозу, коли його, зв'язаного й завинутого, покладено на його власний операційний стіл. Він пережив бурхливе оп'яніння від ефіру і впав в глуху, безмежну темінь забуття, запаморочення, небуття... Потім враз він побачив себе отут, у цій палаті, у цій білій кімнаті, на ліжку, і сестра-жалібниця в білому нахилила до нього своє лице. Сестра, ліжка, біла госпітальна палата — це ж усе могло бути там, у тім житті, дома, поруч його власної операційної. Адже ніяких інших змін у житті він ще не відчував, ніякого нового, іншого, одмінного життя він ще не бачив. От встане він завтра, вийде з палати в коридор і піде. Може, то коридор в його пустельному й розкішному палаці в далекому закутку європейського континенту, в глухих надморських буджацьких степах? Ось і вона, мадмуазель Юлія Сахно, — його гість, його полонений, його ворог. Та ж сама дівчина, нічим не відмінна від тої, що приїхала до нього з дорученням Берлінської академії. Він демонстрував їй свої володіння, і вона порушила своє слово про скромність. Це ж її він полонив і волів обернути на свою покоївку замість того попсованого лакея, бідолашного Хаквілавіліса?..

Але ні, це не так. Він не вдома, не в себе. Він далеко, може, за тисячу кілометрів, в іншій державі, в зовсім незнайомому, чужому і ворожому для нього житті. Чи не на боротьбу проти саме цього, ворожого йому життя він волів віддати і віддав своє власне життя? Воно ось тут, зовсім близько, за цим широким вікном. Він навіть чує бренькіт трамваїв, ріжки автомобілів, віддалені людські вигуки з-поза цього широкого вікна. Точнісінько такого ж вікна, як і в його поміщицькому палаці, там. Але це не

просто бренькіт, не просто ріжки, не просто вигуки. Це бренькіт, ріжки і вигуки з вулиць цього нового, іншого, чужого, ворожого життя. Там, за цим вікном, на цих вулицях, у цьому місті, в усій цій державі живуть інші люди, там інше життя. Життя, в якому йому — господареві й поміщикаві Гальванеску — місця нема. Життя, в якому неможливе його господарство! Життя, в якому нікому не потрібний і його геніальний, — будемо говорити так, бо він і справді геніальний, — науковий винахід. Навпаки, цими людьми він може бути розцінений тільки як акт найстрашнішого злочину. Ось ці люди, що сидять тут проти нього, — це люди вже з цього життя. Вони просять його допомогти їм. Допомогти їм знищити його науковий винахід...

І доктор Гальванеску ще раз заперечливо повів головою.

— Ні, любий професоре, я не допоможу вам...

7

Професор Трембовський, здавалося, зрозумів думки свого пацієнта. Він присунув ближче свого стільця і стукнув доктора Гальванеску по коліну.

— Послухайте, колего, — сказав він так, немовби готувався побалакати з ним на якісь свої, суто фахові, теми, — справа, розумієте, ось у чому...

Але тут його перебила Сахно. Вона скривила губи в іронічну посмішку і з лихим викликом кинула Гальванеску:

— Ви, пане Гальванеску, — вона особливо наголосила слово «пане», — подумали б краще про те, що ви вже колишній пан Гальванеску і що повороту до цього «колишнього» для вас уже нема. Ні маєтку, ні господарства, ні ваших ідей «неокапіталізму», ні ваших муштрованих механічних робітників — нічого нема. Ви самі, ви один. Ви опинилися в новому житті. Треба якось собі в ньому раду дати. Може, ви волієте мати деякий час на роздумування. То ми вам можемо дати тільки кілька хвилин. Після цього...

— Не треба, не треба так! — спинив її професор. — Дозвольте мені. Одну хвилинку!

Сахно знизала плечима і відійшла до вікна. Там вона сперлася чолом на холодне скло і глянула на вулицю. Інститут містився в колишній тихій частині міста, на

колишній околиці. Ще коли виїздила Сахно за кордон, два роки тому, вона пригадує, ця вулиця була тільки одностороння. По той бік був пустир, толока. Там пасли свої кози пригородні міщани. Тепер пустиря не було. Він був порізаний ровами, поритий котлованами. Довгі низькі бараки обступили цей колишній пустир по обрїю і розбіглися радіусними вулицями до горизонтів. Раз, два, три, чотири радіуси. Щонайменше по десять бараків у кожному. Сюди ближче, в пункті, де перехрещуються радіуси,— червоні, ще не викінчені, мури величезних цегляних споруд. По півкілометра вздовж по радіусах. Це майбутні заводські корпуси. На кінець цього року тут буде завод. Він вироблятиме машини. Двадцять тисяч робітників робитимуть на цьому заводі. Головний інститут експериментальної хірургії, от цей самий, ставить вздовж по вулиці на своїй території нові корпуси. Там буде поліклініка і клініка. Він обслуговуватиме цих двадцять тисяч робітників своєю медичною службою. А от там, далі, колом, між заводськими корпусами і тимчасовими бараками будівників, червоніють менші цегляні корпуси. Ціле місто менших, три-чотириповерхових будинків. То житловий комбінат. Там житимуть робітники. Дружини робітників — ті, які не будуть самі працювати на виробництві, раз на тиждень приходитимуть сюди до конференц-залу слухати доповіді професорів інституту. Крім того, вони візьмуть над інститутом шефство і дбати-муть за нормальну організацію його робіт. А інститут візьме шефство над культурно-санітарною роботою на заводі. Він дбатиме за нормальну організацію на заводі і в житловому комбінаті санітарії, гігієни, медичного обслуговування.

Професор знову стукнув по коліну пацієнта і привітно посміхнувся:

— Так от, послухайте, колего. Одну хвилинку уваги. Уявіть собі, що цього «колишнього», про яке оце, мабуть, згадує агроном Сахно, зовсім і не було. Уявіть собі, ви ніколи не були ніяким поміщиком, фабрикантом, капіталістом, господарем,— чорт батька знає ще там чим! Ви були хірургом. Уявіть собі, ви були тільки хірургом і нічого більше. Вам, колего, це не важко уявити, бо ж ви й справді чудовий, блискучий, надзвичайний хірург! Чорт вас забирай, але ваш експеримент геніальний.

Професор говорив цілком щиро. Він був захоплений з наукової ідеї, з хірургічних досягнень, з ефекту надзви-

чайної операції доктора Гальванеску. І він висловлював свій захват з юнацькою експансивністю. Доктор Гальванеску, подолавши цією безпосередністю, мимоволі посміхнувся назустріч юній професоровій посмішці. Певно ж, він був хірург, і шире захоплення видатного співбрата не могло не зворушити його. Він посміхнувся теж весело і привітно.

Зустріч цих посмішок відразу ж розрядила напружену атмосферу. Всі полегшено зітхнули. Коломієць з дитячою вразливістю заусміхався й собі. Професор підхопив посмішку Гальванеску і поніс її на своїх устах, як гасло, як лозунг, як знак товариської довірливості. Він ухопив обидва пацієнтові коліна й міцно, по-дружньому їх потрусив.

— А що треба хірургові, дорогий колего? Справжньому хірургові, який закоханий в своє мистецтво, який прагне його розвитку і розквіту? Йому треба мало, дорогий колего! Адже так? Йому треба тільки мати умови для роботи й бачити її перспективи. Все. Більше нічого. Ах, дорогий колего, якби ви знали, які умови й які надзвичайні перспективи маємо ми, радянські хірурги! У вас там, на Заході, в капіталістичних країнах, ви не маєте таких умов і перспектив!

Сердешний професор надто захопився і, треба признатися, передав куті меду. Він надто повірив собі самому, що переконав доктора Гальванеску, що він є тільки хірург, і нічого більше. Але ж доктор Гальванеску не тільки не був «тільки хірург», а й взагалі не був хірургом-фахівцем і, мабуть, зовсім мало цікавився умовами, розвитком і перспективами хірургії у себе на Заході. І, звісно, з цього погляду він не то що не хотів, а просто й не міг зрозуміти, про які умови, перспективи для радянського хірурга говорить професор Трємбовський. Це й ствердилося. Доктор Гальванеску спинив професора рухом руки.

— О, ви не знаєте, колего! В моєму маєтку я маю прекрасну хірургічну кімнату, прекрасні інструменти, прекрасні матеріали. Я можу собі робити які мені завгодно експерименти...

— Колего! — пристрасно перебив його професор. — Хіба наука може жити тільки сама собою? Наука вихується потребами життя! Саме життя повинно ставити науці завдання. І тільки ті завдання цікаво розв'язувати, які мають широкі перспективи в життєвій практиці. Ваш, скажімо, експеримент з перетворенням живої люди-

ни на мертву ляльку, перетворенням живого організму на механізм — блискучий анатомічно, але непотрібний робітникові, бо самого робітника ви вбиваєте!..

— О! Вони прекрасно працювали! Робітникові не треба від організму нічого живого, крім тих функцій, що виконують його роботу. Все інше тільки заважає йому, відвертає його увагу, виводить його з-під влади господаря, дає йому самостійність...

Професор Трембовський і доктор Гальванеску говорили різними мовами. Це починало дратувати Сахно. Вона надто добре знала Гальванеску, щоб повірити, що професорові пощастить таким способом його переконати. Вона знову знизала плечима і ще тісніше притислася гарячим чолом до холодного скла вікна.

Там, за вікном, навпроти, на колишньому пустирі, кипіла робота. Кілька тисяч робітників мурашіли на будівництві. Як жваво йшла робота! Сновигали вантажники, трактори волокли платформи, підіймав і опускав свій хобот екскаватор, транспортери несли свої нескінченні розвої.

Шість днів як ходить Сахно щодня сюди і дивиться крізь вікно інституту на це будівництво. Шість днів — це величезний строк. Шість днів тому ще не було ні такого темпу, ні такого ладу в роботі. Вони наростають і кріпнуть. Ніщо не спинить їх. Бо це робітники будують свій завод для себе... І мимоволі в пам'яті Сахно спливли інші образи. Роботи в маєтку доктора Гальванеску. Робітники рили буджацькому помішкові канал. То були створені механізовані робітники... Холодом війнуло Сахно по спині, і вона відійшла од вікна.

Але професор тим часом не здавався. Він притис долоні рук до грудей, як це робить дитина, коли хоче довести свою непричетність до виявленого бешкетництва:

— Ах, колего! Ви не хочете забути того, що я просив вас забути, колего! Ви — хірург, і тільки! Вас цікавить тільки хірургія. На її поступ ви поклали все своє життя. Отже, ви повинні допомогти нам віджити і цих двох ваших... пацієнтів.

Доктор Гальванеску вже не сміявся. Колючими очима він кинув на професора, а потім і на всіх присутніх:

— Я не можу допомогти вам, панове. Це неможливо. Ці люди мертві, панове...

Це були ті слова, що їх найбільше боявся почути професор Трембовський. Мертві. Неможливо. Все. Далі говорити нічого. Він одразу підозрівав це, але він не насмілювався собі в цьому признатися. Він не хотів розчаровувати інших. Але ж він одразу поставив такий прогноз. «Мертві». «Неможливо».

Ці слова впали між присутніх, немов важкі удари сокири. І цими двома ударами відрубано все, всі надії. Мертві. Неможливо. Кінець.

В кімнаті запала цілковита тиша. Всі закам'яніли. Доктор Івановський покинув мацати пацієнтові пульс, Коломієць страшно зблід. Сахно теж зблідла і так і застигла на півповороті од вікна.

Професор також змовк. Умовляти далі було ні до чого. Мертві. Неможливо. Професор так і не встиг висловити Гальванеску все те, що він хотів би йому сказати. А хотів він ще сказати про те, чим різниться самий сенс наукової роботи там, на Заході, і сенс наукової роботи тут, у соціалістичній країні. Він, старий учений, ще дореволюційного виховання і дореволюційної формації, людина поглядів цілком лояльних, але не надто активних політично, — він хотів сказати докторові Гальванеску про те, що, на його переконання, наукова робота тут має сенс встановлення життя, творення його нових форм, а там — заперечення, руйнації, там це життя тільки стоїть на місці чи йде назад. Він хотів ще сказати про те, що буржуазний учений змушений ховатися від усіх із своїми науковими роботами, щоб паморочити потім буржуазний світ сенсаційними відкриттями. Як буржуазний спортсмен із своїм тренажем перед змаганням за нові рекорди. Інакше їхні відкриття, їхні рекорди пройдуть марно, непомічені. І він хотів порівняти це з роботою радянського вченого, який у самому процесі роботи зв'язується з іншими вченими, цілими науковими закладами, інформує про свою роботу найширші громадські кола, втягує і їх в роботу, спирається на них. Професор Трембовський хотів ще розповісти докторові Гальванеску про величезні масштаби роботи радянських вчених, зокрема, хоч би й хірургії. Величезні масштаби — і на глибочінь, і на широчінь самого процесу. Лабораторії, клініки, інститути, кафедри — десятками й сотнями — це глибочінь процесу. Але яка широчінь! Практична хірургія вже давно вийшла за межі лікарні та

лікарського кабінетного прийому. Вона вже пішла до кожного заводу, до кожного села. Вона вже ввійшла своїми пунктами меддопомоги в кожний цех, на саме виробництво, на поле в час польових робіт колгоспу. Вона забезпечила цю допомогу кожній трудящій людині. Хай би доктор Гальванеску уявив собі, що буде, що може бути далі, коли зараз уже досягнуто такого. А наукова медицина? Та наукова медицина, що в буржуазних країнах захована по приватних кабінетах і приватних клініках окремих віртуозів-лікарів, які науку медицини обертають на шаманство й чародійство. Ця наукова медицина у нас, у Радянській країні, не тільки широко й безплатно обслуговує найширші маси трудящих, а й у своїх наукових шуканнях спирається на конкретні потреби цих широких трудящих мас, на їхню ж творчу ініціативу. Дружини робітників он чекають внизу, в конференц-залі, зібравшись на свою чергову щотижневу конференцію. Він, професор Трембовський, щомісяця робить свої доповіді про нові досягнення експериментальної хірургії робітникам заводів, на їхніх цехових зборах. Робітничі колективи беруть шефство над науковими закладами і сприяють роботі вчених. Учені і наукові кафедри мають своїх кореспондентів по найглухіших закутках далеких окраїн. Гуртки робітничої молоді дебатують на своїх зборах з приводу проблем сучасної медицини...

Професор Трембовський, старий безпартійний лікар, хотів ще сказати докторові Гальванеску про те, як радянська медицина розгорнула спеціальну наукову роботу для боротьби з професійними захворюваннями, над гігієною та фізіологією праці, над справою утворення таких умов праці, щоб людську працездатність збільшити і здвжити. А також над тим, як змінити старому робітникові професію на легшу, коли на схилі життя його організм стомлюється. Чи чували про це лікарі буржуазних країн, де робітника, ледве він починає втрачати свою юнацьку працездатність, безжалісно викидають на вулицю?

Він хотів повідомити колегу Гальванеску, як у результаті всіх вищезгаданих заходів у Радянській країні з року в рік зменшується смертність, спадають захворювання на соціальні хвороби, зникають епідемії. І як в результаті цього радянська медицина ще більше міцніє, шириться і розвивається.

Багато чого хотів сказати ще радянський лікар, учений старого виховання — професор Трембовський. В справах

політики перший-ліпший комсомолец професорові Трембовському дав би очок з сто вперед. Але ж — чорт його забирай! — усім цим професор Трембовський хотів переконати й загітувати от цього відживленого ним чоловіка, якого він так по-приятельському зве «колегою». Так — чорт забирай! — він забув тільки, що доктор Гальванеску, власне, зовсім і не лікар і що перспективи розвитку медицини йому, панові Гальванеску, потрібні так само, як професорові Трембовському оті опудала мертвих механізованих людей. Мертвих! Звичайно, для чого ж тоді все це говорити, для чого переконувати та агітувати, раз вони мертві і до життя їх повернути неможливо? Неможливо! Професор Трембовський прекрасно — чорт забирай! — розуміє, яка різниця між можливим та неможливим. І раз колега каже, що це неможливо, тоді що ж...

І професор змовк. Він не сказав докторові Гальванеску нічого з того, що він уже був наготувався сказати.

Всі мовчали. Говорити було ні до чого.

Проте доктор Івановський через якийсь час все ж таки заговорив. Спокійний і витриманий завжди, він схвилювано пройшовся по кімнаті, морщачи чоло і напружено міркуючи про щось. Потім він враз спинився перед пацієнтом. Доктор Гальванеску спокійно зустрів його пронизливий погляд.

— І все ж таки,— сказав доктор Івановський,— і все ж таки, пане Гальванеску, ви брешете. Тобто я хотів сказати, що ви не праві. Ваші... пацієнти живі.

9

В цю мить двері палати широко розчинилися і на порозі з'явилася товаришка Петрова. Вона щойно на райкомівському автомобілі прилетіла до інституту. Розчинивши двері, вона якраз почула останні слова доктора Івановського «ваші пацієнти живі»...

— Ура! — заляскала вона в долоні.— Живі? Вже? А де ж вони?

З цим запитанням Петрова кинулася до доктора Івановського, потім до Думбадзе. Але зразу гона їх покинула і метнулася до доктора Гальванеску. Вона вхопила його за обидві руки.

— Від імені комсомолу, докторе... дякую... Ніколи не думала, що ви будете такий молодець... Сахно стільки наговорила про вас... Але ви хоч і буржуй...

— Він по-українському не розуміє,— похмуро спинив її Думбадзе.

— На щастя,— криво всміхнулася Сахно.— Принаймні для Петрової буде менше конфузу.

Доктор Івановський в цей час кинувся до крісла хворого. Він поспішав визволити його з дужих рук товаришки Петрової. Вона захопилася й трусилася рукою Гальванеску так, що доктор Івановський сполошився за життя свого пацієнта. Петрова була зовсім збентежена. Вона засоромилася й почервоніла.

— А... а що сталося?.. Я не розумію...

Коломієць коротко пояснив їй, що таке сталося. Петрова зблідла так само, як щойно й він сам.

— Так... неможливо чи... бреше?

— Неможливо! — сердито кинув професор.

— Бреше! — відгукнувся враз і доктор Івановський.

Петрова, вкрай спантеличена, поглянула на обох, а потім на Гальванеску.

— Хто бреше? — спитала вона.

Це було немов гасло. На це гасло всі заговорили враз. Професор — літній, із сивим чубом чолов'яга — підскочив до Петрової і схопив її за вилоги тужурки, немов молодій студент, що хоче зараз, тут же, не сходячи з місця і не відпускаючи від себе свого співрозмовника, довести йому свою правоту. Він доводив Петровій, що доктор Гальванеску має рацію. Ніяка клітина в живому організмі не може жити приспана довше як два тижні. Це доведено. На це є досвід з кролями, собаками, котами.

Доктор Івановський — такий завжди спокійний та витриманий — враз утратив усю свою спокійність та витриманість. Він схопив Петрову з другого боку і мало не криком пропонував їй не вірити докторові Гальванеску й не слухати професора Трємбовського, бо перший з них бреше, а другий помиляється.

— Як ви смієте, докторе! — визвірився на нього професор, залишаючи Петрову.— Ви ще хлопча!

— Як ви смієте, професоре! — визвірився й доктор Івановський.— Крім того, ви забуваєте, що радянська фізіологія вже поклала край цьому антимарксистському методу — узагальнювати й переносити на людину досвід, здобутий в дослідях над тваринами. Досягнення радянської клініки та гігієни в цьому напрямі вам дуже добре відомі, професоре. Факт відживлення цього добродія сам промовляє за це.

Вони покинули Петрову й схопилися вдвох. Сахно притиснула Думбадзе в куток і намагалася вплинути на нього по партійній лінії. Вона говорила про те, що вся ця справа вже давно сягнула за межі наукового експерименту і для її розв'язання треба добрати інших методів впливу. Проте яких саме, вона сама не могла сказати.

Коломієць нарешті не стримався і, зірвавшись, розмахував перед доктором Гальванеску руками. Немилосердно калічачи французьку мову, яку він знав дуже і дуже «приблизно», він, вже не ховаючись, висловлював докторові, поміщикові та капіталістові Гальванеску, все те, що міг би висловити про поміщика та капіталіста в такому стані кожний комсомолец. Це були слова, що стояли вже на зовсім крайній межі цензурності. На щастя, Коломієць ніяк не міг перекласти їх французькою мовою, і доктор Гальванеску так і не зміг зрозуміти, що ж думає про нього кожен інший комсомолец і що він йому, поміщикові та капіталістові, зичить. Медична сестра мусила взяти Коломієця за руку і відтягти від пацієнта.

Власне, цілком спокійним з-поміж усіх лишився тільки сам доктор Гальванеску. Він мовчав і спостерігав. Він спостерігав і роздумував. Він не сподівався такої реакції на його слова. Але така реакція сказала йому багато, скільки не можна сказати словами. Доктор Гальванеску, може, тільки зараз зрозумів, що справді він потрапив до іншого, зовсім іншого світу. Він серед інших, зовсім інших людей. І ці люди — його вороги. І вони ніколи не будуть його друзями. Йому, поміщикові, капіталістові Гальванеску, нема життя, спільного з цими людьми. Але йому і нема способу піти від цих людей. Йому нема виходу...

І раптом доктор Гальванеску підніс руку вгору. Він хотів говорити. Його руку побачили всі. І всі враз, як один, замовкли.

— Панове! — сказав Гальванеску серед повної тиші. — Я сказав неправду, панове. Клітини в органах цих двох людей живі. Я допоможу їх відживити...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Треба сказати, що цей тиждень головний інститут експериментальної хірургії прожив зовсім особливим, піднесеним життям.

З того першого дня, коли потрапили до інституту ці три екстраординарні пацієнти, цілий інститут, а надто його трансплантаційний відділ, зробились подібні до військового госпіталю в першому тилу фронтової війни. На обслуговування потреб виняткової операції та догляд за першим відживленням із трьох незвичайних пацієнтів мобілізовано найкращі ресурси інституту й найкваліфікованіших його співробітників. Інтерес усіх наукових співробітників інституту та лікарського персоналу клінік був сконцентрований на цій виключній і з наукового, і з лікарського погляду події — відживлення трьох неживих!

Доповіді асистентів трансплантаційного відділу захоплено вислуховувалися та гаряче дебатовалися по всіх інших відділах. Бригади аспірантів і лікарів розробляли показники процесу першої операції та стану першого відживленого пацієнта щогодини, від першої хвилини відживлення, протягом усіх цих днів. У лабораторіях ударним порядком аналізувалися проби трансфузованої та живої крові першого пацієнта, його лімфи, слини, поту та інших виділень. Всі кабінети інституту тим чи іншим способом взяли під найпильніший догляд той чи той, належний їм за їхньою спеціалізацією, орган відживленого пацієнта. Біля пацієнта незмінно чергувало п'ятеро лікарів на найголовніших інстанціях організму відживленого: психіатр, невропатолог, гематолог, терапевт і фізіолог. Робота в лабораторіях не припинялася ні вдень ні вночі. Напружене піднесення в інституті можна було спостерігати навіть і зовні. Вдень біля під'їзду інституту безперестанку гули мотори автомашин. Вони приїздили, від'їздили, чекали навпроти. Раніш ніколи не було так густо машин біля інституту. Вночі вікна інституту, особливо другого поверху, де містилися наукові апартаменти, світилися яскраво і здебільшого незгасно аж до ранку. Навіть звичайні прохожі могли бачити, що в інституті якась видатна подія.

А проте подія була видатна не тільки для самого «загартованого щодо всяких незвичностей» трансплантаційного відділу чи й цілого інституту експериментальної хірургії. Це була подія в усій світовій медицині. Не щодня відживляють неживих. Точніше, це був перший відомий світовій медицині факт відживлення.

Певна річ, що сама ця подія вже давно вийшла за межі інституту. Інші медичні наукові заклади міста були схвильовані, їхні представники заповнювали коридори

інституту та кабінети його керівників. Вони приходили поодиноці, групами і цілими екскурсіями. Бідолаха Іван, живий експонат трансплантаційного відділу, зроблений із себе та свого брата, ледве встигав одчиняти та зачиняти двері, шкандибаючи на своїх неоднакових ногах. Він зовсім захрип, бо цілий день кричав у телефонну трубку. Професорові асистенти робили коротенькі повідомлення по конференц-залах інших інститутів, і на ці повідомлення збиралось людей значно більше, як іншого разу на великі доповіді. Сам професор Трембовський мав зробити повну доповідь тільки після відживлення — або, може, спроб до цього — і двох інших неживих. Він сподівався зробити цю доповідь не пізніше, як через три-чотири дні. Такий малий строк був, проте, цілком реальний, раз доктор Гальванеску дав-таки свою згоду.

2

А втім, другого дня доктор Гальванеску поставив і умови, на яких він згоджується здійснити відживлення.

Умови ці були такі: він відживлює Чіпаріу та Йонеску, але таємниці препаратії, тобто секрету неорінгерлоківської рідини, насиченої в їхні жили, він не відкриває. Отже, й саму операцію, цілий процес відживлення, він виконує сам, без будь-чєїї сторонньої допомоги.

Ці умови професорові Трембовському довелося прийняти. Відмовлятися від секрету препаратії, тобто від головного наукового інтересу цілої справи, було, звичайно, дуже важко. Але поворот до життя двох людей — це було завдання найпершої ваги. Для нього доводилося жертвувати всім іншим. Крім того, після операції в розпорядженні інституту залишалася сама рідина, виточена з жил знекровлених. Отже, віддавши її на найдокладніший хімічний аналіз та експериментуючи з нею на знекровлених клітинах живих тварин, людських трупів чи й живих ампутованих людських органів, була надія власними силами викрити її секрет. Так вирішив професор Трембовський.

Саму операцію професор Трембовський призначив через два дні. За ці два дні доктор Гальванеску мав уже настільки зміцнити й поздоровшати, щоб бути здатним для півгодинної важкої напруженої праці. Те, що він наставляв виконувати операцію неодмінно самому, викликало,

певна річ, довгі та вперті суперечки. Звичайно, виточити рідину і наточити замість неї до жил консервованої крові — це не була така вже складна операція. Це було зовсім просто, виконати її міг і один чоловік. Але ж хірургічне обслуговування? Всі ці пульси, впорскування, ванни, масажі, готування інструментів чи штучне дихання вимагали сторонньої допомоги асистентів та сестер. Дарма доктор Гальванеску запевняв, що за своє життя він виконав не одну сотню подібних операцій сам, бо держав їх в абсолютній тайні, дарма Сахно стверджувала це, будши очевидцем операцій доктора Гальванеску, — професор Трємбовський, турбуючись за вдалі результати операції, довго не хотів пристати на домагання цього чудного... мерця, пізніше чудного пацієнта, а тепер ще чуднішого хірурга.

Нарешті покінчили на тому, що першого дня доктор Гальванеску виконає не обидві операції, а тільки одну. Сам-один він працюватиме тільки до того часу, поки стане потрібний донор із живою кров'ю. Крім того, під дверима операційної від самого початку операції стоятиме наготові весь хірургічний персонал, і доктор Гальванеску, в разі кінцевої потреби, кликатиме для виконання конкретних маніпуляцій окремих людей. Виконавши свою маніпуляцію, хірургічний робітник негайно ж залишатиме операційну. Всього цього професорові Трємбовському пощастило домогтися від упертого ворожбита Гальванеску, що найбільше, здається, дбав не так за результат самої операції, як за її цілковиту засекреченість і таємничість.

Отож давши згоду на всі вищезгадані домагання, ворожбит і маг Гальванеску все ж таки завчасу домігся, щоб саму операцію було обставлено так, щоб зовсім не виникло потреби сторонньої допомоги. На його вимогу, посеред операційної поруч поставлено два операційні столи — один вищий, а другий нижчий. Довкола цих столів розставлено всі потрібні пристрої та підручні столики, а на столиках розкладено всі прибори, інструменти і медикаменти. Все потрібне в час операції він міг дістати сам, тільки простягнувши руку до відповідного столика.

Отже, в результаті довгих і марудних розмов, які, між нами кажучи, були більше схожі на звичайні базарні торги, професор Трємбовський та доктор Гальванеску домовилися. Операцію призначено через два дні на дев'яту вранці.

І от саме того дня, за чверть до дев'ятої — тобто якраз за п'ятнадцять хвилин до призначеного часу, — трапилася подія, що мало не зірвала так трудно влаштовану справу.

За чверть до дев'ятої доктор Гальванеску вже мав іти до операційної. Хірургічна санітарка вже чекала його біля вмивальника з щітками, милом і сулемою. До палати доктора-пацієнта вже телефоновоано, що все готово. Два операційні столи, один вищий, а другий нижчий, вже стояли тісно посередині. Довкола них поблизу були зручно розміщені всі прибори, пристрої та столики. На столиках, на склі і марлі, лежали медикаменти. В електричних кип'ятильниках поблискували ясным нікелевим лиском інструменти. Хірургічна сестра оглядала все останнім, турботливим поглядом.

В передопераційній, тобто в кімнатці між головним залом та операційною, де стояли шафи із запасними інструментами і підготовлювалися хворі до операції, вже багатоголосо дзюрчала вода. Черговий хірургічний персонал, тобто асистенти й сестри, що мали чекати під дверима операційної — чи не покличе їх доктор Гальванеску, — вже мили руки. Тут же сидів наготовлений донор.

У головному залі зібралися всі до одного співробітники трансплантаційного відділу — асистенти, лікарі, сестри, санітарки — на чолі з самим професором Трембовським. Поміж них можна було помітити чимало співробітників інших відділів інституту, а також і зовсім сторонніх, з інших медичних закладів, лікарів. Були серед них і товаришка Петрова та Сахно. Всього в головнім залі зібралося щонайменше чоловіка з сорок народу. Не було там тільки доктора Івановського та інтерна Думбадзе.

Настрій був піднесений і напружений. Всі надто хвилювалися. Зараз мала відбутися надзвичайна наукова подія. Приглушений гомін завис над юрбою.

Професор Трембовський хвилювався, мабуть, більше від усіх. Він і секунди не міг встояти на місці. Він все кружляв по залу, патлаючи волосся та потираючи руки. Він обходив зал довкола, вповдовж стін, попід шафами з препаратами, робив повне коло, спинявся на мить і знову починав кружляти. Шафи із трансплантаційними матеріалами нависали над ним. Чудні і несподівані контури препаратів видно було там крізь мутняву рідину інфузійного середовища. Вони моторошно мінили свої форми там, за

подвійним склом, увігнутим на вітринах та вигнутим на банках. Вони немовби стежили за професором і кивали на нього між собою. А професор усе ходив. Він проходив немов перед фронтом цих одрубаних пальців, одпиляних суглобів, здертих шкір та вирізаних печінок. Немовби робив їм огляд і парад. Блакитні, чорні, зелені і карі очі мигали йому навздогін. Він проходив повз них, спинявся перед ванною із живим серцем, на мить прикипав поглядом до препарата, немовби питався в нього його думки, і знову починав кружляти.

На його тридцятому турі до залу ввійшли нарешті і доктор Івановський з Думбадзе. Студент Коломієць ішов позад них.

— А! — сказав професор, — я дуже радий нарешті вас побачити!

Це він вимовив з виразом неприхованої іронії. І саме тому, що останні два дні доктор Івановський та інтерн Думбадзе зовсім одбилися од рук. Їх ніколи не було в інституті, вони десь пропадали. Вони не з'явилися навіть на останнє чергування. Їх заміняли на їхнє прохання інші товариші. Професор був розгніваний — доктор Івановський і Думбадзе загуляли тоді, як цілий інститут переживає дні найбільшого напруження. Професор звелів замість них призначити інших на чергування в передопераційній під час операцій доктора Гальванеску.

— Я дуже радий вас нарешті побачити, чорт забирай! — повторив він ще.

В цей час задзвонив телефон з палати доктора-пацієнта. Доктор Гальванеску виходив на операцію. Чергова сестра кинулася до ліфта в хірургічний льох.

— Давайте номер два до операційної! — гукнула вона в домофон.

— Стривайте! — раптом спинив її доктор Івановський. — Одну хвилину!

Сестра слухняно спинилася, бо доктор Івановський був її прямиий начальник. Доктор Івановський тим часом підійшов до професора разом із Думбадзе.

— Іване Петровичу! — звернувся він до професора голосом трохи вищим і дзвінкішим, ніж він звичайно завжди говорив. — Іване Петровичу, я та лікар Думбадзе категорично протестуємо проти операції доктора Гальванеску. Ми вимагаємо її відкласти...

Заяву доктора Івановського,— заяву, зроблену трохи вищим і дзвінкішим, ніж він завжди говорив, голосом,— цю заяву почули всі. Всі співробітники в головному залі, весь черговий персонал в передопераційній, навіть хірургічна санітарка, що в операційній з милом, щітками і сулемою чекала на оператора.

І всі приголомшено повернулися до доктора Івановського. Доктор Івановський був керівник переливання крові в трансплантаційному відділі, і сьогоднішня операція була з його дисципліни. Перед кафедрою за неї відповідав саме він. Всі приголомшено дивилися на нього. Професор здригнувся, немовби хтось сіпнув його ззаду, поточився наперед, назустріч докторові Івановському, відхилився назад і застиг. Стало тихо й непорушно.

Саме в цей час на дверях з'явився і Гальванеску. Він ішов до операційної. Дві сестри підтримували його з двох боків. Але це була, власне, тільки форма. Доктор Гальванеску і сам чудово тримався на ногах. Він ішов рівно, стрункий і високий. Він достатньо зміцнів за ці дні.

Всі присутні розступилися перед ним. Він пройшов до дверей операційної, як пастор проходить крізь юрбу прочан до свого храму. Він попростував до вмивальника. Хірургічна санітарка відкрутила кран, і струя дзвінко задзюрчала до фарфорової миски.

— Поясніть! — гримнув професор. В горлі йому щось стало, і він захрип.

Доктор Івановський мовчки простежив очима за доктором Гальванеску. Він прислухався, як дзюрчала вода з крана до миски. П'ятнадцять хвилин митиме Гальванеску руки і шуруватиме їх щіткою. Після того він почне операцію... Але ця операція не повинна відбутися. Доктор Івановський мав п'ятнадцять хвилин на те, щоб пояснити і операцію відхилити.

Натовп лікарів обступив і тісно скупчився навколо професора Трембовського і доктора Івановського. Професор був червоний, аж палав. Він був надто розгніваний і злий. Доктор Івановський був блідий. Він надто хвилювався. Крім того, він от уже майже три доби не спав.

— Професоре! — сказав він нарешті, ковтнувши слину,— справа в тім, професоре, що ці три доби ми з інтерном Думбадзе та з допомогою студента останнього курсу

медінституту товариша Коломійця зробили в наших лабораторіях ряд дослідів над тілами знекровлених і ще не відживлених товаришів Чіпаріу та Йонеску... Тобто я хочу сказати — препаратом номер два і препаратом номер три..

Івановський, завжди такий спокійний та витриманий, дуже хвилювався. Він спинився, щоб зробити віддих.

В залі була абсолютна тиша. Тільки в операційній джорчала вода. Доктор Гальванеску мив руки.

— Ну? — гримнув удруге професор.

— Ми зробили досліди над кожним окремим органом. Ми перевірили їх з погляду їхньої анабіотичності. Ми вивчили всі фізико-хімічні процеси, що відбувалися в клітинах організму. Ми всіма способами силкувалися встановити, живі чи неживі клітини цього органу.

По залу пройшов тихий гул. Всі засовалися на місці, зачовгали ногами, всі потовпилися ще ближче. Цікаво, що ж виявили доктор Івановський та його молоді помічники. Може, й справді клітини цих препаратів уже загинули і не варто марно возитися з їхнім відживленням? Доктор Івановський знову ковтнув слину:

— Який жаль, професоре, що ми не почали справи саме з цього!

Професор кашлянув і поліз п'ятірнею в свою сиву чуприну. Ці слова вже торкалися безпосередньо його. Це ж він мусив би почати справу саме з цього.

— Ну? — гримнув він знову.

— Ми почали з відомого вже вам апарата, яким агроном Сахно управляла мертвяками. Ми спробували його на номері два і номері три. Номер два і три чудово піддаються управлінню. А раз так, значить, вони живі. Бо ж коли б клітини були вже мертві, то ці механізовані організми не могли б виконувати своїх робочих функцій. Адже робочої функції окремих м'язів препарата досягається тільки через вплив електроструму на клітини цих м'язів. І струм може вплинути тільки на живі клітини. Отже, професоре, вони живі!

Легкий гомін, проте значно менший за попередній, знову пройшов по залу. Препарати були живі. Отже — в чому ж справа? Професор Трембовський теж заспокоївся. Своє чергове «ну» він уже вимовив незрівняно спокійніше. Вже знову з певним виразом іронії.

Доктор Івановський заспішив. Вода в операційній усе джорчала. Доктор Гальванеску ще мив руки.

— Але ми не спинилися на цьому, професоре. Ми взяли

на перевірку кожний внутрішній орган, який тільки могли досягти, не розтинаючи тіла: печінку, нирки, шлунок, різні залози і таке інше. Ми вжили для цього просвічування рентгеном, гальванізацію, впорскування, хромоскопію... Ми вивчили знекровлені організми з усіх боків. Ми простежили нервову систему, всі тракти обміну, насичені неорінгерлоківською рідиною. Нарешті...

Доктор Івановський спинився віддихнути. Крім того, він хотів звернути увагу присутніх на новий спосіб визначати живі чи мертві тканини, який фактично вони щойно встановили, запозичивши його для медицини з досвіду хімії. І це був найпевніший, власне, спосіб.

— Нарешті, ми перевірили тканини всіх органів на опромінювання!

Справа в тому, що хімічні процеси, які безперестанку відбуваються в живому організмі, супроводжуються певним випромінюванням. Кожна клітина живого організму, як встановили хіміки, посилає в просторинь цілий сніп невидимих променів. Їх можна піймати відповідно обробленим фотоелементом. Але такі промені посилає в просторинь тільки жива клітина. Мертва клітина не променює.

— Ну? — вже зовсім глузливо запитав професор. Він не був надто гарячий прихильник новаторств сучасної хімії та фізики з погляду використання їх для медицини.— Ну, ну?

— Вони променюють! — урочисто закінчив доктор Івановський.— Усі органи променюють. Значить, значить...

Доктор Івановський мало не задихнувся.

— Значить? — перепитав професор.

— Значить, вони живі!

— Живі?

— Живі!!! — з тріумфом вигукнув доктор Івановський.

Професор похитнувся на носках і викотив очі на доктора Івановського. Його обличчя знову червоніло, червоніло й червоніло. Він наливався кров'ю. І раптом він вибухнув гучним, нестримним, веселим і щирим реготом.

5

Хірургічній сестрі довелося принести професорові склянку води. Він захлинався реготом, махав руками і майже посинів. Ковтнувши води, він трохи заспокоївся.

— Ой, не можу, чудово, чорт забирай, вони живі? Значить, вони живі? Ха-ха!

Доктор Івановський стояв ще блідіший. Губи йому тремтіли.

— Я не розумію, чого ви так смієтеся, професоре?

— Чого я сміюся? Хо-хо!

Напад реготу відновився знову.

— Та зрозумійте ви, хімік ви нечасний, що всі ці ваші досліди нікому, ніякому чорту й не потрібні! Хо-хо-хо! Таж без того відомо, що вони живі.

— Звідки це відомо? — хутко перепитав доктор Івановський.

— Таж сам Гальванеску це сказав!

Це було вірно. Сам Гальванеску визнав, що він першого разу збрехав, і признався, що обидва знекровлені живі. Живі! Для чого ж було ще доводити це, раз воно й так відомо, раз сам Гальванеску це сказав?

Доктор Івановський гнівно нахмурився.

— Сам Гальванеску, — роздільно повторив він. — Сам Гальванеску... А на чорта мені здався ваш Гальванеску, коли дослідним шляхом дійшли цього ми самі. М и с а м і!

— Браво! — розітнувся жіночий викрик і зразу ж засоромлено урвався. Всі здивовано обернулися. То вигукнула, не стримавшись, товаришка Петрова. Професор глянув на неї гостро і знищувально. Так дивляться на трамвайного сусіду, коли він віддавлює вам мозоль.

На хвилинку в залі знову зробилося тихо. Було чути тільки дзюрчання води з операційної. Доктор Гальванеску вже кінчав мити руки і мав приступити до операції.

— Ну, — звів брови професор, — чого ж ви, власне, хочете, докторе Івановський? Я не розумію вас... Навіть коли ви й установили, що наші об'єкти живі, то це ж зовсім не аргумент для того, щоб знімати операцію. Навпаки, в таких разі це ще один аргумент за те, що її конче треба робити. Чорт мене забирай, коли це не так!

— Так, професоре! — відказав доктор Івановський. — Але ж зовсім не потрібно, щоб її робив доктор Гальванеску. Її можемо зробити ми самі. Наприклад, я і інтерн Думбадзе.

Було видно, що Петровій і на цей раз хотілося вигукнути «браво». Але вона стримала себе. Вона тільки протислася крізь натовп до доктора Івановського. Ставши поруч, вона нишком знайшла його руку і потиснула її так міцно, що доктор Івановський мало не скрикнув. Потім таким же способом потиснула руку й Думбадзе.

Професор відступив трохи набік і глузливо подивився на свого асистента.

— А секрет неорінгерлоківської рідини, докторе?

Доктор Івановський низив плечима.

— Бачите, професоре, ми прийшли до того висновку, що її секрет не має ніякого значення для відживлення. Цей секрет скеровано тільки на найкраще сприймання електроструму, і все. Звичайну рінгерлоківську рідину, відому кожному студентові, в цьому разі хімічно ускладнено певними елементами, що підносять, збільшують її електропровідність для кращого піддавання управлінню. Тільки! Для справи живлення клітин це не має ніякого значення. Отже, ми можемо здійснити відживлення таким же способом, як це зроблено тиждень тому із самим доктором Гальванеску... Крім того... крім того, я думаю, що й взагалі в рідині ніякого секрету нема. Її відмінність проти звичайної рінгерлоківської рідини нам виявить перший-ліпший хімік-лаборант...

Доктор Івановський раптом урвав мову. Він прикипів поглядом до одної точки позаду всіх.

Всі зразу озирнулися.

Позаду, на порозі операційної, з піднесеними вгору, вимитими вже й запудреними руками стояв доктор Гальванеску. Він немовби застиг, замірившись на зухвалій несподіваний напад.

Льобже у е-т-і-ль? (Об'єкт? Де ж він?) — спитав він французькою мовою. Він був уже готовий. Він ждав.

Він спинився на порозі. Погляд доктора Івановського спинив його. Він прийняв цей погляд і відповів таким же довгим, пронизливим і ворожим. Так завмерли вони на кілька секунд, міряючи один одного гнівними й погордливими очима.

Доктор Гальванеску не знав мови, якою сперечалися перед ним у залі доктор Івановський з професором. Він не міг знати, про що тут говорилося. Але він бачив очі доктора Івановського, і цього йому було досить. Йому стало зрозуміле все. Все, що тут говорилося. Все, що тут робилося. Він зрозумів, що перед ним не тільки ворог, але й суперник. І що суперник цей нізачо не відступить з поля змагання. Бо ж він — не тільки суперник, а й ворог. Він битиметься до кінця.

Поки переможе.

Прикре мовчання мусила нарешті порушити хірургічна сестра. Вона ж не знала, що їй робити. І вона підійшла до професора.

— Професоре! — торкнула вона його ззаду. — Як же буде? Подавати номер два до операційної чи не подавати?

Було тихо. Доктор Івановський стояв блідий і тяжко дихав. Біля нього стояла Петрова. Під лівим оком у неї дрібно тремтіла жилка. Думбадзе стояв з другого боку разом із Коломійцем. Він кидав очима по присутніх, спостерігав — хто за, хто проти. На порозі операційної, піднісши вгору руки, непорушно застиг Гальванеску.

Він міркував. Він зрозумів ситуацію. Йому виходу не було. Він не міг не прийняти виклику від свого суперника. Але хіба в суперника були шанси на перемогу? Хіба не йому — геніальному хірургові, що володіє секретом препарата, — гарантовано цю перемогу? Хіба він боїться цього виклику?

Так. Боїться. Як же перемагати йому, коли він одірваний від свого середовища, від своїх однодумців, від своєї країни? Хіба може змагатися і перемагати людина, коли вона одна? Зовсім одна?

Так. Може. Хіба не перемогла його ота дівчина, що стоїть собі осторонь коло жбана з відживленим серцем? Вона перемогла його, будучи сама-одна, відірвана від свого середовища, від своїх однодумців, від своєї країни. Агроном Юлія Сахно. Вона перемогла його, коли він був у своєму середовищі, поміж своїх однодумців, у своїй країні.

Значить, може і він перемогти?..

Йому не було виходу. Він кинув поглядом довкола. Його очі зустріли знову ті ж очі доктора Івановського. Потім очі Петрової, Думбадзе, Коломійця, Сахно. Потім ще багато інших очей. Живих очей — чужих, ворожих. Потім ще очі. Мертві очі там, у банках за склом вітрин. Доктор Гальванеску здригнувся. Ці очі були йому, може, найстрашніші. Адже це також не були мертві очі. Дарма, що були вони в банках. Вони були законсервовані там, щоб віджити в орбітах інших скалічених людей і дати їм життя під вправними руками цих його суперників і ворогів. Блискуча операція! Одна з найважчих. Він, Гальванеску, не вмів її робити. Та й це дивно — він же зовсім не медик. А вони, його суперники, вміють. І вміють іще

багато іншого. Чому ж їм не дійти й того, що він вважає за свій секрет? Але в цім разі їм нічого не треба й доходити. Він сам, доктор Гальванеску, відкриє їм свій секрет. От зараз він відживить цього знекровленого, а вони скористаються з його досягнення, опанують його і обернуть на протилежне тому, що хотів він, доктор Гальванеску. Він хотів зробити смерть. Вони зроблять з цього життя!..

Гальванеску одвів погляд убік і звів голову на груди. Він був похмурий. Виходу не було...

Хірургічна сестра знову торкнула професора.

— Як же бути, професоре?

Професор мусив вирішити. Він був голова інституту. Він відповідав за все. Він мусив зважити все. Але зважувати треба було негайно, зразу. Що ж? У Гальванеску було все. Гальванеску, звичайно, можна було довірити. А в доктора Івановського ще невідомо, чи й було що? Це треба перевірити.

— Ви багато чим важите, докторе! — нарешті скрикнув він до доктора Івановського.

Доктор Івановський знизав плечима. Звичайно, він важив багато чим. Результатом операції. Життям пацієнтів. Всіма надзвичайними перспективами, що поставали після експерименту, якщо він буде вдалий. Він важив і власною науковою діяльністю. Кар'єрою, будемо говорити. Він важив дещо й майбутніми своїми однодумцями — майбутніми лікарями, інтерном Думбадзе та студентом Коломійцем. Він знизав плечима і не відповів нічого.

Тоді професор ще раз кинув оком на доктора Гальванеску. Той стояв на порозі так само, із зведеними догори руками і опущеною на груди головою. Так стоять переможені, коли здаються на ласку переможця. Чорт його забирай, але професор не міг собі ще уяснити, де ж будуть переможені, а де переможці. Цілком офіційним тоном він звернувся до свого асистента, до доктора Івановського:

— Я нічого не можу сказати вам, докторе. Я мушу наперед обізнатися сам з результатами ваших дослідів. Будь ласка, ми зайдемо зараз до вашого кабінету...

Він, певна річ, був правий. Він мусив спочатку ознайомитися сам. Всі з задоволенням прийняли його рішення.

Але професор ще не скінчив говорити. Він тільки на мить спинився і закінчив:

— Але ж, чорт забирай, я не можу зривати справу.

Будь ласка,— гукнув він до хірургічної сестри,— подайте докторові Гальванеску об'єкт номер два. І прошу починати операцію!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Об'єкт номер два був той знекровлений, якого Сахно звала старим рибалкою Йонеску. Через хвилину його подали ліфтом з льоху і на вузькій операційній колясці повезли до операційної. Сорок пар очей простежили з піднесеним зацікавленням за блідим, жовтавим і прозорим обличчям, що виднілося з-під білих простирадел.

— Гляньте! — майже скрикнула Петрова, хапаючи Думбадзе за руку.— В нього виросла борода! І волосся на голові! Він живий!

Петрова не бачила знекровлених кілька днів, і відрощене волосся їй зразу впало в очі.

— Хіба ви ніколи не бачили мертвих? Після смерті волосся росте особливо інтенсивно. Окремі клітини тіла ще живуть після смерті.

— Отже,— досить саркастично зауважив старший асистент, той самий бородатий асистент, що при першому побаченні гукав про мотофозо,— отже, ви самі визнаєте, що таке буйне проростання волосся може свідчити тільки про те, що вони мертві.

— Якщо,— з не меншим сарказмом відгукнувся Думбадзе, поглядаючи на його буйну бороду,— вважати за мертвого і вас!

Старший асистент викотив розгнівані очі на непоштиво-го молодого інтерна, але той уже одвернувся до доктора Івановського. Доктор Івановський стояв, закусивши губу. Професорове вирішення його образило й обурило.

Доктор Гальванеску стояв, не міняючи пози. Він трохи оступився з порога, пропустив повз себе візок із тілом, почекав, поки санітарки переклали тіло на операційний стіл і вийшли з операційної. Тільки тоді він на якусь мить звів голову й поглянув на свого суперника. Його погляд був жорсткий. Але важко було дізнатись з цього погляду про його думки. Він зразу ж одвернувся і пішов. Двері за ним щільно зачинилися. Він, згідно з умовою, залишився там, в операційній, сам.

Коли двері операційної стукнули, в залі всі заворушилися. Загули притишені розмови. Професор кивнув докторові Івановському, і вони вдвох зникли за дверима асистентського кабінету трансплантаційного відділу. Двері асистентської стукнули, і всі заворушилися ще більше. Розмови стали голосніші.

Думбадзе, Коломієць, Петрова і Сахно інстинктивно зійшлися до купи. Вони вибрали собі місце якраз посередині між дверима до операційної та дверима асистентської і посідали під стіною на стільцях. Нічого не поробиш, треба було чекати. Чекати і вирішення професора, і наслідків дорученої Гальванеску операції. Товариші прислухалися. В операційній дзенькнув якийсь інструмент. З асистентського кабінету долинув відгомін двох голосів. Доктор Івановський доводив, професор гарячував.

— У п'ятницю,— з докором звернулася Петрова до Коломійця та Сахно,— ви так і не були на конференції...

— Товариша Чіпаріу теж не було! — огризнувся Коломієць.

— Це вірно. Але я зараз не в порядку комсомольської дисципліни. Я про те, що мою заяву прийнято.

— Яку заяву? — поцікавився й Думбадзе.

— Щоб мене відпустили з комсомольської роботи назад на виробництво чи вчитися до вузу. Я ж уже два роки сиджу в райкомі з відривом від виробництва. Доволі!

— Ну, ну?

— Так я, мабуть, на виробництво не повернуся...

Йй, проте, ніхто не відповів. Її слухали не уважно. Голоси за дверима асистентської голоснішали, і вся увага товаришів була спрямована туди. Петрова змушена була провадити дальшу розмову до себе самої.

— Не піду...— замислено проказала вона,— піду, мабуть, вчитися... Ти знаєш! — схопилася вона знову, хапаючи Думбадзе за руку.— Я вирішила йти на медичний факультет.

2

Треба сказати, що це — зовсім несподіванс, але, очевидно, продумане й підготовлене вирішення Петрової йти на медфак було дуже до речі саме зараз. Звісно, це ми говоримо зовсім не з погляду оцінки шляхів її життя.

І не з погляду агітації за медицину проти всіх інших галузей знання. І навіть не з погляду підкреслення особливої ваги проблеми готування кадрів молодих пролетарських спеціалістів.

Про це ми говоримо зараз тільки тому, що ця її заява відвернула увагу товаришів від дверей кабінету та операційної, давши цим хорошу розрядку нервам, напруженим і змученим за три доби безперестанної роботи.

— Та що ти кажеш?

— Не може бути!

— Факт.

Всі збудоражено завовтузилися. Коломієць ударив Петрову по плечу.

— Ну, Петрова, гляди. Коли через п'ять років ти кінчатимеш медінститут, я вже буду великим лікарем, може, навіть професором, а ти стажуватимеш у мене інтерном. Як от Думбадзе у Трємбовського. Га? Підеш до мене в інтерни?

— Що ж,— цілком серйозно відказала Петрова,— якщо ти справді будеш хорошим лікарем, то я охоче піду до тебе стажувати.

Коломіїцеві це дуже заімпонувало. Про себе він негайно ж вирішив, що через п'ять років він так чи інакше, а буде-таки хорошим лікарем. Сахно дивилася на Петрову трохи насмішкувато. Можливо, її вколело те, що Петрова обрала саме медицину, а не, скажімо, агрономію.

— Чому ти вирішила бути саме лікарем, а не... інженером, скажімо? — поцікавилася вона.

— Ти розумієш! — захопилася Петрова.— Оці дні, які я кручуся тут, оці всі ідеї, проблеми, які я почувала... Розумієш, я зараз збагнула, що саме цими ідеями я цікавилася вже давно, тільки не вміла це усвідомити. Розумієш, мене, скажімо, завжди захоплювали проблеми боротьби із смертю, проблеми продовження життя, проблеми відмолодження!

— Що ж,— протяг Коломієць з дуже компетентним виглядом, так, немов був він уже не студент останнього курсу, а вже з п'ять років відомий хірург.— Що ж, це дуже цікаво. Між іншим, ти знаєш, відмолодження зовсім не обов'язково робити через статеву сферу? Його можна робити і всякими іншими способами. Наприклад, хоч би й переливанням крові. От, скажімо, Богданов, що слідом за Шамовим взявся до переливання крові у нас в СРСР. Він переливанням крові лікував проти старості,

проти втомлення організму, він відмолоджував його. Він зробив собі самому щось із десять переливань, будши цілком здоровим, і...

— І на одинадцятому вмер, — ехидно підкинув Думбадзе. — Будучи до того цілком здоровим. — Потім зразу посерйознішав. — Слухай, Коломійцю, дівчина тільки висловила бажання стати медиком, а ти вже тягнеш її на стежку найнебезпечнішого лівацького ухилу в медицині. Богданов тому й загинув, що він неправий. Його механістична теорія «фізіологічного колективізму» — антимарксистська, антиматеріалістична. Власною передчасною смертю він її розбив, заперечивши те, що хотів довести. Перетворення переливання крові на метод відмолоджування теж ідея, ще зовсім не ясна медицині, як і взагалі вся справа відмолоджування.

— Ну, знаєш! — затався Коломієць. — Зрештою кожна хірургічна операція, особливо операція внутрішніх органів, безперечно, є акт відмолодження!

— В тому разі, звичайно, — посміхнувся Думбадзе, — якщо оперований не вмер одразу після операції...

Коломієць обурено зірвався.

— І це говориш ти, хірург!

— Я жартував.

— Хірург не має права жартувати!

— Навпаки, він повинен підтримувати веселий настрій у своїх пацієнтів.

Сахио спинила їх обох, що вже розбалакалися надто голосно.

— Тихо, — спинила вона їх, озираючись на двері операційної. — Ви не вважаєте, що доктор Гальванеску надто довго сам і нікого не кличе?

Всі на хвилину спинилися і прислухалися. За дверима асистентської все бубоніли два голоси, перебиваючи один одного. То сперечався з професором доктор Івановський. Ось він сказав щось надто гостре. Професор гримнув кулаком об стіл і зірвався. Ось він пішов до дверей і взявся за ручку. Кінець! Вони посварилися. Ні. Професор знову вернувся назад. Два голоси забубоніли знову, ще настирливіше.

За дверима операційної було зовсім тихо. Навіть не бряжчали хірургічні інструменти. Черговий персонал стояв під дверима операційної, готовий щосекунди побігти туди на перший поклик. Але доктор Гальванеску не кликав нікого...

По недовгій паузі приятельська розмова відновилася.

— Розумієш,— сказав Думбадзе,— вся справа в тому, як розуміти саму ідею відмолодження. Юнак, хворий на тяжку непоправну недугу, розуміє ідею відмолодження як позбавлення від цієї хвороби, не більше. Сорокалітня кокетка хоче відмолодитися, щоб знову стати красивою, привабною та молодою. Дев'яностолітній дід прагне відмолодження, щоб жити ще дев'яносто років... Ні одного з них сучасна медицина задовольнити не може. Ні цілком ліквідувати хронічну хворобу, ні повернути молодість, ні зробити людину безсмертною. Але часткове відмолодження, часткова інтенсифікація життєвих процесів доступна вже й сучасній медицині, і то — різними способами...

— Наприклад? — дещо глузливо, із скепсисом безпідставним, але цілком зрозумілим в студента останнього курсу медфаку запитав Коломієць.

— Ну... геліотерапія, вміле використання клімату, нормальна праця і нормальні умови побуту! Здорове життя! Здоров'я! Ось найперший спосіб лікування і відмолодження!

Петрова сердито смикнула плечима.

— Ну, знаєш, ти хоч і лікар, а починаєш верзти дурниці. Ми говоримо про відмолодження старих та лікування хворих, а ти плетеш чортзна-що. Відмолоджувати молодість, а лікувати здоров'ям? Так, чи що?

Але Думбадзе поглянув на неї іронічно.

— Ти певна, що встругнула здоровенного дотепа? Мушу тебе розчарувати, дитинко! Це, коли хочеш,— основа медицини, сенс медичного світогляду.

— Світогляди ще різняться за класовою ознакою! — останнім аргументом спробувала збити його Петрова.

Але Думбадзе на це весело лягнув її по плечу.

— Отож-бо й є, товаришу райсек! Це є сенс пролетарського світогляду в медицині.

Тут Петрова нічого не могла сказати. Вона відчула, що не компетентна. Чуттям їй хотілося дати свою згоду на такий простий і привабний сенс такої складної та страшної науки, як медицина. Але ж насамперед вона мусила досягнути це досить складне формулювання розумом. Вона озирнулася на Коломієця, шукаючи в нього підтримку.

Але Коломієць був захоплений іншим. Він мріяв.

— Безсмертя! — мріяв він, розкинувшись на ослоні.— Ви уявляєте собі, товаришочки, як це було б прекрасно! Жити, жити і не вмирати! Красота! Живеш без кінця і краю! Ху, аж страшно!..

Але його перервала Сахно. Вона дуже хвилювалася, поглядаючи то на двері асистентської, то на двері операційної. І там, і там було зовсім тихо.

— Що він там ворожить? — зиркнула вона на двері операційної.— Мені здається, він там нічого не робить. Ви ж розумієте, не чути навіть дзюрчання рідини, виточуваної до миски. Пам'ятаєте, як це було голосно, коли ми відживлювали його самого?..

4

Справді, це було дивно. Тиша в операційній вже непокоїла не тільки Сахно. Черговий персонал, що стояв коло дверей, теж нервувався. Лікарі і сестри переминалися з ноги на ногу, топталися вздовж порога, перешіптувалися, припадали вухом до дверей. Минуло вже з двадцять хвилин, а доктор Гальванеску не тільки не кликав нікого на допомогу, а й взагалі не виявляв ознак життя.

— Безсмертя! — мріяв тим часом далі Коломієць.— Які дурниці! Воно й неможливе, й ні до чого! Це ж жах бути безсмертним! Не могли ніколи вмерти! Ти розумієш, Петрова! Бррр... Але пожити ще трохи — це да! Справді, це ж страх, як мало живе людина! Вона живе менше, ніж могла б жити. Ти розумієш, Петрова? Мечников довів, що людина пересічно живе тільки половину свого життя! Через хвороби, надмірну працю, погане харчування, ненормальність побутових умов, зловживання різні вона втрачає половину свого життя. Звідси і цей дурний страх смерті. Твій організм зношений уже, він далі не може жити, але твої душевні сили ще не віджили себе...

— Ти знову впадаєш в ідеалізм, друже,— ліниво протяг Думбадзе.— Якщо зношується твій організм, то зношуються і твої душевні сили. Геніальний аналітичний розум Мечникова не робив з цього ніякого філософського синтезу; філософські висновки належать тільки тобі.

— Слухайте, друзі! — зірвалася Сахно.— Я піду до операційної і подивлюся, що він там робить! Так же не можна. Вже двадцять хвилин! А може, йому самому зробилося погано! Він же такий ще кволий. Він міг зомліти!

Але в цей час раптом широко розчинилися двері асистентської. На порозі стояв професор.

— Де хірургічна сестра? — гукнув він.

Всі встали і посунули назустріч професорові. Що він скаже? Чим закінчилася їхня суперечка з доктором Івановським? Чи прийняв професор його доводи?

— Я тут, — підійшла хірургічна сестра.

— Будь ласка, — сказав професор. — Негайно подайте до малої операційної номер три. Доктор Івановський буде робити операцію.

5

І от вдруге вже протягом цих незвичайних днів у житті головного інституту експериментальної хірургії — дарма що це був не театр, а місце бою проти смерті за життя, — вдруге рясно вибухли гарячі оплески. Професорові слова зустрівто аплодисментами. Плескав весь зал. Асистенти, аспіранти, сестри, санітарки. Плескали лікарі, що прийшли з інших інститутів подивитися надзвичайну операцію трансплантаційного відділу. Не плескали тільки доктор Івановський з Думбадзе та Петрова і Сахно.

Вони не плескали, бо їм не було вже на те часу. Івановський, Думбадзе та Коломієць уже мили руки. Сахно і Петрова обступили професора з двох боків. Вони просили дозволити їм бути присутніми на операції доктора Івановського. Петрова аргументувала потребу бути при цій операції чи то в ролі представника райкому комсомолу, чи то в ролі арбітра в змаганні радянського хірурга з хірургом буржуазним.

Ліфт загурчав, клацнули дверцята kabіни, і хірургічна санітарка хутенько провезла на довгому вузькому візку об'єкт номер три. Це був труп того юнака, якого Сахно звала шофером Чіпаріу і який був такий потрібний Петровій у п'ятницю на комсомольській конференції. Він був такий же блідий, жовтий і задубілий, як і його попередник. Проте й на його голові відросло за ці дні волосся. Це могла ще раз констатувати Петрова.

Точно через п'ятнадцять хвилин з миттям рук покінчено. Доктор Івановський узяв скальпель. Думбадзе взяв другий. На завідування подачею крові доктор Івановський поставив Коломійця. Студент останнього курсу мало не впав непритомний від щастя. Але він цього не зробив, бо вже тепер не мав на це часу. Петровій Дум-

бадзе дав блокнот і перо, вона мала замість нього писати протокол операції.

Таким чином, хвилюватись залишилося самій Сахно. Вона не була зайнята, не виконувала ніякої функції під час операції, і їй не лишилося нічого, як хвилюватись за всіх. Вона бігала від замкнених дверей великої операційної, де оперував Гальванеску, до малої операційної, де оперував доктор Івановський. Під дверима великої операційної все так само з піднесеними вгору вимитими руками, напружено чекаючи на поклик таємничого ворожбита, стояв хірургічний персонал. Вони стояли так уже півгодини, бліді від напруження та втоми, і піт зрошував їм чола. Чергова санітарка обтирала їм усім спітнілі обличчя.

Сахно підбігла до професора. Він сидів у головній залі під вітриною шафи із законсервованими очима і, замружившись, курив. Він не патлав волосся, не тер рук, не чортихався. Він надто хвилювався. Хвилювався так, що не міг уже ні патлати волосся, ні терти рук, ні чортитися.

— Професоре! — прошепотіла Сахно.— Вже півгодини він нікого не кличе. Вже півгодини там зовсім тихо. Може, дозволите комусь зайти подивитися?

Професор заперечливо похитав головою. Він шанував своє слово. Він дав магові Гальванеску слово не перешкоджати його магії.

Сахно роздратовано знизала плечима і побігла до малої операційної. Звідтіля було чути дзвінке дзюрчання рідини до металсової миски. Доктор Івановський зробив уже розтин пахової вени й виточував рінгерлоківську рідину із жил. Коломієць стояв коло столика з наготовленим трансфузійним приладдям, немов мисливець на вечірньому льоті. Кожний м'яз його тіла був напружений, кожний нерв був натягнутий до крайніх меж.

Думбадзе із скальпелем в руках, чекаючи, поки витече рідина і йому треба буде робити секцію ліктьової вени для вливання крові, тим часом перешіптувався з Петровою. Він пояснював їй, як складати хірургічний протокол. Протокол без «слухали» й «ухвалили». Втім, коли Сахно підійшла до них, то розмову про протокол уже було скінчено і між Думбадзе та Петровою відбувалося щось подібне до дискусії.

— Розумієш,— сказав Думбадзе,— медичних світоглядів може бути стільки ж, скільки ідеологій. Кожна ідеологія має свій медичний світогляд. Його мають індійські

йоги, буддійські жерці, селянські знахарі, буржуазні ескулапи. Його має і радянський медик. Найгірше лихо буржуазної медицини, яку дістали ми у спадщину і яка розквітає тепер на Заході,— це максимальне роздрібнення на мінімальні лікарські спеціалізації.

— Але ж,— не зрозуміла Петрова,— спеціалізація — це ж зовсім не так погано. Скажімо, роздрібнення спеціалізації в нас, у машинобудівному виробництві, тільки вдосконалює та покращує виготовлювану машину.

— Безперечно. Бо роздрібнення спеціалізацій в машинобудуванні до того й скеровано, щоб утворити одну єдину машину. А не тільки, щоб поробити її окремі частини та деталі. Ти не зрозуміла мене. Зовсім не треба, щоб радянський лікар був майстром на всі руки, тобто тим же знахарем. Він мусить бути висококваліфікованим спеціалістом одної з галузей медицини. Але радянська медицина лікує хворого, досконало вивчивши його і його захворювання з усіх боків. І щобвилікувати окрему дрібну хворобу, якийсь там нежить, вона лікує цілу людину. Спосіб лікування має бути результатом вивчення хворого і терапевтом, і хірургом, і невропатологом, і фізіологом. Ти розумієш мене? Це, коли хочеш, аналогічно до твоєї машини.

— Не так важливо знати, яка хвороба в даної людини, як важливо знати, в якій людині ця хвороба,— прошепотів і собі Коломієць. Він стояв із своїми приборами напружений і насторожений, але вухо його мимоволі переймало розмову поруч. І він реагував.— Це сказав ще англійський лікар Пері.— І його око, те, що було з цього боку до Думбадзе, поглянуло на Думбадзе тріумфуючи і згорда. Не один Думбадзе вмів до речі вставити в розмові цитату. Цього вже навчився й студент Коломієць.

— Розтин! — скомандував Івановський.

Думбадзе залишив Петрову і впоровся своїм скальпелем у шкіру руки. Коломієць вправив у вену трубку і дав тиснення. Консервована кров потекла до спорожнених жил Чіпаріу.

6

Сахно вибігла до залу. Там було тихо. Всі сиділи чи стояли по кутках і мовчки ждали. Професор сидів так само і так само курив.

— Професоре...— почала була Сахно. Але професор, не розплющуючи очей, заперечливо замотав головою.

Сахно підбігла до дверей великої операційної. Вона прислухалася. Там було так само тихо. Вона повернулася до малої операційної. Кров текла в жили Чіпаріу. Коломієць рахував кубики. Сестри стояли вже з шітками наготові. Думбадзе з Петровою знову перешіптувалися. Думбадзе щось говорив їй про потребу радянської медицини будувати свій розвиток на досягненнях новітньої фізики та хімії. Про неприпустимість судити про фізіологію людини на підставі досвіду з фізіології тварин. Про щойно згадане гасло «лікувати здоров'ям». Про те, що радянська медицина повинна дбати про людину, поки вона здорова, а не тільки тоді, як вона захворіє.

— Радянська медицина,— шепотів Думбадзе, не спускаючи, проте, з ока Коломійцевих рук біля трансфузійних приладів, циферблата секундоміра в руках сестри, що стояла на пульсі, та обличчя доктора Івановського.— Радянська медицина орієнтується насамперед на соціальну перебудову життя. І радянський хірург бере активну участь у будівництві таких форм життя, які самі по собі, через поліпшення умов життя, роботи та побуту унеможливають захворювання. По-друге, радянська медицина через профілактику загальну та, зокрема, виробничу, через фізкультуру, масову гігієну, санітарію та оздоровчі заходи піклується про здоров'я здорової людини. І, нарешті, вона лікує окремі хвороби людини через вивчення й пізнання цієї хвороби та цілого, організму хворого.

— Донора! — наказав доктор Івановський.

Сахно знову вийшла в зал.

Але на цей раз професора в кутку в кріслі не було.

Він стояв під дверима операційної і дивився на годинник. Коли Сахно наблизилася до нього, він звів на неї очі.

— Скажіть,— спитав він,— ви не пам'ятаєте, скільки хвилин минуло до моменту подачі донора, коли я робив операцію докторові Гальванеску?

— Тридцять п'ять хвилин, професоре! Я це добре пам'ятаю.

— Мені теж так здається...— прошепотів професор і сховав годинника.— Ці тридцять п'ять хвилин уже минули...

— ...Але доктор Гальванеску так і не просив донора,— докінчила Сахно.

— От іменно. Пробачте,— торкнув професор чергову

сестру, що стояла наготові, тримаючись за ручку дверей.— Постороніться, я пройду до операційної...

Він відсторонив чергових з піднесеними руками і відчинив двері операційної.

Професор був старий чудій. Він умів шанувати своє слово. Він почекав, поки минув крайній строк. Коли крайній строк минув, він накинув ще п'ять хвилин і тоді цими п'ятьма хвилинами звільнив себе від свого слова. Він увійшов. Але, входячи, він все ж таки постарався відкрити двері тільки на вузьку щілинку, крізь яку можна було йому прошмигнути, але нікому іншому заглянути до середини.

Ввійшовши до операційної, він щільно причинив двері.

7

А втім, через якусь хвилину двері розчинилися знову і на цей раз зовсім широко.

Професор стояв на порозі. Своєю спиною він заслоняв ще операційну, і неможливо було побачити, що там робиться. Обличчя професорове було бліде, аж прозоре.

— Чорт забирай...— тихо прошепотів він і зійшов з порога. Черговий персонал кинувся до операційної. Але, увійшовши, всі спинилися вражені. Обидва операційні столи — і нижчий і вищий — стояли поруч, щільно присунуті один до одного. На вищому лежав труп об'єкта номер два. На нижчому лежав сам доктор Гальванеску. Він лежав так само рівний, випростаний і блідий. Він був точнісінько такий же, як той труп, і неможливо було зразу зрозуміти, хто ж із них двох труп, а хто живий...

Сахно, а за нею й хірургічний персонал підбігли ближче. Вони поспішали до доктора Гальванеску. Було ясно — відживлений маг занадто на себе понадіявся. Його слабкі сили не витримали. Він зомлів. Черговий оператор кинувся просто до столика з інструментами — взяти шприц із кофеїном і впорснути йому.

Але, зробивши кілька кроків, черговий оператор спинився. Він побачив те саме, що побачили й усі інші.

Коло вищого столу, де лежав оперований, стояла зливна миска. Трубка з розтятої пахової вени оперованого номера два збігала до неї. Миска була повна. З трубки більше не текло. Вся рінгерлоківська рідина витекла із знеживленого тіла. Але руки трупа були цілі. І приборів з

консервованою кров'ю також близько не було. Йому крові не переливано... Оператор підійшов до трупа.

Труп був задубілий, твердий і сухий, як моші. В ньому не було крові, але й інфузійна рідина була виточена з нього. Він був спустошений. Він був тепер уже мертвий остаточно і безповоротно. Це було ясно кожному.

Поруч нижчого столу, на якому лежав сам доктор Гальванеску, на низьких табуретках стояли дві миски. Ці миски були повні крові з водою. Руки доктора Гальванеску лежали в цих мисках. В лівій мисці — ліва рука. В правій мисці — права рука. До половини, по лікоть, вони були занурені в воду з кров'ю.

Оператор вийняв руки. Плесна рук були розтяті. Обидві вени були розсічені. Кров з тіла давно вже витекла через ці дві вени. Щоб не відчувати болю, доктор Гальванеску встромив руки в воду. У воді кров витікає з розтятих вен непомітно, майже без болю. Кров була виточена вся. Доктор Гальванеску був мертвий. Безповоротно мертвий.

Він убив невідживленого і потім убив себе самого.

Це був акт безсилої ненависті. Так чинить ворог, загнаний у куток.

Здригаючись од жаху, огиди й ненависті, Сахно поточилася назад. До дверей. Скоріше б звідти. Вона переступила поріг і першої хвилини не знала, що робити. Розгублено поглянула на професора, потім на натовп сестер, лікарів і асистентів, що скупчилися в залі. Професор був похмурий. Він патлав свою шевелюру. Натовп мовчав. Тоді Сахно прожогом кинулася до малої операційної.

В малій операційній вона побачила обличчя Петрової, Коломійця, Думбадзе, доктора Івановського... Вони всі були серйозні, напружені, мовчазні й урочисті. Всі стояли непорушно, нічого не робили. Вони наче закам'яніли. Тільки Петрова щось скоро-скоро записувала до свого блокнота. Вона вела протокол.

Серце Сахно захололо. Невже? Загинуло все?

Вона підбігла ближче.

Доктор Івановський відхилив від уст трупа блискуче хірургічне дзеркало і підніс до очей. Через його плече Сахно, Думбадзе, Коломієць і Петрова побачили: лискуча холодна нікельована поверхня дзеркала взялася легкою парою. Це означало, що труп дихав...

А втім, труп, що дихає, це не є труп.

ЩЕ ОДНА ПРЕКРАСНА КАТАСТРОФА

1

Ні сер Джордж Дембі, тридцять років незмінний президент Королівського медичного товариства, ні його найстарший архіваріус, пристаркуватий Олівер Локк, що пам'ятає ще Установчі збори товариства, ні самі стіни великого залу ветхого Іст-Малійського абатства, мовчазні свідки всієї нової історії старого англійського королівства, не пригадують скандалу, що стався нині, на третій день сорок сьомого річного з'їзду Королівського медичного товариства, під час доповіді цього старого дивака Нен-Сагора — особи, проте, взагалі одіозної і в медичному товаристві, і в цілому науковому світі.

Сер Джордж Дембі вже котрий раз хапався за срібного молоточка. Вже котрий раз він зводився на цілий свій чималий зріст «чистокровного сакса» й урочисто здіймав угору свою викохану прозору руку — жест цілком достатній для того, щоб закликати до порядку нехай і тисячний натовп «ширих англійців» і джентльменів — шановні збори, на свою ганьбу, не зважали на це, а гули, як звичайна собі роздратована комашниця чи «низьке збіговисько мерзенних простолюдів». Сорок сьомі річні збори Королівського медичного товариства були більш схожі на засідання східної палати парламенту, ніж на сесію високошановної, солідної і шляхетної староанглійської організації, якою, безперечно, було, є і буде в старій Англії Королівське медичне товариство.

— Єретик! — несамовито гукали старі всім Сполученим королівством і навіть деякою частиною його населення поважний наукові уми, генії і джентльмени. Гукали так голосно й запально, наче були вони продавцями вечірніх газет чи хлопцями-агентами рекламного бюро синдикату цирків та мюзик-холів, а ніяк не сорок сім років дійсними членами найповажнішої громадської інституції в королів-

стві. Вони наважувалися навіть вставати з своїх місць в перших лавах партеру — з м'яких крісел чи власних на пневматичному ходу й пружному шасі інвалідських колясок — і потрясати своїми палицями, милицями та стеками.

— Нахаба! — гули за ними молодші, не більш двадцяти п'яти років дійсні члени, сиві та висушені професійними хворобами на сороковому році своєї наукової діяльності й на шістдесятому свого життя.— Нахаба! Невіра!!! Єретик!!! — Вони давно вже повставали з своїх місць і намагалися навіть підступити до кафедри, де тихо згорбилася постать невдахи доповідача.

Клерки-сержанти з великим зусиллям стримували їх біля їхніх місць, безперестанку подаючи їм холодний лимонад та зельтерську.

— Ганьба!!! — гув цілий зал: чотириста двадцять дійсних членів, чотириста двадцять кандидатів з правом доповідного голосу, сто двадцять почесних гостей і сорок представників преси.

Сер Джордж Дембі, либонь, ушосте підніс свою праву руку і вдванадцять застукотів срібним молоточком. Але це було марно: шановні збори не заспокоювалися. Сер Джордж Дембі, спустошений, сів у своє президентське крісло і знесилено відхилився на його спинку. Перший раз за своє сімдесятилітнє життя сер Джордж Дембі розгубився. Він безпорадно поглядав на шістьох своїх секретарів і старшого архіваріуса.

Але сама доля прийшла на поміч серу Джорджу Дембі. Величезний абатський годинник — гордість старозвісного майстра годинників Вільяма Ітла і самого абатства — в цей час підвів свою коротшу стрілку до римської цифри сім на жовтому, слонової кістки, циферблаті. Він мав ударити, як і слід, сім разів. Але майстер Вільям Ітл був гарячий патріот королівства і вірний син свого короля: він вправив у годинник подвійний механізм. Коли основний механізм обертав стрілки годинника, другий у цей час накручував пружину мюзик-вала. Рівно за одну секунду до кожної години мюзик-вал розкручувався, і урочиста мелодія сповнювала тихий і суворий зал Малійського абатства. Годинник славнозвісного майстра Вільяма Ітла загравав:

«God Save the King..»¹

¹ «Боже, борони короля...» (один з британських гімнів).

Тієї ж хвилини розбурканий зал Іст-Малійського абатства здобув свою одвічну тишу й суворість. Його шановні гості як один змовкли і урочисто й натхненно звелися на рівні ноги. Запанувала глибока, найглибша в Англії тиша: старі джентльмени слухали гімн Сполученого королівства.

Старозвісний майстер Вільям Ітл ще раз урятував Англію.

Доктор Нен-Сагор випростував свої похилені плечі і з пошаною слухав гімн метрополії.

Коли доктор Нен-Сагор випростав свої плечі й рівно став на кафедрі, всі представники преси нарешті змогли побачити всю його постать. І вони гірко пожалкували, що слухання високого гімну не дозволяє їм негайно ж пустити в хід свої дзеркалки. Тільки Джералд Вейс, представник соціалістичного листка, не порахувався з старими забобонами й дозволив собі порушити староанглійські традиції, пожертвувавши ними задля своєї професії: він тихо, щоб ніхто не побачив і його не вивели із залу, клацнув своїм фотоапаратом. Постать доктора Нен-Сагора була увічнена. Ів — п'ятнадцятилітній підручний Джералда Вейса — на найкращому таксомоторі вже віз її в редакцію, разом із стенограмою першої половини засідання, для екстреного вечірнього випуску...

Але що ж стало причиною цього бурхливого скандалу в стінах високого Іст-Малійського абатства, на сорок сьомих річних зборах високоповажаного Королівського медичного товариства?

Причиною, як відомо, став давнознаний у Англії індійський ескулап, старий лікар Нен-Сагор.

Лікар Нен-Сагор був давно відомий у метрополії і старій Англії як видатна наукова сила. Лікареві Нен-Сагорові було вісімдесят три роки. З них шістдесят віддав лікар Нен-Сагор своєму улюбленому фахові — експериментальній профілактиці. П'ять разів — у дев'ять років раз — робив лікар Нен-Сагор свої доповіді на річних зборах Королівського медичного товариства. І щоразу цілі томи відгуків, відзивів, рецензій на його доповідь та референцій з цієї доповіді друкувалися в офіційних і неофіційних виданнях медичного товариства: праці лікаря Нен-Сагора завжди мали непослабну увагу від наукового світу і навіть простих смертних. І після кожної чергової доповіді наукова й громадська преса зичили світові великі блага від наукової і експериментальної діяльності лікаря Нен-Сагора, гордошів і надії цивілізації. Його наукова

лабораторія на півночі Західної Індії, в диких згір'ях Сватських гір, в маєтку Нурі, завжди писалася в усіх довідниках з великої літери. Ім'я лікаря Нен-Сагора завжди вимовлялося з глибокою пошаною і шанобливим схиленням голови,— так робили всі, від самого президента академії до носильника, що підносив лікареві Нен-Сагорові чемодан у час його приїздів на острів. Майбутньому профілактики жартома, а то й серйозно віщували «нурійське» щастя — від назви лабораторії лікаря Нен-Сагора «Нурі». Цей термін, навіть без лапок, уживався в усіх медичних журналах, крім офіційного «Вісника королівської медицини».

Кожні дев'ять років, на кожній черговій доповіді в товаристві лікар Нен-Сагор демонстрував якесь нове, вселенської ваги відкриття: розгортав нову сторінку з своєї теорії «молодої медицини», як він звав свій фах,— профілактику. Він провадив довголітні спостереження й експерименти над новими методами профілактики, застосовуваними на цілому поколінні кола людей, і кожні дев'ять літ вражав новими, геніальними здобутками. І кожні дев'ять років ближче й ближче був лікар Нен-Сагор до завершення своїх експериментів і публікацій своїх остаточних результатів. Науковий світ і громадськість нетерпляче чекали того дня, коли лікар Нен-Сагор доведе до кінця свої геніальні роботи.

Сьогодні, в черговій доповіді, лікар Нен-Сагор віддав на суд компетентних і високих зборів своїх колег плоди всієї шістдесятилітньої діяльності. Він опублікував результат своїх робіт і свої висновки.

2

Сер Джордж Дембі поспішно підвів руку. Він підвів її ще до того, як під високим склепінням Іст-Малійського абатства завмерла остання нота урочистої мелодії. Він справедливо побоювався, що тільки вщухне спів — буря обурення вибухне знову. Сер Джордж Дембі добре знав англійського джентльмена.

Але цього разу сер Джордж Дембі помилився. Остання нота завмерла під склепінням середньовічного залу абатства, останній акорд гімну відзвучав — і 999 саксів тихо й урочисто посідали на свої місця. Годинник майстра Вільяма Ітла чудово розрядив атмосферу.

Сер Джордж Дембі скористався з цього й обернувся до кафедри, де ще стояв безталанний доповідач.

— Ви закінчили, сер? — спитав сер Джордж Дембі.

— Я закінчив, сер,— тихо відповів лікар Нен-Сагор.

— Прошу вас, сер, сісти на своє місце.

Лікар Нен-Сагор тихо рушив з кафедри. Тридцять дев'ять дзеркалок клацнули на балконі, в кріслах преси. Тридцять дев'ять газетних підручних мчали вже на тридцять дев'яти моторах у тридцять дев'ять редакцій.

Але вони запізнилися: фото Джералда Вейса, кореспондента соціалістичного листка, вже купалося в кислому розчині,— воно випередило всіх на сім хвилин.

Зал мовчав. Дійсні члени Королівського медичного товариства пили лимонад. Вони міркували собі про те, що лікар Нен-Сагор взагалі одіозна постать в старому англійському науковому світі, що ще за дідів не раз виступав він з надто сміливими, майже нахабними ідеями і що досі всі вони надто поблажливо ставилися до його виступів. Лікаря Нен-Сагора треба було осадити ще в 1873 році, або в 1882, або ж навіть у 1901. Вони думали про те, що запропонована зараз лікарем Нен-Сагором наукова концепція ганьбить усю британську науку: вона виступає проти незмінних істин старої науки, вона заперечує їх, а значить, і виступає проти та заперечує і їх самих — творців цієї науки, всю їхню наукову діяльність. Адже цей індійський парвеню Нен-Сагор насмілювався так і сказати: «...стара медицина на тридцять три проценти невігластво, а на шістдесят шість — шахрайство». Один процент він, очевидно, лишив для самого себе. Значить, вони, чотириста дев'ятнадцять мужів старої медицини, а з ними й цілий медичний світ, не що інше, як шахраї... Це вже занадто... Допиваючи лимонад, джентльмени почали знову потроху шарудіти, вовтузитися і невдоволено бурмотіти на своїх місцях. Вони могли б ще подарувати старому чудареві цей його нахабний вибрик, але ж чи могли вони подарувати йому, що в своїх практичних висновках він зовсім недвозначно виявив свою прихильність до... до... до наукових позицій східного варвара... Що ж після цього згадувати про його безглузду теорію, про його нужденні експерименти?

Зал шарудів і невдоволено бурмотів.

Але сер Джордж Дембі підвів свою тонку прозору руку. Зал слухняно замовк.

— Панове,— сказав сер Джордж Дембі,— ми почина-

емо обговорювати доповідь члена нашого товариства, лікаря Нен-Сагора. На перше слово записався член-кандидат нашого товариства, терапевт, критик і теоретик, доктор медицини, місіс Ліліан Нен-Сагор.

Зал ще глибше замовк. Потім, як перша хвиля вечірнього прибою, туди й назад перекотився глухий шум. Де-не-де сплеснув сміх. Місіс Ліліан Нен-Сагор була онука лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан Нен-Сагор зійшла на кафедру. Вона була в чорному туалеті і тому видавалася на самотній кафедрі худішою і вищою, ніж була насправді. Так само й обличчя її здавалося блідішим, ніж було насправді,— чи від чорних кольорів, чи від хвилювання. Місіс Ліліан Нен-Сагор хвилювалася.

Сер Джордж Дембі стояв і слідкував за залом, поки опонент дійшов до свого місця. Аж тоді сер Джордж Дембі сів і вільно передихнув.

Місіс Ліліан Нен-Сагор зійшла на кафедру й глянула в зал. Зал глянув на неї. Привітний сміх, підбадьорливий гомін, веселий шум зустріли місіс Ліліан Нен-Сагор.

Доктор медицини місіс Ліліан Нен-Сагор була відомим опонентом свого діда. Не одну гостру дискусію між онукою й дідом знав науковий світ. Місіс Ліліан Нен-Сагор навіть не працювала в лабораторіях свого діда, вона практикувала тут, у Лондоні, і Лондон рівною мірою охоче читав наукові розвідки місіс Ліліан або її полеміку з чударем дідом та лікував у неї застарілі плеврити, катарти й запалення.

Зал зустрів місіс Ліліан привітною посмішкою, він навіть подарував місіс Ліліан її нетактовність, що вона, молода лікарка, наважилася взяти собі слово попереду старих, поважних членів товариства.

Місіс Ліліан теж посміхнулася. Вона блиснула своїми чудовими зубами, такими білими на матовому смуглявому обличчі. Зал усміхнувся їй знову — хто справжніми зубами, хто фальшивими, хто тільки червоними яснами. Обмін посмішками ще більше зміцнив дружне довір'я залу — він був як обмін привітальними нотами між дружніми державами. Старі джентльмени охоче всміхалися молодому опонентові не тільки тому, що це був бажаний опонент, а ще й тому, що він був молодий, а головне — жінка. Це ж так приємно серед десяти сотень трухлявих стариганів побачити жінку, та ще й молоду. Місіс Ліліан Нен-Сагор мала тридцять шість років.

— Місіс,— сказав сер Джордж Дембі,— вам належить говорити п'ятнадцять хвилин, і тому я просив би вас починати.

— Я починаю, сер,— відповіла місіс Ліліан Нен-Сагор. І місіс Ліліан Нен-Сагор почала.

— Панове,— сказала вона,— для нас усіх ясно те, що свідком цікавих експериментів лікаря Нен-Сагора поки що є тільки сам лікар Нен-Сагор...

Це дуже сподобалося залу, і він підтримав місіс Ліліан тихим, але дружним і веселим сміхом.

— Ніхто з вас ніколи ще на власні очі не бачив об'єктів роботи лікаря Нен-Сагора і не мав приємності,— вона так і казала — «приємності», і зал знову підтримав це коротким сміхом,— приємності на власні очі прослідкувати за всім методом лікаря Нен-Сагора. Я, певна річ, можу бути винятком: мені через мої родинні взаємини з лікарем Нен-Сагором,— вона так і сказала — «родинні взаємини», і зал знову весело реагував на такий дотепний зворот,— траплялося іноді бувати в лабораторіях лікаря Нен-Сагора...

Зал затих: зараз мало початися найцікавіше.

— І я можу сказати, що я коли не цілком, то все ж таки великою мірою в курсі цілої роботи лікаря Нен-Сагора. Я не буду такою гострою на язик, як це дозволив собі шановний лікар, коли висловився на адресу цілої науки,— вона так і сказала — «гострою на язик» та «шановний лікар», ха-ха-ха! — реагував зал (слухайте, слухайте, що вона скаже далі!),— я не буду міряти на проценти, скільки в медицині невігластва, скільки шахрайства (слухайте, слухайте!), але я повинна сказати, що ціла концепція лікаря Нен-Сагора (слухайте, слухайте!)... цілком витримана з погляду точно наукового.

Зал враз, як підрубаний, вражено замовк.

— Мені, очевидно, доведеться відмовитися од багатьох з моїх тверджень, які я висловлювала проти Нен-Сагора в моїх полемічних виступах (ні, слухайте, слухайте,— це, очевидно, якась полемічна каверза,— вона готує йому удар. Слухайте!), і я це охоче тут зараз прилюдно зроблю. Доктор Нен-Сагор правий. Його метод — це справді нова медицина. Вона має прийти на зміну нашому старому, підлому ворожбитству. Вона повинна запанувати!

— Що? що? Дозвольте! Відберіть у неї слово, голову! Це глум! Глум! Дідова онука! Яблуко від яблуні! Єресь! Ганьба!

Тридцять дев'ять фотоапаратів безперестанку заклацали в ложах преси: кореспонденти старанно фотографували місіс Ліліан Нен-Сагор в усіх позах — анфас, профіль, спиною, бо в екзальтації місіс Ліліан крутилася на всі боки — то до залу, то до голови, то до секретарів. Тільки Джералд Вейс не фотографував зрадниці громадських сподіванок і новоявленої еретички: місіс Ліліан була постійною співробітницею його листка. Зате Джералд Вейс спішно стенографував фейлетон про скандал на річних сорок сьомих зборах Королівського медичного товариства, — Джералд Вейс героїчно збільшував тираж своєї газетки.

— Єресь! Ганьба! Геть!

Сер Джордж Дембі марно калатав у свій срібний із старовинними інкрустаціями дзвоник. Він марно здіймав угору то праву, то ліву руку: 999 джентльменів зірвалися з своїх джентльменських припон.

Але деякий спокій установила сама місіс Ліліан Нен-Сагор. Вона підняла вгору свою тонку міцну руку. «Увага!» — гукала вона, але цього ніхто не чув і чути не хотів. На її піднесену руку поважні збори відповіли ревом, гармидером і свистом, точнісінько, як табуи гусей на свист штукаря-погонича. Тоді місіс Ліліан спустила руки додолу, спокійно склала їх за спиною і... всміхнулася. Так, так, вона любо й премило всміхнулася. І тоді розбуркані збори враз розгублено вщухли (слухайте, слухайте, а що, як це справді тільки жарт, дотеп і прихована каверза?)

Збори вщухли, і сер Джордж Дембі витер піт із свого чола й лисини.

— Панове, — виразно сказала тоді місіс Ліліан, і голос її лише трохи розхвильовано тремтів, — я ж не скінчила. Ми ж маємо ще висновки лікаря Нен-Сагора, висновки, що хоч і походять та постають з суто наукових медичних основ, самі з себе, проте перестають уже бути науковими твердженнями і обертаються на твердження суто політичні...

Ось воно! Так, так, здається, зал трохи поспішив? Ось де наготовлений удар в лице. «Ну й онука! — підбадьорливі посмішки знову виринули з різних кутків залу. — Слухайте, слухайте!»

Джералд Вейс розчаровано клацнув своїм апаратом і припинив писати фейлетон: обсяг скандалу, здається, зменшувався.

Місіс Ліліан обернулася до залу.

— Лікар Нен-Сагор дозволив собі сказати, що з усіх країн він лише за східним бар'єром знаходить умови, сприятливі для розвитку його методу, тобто нової медицини. Що повинен сказати на це кожний лікар із здоровим глуздом? Він повинен сказати, що, дійсно, умови нашої держави, соціально-побутові умови, капіталістичні...

Далі місіс Ліліан все ж таки не дали говорити. Лорд Мерфі, на цілу Англію уславлений меценат медицини, славнозвісна політична постать, найстаріший у палаті лордів і почесний член Королівського медичного товариства, тяжко зомлів... Обурені вигуки залу, здається, загрожували капітальним трьохсотлітнім стінам Іст-Малійського абатства. Місіс Ліліан встигла ще гукнути: «І лікар Нен-Сагор правий: тільки в суспільстві, яке...» — але її вже ніхто не слухав і не чув. Всі найкращі медики кинулися до крісел лорда Мерфі, всі гукали, всі лементували, всі махали руками, палицями й милицями, сер Джордж калатав у срібний дзвіночок з інкрустаціями...

Сорок сьомі річні збори Королівського медичного товариства були схожі на сесію східної палати парламенту. Десятки поважних, прославлених ескулапів старої Англії тислися до кафедри й вимахували кулаками, — ніхто й сподіватися не міг, щоб з їхніх склеротичних горлянок могли вилітати такі сильні й високі ноти. Ніхто й сподіватися не міг, щоб їхні подагричні ноги так шпарко бігали. Ніхто й сподіватися не міг, щоб їхні ревматичні руки могли б так дужо вмахувати важкими стеками з коштовними головками. У лорда Мерфі виявився удар, а не звичайне зомління. Ще чоловіка з десятеро закотили очі й залемментували в тяжкій істериці. Сер Джордж Дембі стояв ні в сих ні в тих. І тільки один Джералд Вейс знайшов у собі сили сфотографувати це бойовисько в Іст-Малійському абатстві.

Ні сер Джордж Дембі, ні його найстаріший архіваріус, ні самі стіни ветхого Іст-Малійського абатства не пригадують подібного скандалу.

3

Ні лікар Нен-Сагор, ні його онука місіс Ліліан Нен-Сагор, відомий науковий теоретик і молодий у Лондоні терапевт, не читали сьогодні екстрених випусків вечірніх газет. Просто з Іст-Малійського абатства, з незакінченого вранішнього засідання медичного товариства, вони проїхали

таксомотором до готелю «Стара Англія». В готелі «Стара Англія» лікар Нен-Сагор завжди спинявся, коли одвідував острів. А острів одвідував Нен-Сагор не частіше одного разу на два-три роки.

Місіс Ліліан теж поїхала з дідом до готелю, а не додому,— вона вважала, що сьогодні її присутність конче потрібна старому лікареві. І вона була права: старий лікар Нен-Сагор був схвильований і майже хворий. Він ледве вибрався з автомобіля і без сторонньої допомоги не здолав би дійти до ліфта. Місіс Ліліан і помічник швейцара допомогли йому.

Разом з таксомотором Сагорів до під'їзду «Старої Англії» підкотили ще з десять машин: десять спиритних репортерів жадали мати аудієнцію в сера Сагора або ж у місіс Ліліан Нен-Сагор. Всі десять не проминули сфотографувати обох вигнанців Королівського медичного товариства в трьох позах: під час виходу з авто, на сходах готелю, коли місіс Ліліан з помічником швейцара підтримували розбитого лікаря, і біля ліфта. Всі три фотографії з'явилися в ранішніх газетах з підписом: «Бог карає еретиків і ренегатів. Лікар Нен-Сагор постарів і не може сам зійти на сходи свого дому».

Але місіс Ліліан біля самісінького носа першого з десятих репортерів щільно зачинила двері й замкнула їх на ключ. Потім вона подзвонила до служниці і протелефонувала їй три накази. По-перше, до десятої години ранку нікого до лікаря Нен-Сагора не пускати, тим паче — ніяких репортерів чи інтерв'юєрів. По-друге, не купувати й не приносити вечірніх газет. І по-третє, подати холодний чай, содової, сандвічів і гумову грілку.

Після того місіс Ліліан подзвонила до себе додому і розпиталася, як там кохана Елі, трирічна її дочка, та чи повернувся із школи Мак, її десятилітній син. Вона попросила міс добре доглянути за дітьми якийсь тиждень, бо протягом цього тижня місіс Ліліан не думала повертатися додому: вона не могла лишити діда самого. Вона послала ще дітям поцілунок і розпорядилася повісити на дверях кабінету аншлаг про те, що протягом цього тижня вона не прийматиме хворих.

Місіс Ліліан, може, вперше за життя, виказала себе наївним дівчатком: їй не було чого турбуватися про такий аншлаг: жоден джентльмен уже не піде на прийом до колись славного і модного терапевта, Ліліан Нен-Сагор. Англійський джентльмен не дарує скандалу.

Покінчивши з усіма справами, місіс Ліліан повернулася до діда.

Старий Нен-Сагор сидів там же і в такій самій позі, як його допіру лишила онука. Він сидів на твердому стільці біля дверей, зігнувшись на руки. Капелюха він забув скинути, і він зсунувся йому на лице, прикривши очі. Права рукавичка валялася зібгана долі.

— Діду,— сказала місіс Ліліан,— я гадаю, вам зараз найкраще буде лягти.

— Я гадаю теж,— покірно відповів старий лікар, так само, як і онука, мовою хінді.

— Ходімо, я наготовила вам постіль.

Старий лікар покірно встав, поклав капелюх і пішов за онукою.

Місіс Ліліан укрила діда пледом, поклала грілку до ніг і подала йому холодного чаю.

— Ви повинні випити чашку,— сказала вона,— і з'їсти два сандвічі. Мені здається, в такому стані вам буде зовсім зайве обідати.

Старий лікар і на цей раз покірно виконав наказ своєї онуки.

— Елі й Мак дзвонили мені зараз телефоном, вони просили поцілувати дідуся,— і місіс Ліліан нахилилася до діда. Вона двічі поцілувала його в холодне зморщене чоло. Старий лікар тихо всміхнувся.

Після цього місіс Ліліан запнула штору й легко навшпиньки вийшла до приймальні. Там вона налила собі содової, відчинила вікно й сіла, спершись на лутку.

Вікно приймальні лікаря Нен-Сагора виходило на передній фасад «Старої Англії». Переднім фасадом «Стара Англія» стояла на широкому бульварі Вест-Енда. Місіс Ліліан, навіть не висуваючись з вікна, могла бачити всю східну частину Меферстріту. Меферстріт весь день стояв порожній і тихий: він був у затишній аристократичній частині Лондона, і його мешканці не покидали своїх домів раніш сьомої-восьмої години ввечері. З сьомої-восьмої години починався рух і тисячі автомобілів враз запруджували розлогі асфальти стріту.

Місіс Ліліан дивилася з височини третього поверху на лавину моторів і не бачила їх. Ясне як день освітлення Меферстріту було замале для стомлених очей місіс Ліліан. Але слух місіс Ліліан, дарма що не менш стомлений, чудово реагував на всі звуки Меферстріту. І з-поміж усіх гучних і дошкульних звуків вечірнього буржуазного

міста над усе дошкульніші були вигуки вечірніх газетярів. Їх, правда, майже й чути не було, бо в цьому аристократичному закуткові Лондона регламент вуличного життя забороняв торгувати, а тим більше гукати газетярів, але іноді їхні вигуки проривалися з сусідніх перехресних магістралей. Головне ж, вухо місіс Ліліан, проти волі, само шукало ці прикрі, вразливі й дошкульні вигуки.

— Нечуваний скандал на річних зборах Королівського медичного товариства! — як один, гукали всі газетярі. — Лікар Нен-Сагор і його онука, лікар Ліліан Нен-Сагор...

Місіс Ліліан допила содову й зачинила вікно: вона не хотіла читати вечірніх газет. Потім вона подзвонила й попросила подати їй з ресторану обід.

Місіс Ліліан так і не прочитала сьогоднішніх вечірніх газет, отже, й не знала всіх сенсацій сьогоднішнього ранку й дня: відомо ж, що всі сенсації потрапляють виключно у вечірні газети. А серед цих сенсацій на першому місці, попереду одинадцятої папської булли із шостою анафемою на Радянський Союз, попереду тридцять сьомої кризи польського кабінету, попереду звітів про повстання в Індії, на Мадагаскарі, на Новій Зеландії, на островах Фіджі і на Сандвічевих островах, попереду опису карнавалу в новому палаці оселедцевого магната Англії — попереду всього була інформація про скандальний виступ індійського лікаря Нен-Сагора на річних зборах медичного товариства. Інформація була зовсім коротенька, не довша як на тридцять рядків, але заголовок до неї забрав півтори подвійних шпальти й надрукований був сотим кеглем чорного шрифту. В змісті він теж не претендував на скромність. Ось він на ваш суд:

«ЩЕ, ЩЕ І ЩЕ РУКА МОСКВИ!»

В самій інформації коротко переповідався процес інциденту: виступ Нен-Сагора, реагування залу, ганебний вискок (газети саме так висловлювалися) місіс Ліліан, але ні словом не згадувалося про суть самого виступу Нен-Сагора, про тези його доповіді, про сенс його наукових винаходів і пропозицій. Кореспонденти газет виправдувалися браком місця і обіцяли про все це найдокладніше подати в ранішніх виданнях. Лише мимохідь згадувалося де-не-де в обуреній саркастичній формі про низьке походження лікаря Нен-Сагора і про те, що кров його батьків таки виказала себе в науковій теорії нащадків. В одній

газеті недвозначно писалося про те, що своєю науковою гіпотезою (цей вислів, певна річ, писався в лапках) божевільний індус Нен-Сагор не хотів нічого іншого, як спропагувати ветху ересь злочинної секти індійських чи то вогнепоклонників, чи то сонцепоклонників. Але найбільше приділяли місця газети, певна річ, скандальній заяві самого Нен-Сагора та його онуки, в якій вони неприховано заявили свої симпатії до східного варвара. Зміст цієї заяви також не переказувався, лише коментувався здогадами про шляхи зв'язку між лікарем Нен-Сагором та радянським торгпредством, про революцію в Індії та її «залежність» від Москви.

Соціалістичний листок, куди подав інформацію Джералд Вейс, дав своїй інформації інший заголовок. Він назвав її так: «Підозріле єднання чистої науки з нечистою політикою». Крім усіх інших відомостей, аналогічних до таких же і в інших газетах, соціалістичний листок нагадував про те, що маєток лікаря Нен-Сагора в Північному Індостані — Нурі знаходиться надто близько від радянських кордонів. Соціалістичний листок, як і личить «соціалістичному» листкові, закликав військове міністерство й інтеліженс-сервіс бути пильними...

Місіс Ліліан не читала вечірніх газет. Пообідавши, вона сіла до бювара й написала довгого листа. Листа вона заадресувала Ансарі Манаті, її чоловікові, в Пешавар. «До швидкого побачення, друже»,— закінчувала вона свого листа.

Після того місіс Ліліан загасила світло і, зібравшись лягти тут-таки, в приймальні діда, зазирнула спочатку у його спальню.

Старий лікар Нен-Сагор не спав. Він лежав горілиць і широкими очима дивився в стелю. Його вісімдесят четвертий рік глибоко вирізбився на худому, смуглявому і досі майже молодому обличчі.

4

Точно о десятій Джесі, служниця при номері лікаря Нен-Сагора, подзвонила до місіс Ліліан.

— Місіс,— сказала вона,— у вестибюлі готелю цілий натовп чекає на згоду сера Нен-Сагора побалакати з ним. Накажете принести до вас картки чи вийдете до відвідувачів самі?

— Принесіть картки, Джесі,— відповіла місіс Ліліан.

Джесі негайно прийшла з книгою для відвідувачів. Місіс Ліліан розгорнула сьогоднішню сторінку. На сторінці було сорок три записи.

«Ого! — подумала місіс Ліліан, — а я вже гадала, що більше ніколи ні одного запису не буде в приймальній книзі дому Нен-Сагорів. «Темпора мутантур» — стара Англія зраджує себе».

Вона присунула книжку до себе і почала серед рябоння прізвищ шукати друзів.

Перші тридцять дев'ять записів були дуже подібні один до одного: за кожним прізвищем стояла ще назва якогось видання чи газетного агентства. Це тридцять дев'ять репортерів, у порядку живої черги, добивалися бачити лікаря Нен-Сагора або місіс Ліліан Нен-Сагор. «У справах преси» — дописано було до кожного запису. Місіс Ліліан проминула їх усіх гуртом. Сороковим був записаний кравець Нен-Сагора, він прийшов одержати на свої рахунки: дійшлий брюкмахер уже прочув про події вчорашнього дня і не хотів ризикувати своїм заробітком, він мав досвід на оскандалених джентльменах.

— Передайте йому, — сказала місіс Ліліан, відраховуючи Джесі з свого портмоне всю суму, проставлену в рахунках.

— Стривайте, Джесі, — спинила її місіс Ліліан, коли Джесі рушила до дверей, — сорок перший тут швець, він також прийшов по гроші. Передайте і йому.

Місіс Ліліан відрахувала ще грошей і повернулася до книги.

Сорок другим був записаний містер Конрад Каней, поставщик хімікалій і агент торгового дому «Вебл, Ульман і Каней у Лондоні». Він прийшов з договорами й векселями Торговий дім «Вебл, Ульман і Каней» постійно постачав матеріал в Нурі.

— І цей злякався, — посміхнулася місіс Ліліан. — Джесі, ви попросите містера Канея почекати у вестибюлі десять хвилин: я прийму його сама.

Нарешті, сорок третім і останнім був записаний сер Ів Монтеві, перший і генеральний секретар Королівського медичного товариства, «разом з шостим секретарем, Альбертом Сю, — стояло в дужках, — у справах обох сторін». Місіс Ліліан на мить замислилася над підписом сера Іва Монтеві.

— Вони прийшли повернути мені й дідові наші членські візи...

І місіс Ліліан звелася.

— Джесі, скажіть серові Івові Монтеві, що не далі як за десять хвилин сер Нен-Сагор буде до послуг. Попросіть сера Іва Монтеві прийти сюди.

Після цього місіс Ліліан взяла вранішні газети.

Ось що писав «Таймс»:

«Вчорашній скандал у Королівському медичному товаристві збудоражив цілий науковий світ. Сьогодні вранці наша редакція одержала понад триста листів від славних діячів науки з протестом проти ганебного й зрадницького виступу індуського знахаря Нен-Сагора. Наукова громада з обуренням викреслює із своїх списків комінтернівського запродавця, що нечесним шляхом проліз був у чесні кола славетного Королівського товариства медиків».

Це було все.

В «Дейлі телеграф» місіс Ліліан знайшла ще інформацію про те, що божевільні ворожбитські Сагорові ідеї зустріті були на засіданні гомеричним реготом усіх зборів. Його безглузді гіпотези й висновки доводять тільки одне, що громадянин Сагор взагалі не лікар і шість десятків літ тільки дурив суспільність, шахрайські пролізши в члени медичного товариства.

Приблизно те саме було ще в півдесятку вранішніх видань. Всі вони дуже охоче натякали на якесь темпе минуле лікаря Нен-Сагора, робили здогади про його зв'язки з революційними колами, з робітничою опозицією, комуністами й анархістами, інші — навіть з кримінальним елементом. Але жодна з газет не згадувала й півсловом про суть самої наукової доповіді Нен-Сагора, її постулатів. Нен-Сагора ганьбили й чорнили перед усім світом за його нібито зрадницьку заяву, але ні цієї заяви, ані, головне, матеріалів, що на їх підставі лікар Нен-Сагор зробив цю заяву — його наукових висновків, — жодна з газет не подавала.

Це було зрозуміло. Видавці потурбувались викреслити переказ наукової теорії Нен-Сагора, справедливо побоюючись, що, перечитавши її, і найгірший дурень королівства може самохіть дійти тих політичних висновків, що їх дійшов тихий і, за всіма попередніми ознаками, аполітичний лікар у далекій Індії.

Про місіс Ліліан газети висловлювалися ще стриманіше. «Таймс» і зовсім обережно, навіть благородно, оцінював її виступ. Кореспондент газети «Таймс» в тонах глибокого жалкування писав про те, що Лондон добре

знає гарячу, експансивну й не завжди стриману вдачу цієї популярної і навіть модної лікарки. Її нестримні й трохи навіть скандальні виступи минулих років проти свого ж діда з його науковою теорією — тому найкращий доказ. Певна річ, що ці ж таки виступи можуть промовляти лише на користь місіс Ліліан, реабілітуючи її перед науковим світом: кожному ж джентльменові зрозуміло, що, будши і лишаючись запеклим ворогом дідових знахарських теорій, місіс Ліліан на цей раз виступала на оборону дідової доповіді тільки через свою експансивність та через глибокі родинні почуття, — в родинному засліпленні воліючи будь-як затушкувати скандальний виступ свого діда. Певна річ, що й ганебної підтримки зрадницької політичної заяви Нен-Сагора місіс Ліліан допустилася тільки в тому ж родинному засліпленні...

Місіс Ліліан розгнівано зім'яла зошит газети і жбурнула його додолу.

Але інші газети не посідали такої доброзичливої позиції до місіс Ліліан. Вони ганьбили її поруч із дідом, і називали знахаркою, шахраєм і запродавцем. Місіс Ліліан з більшим душевним спокоєм перечитала ці побрехеньки. Вони навіть розважили її і дещо звеселили.

Проте, розгорнувши сторінки «Дейлі Гералд», місіс Ліліан перестала веселитися. «Дейлі Гералд» про Нен-Сагора й згадувала мало. «Дейлі Гералд» головним чином писала саме про неї, про місіс Ліліан.

Замітка «Дейлі» йшла під великим чорним заголовком: «Де шукати причин скандального виступу лікаря Нен-Сагора в медичному товаристві?» І газета, забувши взагалі про самого Нен-Сагора, чорним шрифтом повідомляла англійських джентльменів про те, що, як виявилось з певних джерел, місіс Ліліан Нен-Сагор... є... не хто інша... як... соціалістка! На доказ свого сенсаційного викриття газета друкувала поруч відбиток з партійного квитка громадянки Ліліан Сагор, де виразно можна було розібрати, що Ліліан Сагор належить до соціалістичної партії з 1921 року... З 1921 року! Жах!.. Десять літ громадянка Сагор підло дурила цілу Англію і своїх пацієнтів... Ха-ха! Що ж тут дивного, що її дід договорився мало не до комуністичної революції, це ж очевидно, що він комуніст і, хто знає, може, член того самого Комінтерну...

Місіс Ліліан відклала газету набік. Десять хвилин минуло, і в двері вже стукала Джесі. Перший секретар Ко-

ролівського медичного товариства жадав бачити лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан пройшла в спальню Нен-Сагора. Нен-Сагор, давно одягнутий, сидів біля свого чемодана.

— Я сьогодні їду, Лі,— сказав він місіс Ліліан.— Дякую тобі дуже, що ти вчора потурбувалася за мене. Я гадаю виїхати в сім сорок.

— Добре, діду,— відповіла місіс Ліліан.— Але перед тим вам доведеться все ж таки побалакати з сером Монтеві. Він ще зрання чекає на вас.

Старий лікар невдоволено й болісно скривився:

— Я не хотів би цього, Лі..

— Я розумію, діду, але закони острова цього вимагають. Я гадаю, сер Монтеві прийшов з нами остаточно покінчити,— місіс Ліліан підбадьорливо посміхнулася дідові.

— Добре, Лі,— покірно згодився Нен-Сагор.— Якщо закони вашого острова такі, то я постараюся їх додержати.

5

Генеральний секретар Королівського медичного товариства сер Ів Монтеві ввійшов разом із своїм помічником, шостим секретарем, горбанем Альбертом Сю. Горбань Альберт Сю скромно лишився ближче до дверей. В лівій руці він тримав портфель сера Іва Монтеві, в правій — своє власне тіло й невеличку нот-папку.

Сер Ів Монтеві зробив од дверей рівно два кроки.

— Сер,— сказав він і ледве-ледве, зовсім для стороннього ока непомітно, схилив свою гордовиту голову від лівого зап'яччя до правої половини грудей, по діагоналі. Горбань Альберт Сю за себе і свого начальника нахилив голову цілком, на повні півкола, зовсім рівно з лінією заднього горба і перпендикулярно до лінії плечей.

— Сер? — тихо відповів Нен-Сагор і зовсім не нахилив голови. Навпаки, він підвів її догори: це мав бути zarazом і уклін, і запитання.— Прошу сідати, сер,— додав іще Нен-Сагор за якусь мить і похилив голову. Він сів сам у крісло позад письмового столу і вказав серові Іву на крісло навпроти. Горбань Сю сів на стілець оддала, край столу. Їх було в кімнаті тільки троє: місіс Ліліан вийшла у вестибюль до містера Конрада Канея, поставщика хімікалій.

— Сер! — знову сказав сер Ів.

— Сер? — запитав Нен-Сагор.

Сер Ів мовчки подивився на свого підручного. Альберт Сю зрозумів його без зайвих слів і миттю подав йому його зелений портфель з гадючої шкіри.

— Сер, я уповноважений говорити з вами від медичного товариства його величності англійського короля.

— Я слухаю вас, сер,— підвів голову Нен-Сагор. І в дальшій розмові він так і тримав голову, не схиляючи її. Альберт Сю поклав свою нот-папку на стіл і відкрив стило: він мав стенографувати розмову першого секретаря Королівського медичного товариства і його колишнього члена, індійського лікаря Нен-Сагора.

Сер Ів розклав свого портфеля.

— Я буду говорити коротко, сер.

— Я дуже задоволений з цього, сер.

— Мені нема потреби нагадувати вам, сер, про інцидент, який стався вчора на черговому засіданні Королівського медичного товариства, сер.

— І я так гадаю, сер.

— Президія Королівського медичного товариства, сер, зібравшись вчора ввечері після згаданого інциденту, в складі президента Королівського медичного товариства сера Джорджа Дембі, віце-президента сера Майкла Вітлі та першого секретаря товариства, тобто вашого покірного слуги, обговорила, сер, цей згаданий інцидент.

— Я слухаю вас, сер.

— Президія Королівського медичного товариства, сер, уважно і глибоко обдумавши ваш, сер, виступ на вчорашньому засіданні товариства, зволила знайти в ньому, сер, дві, так би мовити, частини. Ви слухаєте, сер?

— Я слухаю вас, сер.

— Перша частина — це, так би мовити, частина «наукова», сер.— Сер Ів Монтеві слово «наукова» вимовив у лапках.— Друга частина — це, так би мовити, частина... політична...— Слово «політична» сер Ів вимовив без лапок.— Ви слухаєте, сер?

— Я уважно вас слухаю, сер.

Сер Ів Монтеві на мить спинився, відчуваючи потребу впростатися перед слухачами. Але, крім Альберта Сю, слухачів не було: лікар Нен-Сагор був не слухач, а підсудний. Тому сер Ів не добрав нічого іншого, як вовком глянути на свого шостого секретаря. Переляканий горбань, будши не виборним почесним секретарем Королів-

ського медичного товариства, а всього лише найманним клерком, сховався за свій горб і вдав, що він зачарований з красномовства свого начальника, сера Іва Монтеві.

Задоволений сер Ів знову обернувся до співрозмовця.

— Отже, сер, президія Королівського медичного товариства, будучи організацією виключно науковою, далекою від будь-якої політики, вирішила...— сер Ів ще раз спинився, а Альберт Сю ще раз перелякався,— вирішила висловлені вами ганебні політичні сентенції лишити виключно на вашому власному сумлінні. Ви, сер, повинні самі відповідати за них перед англійським суспільством, а коли на те буде потреба — і перед англійським законом.

— Прекрасно, сер.

— Сер?

— Я хочу сказати, сер, що я вважав вирішення президії високорозумним і високодостойним.

— Так отож, сер, тоді для вас не буде несподіванкою, що, схваливши таку преамбулу, президія товариства не вбачає за можливе ваше, сер, дальше перебування в лавах членів Королівського медичного товариства?

— Так, сер.

— Президія, робивши такий висновок, виходила, сер, з того, що політично заплямована особа не може бути членом Королівського медичного товариства.

— Я, сер, не потребую ніяких пояснень. Я цілком згодний з такою думкою президії.

— Я дуже радий, сер. Альберте, ви повинні точно зафіксувати відповідь містера Нен-Сагора.

— Я слухаю, сер! — пропищав горбань і зовсім сховався в свою нот-папку.

Сер Ів вийняв із свого портфеля аркуш паперу. Він поклав його на стіл, і лікар Нен-Сагор міг побачити, що то є виписка з протоколу засідання президії. Проте сер Ів не поспішав передавати її колишньому членові товариства, лікареві Нен-Сагорові. Він вийняв монокуляр, заправив його в ліве око і поглянув на постанову.

— Проте, сер,— почав він по паузі,— деякі міркування не дозволяють нам покінчити з усім цим, оформивши таким чином ваше, сер, вибуття з товариства.

Нен-Сагор зацікавлено підвів очі.

— Так, сер. Не знаю, чи ви, сер, мали приємність проглядати сьогоднішні газети, але там є низка статей з приводу вчорашнього інциденту й, зокрема, з приводу вашої, сер, особи...

— Мені здається, сер,— почав був Нен-Сагор, але сер Ів зовсім навіть не по-джентльменському перебив його.

— Ви, сер, хочете сказати, що все це лягає виключно на вас, сер, і ви самі якось дасте цьому всьому раду?

— Ви дуже проникливі, сер.

— Отож. І я, сер, сьогодні був би з вами цілком згодний. Не лише я, а й ціла президія товариства, сер. Але, сер... сьогодні. Я прошу не забувати, сер, що все це трапилося вчора, коли ви, сер, мали щастя бути ще членом Королівського медичного товариства... Таким чином, усі обвинувачення вашої, сер, особи в... знахарстві, шахрайстві... і тому подібне,— не будемо цього перераховувати, сер,— певною мірою кладуть тінь і на все медичне товариство, сер. Газети, сер, заявляють, що в лавах Королівського медичного товариства довгі роки був...— пробачте, сер, але я переказую чужі слова,— знахар, шахрай і тому подібне, не будемо всього цього переказувати, сер.

Сер Ів спинився, вдруге відчувши потребу випростатися перед аудиторією. Альберт Сю застрочив своїм стилем, як добра ткацька машина човником. Старий лікар Нен-Сагор по-старечому безсило розвів руками.

— Мені дуже прикро, сер...

Сер Ів зробив милостивий жест:

— Я розумію вас, сер, але ви не будете заперечувати, сер, що Королівське медичне товариство повинно бути реабілітоване?

Сер Ів замовк, мовчав і лікар Нен-Сагор. Коли проминуло п'ять-шість секунд і далі мовчати було вже незручно, старий лікар тихо запитав:

— Чого, сер, хоче від мене Королівське медичне товариство? Чи хоче воно, щоб я подав у пресу заяву про те, що я дійсно знахар і шахрай, який нечесним шляхом проліз був у члени товариства?

Сер Ів збирався був кінчати свою красномовну промову, але захлинувся, почувши Нен-Сагорове питання. Він ніяк не чекав такого почути і тепер обмірковував, чи не скоїло дурня товариство, ухваливши зовсім іншу постанову, а не саме цю, і чи не краще справді було б ухвалити саме таку постанову? Але постанова президії товариства лежала просто перед ним на столі, і тепер уже пізно було перерішувати. Тому сер Ів ображено звів свою колись красиву, а тепер зовсім лису голову.

— Королівське товариство, сер, нічого не хоче від вас. Королівське товариство, сер, повинно себе реабілітувати й

тому ухвалило, оформляючи ваше, сер, вибуття з причин вашого, сер, політичного запламування, водночас проревізувати, сер, і вашу наукову роботу. Цим Королівське медичне товариство остаточно встановить, кого свого часу приймало до лав своїх членів — лікаря й наукового експериментатора чи... — пробачте, сер, я повторюю чужі слова, — знахаря і шахрая та інше, не будемо всього цього перераховувати, сер.

Сер Ів урочисто замовк. Старий лікар мовчав. Він звисив голову на груди й тяжко замислився: його проревізувати...

Невідомо, що відповів би він серові Іву Монтеві, першому секретареві Королівського медичного товариства, — він, ображений, знеславлений і скривджений старий лікар, — можливо, він зірвався б на рівні ноги й затопив би серові Монтеві в голову його портфелем з гадючої шкіри, можливо, але... цього не сталося, бо в цю мить двері сусідньої кімнати розчинилися і місіс Ліліан ввійшла без дозволу в приймальню лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан не тільки нечемно, порушуючи всі етикетки й елементарні правила ввічливості, ввійшла без дозволу в приймальню Нен-Сагора під час його ділової розмови з сером Монтеві, — вона ще й ганебно, наче якась камеристка, підслухувала по той бік дверей.

— Місіс! — підвівся сер Монтеві, гублячи монокль і ворущачи останніми волосинками на своїй колісць красивій голові. — О! О, місіс...

Вся його фізіономія була точним начерком цієї інтернаціональної літери «О». В інтонації, з якою він вимовляв цю інтернаціональну літеру, були всі природні в таку хвилину почуття: переляк, здивування, розгублення, обурення, пошана до жінок і гнів.

Місіс Ліліан не дала йому отямитися.

— Пробачте, сер, — сказала вона, — що я, не поспитавши дозволу, зайшла сюди, але... — місіс Ліліан лише на секунду задумалася і зразу ж спритно відбрехала, — але мені щойно подзвонили, що сера Нен-Сагора викликають до прямого трансконтинентального провода з Індії, і я дозволила собі перервати вашу розмову.

Сер Ів Монтеві змалечку мав велику пошану до всіх точних зв'язків, особливо трансконтинентальних, а також до жінки... навіть і тоді, коли вона... каже неправду.

Він був щирий джентльмен і тому достойно схилив свою лисину

— Місіс!

— Добридень, сер. Діду,— докінчила свою брехню місіс Ліліан,— вам треба буде підійти до апарата в десять годин сорок п'ять хвилин. Ви ще маєте десять хвилин часу.

Потім вона повернулася до сера Іва й привітно хитнула головою.

— Прошу, сер, сідайте.— І вона сіла сама.— Ви побачте мені, але, ввійшовши, я чула вашу останню фразу. Так президія товариства ухвалила зробити ревізію наукової роботи мого діда? Назвімо це, як хочете. Нехай буде ревізія, але чи не цього ж самого жадав сер Сагор від шановних зборів? Він якраз і жадав, щоб товариство ближче ознайомилося з його роботами і відрядило для цього спеціальну комісію. Значить, президія призначила таку комісію?

Сер Ів Монтеві був зовсім спантеличений таким навальним наскоком і зміною співрозмовця, до того ж він ще змалечку ніяковів при жінках.

— Так, — промимрив сер Ів.— Гм... так. Президія виділила комісію... Це сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд Кеммері, хірург, сер Олівер Вебенс, невропатолог... Як бачите, комісія дуже компетентна: представлено і теоретичну, і практичну медицину. Сер Овен Прайс великий експериментатор, його знає ціла Англія. І взагалі...

І взагалі сер Ів Монтеві замовк, бо розгубився остаточно.

6

Сер Ів Монтеві пробув у лікаря Нең-Сагора ще рівно вісім хвилин: він же чудово пам'ятав, що серові Нең-Сагорові за десять хвилин треба йти на розмову до трансконтинентального провода. Тому за дві хвилини до десятої години сорока п'яти хвилин він встав і з повагою відклався. Горбань Сю виніс за ним портфель.

За ці вісім хвилин збентежений сер Ів не встиг навіть докінчити свого доручення: присутність жінки, як завжди, зовсім збила його з пантелику. Ці жінки завжди так недоречно вмюють перевести ділову, офіціальну і вельми відповідальну та суху розмову на якусь блазенську і ніяк не суху і не офіціальну балачку: місіс Ліліан розмовляла з сером Івом про зростання цін на ринку та останній концерт у Королівській опері. Сер Ів не встиг навіть переказати місіс Ліліан, що її теж викреслено з списків канди-

датів медичного товариства: коли мовиться про ціни на сибірське масло та про Бетховена, хіба тут до таких делікатних повідомлень? Сер Ів вийшов з дому Сагорів ні в сих ні в тих і дуже злостився на себе та на місіс Ліліан. Бідному горбаневі, Альбертові Сю, перепало за всіх. Проте сер Ів вирішив послати місіс Ліліан офіційне сповіщення поштою й на тому заспокоївся.

Нен-Сагор залишився вдвох з місіс Ліліан. Старий лікар розгублено м'яв у руці залишений йому прегокол медичного товариства.

— Ти це сказала навмисне, Лі, про прямий провід? — спитав він.

— Так, діду, я боялася, щоб ви не наробили дурниць. Ви повинні пробачити мені.

Нен-Сагор сумно усміхнувся.

— Можливо, ти маєш рацію.— Потім він проглянув ще раз текст протоколу.— Виїзд призначено на середу вранці. Отже, сьогодні мені не доведеться їхати. Треба сказати Джесі розібрати чемодан.

— Я вже розібрала його.

Нен-Сагор знову сумно усміхнувся. Він, либонь, і не чув своєї розмови з онукою. Він був зовсім пригнічений, і йому боліла голова. Він розгублено тинявся по кімнаті з кутка в кутку, покушуючи губи й ламаючи пальці. Вперше за вісімдесят літ життя спина йому похилилася і чоло гірко потуманіло.

— Я, мабуть, вип'ю брому,— мовив він, аби щось сказати.— Лі, налий мені з пляшечки, що на каміні.

Але коли місіс Ліліан попростувала до дверей, старий лікар раптом спинив її.

— Лі,— тихо сказав він,— але ж, Лі, ти проглядала газети? Я трохи пробіг очима, вони ж приписують нам мало не зв'язок з... цими... з руськими комуністами?

— Щось подібне.

— Але ж...— старий лікар розгублено спинився.— Це ж абсурд.

— Абсурд, діду.

— Я ніколи нічого... та й взагалі... я мало й чув про них.

— Очевидно, діду,— усміхнулася місіс Ліліан.— Я ніколи не знала ще з вами охоти до політичних справ. Не журіться, це ж звичайна газетна плітка і сенсація. Всі це чудово розуміють.

— А потім...— старий лікар мало чув мову онуки.—

А потім ще вони щось плетуть про мій нібито зв'язок з... повстанцями... нашими, наче повстанцями там, у Індії.

— Те ж саме, діду.

Нен-Сагор, украй спантеличений, спинився перед онукою.

— Але ж... я вже півроку тут, на острові. Я рідко читаю газети, та й наші газети, вони так брешуть, коли йдеться про щось політичне,— я... я навіть майже й не чув нічого про... про те, що у нас в Індії... неспокійно. Хіба у нас, на батьківщині, революція?

— Революція, діду. Вже кілька місяців. Навіть ллється кров.

— Кров? — старий лікар злякано сахнувся.— Ти кажеш кров, Лі?

— Кров, діду. Багато індійської крові ллється зараз.

— Ах, боже мій, це ж жахливо! Знову кров. Це треба спинити!

Місіс Ліліан тільки сумно усміхнулася.

— Ви все такий же наївний, діду.

Але Нен-Сагор уже розхвилювався.

— Кров! Індійська, англійська — однаково, не важно чия, але знову кров! І вони, ці негідники, приплітають мене до цього, до крові... Так не можна! Так не можна, Лі! Ти чуєш? Треба щось робити...

— Що не можна? Що робити? Спинити лиття крові чи довести вашу, діду, до неї непричетність?

— І... те, і те. Треба спинити, треба довести!

— Заспокойтеся, діду, не нам з вами її спинити. А довести...

Але старий лікар перепинив свою онуку. Він схопив її за руки і, зовсім як мала дитина шукає порятунку і захисту, пригорнув її до себе.

— Лі, мені робиться страшно. Щось треба робити, Лі. Я не знаю що! Скажи, Лі, ти це знаєш, ти повинна знати все це. Ти цікавишся цим, Лі, ти ж, здається, соціалістка, Лі?

Місіс Ліліан майже весело усміхнулася.

— Я була нею, діду.

— Була? А тепер?

— А тепер — ні.

— Чому, Лі? Ти вийшла з цієї партії?

— Ні. Мене викинуто, діду.

— Викинуто? Коли? За віщо? Що ти кажеш? Як брутально це звучить.

Замість пояснень місіс Ліліан простягла дідові паку вранішніх газет, які вона тримала в руках, ще ввійшовши до кабінету під час розмови Нен-Сагора з сером Івом.

— Подивіться, коли вам це цікаво...

— Звичайно, Лі, звичайно. Мені все це... дуже цікаво.

Старий лікар розгорнув першу з газет.

— Ні, не цю,— відхилила її місіс Ліліан,— у цій нічого не знайдете нового, крім паплюження вашого минулого. І в цій, і в цій старанно доводять, що ви не маєте університетського диплома і що ваш батько колись загинув у боях з англійським військом, б'ючись за самостійність Індії...

— Хіба?.. Ага, так, так.

— От бачите, ви навіть забули це.

— Це було так давно.

— А в цих,— місіс Ліліан кивнула ще на дві газети,— пишуть, що ви провадите контрабандну торгівлю з Афганістаном через свій маєток Нурі... В цій вас обвинувачують, що ви звели якусь неповнолітню дівчину і що ви в своєму маєтку даєте притулок дезертирам англійської і тубільної армії. А в цій...

— Досить! — нещасний лікар затулив вуха.— Я не хочу чути про це все. Але...

— А про мене ви можете прочитати ось в оцій газеті. Це офіціальний орган англійської соціалістичної партії, тобто тієї партії, до якої і я мала... наївність належати до сьогодні.

Місіс Ліліан простягла Нен-Сагорові розкішно видану газету, орган центрального комітету англійської соціалістичної партії. Старий лікар поглянув на шпальту, на яку вказала місіс Ліліан.

Це було коротке офіціальне повідомлення. Лондонський комітет партії повідомляв, що громадянка Ліліан Сагор, народжена в провінції Пенджаб, Північної Індії, з 1921 року до сьогодні була членом партії, але від сьогодні просять усіх за члена партії її не рахувати. Скандальний антибританський виступ її на річних зборах Королівського медичного товариства, в якому вона надто співчутливо й прихильно висловилася на адресу східних дикунів і розбійників, підтримуючи скандальний виступ її діда, наукового профанатора,— тому причиною.

Під повідомленням стояв підпис голови комітету.

Нен-Сагор тихо повернув газету місіс Ліліан.

Місіс Ліліан взяла ножиці з столика й вирізала клап-

тик з повідомленням. Цей клаптик вона обережно заховала в свій портмоне. Решту газети місіс Ліліан кинула в камін.

— Який жах! — зітхнув старий лікар. — Не можна піти проти буржуазії: тебе заклюють...

Місіс Ліліан нічого не відповіла на це.

— Суспільство не дарує нічого.

І на це місіс Ліліан не відповіла нічого. Нен-Сагор схвилювано ходив по кімнаті. Вперше за його життя йому треба було думати про щось інше, крім наукових та медичних справ. Старому лікареві було важко про це думати. Його мозок легко й радісно розбирався в складних комбінаціях наукових позицій, в протиприродних викривленнях людського організму, але він зовсім безпорадний був перед комбінаціями й викривленнями суспільного людського життя.

Місіс Ліліан слідувала деякий час за дідом, його душевний стан турбував її надміру: старий лікар Нен-Сагор завжди був бадьорий і врівноважений, його вдача була завжди спокійна й тверда. Потім місіс Ліліан встала й пішла до другої кімнати налити-таки дідові брому. Нен-Сагор спинив її на порозі.

— Лі, — якось непевно почав він, — скажи, Лі, ти це... щиро?

— Що, діду, щиро? — не зразу збагнула місіс Ліліан.

— Ну, це... тоді, в твоєму виступі після моєї доповіді... ти щиро визнала мою теорію... за правдиву... доречну чи справді в тобі промовляли лише... родинні почуття?..

7

«Мажестік» відходив у середу надвечір, пів на шосту.

О п'ятій десять кореспонденти уже зайняли свої місця. З кожним із них приїхав підручний, — щоб нові сенсації не забарилися до друкарні і від'їзд індійського чаклуна міг би бути повно висвітлений у вечірньому ж виданні. Кореспонденти розташувалися півколом на пристані, між пасажирським павільйоном та під'їздом з вулиці, щоб бачити всю подію, всю процедуру від'їзду: від прибуття індійського знахаря на пристань і аж до тієї хвилини, коли на затуманеному обрії залишаться лише чотири димки від чотирьох труб грандіозної трансмарини.

Чверть на шосту до під'їзду підкотив десятитонний вагозов. Це був багаж лікаря Нен-Сагора. Сорок апаратів

про всяк випадок сфотографували його з кількох позицій.

Лікар Нен-Сагор віз із собою чимало багажу, але тільки на трьох чи чотирьох чемоданах цвіли різноколірні наліпки минулих подорожей: це був невеличкий побутовий багаж, і ці чемодани не раз уже возили його на острів і назад. Решта — були великі й прості скрині, облямовані залізом і пофарбовані непромокальною емалевую фарбою: це були різні спеціальні приладдя і препарати для лабораторії в Нурі. Останніми з ваговоза винесено ще два чемодани побутового призначення. Ці два були без старих наліпок і зовсім новенькі: в далеку трансмаринну подорож вони їхали вперше. Побутовий багаж Нен-Сагора збільшився. Сорок кореспондентів відзначили це в своїх блокнотах. Джералд Вейс, кореспондент соціалістичного листка, біля цієї замітки зробив ще й примітку про те, що не завадило б морській поліції зробити огляд Нен-Сагорового багажу: адже ніхто ж не поручиться, що цей комуністичний запроданець не везе з собою зброї для повстанців у Пешаварі.

Двадцять на шосту до під'їзду підкотив другий ваговоз. З нього зняли півдесятка здоровенних колоніальних сейф-чемоданів з вогнетривкого фібру, облямованого міддю і цинком. Це був багаж членів повноважної ревізійної комісії Королівського медичного товариства — сера Овена Прайса, терапевта, сера Освальда Кеммері, хірурга, і сера Олівера Вебенса, невропатолога. Скромно й несміливо притулилася до цих чотирьох велетнів багажного світу ще непоказна й добре потріпана валізка цілком дачного типу. Це була валізка Альберта Сю, горбаня, шостого секретаря медичного товариства. Альберт Сю їхав з повноважною ревізійною комісією за її технічного секретаря, стенографіста, архіваріуса, діловода, машиніста, агента для доручень, поштаря й комісіонера під час подорожування. Альберт Сю одержував за це подвійне проти острова утримання, і, поскільки це дозволяло йому віддати цієї ж осені його старшу дочку до коледжу, він з благословення своєї дружини, місіс Марти, охоче згодився виконувати досить-таки складні й обтяжливі обов'язки в цій важкій і дорогій для бідного урядовця подорожі.

О двадцять другій на шосту, негайно ж услід за ваговозом, до під'їзду підкотив чудовий «ролс-ройс», власність сера Овена Прайса, терапевта. Цей чудовий «ролс-ройс» був непоганою нагородою за останні чотири роки, коли

сер Овен Прайс припинив свою практику й перейшов виключно на наукову й експериментальну роботу. «Великий експериментатор» — так і звав його Лондон: ніхто досі забути не може славетного експерименту сера Овена Прайса, терапевта, над спиртними напоями. Сер Овен Прайс після довгих емпіричних робіт довів, що в спиртних напоях є алкоголь і що цей алкоголь загалом зле діє на людський організм.

Славетного терапевта сфотографували всі сорок кореспондентів.

Разом з Овеном Прайсом з його «ролс-ройса» вийшли й інші два члени повноважної ревізійної комісії: сер Освальд Кеммері, хірург, і сер Олівер Вебенс, невропатолог. Вони не мали таких заслуг перед наукою, як сер Овен Прайс, терапевт, отже, не мали й «ролс-ройсів». Тому сер Овен Прайс ласкаво підвіз їх в своєму авто. Кореспонденти сфотографували сера Освальда й сера Олівера зразу обох: з них двох досить було й одного кадру. Альберта Сю не сфотографував ніхто: він шойно вискочив із вагона електричного трамвая з портпледом у правій і друкарською машинкою в лівій руці.

Всі три члени повноважної комісії повагом прослідували на теплоплав і зайняли вряд три подвійних каюти на палубі першого класу. Альберт Сю за ними не прослідував, а хутко шмигнув по сходах на палубу другого класу і зайняв за здешевленим тарифом місце в загальній каюті.

О двадцять п'ятій хвилині на шосту загув другий гудок. Разом із свистком боцмана, який віщував, що за хвилину сходи будуть підняті, біля під'їзду хрипнула сирена таксомотора. Останні двоє пасажирів хутко виплигнули і майже бігцем здобули теплоплав. Сорок розчарованих кореспондентів, теж бігцем, кинулися навздогін. Вони на ходу приміряли свої дзеркалки. Але ніхто з них і підозрівати не міг про таку спритність ніг індійського лікаря: його спина майнула й зникла за облявком раніше, ніж перший із кореспондентів відкрив об'єктив свого апарата. Ще за мить з-за облявка з'явилася Нен-Сагорова права рука, — він допомагав зійти своєму компаньйонові. Компаньйон не гірше старого лікаря справився з останньою приступкою сходів: він просто переплигнув її, почувши позаду себе загрозливе клацання фотографічних штокрок. Сорок апаратів клацнули впусту, вони сфотографували лише сіре лондонське небо. І тільки Джералд Вейс, найспритніший між ними — недарма ж соціаліст — встиг

увічнити на своїй півці стопу й литку місіс Ліліан, що висунулися з-під її короткої дорожньої сукні.

Так, місіс Ліліан цей раз не тільки виряджала свого діда, старого лікаря Нен-Сагора, в його далеку подорож до рідної Індії. Малі Елі й Мак не скоро побачать їхню матір: подорож до Індії — не недільна поїздка на узмор'я. Та й ніхто того не знає, як обернуться справи старого лікаря і коли настане кінець ганебній ревізії його наукової діяльності. Місіс Ліліан їхала до Індії на невідомий час і цим зовсім не ламала своєї практики, — однаково жоден джентльмен не піде вже на прийом із своїми катарами і плевритами до лікарки, що зганьбила й заплямувала своє ім'я на політичний, на громадській і на науковій арені. Вчора вранці місіс Ліліан одержала поштою сповна гонорар в розрахунок від усіх її постійних клієнтів.

Тридцять дев'ять кореспондентів скреготіли зубами на спорожній пристані. Джералд Вейс мучився муками творчості, добираючи парадокса, цілком соціалістичного, якого б можна було пристосувати до оголеної ноги місіс Ліліан, зафіксованої на його півці. Сорок підручних хлопців весело шипали один одного, вельми задоволені з того, що свій надурочний шилінг вони заробили без будь-якого напруження м'язів чи нервів.

Силует гігантського теплохода м'яко розтавав у славно-заслону лондонському тумані, ще не такому густому, щоб заслонити цілий світ від самозадоволеного британського ока. Альберт Сю нишком притулювся за облявком горішньої палуби другого класу й сумно зітхав, згадуючи свою дружину, місіс Марту, та семеро малят, що плакали зараз у Іст-ендському передмісті за подорожувальником-татом. Потім Альберт Сю змахнув свою батьківську сльозу й хутко подався на першу палубу поспитати, чи не треба чогось трьом його начальникам, що разом утрюх склали повноважну ревізійну комісію Королівського медичного товариства.

Три повноважні члени ревізійної комісії в цей час, озброєні прекрасними біноклями, стояли в ряд на кормовій частині палуби. Вони поприкладали біноклі до очей і залюбки роздивлялися зблизька дорогий їх серцям старий як світ, непроглядний лондонський туман, — другого такого туману вони не побачать ніде під час своєї подорожі. Славетні медики не так часто покидали рідний острів і користувалися з нагоди поглянути на свою вітчизну оддала. В густому тумані, що таки густів кожної хвилини,

де-не-де насили пробивався промінь якогось з багатьох набережних передморських маяків. Цей промінь назавхват ловили біноклі трьох повноважних подорожніх — сера Овена Прайса, терапевта, сера Освальда Кеммері, хірурга, і сера Олівера Вебенса, невропатолога. Сер Овен, сер Освальд і сер Олівер, або, скажімо коротко, З сер О (три сери О) розчулено прощалися з своєю вітчизною. Їм навіть кортіло заспівати «Home, sweet home...»¹

8

«Мажестік» віз на собі 1400 пасажирів і триста чоловік команди та прислуги: сто пасажирів першого класу в кубатурі 2000 кубометрів, триста пасажирів другого класу в кубатурі 1800 кубометрів і тисячу пасажирів третього класу в кубатурі 1500 кубометрів. Крім того, пасажирів кожного класу мали ще необмежену кубатуру повітряного стовпа над горішньою відкритою палубою. Проте по площі палуби пасажирів першого класу і цієї кубатури мали в дванадцять разів більше від пасажирів третього класу і в три рази більше від пасажирів другого класу. Команда й прислуга кубатуру мала в нижньому трюмі, поруч з кубатурою пасажирів третього класу.

«Мажестік» не був самотній у водяних просторах Атлантики та Індійського океану: постійно з правого й лівого борту в ліловій далечині морів і океанів маячили велетенські силуети кількох плавних фортець. Вони вирушили звідти ж, звідки й «Мажестік», і держали курс туди ж, куди й він. То пропливали сталеві фуражири, інтенданти й порохівниці Британської імперії. Вони везли бойові припаси, амуніцію і зброю славній британській армії для її «героїчної» інтервентської діяльності в Китаї, а також між іншим і для «оборонних» наступів на внутрішніх супо-статів, повстанців у Індії.

Сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд Кеммері, хірург, та сер Олівер Вебенс, невропатолог — З сер О — з височини горішньої палуби першого класу крізь скельця своїх морських біноклів з великим задоволенням милувалися з сталевих супутників, а заразом і з величі й моці Британської імперії.

«Мажестік» робив двадцять вісім вузлів на годину і майже не відставав від військових крейсерів.

¹ «Рідна хато, солодка рідна хато» — популярна, урочиста англійська пісня, що часто співається замість державного гімну.

«Мажестік» заходив лише у великі порти — Гібралтар, Мальту, Порт-Саїд, Перім — поновити запаси нафти і майже не забирав нових пасажирів. Комплект пасажирів був повний, і серед них небагато було з квитками ближче Бомбея. Лише в Порт-Саїді він зсадив з півсотні урядовців і молодих офіцерів з другого класу, що повертали в колонії після службових відряджень чи відпустки. Там же випорожнено півтрюма й дрібного багажу: офіцерські матері й наречені з острова посилали своїм синам і нареченим носові хустки, шкарпетки й галстуки.

Але замість півсотні «Мажестік» не набрав у Порт-Саїді і десятка нових подорожніх. Це було кілька високих урядовців з домініонів, єгипетські купці й трансконтинентальні, трансекваторіальні спекулянти. Вони довго обурено бурчали, що за браком місця їм доводиться їхати в другому класі. За спеціальну доплату їм дозволено користуватися кают-компанією першого класу.

Серед інших у Порт-Саїді до другого класу сіло двоє мужчин з дуже полеченими сонцем фізіономіями, з яких можна було судити, що вони пробули в Єгипті зовсім недовго і вже, певна річ, не належать ні до кола колоніальних урядовців, ні до кола купців, ні тим паче до тубільців. Сідаючи на пароплав, вони наперед довідалися в чергового помічника капітана, чи дійсно в списках пасажирів є лікар Нен-Сагор, з Індії, та лікарка місіс Ліліан Сагор, з Лондона. Діставши задовільну відповідь, пасажири із спеченими фізіономіями заспокоїлися і, цілком задоволені з себе і з помічника капітана, зайняли двомісну каюту в другому класі.

З сер О лорнували цих пасажирів з височини своєї палуби і довго сміялися з червоних лискучих лисин нових подорожніх та їхніх взагалі вайлуватих постатей. Вони зразу ж вирішили, що це якісь натуралісти чи провінціальні вчителі в канікулярній прогулянці і, звісно, крий боже, не англійці. Запитання нових пасажирів до помічника капітана вони, певна річ, не чули.

З європейських портів «Мажестік» заходив, отже, лише до Гібралтара й Мальти і забирав там лише пошту. Місіс Ліліан у кожному порту вимагала собі в каюту всі місцеві та які були англійські газети.

В цих газетах вона старанно шукала відгуків на їхню справу. Але англійські газети обмежилися тільки повідомленням про від'їзд повноважної комісії і після цього про Нен-Сагора і його справу цілком забули. Суспільство

вже перестало цікавитися цією сенсацією. Місіс Ліліан була з цього дуже задоволена.

В соціалістичному листку місіс Ліліан знайшла ще фотографію своєї правої ноги над облавком пароплава з дотепним підписом Джералда Вейса: «Так кінчає кожний зрадник своєї батьківщини і своєї партії. Під запоною туману громадянка Ліліан Сагор тікає з острова. Хто знає, чи не почуємо ми хутко про неї, як про громадянку, діяча і ката, як про славетну чекістку в радянських республіках!..» Джералд Вейс пнувся на провидцю і хотів бути пророком.

Зате в чужоземних газетах місіс Ліліан знайшла дещо й про Нен-Сагора. Французькі, іспанські та італійські газети переповідали англійську сенсацію, старанно її прикрашаючи й брешучи куди справніше від англійських собратів. Вони вигадали дуже цікаву, як на авантюрний роман, біографію «старому індуському ворожбитові», повівши його рід від старозвісних піратів Індійського океану через секту індуських вогнепоклонників та тугів-душителів кінця минулого століття, через афгано-руських контрабандистів до таємного ритуального кишля в горах Індії і, нарешті, шайки анархо-комуністів. Майстри світових авантюрних жовтих романів Луї Жаколіо та Луї Буссенар могли б щиро позаздрити талантові буржуазних писак. Грецька морська газетка розповідала й недавнє минуле з біографії Нен-Сагора та його політичну кар'єру. Виявляється, він був давній комуніст (грецькому кореспондентові не було відомо, що компартія рахує своє життя всього лише роками, і він щедро приписував Нен-Сагорові півстолітній стаж) і цілу громадянську війну провів у Росії. Він був членом Комінтерну від Індії, працював разом із жахливим Дзержинським у Чека і, будучи заступником більшовицького Наркомздраву, завідував «секзнищін'ом» (сектор знищення інтелігенції). Знищення інтелігенції Нен-Сагор провадив дуже дотепним способом, прищеплюючи всім особам, що носили піджаки й галстуки, висипно-тифозні бацили. Ці бацили постачала йому з Англії його онука Ліліан, що працювала в той час у Британському бактеріологічному інституті (звідки вони могли про це довідатися? Місіс Ліліан справді один час працювала в бактеріологічному інституті) і підтримувала зв'язок з більшовицькою революцією.

Жодна з цих газет не робила навіть здогадок про саму наукову теорію лікаря Нен-Сагора,— ту наукову теорію,

що й стала за початок всіх злочасть бідолашного лікаря та його онуки, примусивши їх зробити такий скандальний і політично непевний, а з погляду буржуазної моралі і злочинний висновок. Ні, вони спокійнісінько розповідали собі цю теорію, наче самі були присутні на сорок сьомому річному засіданні Британського медичного товариства або їхні кореспонденти довгий час працювали за асистентів лікаря Нен-Сагора. Виявляється, суть цієї наукової теорії полягала в тому, щоб знищити взагалі всяку медицину як таку (і дійсно, лікар Нен-Сагор в своєму виступі заперечував сучасну медицину!), і покинути людство напризволяще, на ласку самій природі: вона, мовляв, за теорією лікаря Нен-Сагора, сама розбереться, кого їй милувати, а кого прибирати з землі. Тут же газети викривали весь підспідок цієї «комуністичної» медицини: адже пролетаріат у крові здоровіший за буржуазію, тому він і має вижити без допомоги медицини, а буржуазія незабаром вимре, поїдена своїми спадковими та в розкошах здобутими недугами...

Пророки з грецьких кореспондентів були не гірші від Джералда Вейса.

Словом, життя на «Мажестіку» під час довгої трансмаринної подорожі йшло своїм порядком. З сер О розглядали обрії та приморські й приокеанські англійські домініони крізь свої морські біноклі, підспівуючи час від часу тихенько «Англія панує над морями», пили лимонад і курили запашні єгипетські цигарки, зроблені в Греції з контрабандного турецького тютюну. Горбань Альберт Сю стенографував і передруковував на машинці їхню чималеньку кореспонденцію. Ввечері він примощувався в останньому ряді мюзик-холу і, напівзаплющивши очі, слухав великі класичні концерти. Музика була його пристрастю, але в Лондоні він не міг дозволити собі таких розкошів, бо після непривітного Лондонського ринку з імпортними продуктами харчування йому не лишалося й на нові черевики для старшої дочки. А тут відвідування мюзик-холу було передбачене в платні за проїзд. Іноді мюзик-хол відвідували й три члени повноважної комісії, посаючи місця в другому ряді крісел. Тоді Альберт Сю розплющував очі й тихенько вислизав із залу: він соромився сидіти в одному кабаре з своїми начальниками.

Тільки старий лікар нікуди не виходив із своєї каюти. Цілий день сидів він, зачинившись, біля книг і журналів і тільки ввечері, коли над океаном вставало марево і бриз

дужчав та свіжішав, лікар Нен-Сагор виходив подихати вільним повітрям.

Він сидів у шезлонгу на другій палубі в затишному кутку і палив чорну англійську сигару. Потім випивав склянку якогось питва й знову зникав у своїй каюті. До табльдоту старий лікар не виходив: йому подавали їсти в каюту, він об'явив себе хворим.

Місіс Ліліан, навпаки, не цуралася товариства. Вона акуратно відвідувала всі табльдоти, заходила до кают-компанії, а іноді заглядала й до мюзик-холу.

Горбань Альберт Сю розплющував тоді одне око й сумовито поглядав здаля на високу, ставну постать молодої індіанки, на її красиве смуглясте обличчя.

Альберт Сю завжди при тому зажурено зітхав: його Марта, здається, не була ні висока, ні ставна, ні тим паче засмагла. Місіс Ліліан іноді помічала це одне, сумовите й уважне, око горбаня й здивовано відверталася.

Від десятої до одинадцятої місіс Ліліан була на тенісному корті й грала дві-три партії з випадковими партнерами. До танцювального салону місіс Ліліан приходила не щодня і танцювала тільки вальс, та й то не більше двох-трьох турів. Чарлстона місіс Ліліан не танцювала.

Дансингові кавалери взагалі були дуже заінтриговані пікантною індіанкою, що скрізь на пароплаві бувала справно, але трималася самостійно і не виявляла бажання заводити короткі знайомства.

Може, саме тому до неї почали приглядатися солідніші джентльмени та вахлаки, що вважали за краще до танцювального салону не заходити. Місіс Ліліан і з ними тримала себе дуже коректно, ввічливо та приязно, але не більше. Вона поводитися, як справжня леді. Це зразу ж оцінили старіші джентльмени. Тому її поява на палубі завжди відзначалася десятком-другим глибоких і ввічливих поклонів. Підходили заговорювати до місіс Ліліан не так часто.

Тому місіс Ліліан була таки трохи здивована, коли одного вечора, того ж дня, як теплоплав залишив Порт-Саїд, до неї під час вечірньої проходки раптом підійшло двоє джентльменів.

— Місіс Ліліан, онука лікаря Нен-Сагора? — запитав цілком пристойно один з них, скидаючи свого колоніально-го шолома й показуючи своє обгоріле й обвітрене обличчя.

Він говорив англійською мовою досить чисто, але зразу було видно, що він не англієць.

— Так, це я,— підозріливо відповіла місіс Ліліан.

— Не зрозумійте, прошу, це як нахабство, що ми з товаришем,— він повів рукою до свого супутника, що на цей жест теж зняв шолома, показавши ще більше спечене обличчя, і промимрив якусь фразу, так безграмотно збудовану, що місіс Ліліан ледве стримала усмішку,— що ми з товаришем дозволяємо собі, не будучи знайомі, спинити вас.

— Прошу, сер,— відповіла місіс Ліліан.— Але чого вам від мене треба?

Незнайомий зам'явся, надів свого шолома, знову зняв, поглянув на свого товариша, сказав до нього щось не зрозумілою місіс Ліліан мовою і, нарешті, перемиг своє хвилювання.

— Бачите, місіс, ми маємо до вас і до лікаря Нен-Сагора, головним чином до лікаря Нен-Сагора, невеличку справу. Але справу конфіденціальну. Коли ваша ласка...

— Я не маю ніякого наміру з будь-ким конфіденціально говорити,— холодно відрубала місіс Ліліан і повернулася йти.

Але незнайомий заступив їй путь.

— Але, місіс... я вас благаю. Справа йде... про наукову теорію лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан спинилася.

— Про теорію лікаря Нен-Сагора?

— Так, місіс, вашого діда.

— Вам треба говорити зо мною чи з лікарем Нен-Сагором?

— Власне, з лікарем Нен-Сагором, місіс, але я гадаю...

— Хто ви, сер?

— Я?

— Так, ви.

— Я...— він зам'явся,— бачите, місіс, ми вам, безперечно, це скажемо, але... теж тільки... в конфіденціальній розмові...

— Але, дозвольте, як же я можу згодитися на таку розмову, коли навіть не знаю, з ким маю діло?

— Ах, місіс... Ах, місіс... Я і мій колега, ми — лікарі...

Звичайно, на таку розмову неможливо було погодитися. Так місіс Ліліан і вирішила.

Але, подумавши одну мить, вона раптом змінила своє рішення: кінець кітцем це були перші медики, які, либонь, зацікавилися працею лікаря Нен-Сагора.

— Я спитаю діда,— відповіла вона,— без його згоди я не можу нічого сказати.

— Звісно, звісно місіс.

— Проте чекайте,— спинилася місіс Ліліан і знову підозріливо оглянула співрозмовців.— А ви... не журналісти?

— О ні, місіс, що ви!..

Місіс Ліліан знизала плечима й пішла до діда. Обидва незнайомі лишилися на палубі, старанно кланяючися їй.

9

Згоду в Нен-Сагора пощастило дістати. Старому лікареві було зрештою однаково. Були це вороги чи друзі — навряд чи вже можна було більше знеславити його лікарську репутацію. Та й чи про репутацію йшлося тепер. Лікар Нен-Сагор відрізав себе від світу, тепер йому залишилася його власна робота в Нурі, та й тільки. Її треба докінчити й остаточно оформити,— цього вистачить на ці останні кілька років життя.

Він дав згоду побачитися з незнайомими лікарями.

Обидва незнайомці надзвичайно зраділи, вони довго по черзі трусили руку місіс Ліліан.

— О місіс, ми так вдячні вам! — говорив той, що вільно володів англійською мовою. Його компаньйон мимрив щось під ніс і свою безсловесність компенсував міцними, майже непристойними, рукостисканнями: він був дужий, як бугай. Місіс Ліліан насилу визволила свою руку.

Прийняв незнайомців Нен-Сагор у своїй каюті. Вони ввійшли, одчайдушно потрясли Нен-Сагорові руку і зараз же, не чекаючи запрошення, посідали.

— Чим я можу служити вам? — поцікавився Нен-Сагор, коли гості трохи заспокоїлися й перестали закидати його висловами своєї пошани.

— О сер!..— говорити почав той, що володів англійською мовою. Це був ставний мужчина років понад тридцять, чорнявий, але вже з значною сивиною на скронях. В його мові бринів легкий горловий акцент жителя Сходу. Другий говорив по-англійськи дуже погано, відзначався м'якою південною вимовою, був нижчий на зріст, шатен, років під тридцять п'ять і надзвичайно кремезний.

— О сер! Насамперед треба вам сказати, що ми з колегою медики. Так, так. Я — хірург, мій колега — ендокринолог. Це наші, так би мовити, медичні спеціальності. Але ми обидва працюємо зараз, бо найбільше цікавимося саме цим — проблемою кліматичного лікування. Ми вивчаємо клімат не як засіб порятунку для туберкульозників першої

стадії, не як нормований лікувальний порціон, а як величезне і могутнє джерело загального оздоровлення людського організму, як основу всякої профілактичної роботи.

— Так,— сказав Нен-Сагор. Гості починали його цікавити.

— Така настанова нашої роботи не є випадковою пристрастю нас двох, така настанова медичних шукань взагалі надзвичайно поширена серед медичних кіл нашої країни. Ми повинні сказати, що ваша попередня діяльність в загальних — на жаль, мушу признатися,— в загальних рисах нам знайома. Ми читали з великим захопленням ваші статі з кліматології.

— Це старі мої статті, друковані, коли не помиляюся, в 1901 році?..

— Так, так. На жаль, мало що з пізніших робіт потрапило до нас. Ми навіть гадали досі, що ви вже припинили вашу наукову роботу. Коли це, з місяць тому, ми знайшли в англійських газетах замітку про те, що на чергових зборах Британського медичного товариства має стояти ваша доповідь про результати вашої багаторічної експериментальної роботи.

Нен-Сагор нахмурився. Але його співрозмовці не помітили цього. Експансивний житель Сходу вів далі свою гарячу мову.

— Ми були тоді в Туреччині, потім переїхали до Єгипту. Ми подорожуємо тут з науковою метою, відряджені нашим урядом вивчати по країнах Сходу постановку кліматичного лікування, зокрема кліматичне лікування туберкульозу. І от уже в Єгипті,— це було днів кілька тому,— ми прочитали звіт про ваш виступ на зборах медичного товариства...

Нен-Сагор знову ще гірше нахмурився, але жваві співрозмовці знову не помітили цього.

— Ах, недотепа! — зареготав гарячий житель Сходу, і його колега вторив йому так голосно, що місїс Ліліан мимоволі боязко поглянула на відкритий ілюмінатор. Пізніше вона встала і зовсім його загвинтила.

— Ах, старі ханжі! Їх, бачите, так обурила ваша симпатія або, як мені здається, просто об'єктивна сентенція на адресу політичного ворога, що вони про ваш науковий виступ простісінько собі забули.

— Атож! Це ви надзвичайно вірно сказали, звичайна об'єктивна сентенція,— зрадів Нен-Сагор. Він пожвавішав і вже охоче підтакував молодим колегам.

Тільки місіс Ліліан не покидав похмурий настрій. Навпаки, тепер він іще збільшився: місіс Ліліан недаром майже десять літ відвідувала соціалістичні зібрання,— тепер вона певна була, що перед нею сидять дійшли провокатори.

— Чудії! — не вгавав тим часом житель Сходу.— Просто кажучи — варвари! Що їм наука? А ще сміють вихвалитися. Та вони наукою, немов панциром, прикривають лише своє невігластво, реакційність і, даруйте мені, класову тенденцію...

Місіс Ліліан остаточно впевнилася в своїх підозрах. Тепер вона добирала способу вийти з цього становища й дати відсіч намірам на провокацію.

— Ах, який жаль, що ми не були присутні на тому засіданні! Ах, який жаль, що нам так і невідомі ваші висновки, ваші позиції! Ви дозволите бути одвертими? Ах, сер, ми оце прийшли до вас тільки для того, щоб ублагати вас поділитися з нами вашою науковою теорією. О сер, благаємо вас! Тільки основні тези, тільки найсхематичніший огляд результатів ваших експериментів... Я признаюся вам: всупереч маршрутові нашого відрядження, ми сіли на цей пароплав і пливемо до цього непотрібного нам Бомбея виключно для того, щоб здобути змогу побалакати з вами. Ми сподіваємося, що блискучі результати розмови з вами цілком компенсують нам і той час, який ми потратимо, зробивши такий величезний гак у нашій подорожі...

Місіс Ліліан нарешті вирішила й наважилася. Вона встала й підійшла до розмовників. Її суворий вигляд спинив гарячу мову людини Сходу.

— Шановні громадяни,— холодно мовила вона,— будьте ласкаві назвати себе.

Нен-Сагор розгублено подивився на неї. Житель Сходу зняковів і розгубився.

— Будьте ласкаві назвати себе або негайно ж... залиште нас...

— Лі,— пробурмотів старий лікар,— але ж...

— Я чекаю,— не зважила на діда місіс Ліліан.

— Бачите...— житель Сходу все більше ніяковів,— бачите...— Потім він безпорадно поглянув на свого колегу, що хоча й розумів, про що йде мова, але теж нічого не міг сказати. Тоді він відважився.— Наші прізвища? Але це вам нічого не скаже... Моє прізвище Думбадзе, а мого товариша звать Коломієць...

— Ви можете це потвердити... якимись документами?.. А також можете показати документи, що свідчать про мету вашого до нас приходу?..

— Ах, Лі,— змолився Нен-Сагор, абсолютно не розуміючи, в чому ж нарешті справа.

— Лишіть, діду. Дозвольте тут розібратися мені самій.

— Документи? Але документи...

— Так, документи! В крайньому разі коли ви не вважаєте за можливе показати їх мені, то ми це можемо зробити в присутності помічника капітана.

— Ні! Але ж наші документи... наші документи. Я не знаю, для чого вони вам? — розгублений житель Сходу ніяк не знав, що йому робити. Він, цілком очевидно, не сподівався на такий зворот справи.— Наші документи нічого вам не скажуть...

— Як ви кажете? — посміхнулася місіс Ліліан.— Ваші документи нічого не скажуть? — Розгубленість підозрілої особи її тільки заспокоїла.— Може, ви все ж таки покажете ці ваші документи? — І вона, не чекаючи далі, натисла кнопку електричного дзвоника.

— Що ви робите, місіс, це зовсім зайве! Ми й так могли б порозумітися,— аж кинувся назвавши Думбадзе. Його товариш розчаровано й жалкуючи повів своїми гігантськими плечима.

До каюти постукав коридорний.

— Будь ласка, негайно ж покличте сюди помічника капітана,— наказала місіс Ліліан,— але негайно ж. Справа надто важлива.

Коридорний миттю оглянув розхвильовані обличчя присутніх і ментально зник. Було чути, як він побіг нагору.

— Ах, місіс,— зажурено зітхнув Думбадзе,— ах, місіс! Для чого ви це робите? В крайньому разі ми ж могли піти собі. Ми ніяк не хотіли вас образити.

— Ви й не образили мене,— гостро відповіла місіс Ліліан.— Цього ще бракувало! Але нам з дідом досить провокацій.

— Провокацій, місіс?..

У двері знову постукали. Помічник капітана питався дозволу увійти. За ним стовбичив коридорний і ще двоє матросів. Помічник капітана був завбачливий, а коридорний стільки ж метикуватий.

— Чим могу служити, місіс?

— Пробачте, офіцере, що я відірвала вас від виконання ваших обов'язків, але ми повинні були попросити вашого

захисту. Ці двоє громадян хитро дістали дозвіл завітати до нас і... намагаються зшантажувати чи спровокувати, я вже не знаю. Мені здається, не було б зайвим подивитися їхні документи.

Думбадзе і Коломієць розстроєно розкинули руки.

— Дуже перепрошую, хоча ваші документи і відомі мені, бо зареєстровані в час посадки,— звернувся помічник капітана до них.— Але щоб заспокоїти схвильовану місіс, сподіваюся, ви не одмовите вдовольнити її бажання?

Коломієць і Думбадзе знизали плечима і полізли до своїх кишень.

— Прошу,— простяг Коломієць свої документи.

— Прошу,— луною відгукнувся їй Думбадзе.

Помічник капітана розгорнув їхні паспорти.

— Містер Коломієць, журналіст,— прочитав він і повернув паспорт Коломійцеві.— Містер Думбадзе, теж журналіст... Ви задоволені, місіс?

Ні, місіс Ліліан не була задоволена: адже саме журналістів вона й стерглася найбільше...

10

До Баб-ель-Мандебської протоки, навіть далі, до самого Бомбея, пасажирам першого та другого класу з «Мажестіка» вистачало матеріалу для дотепів, гострих слівець і взагалі для веселощів — «ах, які ж пройдисвіти з цих газетярів!» Кожен намагався згадати чи вигадати та розповісти за ширу правду якийсь аналогічний випадок, що малював би проникливість, метикуватість, дійшлість та нахабство газетного кореспондента.

«Ах, хитруни, ах, шахраї, ах, штукарі!»

Коломієць і Думбадзе здобули на пароплаві максимальну популярність. Безперечно, старий лікар Нен-Сагор з його божевільними ідеями не міг досягти подібної.

Леді посміхалися, поглядаючи на них. Їх молоді кавалери підморгували репортерам і частували сигарами. Поважні джентльмени не відмовляли собі поплескати котрогось із цих спритних журналістів по плечу і процідити крізь зуби своє староанглійське «хо-хо!». Навдивовижу, проте, в салонному побуті вони виявили себе таки добрими тюттями і більше соромилися з своєї популярності та виявів симпатії, ніж користалися з неї. Це приписано

їхній професіональній потайності та однобічності, а також невихованості й плебейському походженню.

Словом, Думбадзе і Коломієць непогано влаштувалися на «Мажестіку» і почували себе зовсім не погано, тим паче, що й з лікарем Нен-Сагором та місіс Ліліан їм пошастило примиритися.

За такого примирителя перед усіма вважав себе помічник капітана. Виконавши свої офіціальні обов'язки і побачивши, що жодного протизаконня тут не чиниться, а просто сер Сагор та місіс Ліліан зробилися жертвою надмірної заповзятливості симпатяг-журналістів, доброзичливий офіцер повернув викритим журналістам їхні паспорти й махнув своїм матросам. Ті моментально зникли.

— Ви задоволені, місіс? — весело поцікавився він, наперед смакуючи, як розповідатиме він з відповідними прикрасами цей інцидент своїм друзям на юті.

— О так! — відповіла місіс Ліліан, трохи розчарована з своєї проникливості, але zarazом і задоволена з того, що тепер ніяка небезпека їй з дідом не загрожує.— О так! Я дуже вдячна вам, офіцере, за вашу допомогу.

Потім, переcheckавши, поки офіцер хвацьки відкозиряв і зник за дверима, вона звернулася до збентежених екс-медиків:

— Даруйте мені, панове, що я так повелася з вами, але ви самі в тому винні. Ви нам пробачте, але ніяких відомостей ми не збираємося вам давати.

Думбадзе і Коломієць стояли зовсім зніяковілі й збентежені.

Ще більше збентежений був сам старий лікар Нен-Сагор. Він почував незручність перед цими людьми, яким зразу був повірив так легко.

— Отже...— місіс Ліліан нахилила голову і чекала, коли невдахи репортери підуть собі з богом.

Але ні той, ні другий не рушали з місця. Думбадзе щось швидко говорив своєю незрозумілою мовою своєму колезі, а Коломієць, нахилившись, наспіх слухав його і розгублено поглядав на місіс Ліліан. Нарешті Думбадзе скінчив, і Коломієць звернувся до нетерплячої місіс Ліліан.

— Місіс,— сказав він,— місіс, я дуже вас прошу, ще одне слово. Нам так прикро, нам такий гидкий увесь цей інцидент, ми просимо, тисячу разів просимо дарувати нам, але... місіс, даю вам слово, що трапилося колосальне непорозуміння. Присягаюся чим хочете, що ми з колегою

цілком щиро цікавимося справою, в якій ми сюди прийшли.

Місіс Ліліан докучливо повела плечима.

— Місіс,— Думбадзе почервонів і розгублено поглянув на свого товариша, але фізіономія того була таки досить непевна,— пробачте, місіс, ми просто не знаємо, як це сказати...— він знову розгубився і зиркнув на Коломійця. Той відчайдушно махнув рукою, наче згоджувався на шось. Тоді Думбадзе наважився і тріпонував своєю чуприною.

— Але, місіс, щоб ви знали, ми таки справжні медики, а не журналісти. Журналістика — це, так би мовити, наша друга і, так би мовити, тимчасова професія. Тому ми й не сказали про неї. Тим паче, що ви не дуже прихильні до неї...

Місіс Ліліан згорда й насмішкувато поглянула на нього: новий вибрик,— ах, які ж уперті й докучливі ці журналісти!

Думбадзе відчайдушно рубав з плеча.

— Слово честі, місіс. Я справді — лікар Думбадзе, мій колега — лікар Коломієць. Слово честі! Ми справді готуємо кореспонденції до наших медичних журналів у зв'язку з подорожжю, і тому в паспортах зазначено саме цей фах. Але мета нашої подорожі — наукова, медична. Повірте нам, місіс! Ми — чесні радянські лікарі. Наша батьківщина — СРСР.— Він раптом почервонів.— Ми справді не хотіли показувати вам наших паспортів, тобто рекомендуватися вам, тому... тому...— Він зам'явся і раптом, одважившись, випалив.— Бо побоювались, що ви злякаєтесь і не захочете з нами говорити, а ми... Ми повертаємося з державного наукового відрядження з Туреччини й Єгипту. Прочувши про ваш проїзд, ми за всяку ціну вирішили з вами побачитися.

Думбадзе й не треба було так довго й докладно розбакувати: місіс Ліліан уже повірила йому. Ще раніш повірив йому сам Нен-Сагор.

Це вперше після відвідування Лондона печальні зморшки розгладилися на його обличчі і відступили місце веселому рум'янцеві.

— Ну, знаєте! Це справді блискуче! Йй-богу, ви молодці!

Місіс Ліліан була дуже задоволена з таких веселощів старого лікаря. За одне це багато можна було пробачити нахабним медикам. Вона теж посміхалася, але зага-

лом силкувалася стримати й приховати свої веселощі. Зрештою, справа зовсім не була така весела.

— Але, мої панове,— нарешті заговорила вона, коли старий лікар, а з ним і непрохані медики трохи заспокоїлися й пересміялися,— але, мої панове, ви не подумали про те, що справді компрометуєте нас. Ви не подумали про те, що своєю появою тут, своїм знайомством з нами ви... кидаєте на нас тінь... Ви ставите нас... під удар!

Думбадзе й Коломієць зникли.

— Як же ви не подумали про це,— провадила далі місіс Ліліан,— що буде, коли стане відомо, що ви — люди з радянськими паспортами — прийшли до нас і інтимно говорите з нами? Ви подумали про це, панове? Адже для нас не секрет, що вся причина скандалу в медичному товаристві якраз у прихильній заяві лікаря Нен-Сагора про вашу Батьківщину? Нен-Сагорові закидають мало не зв'язок з комуністичними агентами... І раптом — біля нас знаходиться двоє... радянських громадян. Погодьтеся, що це тільки підтвердить зовсім несправедливі прогнози нашої преси і... і не думаю, щоб лікареві Нен-Сагорові,— до якого, як мені здається, ви обидва ставитеся з щирою пошаною і якому, певна річ, ніяк не бажаєте нічого злого,— від цього було краще.

— Шановна місіс,— твердо відповів Думбадзе, дослухавши до кінця її схвильовану мову й шанобливо уклонившись,— шановна місіс, ви, безперечно, маєте рацію. Ваші побоювання мають усі підстави, і я дуже радий, що трапилася ця... перевірка з помічником капітана. О місіс, цілий пароплав знатиме тепер, що ми — нахабні кореспонденти. Це приспить усяку підозру. На журналістів завжди дивляться пробачливо.

— Ви маєте рацію,— повинна була згодитися місіс Ліліан. Вона помалу заспокоювалася. Думбадзе й Коломієць були їй симпатичні. Їй відрадний був запал, з яким діяли ці двоє молодих медиків заради свого наукового інтересу.

— До того ж,— додав Думбадзе,— помічник капітана дуже приємний хлопчина, і ми попросимо його, щоб він багато не плескав про те, що ми з Радянської країни.

— Чого ви так певні за нього?

— Бо відразу він поставився до нас дуже неприхильно, гадаючи, що раз ми — росіяни, то обов'язково білогвардійці. І, навпаки, став дуже привітний, довідавшись, що ми — радянські громадяни.

Нен-Сагор теж пожвавішав: молоді завзяті медики імпонували йому. Йй-право, він навіть узяв би їх до себе на роботу в Нурійській лабораторії.

— А що таке білогвардієць? — раптом поцікавився він.

— О діду,— засміялася місіс Ліліан,— ви починаєте цікавитися дечим поза медициною.

11

У вівторок надвечір з лівого борту, просто з піни прибою, постав Бомбей.

Це сталося так. Промені сонця на заході золотили гребені хвиль і ударили в лівий борт пароплава. Бурштиново-помаранчева габа, здавалося, звисала не далі як за гону від пароплава й просто спадала в зеленавий степ океану. Але враз жовтогарячий кругляк сонця зірвався з габи, ковзнув униз і тихо пішов за горизонт. Його довгі вузькі промені підплигнули з хвиль: бурштинова габа знялася над океаном, і промені простяглися вже довгими верстами по небу, грайливо фарбуючи перисті хмари. Тоді просто перед пароплавом, з-під вечірньої заграви, і постав рожевий від сонячних відблисків Бомбей. Він був не далі десяти кілометрів.

З сер О вітали другу столицю східного домініону з своєї горішньої палуби. Їх серця,— коли тільки вони в них були,— схвильовано калатали. «Малоанглія» була перед ними. «Англія панує над морями»,— співали їхні душі.

Альберт Сю ганяв від трьох своїх начальників до помічника капітана, від помічника капітана до багажної комори, від багажної комори знову до З сер О. Він клопотався за власне вивантаження. За дорученням сера Овена він завітав і до Нен-Сагора — поцікавитися, яким шляхом належить їхати до Нурі і куди треба перепроводжувати багаж: до готелю, до вокзалу чи автостанції? Під час розмови з Нен-Сагором він дивився виключно на місіс Ліліан, і та знову повинна була здивовано відвернутися.

Нен-Сагор стояв на нижній палубі з Думбадзе й Коломійцем. Вони теж милувалися з краси суходолу. Старому Нен-Сагорові горіли очі й палало обличчя: він любив свою батьківщину, старий лікар.

Відгадуючи його думки, Коломієць дружньо запитав:

— Ви любите свою вітчизну, патроне?

— О так! — гаряче відгукнувся старий,— я її люблю дуже! Я не можу й півроку вижити на тому проклятому

острові. Коли я живу тут і відданий своїй роботі, я її майже не помічаю, я просто не відчуваю її, але варт мені залишити її на короткий час, як сум, звичайний собі сум, огортає ціле мое ество, я не можу тоді знайти собі місця і просто тікаю назад.

— Так. Ваша країна, мабуть, прекрасна. Про неї стільки писано такого ліричного й такого таємничого!

— От-от! — старий лікар цілком щиро образився. — Ви, європейці, хто б ви не були, шукаєте по інших країнах самої екзотики. Для вас наша Індія — тільки лірична й таємнича! Я певний, що ви знаєте про неї тільки з белетристики та трохи з підручника географії. А що знаєте ви про життя трьохсот мільйонів її населення?

Коломієць посміхнувся.

— Ви праві, патроне, це, на жаль, так. Але до мене не будьте надто суворі, моя країна — Україна — теж тільки предмет екзотичного слинявства для європейців.

— Що таке Україна? — поцікавився старий лікар.

Коломієць як міг докладніше в коротких словах удовольнив цікавість старого лікаря, потім знову повернув до першої своєї думки.

— Але я з своєю країною все ж таки маю велику перевагу проти вас із вашою.

— А саме?

— Моя країна вже розпочала своє майбутнє життя, а ваша, патроне, ще животіє в своєму минулому.

— Я не розумію вас, — признався Нен-Сагор.

— Колега говорить про волю своєї країни, яку здобула вона собі внаслідок революції, — встряла в розмову місіс Ліліан.

— А! — збагнув Нен-Сагор.

— Ви праві, товаришко, ми творимо тепер своє власне життя, а ви ще дозволяєте визискувати вас зажерам із острова.

— Індія палає в повстаннях, — нагадала йому Ліліан.

— О так!

— І незабаром справлятиме свято своєї перемоги, — додав Думбадзе. — Скажіть, патроне, — звернувся він до Нен-Сагора, — а як у Північній Індії, повстанський рух теж розгортається?

Нен-Сагор безпорадно розвів руками.

— Ах, знаєте, я так мало розуміюся на політиці. Я всім серцем бажаю моему народові волі, добробуту й щастя, але сам я не можу, не вмію взяти участі в обороні його

інтересів. Ви пробачте мені, але цей шлях огню і меча, цей шлях крові, на який став мій народ, здобуваючи собі волю й добробут,— цей шлях мені не до серця. Це надто жорстокий шлях.

— Жорстокий! — усміхнулися Думбадзе й Коломієць, і місіс Ліліан підтримала їх.— А імперіалізм?

— Імперіалізм, імперіалізм! — Нен-Сагор роздратовано відмахнувся.— Я заявляю вам, що з мене поганий політик. Мені лишилося жити зовсім небагато часу, і за цей час я ще повинен устигнути закінчити мої наукові роботи. Я зараз прагну одного — завершити мою теорію, показати світові нову дорогу до життя! — Він запалився і розхвилювався.— Оздоровлення! От чого треба людству, оздоровте людство, і, можливо, не треба буде ніяких революцій, щоб поліпшити його добробут. Дайте людині нову гігієну, нову медицину, н о в у л ю д и н у, і цій людині не будуть відомі ганебні властивості сучасної, викривленої, кретинізованої людини... Ви робіть, що знаєте. Мені дайте робити моє діло, воно не буде гірше од вашого.

Суперечка загрожувала розпалитися, але в цей час гонг ударив до табльдоту, останнього табльдоту на океані.

Всі заворушилися. Місіс Ліліан, Думбадзе й Коломієць одразу відчували голод.

— Ходімо,— запропонував Коломієць руку місіс Ліліан.

— І я з вами,— заявив раптом Нен-Сагор.

— Ви вийдете, діду, до табльдоту? — здивувалася місіс Ліліан.

— Так. Чому мені не вийти до табльдоту?

Місіс Ліліан не відповіла нічого, вона лише задоволено оглянула постать свого діда.

Поява Нен-Сагора в їдальні зробила чималеньку сенсацію. Пасажири вже звикли бачити його струнку й худу постать лише в вечірні години в самотньому закутку нижньої палуби. Про чударя індуса, заплямованого в широкому світі й викинутого, як за остракізмом, за його борт, вже ходили між пасажирів рясні анекдоти. З старого чударя глузували, але серпанок таємничості робив з нього для всіх цікаву особу. З півдесятка різних фантастичних побрехеньок гуляла по проплаву, рекламовані як справжні щирі «теорії» старого ескулапа.

Особливо вражені були самі члени ревізійної комісії — сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд Кеммері, хірург, і сер Олівер Вебенс, невропатолог. Вони майже забули про присутність на цьому пароплаві їхнього колишнього коле-

ги, а нині — майже підсудного. Широ кажучи, в приємній подорожі вони майже забули й про саму мету цієї подорожі. Вони вже ладні були вважати її за розважальну прогулянку.

Поява Нен-Сагора в загальному залі нагадала їм про їхні відповідальні перед королівством обов'язки.

З сер О підтяглися й надали фізіономіям соліднішого виду. Вони навіть відсунулися від своїх дам, що в такій ситуації могли лише скомпрометувати їх, — це були співачки якоїсь мандрівної італійської капели.

Чемно й стримано відповіли вони на Нен-Сагорове привітання.

— О сер! — сказав сер Овен Прайс, аби щось сказати. — Ви вже одужали?

— Ви маєте добрий вигляд, сер, — сказав сер Освальд Кеммері.

— Та ви поправилися, сер, — сказав і сер Олівер Вебенс.

Між іншим це була таки правда. Нен-Сагор виглядав зовсім добре. Зростання відстані від острова пішло Нен-Сагорові на користь. Він просто-таки помолодшав. Його високий стрункий стан випростався, плечі вже не були похилі, голова підвелася, зникла понурість, зморшки розгладилися, і на обличчі зацвів навіть здоровий рум'янець.

Одне слово, ніхто б і не сказав, що старому лікареві вісімдесят четвертий рік! Синьйора Джульетта, — перша співачка мандрівного італійського хору, постійна (на пароплаві) дама сера Овена Прайса, терапевта, яка колись на світанку, нишком повертаючись з Прайсової каюти, випадково бачила, як лікар Нен-Сагор у затінку палубних перекриттів робив свою вранішню гімнастику³ в самих трусах, — голову б дала комусь зрубати, що це ще зовсім молодий і цікавий джентльмен. Вона не дала б йому тоді більше тридцяти, а тепер — у фракку — більше сорока років.

Нен-Сагор увічливо й чемно відповів на всі ці привітання й зайняв місце між Думбадзе та Коломійцем.

Це викликало ще одну сенсацію. Про те, що дійшли журналісти помирилися із старим лікарем, знав уже весь пароплав, але ніхто й гадати не міг, що примирення було настільки глибоке. Тим паче — ця трійка розмовляла таки зовсім по-приятельському.

— Ну й пройдисвіти! — захоплено дивувалося ціле товариство.

Після обіду, коли мужчини перейшли до салону покурити й випити чорного кофе, Нен-Сагор змушений був підійти до своїх колег-контролерів. Він представив своїх супутників.

— Панове,— звернувся він до трьох набундючених ескулапів і синів Феміди разом,— я дозволяю собі познайомити вас із цими двома джентльменами, бо далі нам доведеться подорожувати разом і, можливо, довший час разом жити й працювати у мене в Нурі. Вони також їдуть до мене в Нурі, щоб ближче обізнатися з моїми роботами.

Справді, півгодини перед тим це було вирішено.

Думбадзе і Коломієць вирішили не повертатись зразу з Бомбея назад, а ще поїхати на кілька день до Нен-Сагора в Нурі.

12

Висадка відбулася наполовину щасливо, наполовину — нещасливо.

Цілком щасливою була перша половина цієї докучливої процедури: сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері, сер Олівер Вебенс, Альберт Сю, а за ними Нен-Сагор, місіс Ліліан та Думбадзе з Коломійцем зійшли на берег і всі разом пройшли до пасажирського павільйону. Там, сівши довкола круглого столу перед сімома склянками зеленого чаю, товариство подорожніх улаштувало коротеньку нараду про способи дальшого подорожування. Вирішено було, переночувавши в готелі, вранішнім експресом рушати просто до Пешавара, а з Пешавара урядовим автотранспортом — до Мардана. В Мардані мав чекати нурійський автотранспорт, згідно з радіограмою ще з пароплава.

Поки тривала ця коротенька нарада,— а тривала вона не більше п'ятнадцяти хвилин,— спритні матроси з «Мажестіка» вже встигли вивантажити й багаж подорожніх на розлогі дебаркадери пасажирської пристані. Нен-Сагорові скрині, шість чемоданів трьох серів та спільний чемоданчик Думбадзе й Коломійця вже вистроїлися в ряд під сірими тентами багажного павільйону. Валізка Альберта Сю вінчала скромно цю гору майна.

Після цього й почалася частина нещаслива. Коли Альберт Сю побіг до транспортної контори, щоб розпорядитися відправити багаж на залізничну станцію і перевезти його до Пешавара й Мардана, а все інше товаришт-

во в цей час рушило до під'їзду, щоб сісти в авто й поїхати на ночівлю до готелю, саме в цей час до сера Овена Прайса (його дебели й солідна постать зразу виказувала в ньому найстаршого в цій невеличкій експедиції) підійшов помічник начальника пристані.

Помічник начальника пристані — високий, сухорлявий і апатичний індієць — приклав руку до козирка свого форменого кепі й виобразив на своїй фізіономії зовсім недвозначну й цілком кислу міну.

— Сер,— сказав він,— мені дуже прикро, сер, але я повинен подати вам зовсім невтішне сповіщення. Я можу прийняти ваш багаж, але я не можу поручитися за його справну і вчасну приставку: наші носії страйкують уже другий день, і багаж неможливо перевантажити у вагони залізниці.

— Чорт забирай! — прогримів сер Овен Прайс.— Що ви говорите? Ці чортові інди, тільки ступила наша нога на цю землю, вже роблять нам перешкоди! Але ж ми знаходимося на території Британської імперії!

Апатичний індієць у форменому кепі негайно змінив вираз своєї фізіономії з кислого на холодний.

— Але дозвольте мені, сер, нагадати вам, що ви говорите зараз теж з індом...

— Гм! — сер Овен Прайс був би зняковів, коли б це було припустиме для британського джентльмена серед індів. А поскільки це було неприпустиме, то він, лише на мить зам'явшись, перевів розмову на інше:

— Коли, ви гадаєте, має скінчитися цей... як його... страйк?

— Мені це невідомо, сер.

— Ви повинні найняти нам якихось інших людей, що й перевантажать наш багаж на залізницю: ви розумієте, що ми їдемо у важливій справі і ніякої затримки не повинно бути?

— Я розумію, сер, але я не можу зробити того, чого ви бажаєте.

— Чому? — сер Овен Прайс знову хотів був скипити, але вчасно стримався.— Чому?

— Тому, сер, що страйкарі виставили свої пікети й люто калічать кожного штрейкбрехера...

— Тисяча чортів!.. Як вам це подобається? — звернувся сер Овен до своїх двох колег.

Сер Освальд Кеммері й сер Олівер Вебенс промовчали: їм це не подобалося.

— Я подзвоню до губернатора, я сам зараз поїду до нього, і він дасть мені солдатів,— заявив сер Овен Прайс.— Ми повинні без затримки виїхати завтра ж о восьмій годині ранку до Пешавара.

Сухий дравид уже без всякого виразу схилив свою голову на знак згоди.

— Це буде дуже добре, коли губернатор дасть вам солдатів, якщо в нього є вільні. Скільки я знаю, серед солдатів нема зараз безробітних: вони всі тепер під гвинтівкою... Я, сер, не хочу вас розчаровувати,— тільки я боюся, що ви не виїдете завтра о восьмій годині на Пешавар.

— Не виїдемо? Чому?

— Залізниця зараз теж страйкує, і невідомо, коли можна сподіватися на розв'язання конфлікту.— Хвиля громадської непокори, як вам повинно бути відомо, сер, захопила мало не всю Індію...

Опасиста фізіономія сера Овена Прайса тяжко закам'яніла. Тільки очі його -- маленькі сірі очі породистого сакса — звелися вгору, туди, де мало бути небо і де зараз розстилався широкий сірий тент.

— Господи! — змолилася побожна душа сера Овена Прайса,— господи, і ти не покараєш тяжко цих лиходіїв і мерзотників! О господи, ти починаєш забувати про свою кохану Британію!

Побожна душа сера Овена Прайса не дозволила йому закінчити цю молитву вголос лютою лайкою: він вилаявся на цей раз пошепки. Він посилав тяжкі прокльони на голови всіх носильників і залізничників всесвіту, він бажав лютих нещасть усім індам, він зичив гіркої долі, безталання й мору всім створінням інших рас, націй і класів.

Але він мовчав. Він тільки люто й гнівно зиркнув раз просто в вічі Нен-Сагорові. Всім було зрозуміло, що саме хотів би він йому сказати в цю хвилину. Всі це зрозуміли і теж промовчали.

— Добре,— сказав сер Овен Прайс, трохи заспокоївшись,— добре! Нехай наш багаж тим часом полежить тут, будьте певні, я дістану солдатів у англійського губернатора! Будьте певні, я дістану від нього й змогу тим чи іншим способом негайно ж і без затримки добутися туди, куди нам треба! Потурбуйтеся за цілість нашого багажу, щоб ці негідники, мерзотники, падлюки і нахаби,— сер Овен Прайс думав про страйкарів усіх професій,— його не

розграбували. А ми, панове,— звернувся він до свого товариства,— їдьмо зараз до готелю. Там я залишу вас і поїду до губернатора. Їдьмо!

Всі, так само мовчки, скорилися цій пропозиції і рушили до під'їзду, до таксомоторів.

На під'їзді стояла тиха постать горбаня Сю. Сотні дві інших прибулих в чорній меланхолії застигли тут і там в аналогічних позах байдужої покори чи безсилої люті.

Альберт Сю, побачивши своїх патронів, мляво пішов їм назустріч.

— Сер,— звернувся він до сера Овена Прайса,— що робити, сер? Таксомотори страйкують. Ніяк неможливо добутися до готелю...

13

Бомбей — головне місто однойменної в ті часи Британської провінції в Індії — знаходиться під 18°55' північної широти та 72°54' східної довготи при західному березі Ост-Індії, на південно-східній частині острова Бомбей, відділеного лише вузькою протокою від острова Салсері. На півдні глибока затока розділяє місто на дві частини на двох півостровах: на заході — Малабар-Гіл, на сході — Олд-Воменс Ейланд. Третя частина міста лежить на півночі — це Кестл.

В Малабар-Гіл є священне селище індійців — Балкешавар і кладовище древніх іранських зайд огнепоклонників парсів, тепер заможної верстви торговців та урядовців. Ближче — резиденція губернатора та квартали багатих вілл індійських раджив та англійських магнатів.

В Олд-Воменс Ейланд — за маяком і обсерваторією — постають величезні кам'яниці бавовняних фабрик, військових (англійських, певна річ) заводів та похмурі нескінченні ряди велетенських товарних складів. Тут, у цих складах, зосереджено добру частину тих п'ятдесяти чотирьох процентів імпорту, що їх має Англія в загальному завозі до Індії іноземних товарів і що їх так саботує індійське суспільство, волюючи розвинути свою власну промисловість. Тут же, довкола цих складів, у корпусах бавовняних фабрик та в артилерійських арсеналах військового міністерства, зосереджено й добру частину індійського пролетаріату, організованого в профспілки, неорганізованого в профспілки, активного в лавах компартії або запамороченого релігійними сектами.

Там, далі на північ, за розкішним і розпутним Кестлем, за розкішними палацами метрополії — цитаделями англійського імперіалізму, за нужденністю осель Блек-Туанського тубільного передмістя, відгородженого від готелів англійського Кестля широкою еспланадою,— там, у доках Мазагонської околиці, зосереджено й другу добру частину індійського пролетаріату — найнебезпечнішу, найстрашнішу і неминучу загрозу індобританському капіталізові. Там щовечора в заулках казарм можна почути несміливі й тихі, але рясніші й рясніші співи інтернаціонального гімну пролетарської боротьби, там щоночі можна спостерігати самотні обережні постаті, що нишком розходяться з потаємних притулків революційних організацій, там щодня можна бачити незчисленні мундири англійської поліції, бо тубільній поліції там не дуже довіряють,— там можна бачити все те, що свідчить про присутність великих загонів пролетарів і що віщує маловтішене майбутнє їх хазяям...

І 176 000 жителів нараховував у ті роки Бомбей, і з них до 80 000 працює саме тут, у доках, заводах і фабриках Бомбея. Англія робить усе, щоб затамувати й зменшити цей буйний процес пролетаризації селянської Індії і, озброєна підпертою штиком і золотом твердою політикою імпорту, досягає чималих результатів, але... з року в рік міцніє й свідомішає незначний порівняно пролетарський загін Індії і вже підносить свої владний голос перед своїми і англійськими хазяями.

Десять годин день у день працює у доках і фабриках інд-пролетар, і тоді повним життям живуть англійські чи англо-індійські заможні квартали, інституції й палаци, але от вийшов інд-пролетар на вулицю теж, і спорожніли вулиці, нашорошилися інституції, засамотніли огні одеонів і спохмурніли палаци: робітник страйкує! Робітник нагадує про себе! Цього нагадування не любить буржуазне місто.

Скільки було незручностей! З сер О не змогли сісти на м'які подушки таксомоторів, щоб приставити свої ніжні тіла до ванної кімнати фешенебельного готелю. Вони, зраджуючи споконвічні традиції своїх предків-завойовників, повинні пішки мандрувати через колоніальне місто! Правда, горбань Сю несе всі три їхні несесери, вони не обтяжують своїх рук, але ногам їхнім уперше за життя доводиться робити такий далекий рейс: адже британський джентльмен споконвіку робить свої рейси лише на спеці-

ально пристосованих для того спорудах — на фрегатах, на пароплавах, в залізничних вагонах, у авто.

З сер О йшли люті, гнівні: вони захекалися. До найближчого готелю в пристойній для них частині міста лежала путь з добрих п'яти кілометрів. Нен-Сагор, місіс Ліліан, Думбадзе з Коломійцем три кроки позаду йшли за ними. На них піша мандрівка не вплинула так депресивно. Думбадзе й Коломієць, навпаки, дуже раді були ближче придивитися до нового, незнаного міста далекої, вперше баченої країни. Вони залюбки спинялися на перехрестях і роздивлялися навкруги, вони охоче прислухалися до розмов перехожих і намагалися коли-не-коли й собі встряти в якусь розмову. Вони захоплено слухали Нен-Сагора, що, зійшовши на рідну землю, став молодий і говіркий, як вуличний фланер. Нен-Сагор розповідав їм про життя цього міста й про життя цілого свого народу, він спинявся перед кожною рекламною тумбою й переказував найсвіжіші новини. Він уголос прочитав відозву громадського комітету непокори, наказ губернатора про стан облоги на час страйку, оголошення страйкового комітету...

Нарешті на другій годині мандрівки, зовсім підтоптавшись, експедиція спинилася перед під'їздом готелю «Британія». З сер О задоволено вітали цю втішну їх серцям назву. Сер Овен Прайс перший ступив у просторий вестибюль готелю.

Назустріч подорожнім негайно ж вийшов сам господар готелю. Він привітав гостей дуже ввічливо, але начебто розчаровано й розгублено. Він сам повів подорожніх по покоях і сам же сповістив, що, крім цих помешкань, на його превеликий жаль, анічогісінько не може віддати в розпорядження вельмишановних мілордів, бо от уже три дні, як вся прислуга готелю пахабно страйкує.

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс не відповіли на це й півслова. Вони самі зайшли в буфет, щоб узяти по пляшці зельтерської для вмивання з дороги. Побризкавшись газованою водичкою, сер Овен Прайс негайно ж надів циліндра й рушив пішки в Малабар-Гіл. Він пішов до губернатора.

Думбадзе з Коломійцем у цей час розташувалися в своїх спільних номерах. Вони посідали один проти одного в глибокі пружні крісла й довго захоплено реготали. Реготали вони з багатьох поважних причин: їх веселила вся ця зовсім несподівана подорож на другий кінець суходолу, їх

смішили фізіономії англійських ескулапів, їх бадьорила ця знайома атмосфера страйкуючого, настороженого міста.

— Справді, я почуваю себе, як у Петрограді в сімнадцятому році! — реготав Коломієць. — Ми тоді здорово ганяли на ваговозах!..

— Ні, це більше подібно до Петербурга в дев'ятсот п'ятому році, — розважав Думбадзе, — щось таке, знаєте, спільне в цій атмосфері діяльної бездіяльності і бездіяльної діяльності!

Місіс Ліліан у цей час сиділа в салоні й нашвидку переглядала місцеві газети. Вона не шукала там, певна річ, якихось відомостей про їхній приїзд, — розбурканій країні було не до того, — але вона шукала відомостей про саму країну. Вона читала повідомлення уряду про хід страйкових подій, вона шукала інформацій про діяльність місцевих революційних організацій. Таких інформацій вона не знайшла: їх треба було шукати в іншому місці, в іншій пресі, що не могла потрапити до салону готелю «Британія».

За її стіною її дід Нен-Сагор, вмиваючись теплою зельтерською, голосно наспівував важкі слова старої вольодлюбної народної пісні.

За стіною ж покоїв Нен-Сагора було зовсім тихо. Там сиділи зараз двоє з трьох суддів: сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс курили свої сигари. Вони мовчали при тому, і видно було, що ця мовчанка триватиме щонайменше до закінчення страйку. Сер Освальд і сер Олівер не були говіркі. Вони покійно чекали, коли повернеться їхній колега від його світлості губернатора провінції Бомбей.

Вони зрідка позирали у вікно, але сера Прайса не було видно: на вулиці стояв присмерк, а на її розі — озброєний загін англійських солдатів. Солдати не були в парадній уніформі.

Що «скрізь добре приятеля мати» — про це знають усі, про це навіть в усіх світових мовах є відповідні приказки. Отже, сер Овен Прайс почував себе у губернатора добре, бо сам губернатор, виявилось, був добрим приятелем сера Овена Прайса. Мало того, губернатор Бомбея, сер Грегор Пумвік, був не тільки приятелем сера Овена Прайса, він ще був його шкільним товаришем, вони разом закінчили Кембріджський університет в 1891 році (в това-

ристві дам обидва вони — і сер Овен, і сер Грегор — мали звичай скромно заявляти, що Кембрідж вони закінчили в 1901 році). Закінчити разом університет у славному Кембріджі було так само священно, як колишнім дикунам з острова Фіджі помінятися на ніч найукоханішими жінками, — такі товариші ставали побратимами на ціле життя. Отже, не дивно, що сер Грегор тільки почув, що у вестибюлі його палацу з'явилася особа з острова з прізвищем Овен Прайс, зрадив, зрадив свою величність і навіть сам вийшов на горішню площадку вестибюля.

— Овен! — гукнув він своїм старечим голосом так, що затремтіли шибки, — негідний хлопчисько! Який чорт приніс тебе сюди, в це прокляте чистилище божого світу?

— Помовч, Грі, я повинен насамперед нам'яти тобі вуха! — відгукнувся знизу сер Овен Прайс і з легкістю своїх шістдесяти років побіг по сходах вгору.

Прийателі впали один одному в обійми.

— Старий чорт! — саяв сер Грегор, вибиваючи дружніми штурханами дорожній порох з пальта сера Овена.

— Лисий дідько! — мало не плакав з радощів сер Овен, забувши в цю щасливу мить навіть про свої злощастя і нахабних страйкарів.

— Як живеш, маленятко?

— Як тобі порипується, песиголовцю?

Радість зустрічі навіяла їм передсорокалітні спогади, і насамперед вони згадали свій кембріджський діалект. Крім того, й самі звичаї та традиції цієї школи зобов'язували її вихованців, де б і коли вони потім не зустрілися в своєму житті, вживати цього обов'язкового вульгарного студентського діалекту.

— Ти з острова, старий тюхтію?

— До тебе, стара шкапо!

— Стріляти чорних куріпок на старості літ?

— До старості людина вдосконалюється, йолопе!

Словом, у двох-трьох словах сер Овен Прайс розповів своєму старому приятелеві справу, яка закинула його в далекий домініон, і про всі труднощі, що виникли на його путі. Вони розмістилися в неробочому кабінеті сера Грегора і посмоктували якийсь питво, старе на роки, дороге на гроші, красиве на колір і відворотне на смак.

Грегор був дуже здивований з розповіді сера Прайса...

— То ти кажеш, що в мене страйк і англійському джентльменові навіть невільно проїхати, куди він воліє? Ти дивуєш мене, канашко!

Сер Грегор три дні дуже інтенсивно готувався до осіннього матчу з регбі й не мав часу на політичні справи.

— Стривай, я пригадую! Полковник Ройс разів з десять все домагався зробити мені якусь, за його словами, дуже важливу доповідь, але ж я не міг перервати тренажу. Він усе вимагав якихось наказів, і я сказав йому, щоб він написав собі скільки хоче на бланках з моїм підписом. Можливо, це й був наказ про стан облоги. Так, значить, ці сучі діти знову застрайкували? Ну, нічого, ти не турбуйся, друзяко! Полковник Ройс жартувати не любить,— він, мабуть, уже повісив з півста.

— Але ж мені негайно треба їхати, а твої залізниці стоять!

— Пусте! Ти погостюєш у мене місяць-другий. Зараз саме сезон бананів.

— Я не можу: королівське товариство чекає мого висновку. До того ж, можливо, цей індуський знахар є й протидержавний злочинець! Його треба негайно вивести на чисту воду!

— Ми пошлемо до нього загін полковника Ройса.

Проте серові Овенові пощастило вговорити свого старого приятеля. Він дав обіцянку, що, вертаючись назад, спиниться погостювати в сера Грегора й буде присутній на осінньому матчі. За це сер Грегор мав завтра ж приставити сера Овена Прайса з його компанією до Нурі, щоб справа не затяглася.

Сер Грегор подзвонив полковникові Ройсові.

— Полковнику? Як справа з страйком? Чи виконали ви мій наказ?... Авжеж, той, що я звелів вам написати... Дуже добре! Ви будете генералом, полковнику, за це я вам ручуся... Нема за що... Завтра, полковнику, о восьмій ранку треба подати восьмимісцеве аеро... Це неможливо — аеро повинно бути!.. Ви слухаєте мене, полковнику? Я дуже радий! Ол райт.

— Ви прогуляєтеся військовим літаком,— поінформував він сера Овена.— Це дуже весела прогулянка. Ви можете минути Пешавар і сісти просто на військовому аеродромі в Мардані... До Пешавара... гм, гм... я взагалі не раджу вам заглядати, це кляте місто: прокляті інди там особливо нахабні, ти можеш іти вулицею, й хтось тобі плюне в лице. Йй-право! Там систематично вирізують наших солдатів. І взагалі там поганий клімат.

Сер Овен висловив подяку за пораду й заявив, що Пешавар взагалі його ніколи й не цікавив.

Таким чином, справу було розв'язано. Дорогі приятелі погомоніли ще часинку, згадали свої шкільні витівки, бігцем перебігли останні сорок років їхнього життя й на прощання так потрусили один одному руки, що мало не потрошили суглобів. Сер Грегор дав серові Прайсові ще й про всякий випадок дружнього листа до губернатора Пенджабу.

Губернаторів «ролс-ройс» за дві хвилини приставив сера Овена по спорожнілих вулицях до готелю «Британія».

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері й сер Олівер Вебенс лягли спати спокійно, цілком заспокоєні й за свою долю, і за долю Британської імперії.

Не менш спокійно заснув цієї ночі й старий лікар Нен-Сагор. Повітря рідної країни перетворило його, вдмхнувши в його члени радість і енергію, але воно ж і зморило його: він спав, як молодий.

Спали міцним сном контрабандистів і Думбадзе з Коломійцем: за цілість їхньої контрабанди вони не дуже турбувались, бо цією контрабандою були вони самі.

Не спала довго лише місіс Ліліан. Вона виходила з готелю, як стемніло, і довгий час самотньо бродила по тихих вулицях настороженого міста. Вона заговорювала до людей і спинялася біля кожної купки випадкових перехожих. Військовий пікет розганяв ці купки, і тоді разом із іншими поспішала місіс Ліліан ухилитися від солдатських стусанів.

Не спав ще й горбань Сю. Він уместився біля письмового столу й друкував, друкував безперестанку довгі нескінченні сторінки, — очевидно, кореспонденцію своїх патронів. Коли він почув, що місіс Ліліан повернулася з своєї прогулянки, він замкнув свою машинку і взявся до пера. На клаптику паперу з готельного блокнота він написав кілька рядків — навмисне зміненним і покаліченим письмом — і не підписав своїм прізвищем.

Хвилин з двадцять він ще ходив туди й назад по своїй кімнаті, не наважуючися зробити з цією запискою те, що йому було треба з нею зробити. Він перечитав її кілька разів, і руки йому при тому злегка тремтіли.

Нарешті старий горбань Сю наважився. Він відчинив двері й вийшов до коридора. На порозі він зняв черевики й пішов у самих шкарпетках по холодних мозаїчних плитах.

Як гімназист п'ятого класу на своєму першому любов-

ному побаченні, горбань Сю перелякано скрадався коридором. Кожні три кроки він спинявся, глибоко зітхав і прислухався. Аркушик з готельного блокнота він тримав, міцно притиснувши до грудей.

Перед дверима місіс Ліліан Альберт Сю спинився. Тут, за поворотом коридора, були сутінки, і серце Альбертові Сю колотилося спокійніше: сутінки заспокоювали його. Озираючись ще раз, як недійшлий злочинець, він нахилився до землі й тихо просунув свою записку під двері у вузьку щілину. Потім Альберт Сю зірвався і, як меткий хлопець, майнув коридором до себе. Він гучно грюкнув дверима й нарешті спокійно передихнув.

Готель спав. Спали 3 сер О, посапуючи й тихо мріючи про могутність Британської імперії. Спав Нен-Сагор, щасливий опинитися знову на батьківщині. Спали Думбадзе з Коломійцем, трохи непокоячись у сні недозволеним своїм вчинком. Спала вже й місіс Ліліан, утомившись після своєї прогулянки розбурканим містом.

Не спав тільки Альберт Сю. Він знову сів до своєї машинки й стукав, стукав на ній — очевидно, марудну кореспонденцію своїх трьох патронів.

Завтра військовий аероплан має перенести його, старого клерка Королівського медичного товариства, разом з усіма через всю Індію, навскоси через усю країну розбурканого народу. Лани і згір'я простилатимуться під його ногами, міста й селища поставатимуть з-за обріїв. 319 046 580 чоловік населення п'ятнадцяти англійських провінцій та п'ятисот шістдесяти двох тубільних держав, можливо, зведуть голови догори й проведитимуть поглядом його аероплан.

Альберт Сю зітхнув і заснув.

...А літак лине й лине на північ — через Бомбей, Хандеш, Гунджбрат, через Раджпутан, через Тар, через цілий Пенджаб, мінає бурхливу революційну столицю північного Пенджабу — на червону дошку революції вписаний Пешавар, — мінає, бо боїться, і все лине туди, до військового аеродрому в цьому обивательсько-незначному містечку Мардан, але такому важливому для англійського мілітаризму тут, на самісінькому кордоні привабливого англійському окові Афганістану, всього за якихось сто кілометрів від куди важливіших територій — від південних кордонів радянських земель...

Літак мінає простори розбурканої революцією країни, лине в тихий оазис індійського знахаря, що обіцяє світові

оновлений світ, він бачить уже широкий плац Марданського аеродрому — широкий озброєний плац, майбутню базу повітряно-військових операцій англійського мілітаризму в його вимріяному імперіалістичному наскокові на Країну Рад.

Пильнуй, Індіє! Радянський Союзе, будь наготові!

15

Нарешті авто рушило. З сер О замотали свої шарфи.

Марданський аеродром лишився позаду. Позаду лишилися й військові казарми, позаду лишилися й нужденні халупки кашмірських вівчарів. Автобус з Нурі не був прудкий, але двадцять кілометрів на годину не були й для нього рекордом.

— Чи далеко нам їхати машиною? — поцікавився сер Овен Прайс.

— О ні, сер, тільки тридцять кілометрів, — відповів Яма.

Індієць Яма зустрів подорожніх разом із цією машиною, призначеною перевозити від урядової автостанції Мардан до Нурі хворих до Нен-Сагорового санаторію. Поява Ями біля авто дещо злякала першої хвилини сера Прайса і його товаришів. Яма, всупереч пересічному індійському типові, був рідкісний велетень, мало не два метри на зріст. Його смугляста, майже чорна шкіра якнайбільше пасувала до таких могутніх форм. Високий, стрункий і молодий, він стояв біля авто, як символ могутності країни, як емблема її потенціальних здатностей.

Тепер у машині, зайнявши місце за шофером, він заслоняв подорожнім цілий світ своєю широкою спиною. Це знову було як символ: індійська спина застувала очі англійським мілордам.

— Мій найперший асистент, — представив Яму Нен-Сагор.

— Тридцять кілометрів? — злякалися всі трое ескулапів. — І ви кажете, що недалеко!

— Я так гадав, — посміхнувся темношкірий велетень, — ми тут звикли не зважати на таку відстань, як десяток кілометрів.

— Майте на увазі, — додав Нен-Сагор, — що ми маємо їхати зовсім дикою країною: від Мардана до Нурі немає й одного населеного пункту, тільки дикі чагарники, скелі та табуни диких сарн.

Сер Освальд Кеммері сполохано заметушився:

— Але тут безпечно? Ми не потрапимо на цих... на бандитів?

Яма весело посміхнувся:

— О сер, що ж їм тут робити? Ці, як ви кажете, бандити, є там, де є з ким воювати. А тут англійців не густо, отже й... бандитів тут нема. Ці тридцять кілометрів абсолютна пустеля, а далі вже починаються нурійські заселення.

— В Нурі багато живе людей? — поцікавився Думбадзе.

— Постійних жителів до півтисячі та ще хворих з триста чоловік.

Авто в'їхало в чагарники. Рівнина кінчалася. Чимраз частіше траплялися піщані пагорби та уламки каміння. На півночі силуети гір наблизилися й змінили колір — з синьо-білих вони стали сірі й жовтуваті. Дорога пішла поволі вгору. Більші чи менші дюни то там, то тут перетинали путь і примушували дорогу звертати й в'юнитися. Дюни стояли голі й похмурі, тільки південні схили їх поросли рідко колючками і реп'яхами.

З сер О боязко поглядали на сторони. Їм уже уявлялося, що з-за кожної чергової дюни має вискочити повстанський загін.

— Нам треба перевалити через це гірське пасмо, — сказав Яма до Коломійця. — Ви бачите отой масив, такий подібний контурами до шолома англійського солдата?

— Отой, що здіймається над усі? Отой найвищий?

— Так. Він стоїть позад усього пасма, ми дістанемось до нього ущелиною. В його короні, в гірській полонині, і залягає Нурі.

— Всередині гори?

— Приблизно. Це старий кратер, погаслий ще не за нашої ери.

Що ближче до гір, то дужчав вітер, здіймаючи великі хмари пороху з дороги. Але дюни стояли непорушні й не курили піском.

— Ці дюни вже мертві, — пояснив Яма, — треба великого урагану, щоб зрушити їх з місця. Реп'яхи вже скріпили їхні основи. Дощі й вітри зцементували їх.

Але тепер на зміну дюнам все більше траплялося каміння й порепані, розвалені скелі. Чагарники й ті рідшали.

Пейзаж був похмурий, дикий і холодний. Спека не зогривала його. Подорожні, нові в цих краях, сумно уявляли

собі мету своєї подорожі: це мала бути маловтішна країна — гола під сонцем і вітром долина, задушливий аул, спечене сонцем дике міжгір'я.

Вони не наважувалися вголос висловлювати свої міркування й готувалися до найгіршого. Нен'Сагор і місіс Ліліан мовчали. Нен'Сагор із задоволенням поглядав навкруги, його око раділо із знайомих краєвидів, з рідних пейзажів.

На десятому кілометрі, відзначеному невеличкою придорожною казармою, з якої назустріч весело вибігло двоє дітей і двоє псів, машина, не спиняючись, повернула праворуч і зразу пішла прикрим узвозом угору. Діти махали навздогін якимсь дрантям. Пси не гавкали й привітно крутили хвостами.

— Це наш дорожній пост,— пояснив знову Яма.— Через кожні десять кілометрів стоять наші дорожні пости. В них про всяк випадок є запаси газоліну й найперше приладдя для ремонту. В кожній казармі живе один сторож і двоє робітників, що повинні доглядати за справністю шляху.

Пейзаж тим часом змінився. Він став ще похмуріший і дикіший. Дорога йшла вгору вузькою ущелиною серед голих скель. По обидва боки здіймалися стрімкі кряжі з суцільного граніту, з їх верховин коли-не-коли з голосним клекотом злітала чорна тінь гірського орла. Сонце майже не сягало сюди, і в тіснині стояла важка задуха, якої не міг перемогти й швидкий рух. Ніде й близько не було слідів води.

— Не хотів би я тут жити,— щиро признався Коломієць.— Ці сухі скелі навівають на мене смуток і відчай.

Місіс Ліліан усміхнулася:

— О сер, що скажете ви, коли приїдете до Нурі!

— Можу собі уявити,— пробурмотів Коломієць.— На щастя, я їду туди ненадовго.

На двадцятому кілометрі, перед другою придорожною казармою, ущелина раптом поширилася, вибігла на гірське плато, несподівано густо поросле високою травою. В різних його кінцях невеличкими табунцями паслися якісь тварини.

— Невже корови? — здивувався Думбадзе.

— О, що ви, це дикі сарни.

І справді, тільки гуркіт мотора, відбитий гірськими схилами, упав на рівнину плато, табунці сарн полохливо схопилися й моментально зникли. Можна було бачити.

як деякі з них дивовижно гасали з одної гострої й неприступної скелі на іншу. Вони переплигували широкі провалля, сковзали по простовисних схилах і чіплялися до ледве помітних вибоїн.

Друга казарма стояла на краю цієї гірської луки, серед трав і навіть під самотнім деревцем. І знову кілька дітей і собак вискочили з неї назустріч. І цю казарму машина проминула не спиняючись.

Зразу за казармою починався узвіз. Часті й прикрі повороти заколисували гірше, ніж хвилі океану. Сер Овен Прайс дістав валер'янові капсули, сер Олівер Вебенс — лимон. Думбадзе, звичний до подібних піруетів на шляхах рідного Кавказу, весело посміхався, — місцевість взагалі імпонувала йому. Зате Коломієць заздро позирав на лимон сера Олівера.

— Ти не дивись на шлях, — порадив йому Думбадзе, — дивись довкола на далекі гори, на небо.

Справді, так було легше. Але незабаром прикрій узвіз скінчився. Машина не поїхала далі в долину, а звернула ліворуч і над глибоким урвищем тихо поповзла знов угору. Опукла й зверху плеската гора, така схожа на військовий шолом, виникла раптом зовсім близько з-за повороту. Видно було, як шлях збігав по ній на самісінький вершок ламаною лінією. Машина вже з'їхала на цей шлях. На середині узвозу, коли пасажери озирнулися, вони могли бачити позаду всю перейдену путь — ущелину в тонкому пасмі гір, плескату пустелю з дюнами й скелями, ген далі — темну пляму Мардана. Здавалося, все це було зовсім близько, не далі двох-трьох кілометрів позаду. Але це була гірська омана — позаду залягло вже багато кілометрів. Машина, торохтячи й крекчучи, здобувала шлях майже під тридцятьма градусами схилу. Холодний вітер рвав капелюхи з голів.

— Три кілометри над морем, — прокричав Яма Коломійцеві.

Це вже був вершок гори. Ще два-три повороти — і мотор легко зітхнув і замовк на рівному.

Дивний пейзаж постав перед очима подорожніх.

Верховина гори великим — кілометрів з десять в діаметрі — кільцем з гострих скель і кам'янистих урвищ обступала глибоку й розлогу западину. Здавалося, страшна катастрофа, величезний землетрус потряс масивною горою, і вона глибоко запалася від вершка вглиб. Довколишні по пругу кратера скелі й урвища стирчали, як улам-

ки колишніх схилів, як одинокі мовчазні свідки цієї катастрофи. Загальний вигляд був величавий і урочистий. Він був страшний і похмурий.

Але варто було ковзнути оком униз, у кратер, щоб погляд ураз повеселішав і зрадив. Ні дикого хаосу з розтrochenих скель, ні лавин каменю, ні покрученого в страшно-му сейсмічному танці ґрунту — всього того, чого чекало побачити там у западині око, — воно не бачило. Розкішний і чарівний пейзаж слався перед здивованими очима. В глибині кратера, в розлогій улоговині, запалій не глибше як на півкілометра від пруга кратера, лежала плідна й благодатна округла долина. Ясно-зелені поля й луки межували в ній з темними тінистими перелісками. Яскраві кольори буйних і рясних квітів цілими масивами плямили-ся тут і там на березі невеличкого озера в центрі долини. Жовтава зелень виноградників укривала внутрішні схили западини й різко контрастувала з багатьма іншими відтінками зелені — на полях, луках, в лісах і садах. Це багатство відтінків зеленого кольору чарувало, дивувало й захоплювало. Білі плями будівель, розкиданих по цілій долині, — де окремими цяточками, де густими сузір'ями, — чарівно різноманітили пейзаж і оживляли його присутністю людини. Два найбільші білі висілки, — один зовсім близько, тут, угорі, під дорогою, і другий, більший, далі, по той бік озера, — наче стояли на сторожі з півдня й півночі долини.

— Нурі! — гукнув Яма, обертаючись до всіх.

Машина перевалила через пруг кратера і зовсім тихо почала спускатись у долину. Яма ще раз підвівся. Він показав рукою по черзі на висілки.

— Це Спектрарій, — вказав він на перший. — А то — Геліополь!

Сонце пекло. Але не було ні спеки, ні задухи. Колосальний басейн гірського повітря, постійно вентиляваного високими вітрами, — що, проте, не могли проникнути в саму долину, — стояв над цією розкішною країною. Густа зелень рослинності допомагала цій гігантській вентиляції, озонувала повітря й постійно освіжала його. Але підтропічної отруйної вогкості тут не могло бути під цим гарячим яскравим сонцем на гірській верховині.

Досвідчені кліматологи Думбадзе й Коломієць одразу оцінили всі вигоди, всю цілющість місцевого клімату.

— Яка чудова санаторіальна зона! — захоплено вигукнули вони.

Нен-Сагор радісно усміхнувся.

Місіс Ліліан сміялася весело й голосно, як мала дитина, побачивши весняне сонце після холоду й вогкості довгої зими.

За першим же поворотом назустріч почали траплятися й люди.

Це не були, очевидно, тубільці,— надто вже різноманітні, просто як на добір, були вони своєю конституцією, комплекцією та й усіма расовими ознаками. Думбадзе відразу сортував їх на персів, афганців, європейців, китайців, негрів.

— Це не місцеве населення? — звернувся він до Нен-Сагора за поясненням.

— Це хворі. Ми під'їздимо до Спектрарія. Спектрарій — так зовемо ми наш санаторій.

Але найбільше цікавила й інтригувала нових подорожніх не так ця різноманітність контингенту хворих,— це було цілком нормально, зважаючи на саме положення Нурі між трьох країн: Індії, Афганістану й недалекого Китаю,— а їх чудна одежа.

Одежа хворих була дуже яскрава й різноколірна. Один був увесь у зеленому, другий ішов поруч нього в червоному, третій був у синьому чи блакитному, ще інший ходив у білому, той у жовтому, той у чорному, той у жовтогарячому чи фіолетовому.

Але й пошиття та вигляд одежі були не менш кумедні та оригінальні. Вони також були надзвичайно різноманітні.

Більшість хворих були вдягнуті в широкі хітони майже до п'ят, з довгими до зап'ясть рукавами. Легенький очкур підперізував тіло на стані. Але поруч походжали особи, цілком зодягнуті в щось подібне до вузького еластичного театрального трико. Інші носили тільки короткі трусики на стегнах. Але поруч із ними йшли люди з зовсім оголеними стегнами, зате руки й ноги були в довгих панчохах та рукавицях, а торс — у короткій тісній фуфайці. Дехто ходив і зовсім голий. На голові майже у всіх були невеличкі солом'яні брилі, придатні лише для того, щоб захистити очі від палючих променів сонця. Всі до одного були босі.

Цікаво було те, що не відчувалося якось різниці в туалетах чоловіків і жінок: якийсь інший принцип визначав для кожного індивіда той чи інший стрій одежі; раз у раз траплялись оголені жінки в самих трусах чи й без

них поруч із чоловіками в довгих, схожих на спідниці хітонах.

Новоприбулі подорожні запитливо обернулися до Нен-Сагора і його асистента. Сер Овен Прайс висловив загальну думку:

— Скажіть, сер, у вас тут і божевільні?

— Ні. У мене є серед інших і психічнохворі, але спеціальної палати для божевільних тут немає. Це гуляє якраз палата внутрішніх хвороб і палата хірургічна.

— Але...— здвигнув плечима сер Олівер Вебенс,— що ж це за кумедні вбрання? Чи це, може, якась тубільна одежа?

Нен-Сагор і собі знизав плечима.

— Я матиму приємність про все це доповісти вам під час вашої ревізії. Навряд чи буде доцільно, коли я уривками пояснюватиму вам кожний дивний для вас факт.

— Дивіться, дивіться! — гукнув у цей час сер Освальд Кеммері.

Всі поглянули в напрямі, куди він показував. Звідти тихою ходою наближався літній уже чоловік справді в досить-таки оригінальній одежі. Він був наче тільки привезений з циркової арени. На ногах у нього були чорні панчохи, такі ж чорні й довгі рукавиці були й на руках. Зате торс його облягала коротка, наполовину жовта, наполовину синя, фуфайка, на стегнах були білі труси з густою червоною плямою на його товстому жирному череві.

За цим першим з'явилося ще кілька прибраних і одягнених, як циркачі. Число хворих взагалі дедалі зростало. Вони з'являлися з-за кущів, вибігали з алей, вставали з землі, де допіру відпочивали. Всі зривали свої брилі з голови, махали ними й захоплено вітали Нен-Сагора.

— Приїхав, приїхав! — гукали вони. — Слава! Слава!

Молодші бігли навздогін за машиною, не перестаючи радісно гукати й вимахувати капелюхами.

— Чорт забирай,— пробурмотів Думбадзе,— одначе наш патрон має тут завидну популярність.

У цей час машина виїхала на невеличку галявину, порослу густою травою з силою яскравих різноколірних і запашних квітів. Десятків зо три дітей бавилися серед неї під сонцем. Вони бігали наввипередки, плигали через мотузку, грали в м'яча, борюкалися. Майже всі були цілком голі. Тільки деякі були вдягнуті — теж у різноманітні й різноколірні оригінальні циркові одежі.

— Дитячий майданчик? — запитав Коломієць.

— Ні, дитячий відділ палати внутрішніх хвороб,— відповів Яма.

З-за гушавини кущів і дерев показалися перші будівлі.

— Корпуси Спектрарія,— сказав Яма.— Тобто наш санаторій.

Всі повернулися до них.

І тут було з чого дивуватися.

Авто перетинало велику площу з густими, але низенькими зеленими насадженнями. Вся площа густо поросла високою, соковитою травою, засіяною плямами різноманітних квітів. Вузенькі стежечки для пішоходів розбігалися по ній в усі боки. Низькі підстрижені дерева росли скрізь вповдовж алей і стежок, але жодне з дерев не підносилося вище метра від землі. Перехожі були примітні над верхів'ями цих дерев від пояса. Велика, гектарів на вісім, площа рясіла зеленими насадженнями, але ніде не мала тіні. Тінь мали лише ноги людей, що проходили стежками.

Між галявок і клумб були систематично розставлені кілька будівель. Вони були різні на розмір, але форма їхня й архітектурні принципи були для всіх однакові. Це були більші чи менші, але суворо точні шестикутні призми. Наче якийсь примхливий і чудний геометр прикрасив свій сад улюбленою геометричною фігурою. Самий обрис площі й розташування на ній шестикутних призматичних будівель також були витримані в формі шестикутника.

Але марно силкувався б новоприбулий подорожній спинити свій зір на якомусь непрозорому предметі, на якійсь рівній, для ока непроникній площині: таких не було. Все довкола було прозоре, безколірне: скло, слюда. Тільки велетенські кістяки будівель,— капітальні, але легкі й прості конструкції із сталі й алюмінію,— велетенськими мереживами бовваніли в шести кутах площі. Скло заповнювало вільні квадрати вікон-стін, вікон-стель і вікон-підлог. Цілі будівлі стояли, як гігантські ліхтарі, виготовлені суворим і педантичним геометром: тільки рівна й пряма лінія панувала тут...

Дивувала й сама чудна та незбагненна «прозорість» усіх прозорих частин будівель. Сонячний промінь, кольори й тіні вільно проходили скрізь, пронизували цю прозорість. Якись пофарбовані в свій, притаманний їм колір тіні постійно ворухилися там, усередині гігантських ліхтарів-домів: то рухалися люди всередині будівель, то ворухили віттям дерева позад будівель, то пропливала небом

молочно-біла хмара. Але марно хотів би хтось розглядіти крізь цю прозорість обрис постатей чи збагнути їхні вчинки й рухи. Кольори, світло й тіні постійно міняли свою форму, постійно розпливалися в контурах і плямилися за чудним склом. Це скло не було матове, бо матовість знищила б розмаїтість, — воно було якесь чудне, безколірно-прозоре, наче гофроване.

Детально подорожні не встигли розглянути чудні будівлі Спектрарія: машина вже проминула шестикутну площу.

Але безпосередньо за нею, за густою алеєю високих і густих дерев, знову виникла друга площа, теж засаджена зеленим і шестикутна, тільки менша. Сім, а не шість алюмінієво-скляних будівель стояли на ній. Проте будівлі ці були значно менші. Коли на першій площі стояли триповерхові призми, то тут призми були й площею менші і нижчі: вони всі були на один, правда, високий поверх. Але не були вони й безколірнопрозорі. Навпаки, вони всі були яскраво-колірні. Центральна, найбільша призма була прозоро-зелена. Інші, теж прозорі, розташовані по радіусу довкола неї, були червона, помаранчева, жовта, блакитна, синя й фіолетова.

Машина проминула й цю площу. З-за густої і високої зеленої алеї постала самотня висока біла будівля із каменю й полотна. Тут здивоване око могло цілком спочити: будівля була цілком непрозора — в чотирьох поверхах дому не було жодного вікна, тільки рівні білі стіни. Два нижні поверхи були із кам'яних стін, два горішні — із стін полотняних. Одним одні широкі двері вели на стежку від цього похмурого, дарма що білого й високого дому.

— Здорово! — тільки й міг промовити зачарований Коломієць.

— Ваш санаторій, чи як ви його там звете — Спектрарій, таки чималенький, — милостиво промовив і сер Овен Прайс.

— Ми хіба не спинимось тут? — розчаровано схопився Думбадзе, помітивши, що машина, не спиняючись, проминула Спектрарій.

— Ми будемо оглядати все послідовно, — сказав Нен-Сагор, — тепер же вам треба спочити з дороги.

— Хіба ми спинимось не тут?

— Тут тільки хворі. Всім іншим хід сюди абсолютно заборонений, — пояснив Яма. — Медичний персонал приходить сюди тільки на чергування.

— Куди ж ми їдемо зараз?

— В Геліополь. Там живуть усі місцеві мешканці. Там же й дім патрона.

Коломієць і Думбадзе нетерпляче завовтузилися на своїх місцях.

З сер О, що сиділи поруч на задній канапі автобуса, перезирнулися. Ні один з них нічого не зміг прочитати з фізіономії своїх двох колег.

Тільки Овен Прайс багатозначно покрутив головою й розчаровано буркнув стиха:

— Він повинен бути з біса заможний, як раджа, цей індуський ескулап! Який же в чорта з нього комуніст?

16

Нарешті за густим старим переліском, що, наче стіна, постав зразу ж за Спектрарієм, заясніли силуети перших будівель. Це був Геліополь.

Автобус виїхав з лісу на широку торовану дорогу. Це була вже вулиця. Скальований, нещодавно залитий рідким гудроном шлях стелився по середині рівної розлогої вулиці. Бордюри вузьких бульварів з свіжим газоном і акуратно підстриженими трояновими кущами бігли обабіч вздовж шляху. Позад бульварів тяглися широкі стрічки м'яких піщаних тротуарів. Рівна лінія струнких залізних стовпів із кулями матових електричних ліхтарів розділяла шлях надвоє, на дві смуги для організованого вуличного руху. Проте в цей час ніякого руху на вулиці не було: автобус приїжджих був самотній.

Подорожні теж траплялися рідко. Містечко дримало в ранішньому спокої. За низькими штахетами, в миловидних садках, на невеличких галявинах, на високих фундаментах рівно стояли майже однакові, різні лише розмірами, невеличкі будівлі. Всі вони були двоповерхові, з плескатиєм дахом-терасою. Конструкцією і архітектурою ці будівлі нагадували санаторіальні корпуси. Вони теж були шестикутні, в конструкціях домінували пряма, рівна лінія й кола. Але скла тут було значно менше. Ні стін, ні стель, як суцільних площин із прозорих матеріалів, тут не було. Стіни й стелі були з каменю чи дерева, пофарбовані в жовтаво-білий чи блакитно-білий колір. Але величезні, від самої підлоги й до стелі, широкі клітчасті рами вікон робили з цих домів мініатюрні й стримані копії санаторіальних будівель. Скло на вікнах було, як звичайно, про-

зоре, тільки в деяких вікнах другого поверху воно було матове чи блакитно-матове.

Перехожі траплялися рідко, але все ж таки, що ближче до центру, вони траплялися частіше. Їх зовнішній вигляд міг дещо стурбувати незвичке око: всі перехожі, чоловіки й жінки, були голі.

З сер О нишком презирнулися й здригнули плечима. Дивуватися вони вже перестали. Сер Овен Прайс сам собі подумав: «Яка це все ж таки ще дикунська країна». Сер Освальд Кеммері подумав, навпаки, що ця країна надто вже цивілізована й розпуста в ній цвіте, як маків цвіт. Сер Олівер Вебенс не встиг подумати нічого,— він не міг ніяк одірвати очей від дівчини, що допіру пройшла тротуаром: вона була з дуже привабливих. Треба, крім того, сказати, що тіло всіх стрічних тубільців було темне й смугляве, майже чорне.

Думбадзе стиха торкнув Яму.

— Скажіть,— сказав він, силкуючись не виявляти особливої цікавості,— скажіть, місцеві мешканці завжди ходять тільки голі?

— Ні,— просто відповів Яма,— у нас ходять голі тільки до одинадцятої години ранку і від п'ятої по обіді до захід сонця. В інші години вони вдягаються. Вдома ж у хаті ми завжди ходимо тільки голі.

Думбадзе був цілком задоволений.

В цей час у кінці прямої вулиці виник силует високої і великої будівлі. Циліндровою чотириповерховою білою баштою височіла вона й панувала над околицями.

— Сольготель,— сказав Яма,— ми приїхали.

— Як ви сказали?

— Сольготель. Це наша управа й готель для приїжджих. У першому поверсі міститься наша урядова громадська установа, в другому — зали, де відбуваються всякі громадські зібрання, в третьому й четвертому — помешкання для приїжджих, готель.

— Хіба у вас буває так багато приїжджих, що тут потрібний такий великий готель?

— Він не такий великий. В ньому помешкань тільки на двадцять чоловік.

— Невже? — Думбадзе здивовано поглянув на величеньку будівлю, де, за його розрахунками, цілком вільно міг би розташуватися цілий полк військових.

— А приїжджих,— докінчував Яма,— у нас буває чимало. Урядові особи, іноді туристи, іноді гості когось із

громадян та постійно — пацієнти, що закінчили лікування в Спектрарії і затрималися на деякий час тут.

Тим часом автобус уже спинився під Сольготелем і шофер повідчиняв дверцята.

— З приїздом, — вітав він. — Милості просимо.

Всі, крім Нен-Сагора та місіс Ліліан, вийшли на тротуар.

— А ви, сер? — поцікавився сер Овен Прайс.

— Я маю тут свою окрему хату, — відповів Нен-Сагор. — Місіс Ліліан теж спиняється в іншому місці. Прощу, — звернувся він до всіх, — заходьте, розташовуйтеся, відпочивайте. Вам подадуть зараз сніданок. Обідати я прийду до вас.

Автобус рушив і зник за рогом.

Приїжджі повинні були самі побрати свої валізки, бо назустріч їм ніхто не вийшов, і рушили за Ямою. Його велетенська постать, тільки він став на ноги, знову примусила всіх інших незручно скулитися. Велетень лікар хутко пішов нагору широкими кам'яними сходами.

— Мехто! — гукав він. — Мехто!

Згори зашаруділо, загув мотор, і до площадки вестибюля тихо спустився скляний ліфт. Його дверцята відчинилися, й звідтіля вийшла молода дівчина. Подорожні мимоволі поточилися від неї трохи назад.

Молоденька, ще з ледве помітними опуклостями грудей дівчина була на зріст мало чим нижча від велетня Ями. Вона привітно й весело посміхнулася до нього. Яма щось коротко сказав їй не зрозумілою для подорожніх мовою.

Мехта зробила невеличкий запрошувальний жест до приїжджих. Вона пропонувала двом — ліфт був невеличкий — зайти до кабіни.

Сер Овен Прайс переміг свій страх перед дитиною-колосом і, взявши сера Кеммері під руку, ввійшов до кабіни. Їхні стурбовані обличчя ще майнули за склом кабіни під стелею: вони все ще крадькома позирали на незвичайного ліфтера.

В другій парі поїхав сер Вебенс і Думбадзе. Коломієць з Ямою піднялись останні. Альбертові Сю через його мізерну комплекцію було дозволено ввійти разом із ними.

Ліфт приставив їх нагору, на самісінський верх, просто на дах-терасу. Сонце заливало округлу площадку тераси, обведену високою — до підборіддя серові Прайсові і до грудей дівчинці біля ліфта — сіткою. Альбертові Сю сітка була вище голови.

Коломієць став біля ліфта й роздивився. Альберт Сю, як мала дитина, тримався за його руку.

— Що, сер Коломієць,— пищав він,— вам тут буде до біса роботи! Це ж усе чудовий матеріал для газетних інформацій.

Коломієць не відповів і підійшов до решти приїжджих. Вони всі згрудилися біля сітки і, спершися на поручні роздивлялися навкруги.

Красивий і цікавий краєвид простелявся довкола. Ціле містечко було в них під ногами. Рівні радіуси широких вулиць, цілком схожих на ту, якою вони допіру приїхали, розбігалися в різні кінці від п'ятикутної площі, на якій стояв Сольготель. Море зелені заливало розлогі квартали, розсічені замкненими лініями поперечних провулків, що оперізували шість чи сім разів містечко й розходилися децентричними п'ятикутниками від центральної площі. Примхливий геометр і тут не зрадив себе: всі лінії, кути та площини були точно виміряні й суворо планіметричні. Кожний квартал у цьому плані лежав то великою рівнобічною трапецією, то більшою площиною, що далі залягала вона від центральної площі. За останнім колом трапецій починалися луки й переліски. На них зараз можна було бачити невеликі отари овець і череди корів. Один з боків останнього п'ятикутника поперечної вулиці проходив над берегом озерця, як надбережжя. Кілька човнів білили на причалах біля неї. Ще кілька човнів тут і там видніли на самій дзеркальній поверхні води. На набережній у цю хвилину спинилася машина: то підїхав лікар Нен-Сагор,— там був його дім. По той бік озерця, біля того місця, де вузький зигзаг струмка впадав у непорушну поверхню озера, бовваніло кілька будівель з високими фабричними димарями. Сивий дим курів зараз з усіх димарів.

Коломієць підійшов ближче. Думбадзе зачаровано прикипів очима до краєвиду без горизонтів. Краєвид не мав горизонтів, бо звідусюди — із сходу, півночі, заходу й півдня — обмежений був шпильастим обрієм кратера.

— Га? — зустрів Коломієця Думбадзе. — Як вам це подобається? Нічого собі країнка? Мені здається, що мене привезено в якийсь розкішний цілющий санаторій.

З сер О в цей час похмуро переглядалися. Сер Овен Прайс щось мовив і торкнув сера Освальда Кеммері. Сер Освальд Кеммері теж щось мовив і торкнув сера Олівера Вебенса. Потім усі троє багатозначно перезирнулися.

— Так...— сказав сер Овен Прайс.

— О...— сказав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний,— сказав і сер Олівер Вебенс.

Після того всі трое саркастично посміхнулися.

— А що я вам казав?— тріумфально мовив сер Овен.

— Ви мали рацію,— зітхнув сер Освальд.

— Я з вами згодний,— погодився й сер Олівер.

— Альберте!— гукнув сер Овен.— Занотуйте це.—

І він урочисто підніс пальця догори.

— Так, Альберте, це треба занотувати,— підтримав сер Освальд.

— Занотуйте, Альберте,— зрадів сер Олівер.

— Що ви там побачили, мілорди?— поцікавився Думбадзе.

— О!— багатозначно сказав сер Овен.

— Н-так!— урочисто сказав сер Освальд.

— О так!— тріумфально сказав і сер Олівер.

— А саме?

Сер Овен Прайс, терапевт, став навшпиньки й захитався на носках своїх лакерок.

— Нотуйте, Альберте,— проказав він,— я вам диктуватиму: по-перше, містечко Геліополь розроблено за точним планом. Досить стати на високому місці, наприклад, на терасі Сольготелю, щоб побачити— так і нотуйте, Альберте,— щоб побачити, що ціле містечко розплановано, як п'ятикутну зірку. Кожна вулиця становить один з її променів... П'ятикутна ж зірка, як відомо всім, є емблема комунізму і символ комуністичної зарази...

Сер Овен Прайс, терапевт, переможно оглянув усіх присутніх. Сер Освальд і сер Олівер зробили те ж саме. Коломієць і Думбадзе поглянули ще раз на містечко.

Справді, загальна форма його виглядала, як п'ятикутна зірка...

— Ну й ідіоти,— промимрив Коломієць.

Думбадзе, здається, промимрив те саме.

17

Кожному з гостей в Сольготелі було відведено окреме й непогане приміщення. Розкошів міських буржуазних готелів тут не було, але були всі вигоди для спокійного життя й відпочинку. Кожне приміщення складалося з двох кімнат площею 16—17 метрів кожна. Одна з цих кімнат мала призначення для роботи, друга— виключно для

спанья. Крім того, в кожному приміщенні була, певна річ, ванна й туалетна. Вмебльовані покої були зовсім просто, виключно речами місцевого кустарного виробу — з дерева й соломи. В першій кімнаті стояв робочий стіл, шафа, канапа, півдесятка стільців. В другій — ліжко, шафа, столик та кілька табуретів. На підлозі лежали солом'яні мати. В кожній кімнаті було по одному, на цілу стіну, широкому вікно. В першій кімнаті це було вікно з звичайного прозорого скла, в спальній скло було блакитно-матове. Електричні лампи скрізь були блакитні; в першій кімнаті на робочому столі стояла лампа простої конструкції, але на чотири лампочки, що запалювались окремо: блакитна, жовта, синя й прозора. Праворуч од вхідних дверей на стіні в кожному приміщенні висів аркуш паперу, вправлений у скляну раму. Це був розпис внутрішнього розпорядку, писаний двома мовами — гінді та англійською. З цього розпису гості довідалися, що вони мають їсти п'ять разів на день: о шостій — кофе, о восьмій — сніданок, об одинадцятій — другий, о третій — обід, о восьмій — вечеря. Далі висловлювалося побажання, щоб усі постояльці лягали спати не пізніше десятої. Сніданки до покоїв не подавалися, і всі повинні були ходити їсти в загальну їдальню на третьому поверсі.

В цій їдальні за другим сніданком новоприбулі застали чоловік з десять інших мешканців. Половина з них були хворі, що, закінчивши лікування в Спектрарії, доживали тут перед від'їздом. Решта були індійці, — це були або гості, що приїхали на деякий час до тубільців, або купці, що приїхали до Геліополя в своїх комерційних справах. На стіні, біля буфету, висів прейскурант, з якого гості довідалися, скільки за що вони мають платити в готелі. Прислужувало в їдальні двоє дівчат, дуже подібних до Мехти, що працювала біля ліфта. Це були високі й стрункі, смугляві, майже чорні, дівчата, голі й босі. На зріст вони були мало чим нижчі од Ями, хоч їм на вигляд було не більше як по тринадцять-чотирнадцять років.

На обід до готелю з'явився Нен-Сагор. Товариство не зразу його впізнало. Міцний дідусь зовсім змінив свій зовнішній вигляд. Він скинув свій європейський костюм і був одягнутий, як і всі тубільці від одинадцятої до п'ятої, в широкий хітон жовтого кольору, підперезаний у талії очкуром. В цій одежі старий лікар виглядав дійсно ще зовсім молодим: він тримався рівно, рухи його були вільні, легкі й упевнені.

Не соромлячися того, що всі новоприбулі й більшість інших постояльців сиділи в європейській одежі або в звичайній одежі північних індів, Нен-Сагор, ввійшовши, зразу ж скинув свій хітон і повісив його на вішалку біля входу. Він лишився в самих коротких трусиках на стегнах, теж блідо-жовтого кольору. З сер О були надзвичайно шокіровані. Вони не сказали нічого, але їхній пісний і набундючений вигляд свідчив про те, що такої невихованості вони старому лікареві не подарують. Можливо, навіть запишуть її другим пунктом у свій ревізійний акт, щойно початий Альбертом Сю на горішній терасі готелю.

Першими ж словами Нен-Сагора була пропозиція до всіх новоприбулих одягтися згідно із звичаями Геліополя. Жовті хітони, виявляється, висіли в шафі кожного приміщення.

— Таке переодягання не обов'язкове для наших гостей,— пояснив зразу ж Нен-Сагор,— але мій обов'язок — зробити всім вам таку пропозицію.

З сер О ніяк не сподівалися почути таку ганебну пропозицію. Вони навіть з несподіванки розгубилися. Треба було добрих дві хвилини, щоб сер Овен Прайс, здобувши сяку-таку рівновагу, спотикаючися в висловах, заявив про його та його колег бажання лишитися в убраннях цивілізованого світу.

Коломійцеві й Думбадзе дуже кортіло скинути штани й накинути на плечі ці короткі до колін підрысники, але, роздумавши, вони визнали за краще тим часом не компрометувати себе перед мілордами з острова. Проте вони заздро помилувалися з стрункого й кремезного ще торсу вісімдесятилітнього молодика.

Покінчивши із справами одежі, Нен-Сагор зразу ж завів ділову розмову. Він поцікавився, коли шановна комісія бажає розпочати ревізію.

— Гм,— сказав сер Овен Прайс, і колеги підтримали його,— ми не можемо дуже баритися тут у вас у вашому... гм, гм, кратері. На нас чекають справи на острові. Ми б воліли... гм, гм, покінчити з усім цим якнайскоріше. Розраховуйте так, щоб за якийсь тиждень ми були уже вільні. Отже, мені здається, що непогано було б почати справи сьогодні ж.

— Гаразд,— погодився Нен-Сагор.— У такому разі ви дозволите мені розпочати справи ще під час обіду... Ви будете їсти, а я тим часом зроблю коротке вступне слово.

По обіді ми розробимо план ревізійних робіт і постараємося реалізувати його найближчими ж днями.

Думбадзе й Коломієць забули про свою їжу й пожадливо наготовилися слухати. Сер Овен Прайс поглянув на Альберта Сю. Горбань відсунув тарілку й схопився за свій блокнот. Нен-Сагор розправив м'язи, аж кістки хрумкнули, і почав:

— Отже, дорогі мої панове, як вам відомо ще з моєї доповіді на з'їзді медичного товариства, я маю сміливість продекларувати гасло нової медицини.

— Так,— сказав сер Овен Прайс,— це нам відомо.

— Відомо,— підтвердив і сер Освальд Кеммері.

— Аякже,— відгукнувся сер Олівер Вебенс,— дуже добре відомо!

— Вам також добре відомо й те, що в основі мого методу нової медицини лежить той найперший принцип, що завдання медицини не лише в тому, щоб вилікувати недужу людину, а — це головне — створити для кожної людини такі умови побуту й поведження, щоб людський організм не був схильний до будь-яких захворювань і недуг. В людському організмі треба виховати імунітет до всіх хвороб. В цьому — основа проблеми виховання нової людини. Нового покоління, що не хворіє, що не здатне хворіти! Звідси, певна річ, зрозуміла роль профілактики. Профілактика в моїй системі виховання людського організму обертається в найпершу, основну, а далі — в одинокую галузь медицини. Як невеличка підгалузь лишається лише хірургія — як медицина нещасного випадку, для поламаних рук і ніг, для всяких травм зовнішнього, від людини не залежного походження — та галузі, пов'язані з хірургічним втручанням.

— Невже? — надто голосно і вражено скрикнув Коломієць. Всі здивовано обернулися до нього. Особливо здивовані були з сер О. Коломієць розгубився й почервонів.

— Що — невже? — зацікавлено перепитав Нен-Сагор.

— Пробачте, це я проти волі. Даруйте, що я вам переббив. Мене... вразило це ваше формулювання.

Сер Овен Прайс поблажливо посміхнувся до Коломієця:

— Сер не медик, і йому чудно почути таке?

— Гм... власне, так.

Сер Овен Прайс посміхнувся ще поблажливіше:

— Смію вас запевнити, сер, що цим ви зовсім не виявляєте вашого невігластва. Смію вас запевнити, сер, що на зборах Королівського медичного товариства медичні світила Англії зустріли цю заяву так само вражено.

Коломієць тим часом отямився і невдоволено нахмурився: його мимовільний вигук, певна річ, зовсім не означав того, в чому він повинен був признатися. Він дуже радо подав би підтопаному королівському ескулапові свої найрішучіші спростовання, але прикрий стан інкогніто цього не дозволяв.

Сер Овен Прайс тим часом обернувся до Нен-Сагора:

— Ми слухаємо вас, сер. Дійсно, ви говорили про це у вашій доповіді. Але ж давайте ближче до діла, до самої системи вашого лікування і вашого... гм, гм... виховання.

— Я до цього й веду. Ревізуючи мої роботи, вам доведеться окремо спинитися на галузі виховання і на галузі лікування. Справу медичного виховання я, певна річ, здійснюю над людьми від першого ж дня їхньої появи на світ, справу ж лікування я здійснюю на першому-ліпшому хворому, що прийде сюди до мене й зажадає лікування. Це містечко Геліополь фактично і є моя велика лабораторія, мій профілакторій, де я цілою системою профілактичних заходів, про яку пізніше й буде мова, здійснюю виховання людського організму, здійснюю вигартування в людському організмі широкого, комплексного імунітету, де я з своїми помічниками працюю коло справи створення нової, абсолютно здорової і нездатної хворіти людини... Мій госпіталь — Спектрарій — це, навпаки, тільки госпіталь, де за моїм методом лікування, про яке теж буде мова далі, я лікую старих людей, тобто людей із старим організмом, що здатний хворіти, що не має протихворобного імунітету. До Спектрарія приходять тільки хворі люди і виходять звідти здорові, якщо, звісно, хвороба не зламала організму ще до того, як хворий потрапив до мене.

— Так, — сказав сер Овен Прайс, — цікаво.

— Цікаво, — підтримав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний, це цікаво, — відгукнувся й сер Олівер Вебенс.

Коломієць і Думбадзе мовчали. Альберт Сю шпарко стенографував усе до свого блокнота. Бідному секретареві не дали навіть попоїсти. Нен-Сагор оглянув усіх, потім заговорив далі:

— Отже, я пропоную справу ревізії розділити надвоє: окремо — ревізія Геліополя, тобто справи виховання людського організму, і окремо — ревізія Спектрарія, тобто справи лікування старого людського організму. Ви згодні?

— Це слушно,— відказав сер Овен Прайс.

— Слушно,— підтримав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний,— відгукнувся й сер Олівер Вебенс.

— Крім того, доречно буде розпочати ревізії з оглядин Спектрарія, а тоді перейти до Геліополя. Це дасть чітку систему вашій роботі. Спочатку ми ознайомимося з моїм методом лікування, а тоді перейдемо до системи виховання. Ви приймаєте такий порядок?

— О так! — сказав сер Овен Прайс,— це справді буде найзручніше.

— Справді, це буде найзручніше,— підтвердив сер Освальд Кеммері.

— І я з вами згодний,— відгукнувся сер Олівер Вебенс.

Обід скінчено. Всі встали.

— Ходімо пішки,— запропонував Нен-Сагор.— Це буде добрий моціон.

18

Рак, саркома, лепра, паралічі серця, мозку й нервових систем — це страшні й майже невиліковні досі хвороби сучасності, це необорна кара людства! Ви бачили мільйони трупів і нош, що везуть підтятих цими могутніми хворобами дітей, молодих та старих на кладовища,— в землю цвинтарів, в огонь крематоріїв. Ви бачили в статистичних виданнях довгі шеренги поважних цифр, що байдуже відзначають величезний процент людськості, передчасно переможеної цими безглуздими, бридкими недугами. Ви бачили, як поспішно, розгублено й похмуро йде лікар з дому, від ліжка хворого, де він щойно змушений був діагностувати рак, діагностувати саркому, діагностувати параліч... Він часто відступає переможений, надто часто покірно допускає свого ворога, кленучи себе, свою професію, кленучи свою безпорадність і нездатність своєї науки.

Туберкульоз, сифіліс, малярія! Чим гірші ці бактеріогени від недокрів'я чи гіпо- й гіперсекрецій та інших аномалій виснажених або від спадковокволив організмів? Нічим. Це — прокляті соціальні хвороби. Скільки людей за-

гинуло й гине, не вилікувані вчасно! Медицина хвалиться й пишається тим, що вона вже потроху перемагає бацили, всякі стрептококи, спірохети, гонококи та віруси. Але ви також бачили і наслідки цих, часто невдало залікованих уже хвороб — ви бачили і анеміків, і табетиків, і божевільних, і паралітиків. Ви бачите дітей-рахітиків, породжених від туберкульозників, сифілітиків чи недокрівників.

Тифи, чума, холера, грип, віспа, скарлатина, дифтерит, сеп! Ви чули, як хвалиться медицина, що вона вміє боротися з епідеміями, що вона способом завчасних щеплень уміє уникнути страшних і тяжких пошестей? Так, ви знаєте це. І щоразу запитуєте себе — а чи не можна зробити так, щоб пошестей тих і зовсім не було?

Нежить, катарі, запалення, бронхіти, мігрені, хвороби серця, шлунка, нервових шляхів! Як звикли ми до явищ в нашому побуті, як звикли ми нехтувати ними — дурницями, не хворобами, а «нездужанням»! А чи знаєте ви, на скільки скорочує людське життя один бронхіт, на скільки довше жили б ви, якби минулого року не хворіли на коліт, і як радісно прожили б ви до кінця днів своїх, коли б не трапилося вам дістати цих проклятих перебоїв серця? Чи підраховали ви, скільки часу й творчої праці, таких потрібних людству, викрадають у людства ці прокляті дрібні хвороби? Кожний з людей досяг би втричі більше за своє життя, а зібрані до купи марно загублені години хвороб і нездужань склали б таку величезну силу енергії-праці, що нею можна було б за день зруйнувати старий світ і за рік збудувати інший, новий, незрівнянно кращий.

Хвороба! Чому не знищить її медицина? Це ж вона покликана боронити людський організм, боронити ціле людство!

Чому медицина тільки «лікує» хвороби, коли ми вимагаємо від неї зовсім знищити їх? Щоб цих хвороб зовсім і не було? Чому?

А тому, що з часів Гіппократа — першого сміливого систематизатора засад послідовної медицини — наука лікування людини немазаним, волами запряженим возом плентається в хвості історії. І людство, скалічене соціальними устроями, побудованими на експлуатації людини людиною, здобуло за цей час дві з половиною тисячі нових, раніше незаних хвороб. Тому, що медицина тільки «лікує». Тому, що медицина обрала за свій об'єкт тільки хвору, а не, як слід було б, здорову людину. Тому, що медик

прибуває до хворого, як пожежник на пожежу гасити вогонь лиха, і, як пожежник, мало цікавиться тим, чи будують доми так, щоб пожежа була взагалі неможлива.

Що вміє сучасна медицина?

Вона вміє одрізати хвору ногу.

Але медицина не завжди вміє зробити, щоб нога не захворіла.

Геть медицину!

Хай живе медицина!

Соціальні хвороби може знищити соціальна революція, а не тільки медичний препарат. Бо соціальна революція тільки одна здатна знищити ту сферу, в якій розвиваються й множаться умови для пошестей та інфекцій. І соціальна революція тільки одна може дати медицині і найширші перспективи для лікування, і новий метод соціальної профілактики, що унеможливить виникнення й поширення соціальних хвороб.

Так геть медицину, відірвану від умов життя!

І хай живе медицина в спілкуванні з соціальною революцією!

19

Майданчик, на якому були розташовані будівлі Спектрарія, був зовсім безлюдний. Будівлі стояли самотні, поліскуючи проти сонця своїми химерними скляними гранями. З-за кущів алеї назустріч експедиції з'явилася грандіозна постать асистента Ями. Він привітав усіх і пішов попереду. Думбадзе поцікавився в нього, чому це так порожньо на майданчику.

— Зараз опівдні,— відповів Яма,— саме почалися лікувальні процедури.

В кінці алеї, недалеко від великого корпусу з каменю й полотна, в зелені кущів показалася невеличка будівля, якої раніш подорожні не помітили: вона була зовсім захована в гушавині. Це був невеличкий одноповерховий домик з великими матового скла вікнами й плескатою покрівлею. Ввійшовши до нього, гості побачили, що й плеската покрівля була з такого ж матового скла.

— Це наша приймальня й сортувальня,— пояснив Нен-Сагор.— Сюди прибувають хворі, тут провадиться медичний огляд, і звідси їх направляють в той чи інший корпус, залежно від діагнозу.

В цей час покої приймальні були порожні: прийом за-

кінчився. Обладнано покої приймальні було дуже доско-
нально,— скрізь стояли різні лікарські пристрої, попід сті-
нами височіли великі шафи з різними інструментами. Чер-
гова фельдшерка — літня жінка, висока й кремезна — си-
діла в останній кімнаті й писала щось у велику книгу.
Вона гаряче привітала Нен-Сагора й віддала чемний уклін
усім іншим. З сер О похмуро скосили очі на її голизу.

— Сьогодні прийнято двох,— поінформувала вона.
Вони прийшли з долини: старий чередник з-під Мардана
та жінка здалеку, з Хагана. В старого чабана плеврит,
я відіслала його в палату для катариків, в жінки тяжке
запалення після хвороби, її я поклала до ліжка в палаті
жіночих недуг.

— Добре, Надо,— сказав Нен-Сагор,— я буду в меха-
нічному корпусі. Ми почнемо з механічного, там зараз са-
ме повне навантаження процедур. Це буде для вас цікаво.

Всі мовчки погодилися. Експедиція попростувала до ве-
ликого кам'яного будинку.

За вхідними дверима був невеличкий вестибюль. У ньо-
му стояло багато нош і колясок на пневматичному ході.
Скляна кабіна ліфта чекала біля площадки.

— Нагору! — сказав Нен-Сагор, і Яма натиснув четвер-
ту кнопку: велика кабіна підняла нагору всіх разом. Яма
відчинив дверцята, і гості увійшли в півтемну кімнату, до
якої світло проходило лише крізь її стіни з густо-матово-
го скла. Якісь кольористі тіні ворушилися безперестанку
там, по той бік матово-прозорих стін, відкидаючи сюди
різноманітні химерні відблиски. Абсолютна тиша панува-
ла довкола.

Яма відчинив шафу в стіні і, повернувшись, простяг
гостям цілу купу якихось блискучих речей.

— Прошу всіх одягти окуляри,— запропонував він,—
але добре запинайте сітку, щоб і найменший промінь світ-
ла не просочився під скло до очей: сила сонячного світла
тут збільшена загалом рівно всемеро.

Сер Освальд Кеммері злякано заточився:

— Але ж ми згоримо всі?

Нен-Сагор і Яма посміхнулися, вони всміхалися самими
губами — очей уже не видно було під потворними масками
з темними лінзами.

— О, не турбуйтеся,— промовив Яма,— збільшено
лише силу світлових променів, їх промениста теплота по
збільшенню не сягає й сорока градусів Цельсія; що ж
до інфрачервоних теплових променів, то вони цілком

ізолювані: вони собі гріють мотор і крутять трибки цього ліфта... Всі готові? Тоді ходімо.

Він ще раз уважно оглянув, чи всі добре загнули захисні маски, й широко відчинив двері.

Дивне, зовсім незвичайне і несподіване видовище постало перед темними лінзами окулярів гостей.

Першої хвилини їм здалося, що сліпучі промені різнокольорних кінематографічних юпітерів ударили їм звідусіль у лице. Широкі хвилі барвистих променів залили все перед ними і першої хвилини засліпили навіть крізь темні лінзи окулярів. Всі мимоволі позаплющували очі.

Коли за якийсь час вони наважилися розплющити очі, інше враження постало в їх свідомості. Здавалося, вони потрапили в саму периферію великої погідної райдуги. Ціла просторінь великого і розлогого залу тераси світилася, іскрилася, грала веселими, напрочуд яскравими, навдивовижу сильними, незбагненно чистими і ясними плямами всіх кольорів спектра. Яскраві червоні плями звивалися поруч тихих блакитних, густі зелені наче лежали важкими брилами поруч із грайливими й докучливими жовтогарячими, ласкаві й похмурі фіолетові забивали спеку ясно-жовтих, темні й спокійні сині висіли в повітрі, як серпанок передрання на морі.

Але такий вир кольорів тільки на перший погляд здався рухливим і живим. Кольористі плями-стюжки наче застигли великим віялом в просторіні покою, в суворій симетрії сонячного спектра: вони широко розливалися тут, біля входу до залу, і тікали вістрями довгих конусів кудись туди, до другого кінця приміщення: червоний конус, помаранчевий, жовтий, зелений, блакитний, синій і фіолетовий.

— Ідіть сюди, — почувся голос Нен-Сагора, — пройдіть у цей кінець, тут проміння не сліпитиме вам зір, бо ви стоятимете позад основи світлового віяла.

Всі навмання, на голос, рушили в другий кінець залу. Справді, за десять-двадцять кроків люди вийшли з яскравої кольористої пелени й стали в світловому затишку, куди падали лиш слабкі відблиски променів. Всі були дуже збентежені.

Тепер із спокійного затишку стало видно цілу внутрішність зали.

Це було велике приміщення, зовсім ізолюване від світла зовні. Зал був прямокутний, з площиною підлоги від 400 до 500 квадратних метрів. До стелі було не менше

7—8 метрів. Всі стіни й стеля були блискучо-білі — чи то з кахля, чи то емальовані: їх рівна шліфувана поверхня чудово відбивала всі світляні промені. Така ж була й підлога. Це було царство світла, ні, царство кольорів. Царство кольорів і спокою: жодного звуку зовні не просякало сюди. Тільки чотири величезні вентилятори тихо шелестіли в чотирьох кутках.

В середині бічної стіни, на рівному віддаленні від її країв, стояв якийсь пристрій. Він був зовсім простої конструкції, на білому мармуровому п'єдесталі, на блискучій нікельованій дошці стояв нескладний механізм: два вертикальні триби, один горизонтальний, прямокутно до них. Вертикальні триби крутилися пасом, що йшов з-під підлоги крізь п'єдестал. Вони крутили горизонтальний триб. Рух механізму був зовсім повільний, його ледве можна було вловити оком. На горизонтальному трибі, на нікельованих сугавах і кулькових підшипниках, разом з трибом тихо й спокійно оберталася висока, чистого кришталевого скла трикутна призма. Вона була метрів з два заввишки. Її третя грань була в фокусі сонячного проміння, що спалодало крізь відтулину згори. Триби годинникового механізму постійно обертали призму за світлом сонця. Всю світлову силу сонячного проміння приймали в себе три грані кришталевої тригранчастої призми і, розбивши його, могутній сонячний промінь, на його складові світлові, спектральні промені, жбурляли віялом спектра до проти-лежної емальової стінки залу.

Під цією стінкою у вирі веселки стояла споруда, схожа на амфітеатр. Це було велике чвертьколо, поділене радіусними бар'єрами на окремі стійла-кабіни. Бар'єри були на зріст людини, трохи вищі, з непрозорими дзеркальними поверхнями. Така ж дзеркальна була й внутрішня стіна чвертькола. Все світло, що потрапляло до kabіни, яскраво віддзеркалювалося від її стінок, не просочуючись до сусідньої. Таких kabін було сім. Рівними смугами, радіусним промінням від призми лягали в них різноколірні промені спектра: в одну лягав червоний, в другу — помаранчевий, в третю — жовтий, в четверту — зелений, в п'яту — блакитний, в шосту — синій і в сьому — фіолетовий. Механізм спектродайної призми й механізми, що обертали ціле чвертьколо з його kabінами, були точно припасовані й точно розраховані до спектрального конуса: в кожную kabіну лягав лише один промінь спектра, мішаний блиск

переходів одного кольору в другий лягав на горішній пруг міжкабінного бар'єра.

Крім цих семи кабін, відповідних до спектральних променів, по краях чвертькола було ще по одній кабіні. Але ці дві кабінки були герметично закриті. Білий алебастр покривав усі їхні стінки. Від залу їхні горла були закриті густим матово-чорним склом. Від цих чорних горл довгі й густі чорні сітки, як неводи рибалок, тяглися до самісінької призми, обхоплюючи таким чином цілий конус спектра: в промені, що линули там, таким чином не могла потрапити, проходячи по залу, ні одна людина. Зразу було зрозуміло, що там, між тих сіток, за непроточними чорними площинами, линуть невидимі — восьмий і дев'ятий — кольори спектра: інфрачервоний і ультрафіолетовий.

Тепер, роздивившись по залу і оговтавшись серед усіх його пристроїв, гості могли побачити й життя, яке було там, всередині семи кольористих кабін. В кожній кабіні вони побачили людину, що сиділа, лежала або ходила в яскравих і ясних променях приділеного їй кольору. Вони були зовсім голі, ці пацієнти, тільки на очах мали маски з темними лінзами. Вони недовго перебували в своїх кабінах, — за дві, три, найбільше п'ять хвилин з'являлася швидка постать санітара чи сестри, завинута в довгу чорну лискучу одягу, і виводила пацієнта з кабінки, з чвертькола, а далі й залу через двері в задній стіні. До вільної кабінки проводили натомість іншого пацієнта. Декоких з одної кабінки безпосередньо переводили до другої, декоких водили по трьох, чотирьох, а то й по всіх семи кабінах. Ці пацієнти не були зовсім голі: поперемінно їм запинали лискучими чорними запиналами то одну, то другу частину тіла. Позад чвертькола стояла темна огорожа — звідтіля з'являвся і туди зникав медичний персонал.

Як заворожені стояли гості в затінку залу і з неослабним інтересом роздивлялися на це чудне прекрасне видовище.

Від споглядання веселих, могутніх і яскравих променів спектра якась дивна, непереможна радість зростала їм у грудях, тихий спокій задоволеності ширився там і ріс разом із дужим припливом енергії та ентузіазму. Вони ладні були б повік лишитися тут і споглядати цю радість райдуги, це щастя кольорів... Навіть похмурі й споконвіку скептичні сакси — З сер О — повеселішали й випростали свої сутулі плечі.

Але тихий голос Нен-Сагора відірвав їх від цього стану щасливої протрації й повернув до дійсності.

— Ми повинні йти, панове,— говорив він,— не можна довго лишатися тут і споглядати велику таємницю сонячного променя: це шкідливо для організму. Ходімо на повітря, я дам вам пояснення.

Наче пробуджуючись від чарівного юнацького сну, виходили гості з палацу спектра...

20

Вийшовши з залу, всі зійшли поверхом нижче. Широкий темний коридор, освітлений кількома електричними лампами, простягався вздовж усього корпусу. Одна з його стін була кам'яна, пофарбована, з багатьма дверима до окремих кімнат. Друга стіна була з полотна. Яма спинився в кутку і дав рух якомусь механізмові. Зарипіли залізні кривошипи, і ціла ця стіна, як штора, звилася догори. Тепер коридор перестав уже бути коридором,— це була довга тераса. Сонячне світло залило її.

Мимоволі всі голови обернулися в бік сонця, і всі очі примружилися на його яскраве проміння: м'яко-жовтавою пеленою спадали на землю гарячі промені могутнього світла—сім кольористих променів сонячного спектра діяли всі разом і, змішуючись, утворювали цей звичайний, «білий» сонячний блиск.

Нен-Сагор одчинив двері останньої кімнати.

— Прошу, панове,— сказав він,— тут вам буде спокійно, і я зможу зробити вам короткі найперші пояснення. Тоді ввечері, оглянувши всі відділи моєї амбулаторії, ми зробимо й загальні підсумки.

Він відсторонився і дав пройти всім.

Це був великий лікарський кабінет, обладнаний за останнім словом лікарської техніки. Сотні інструментів, пристроїв були розташовані в кутках та попід стінами кабінету або стояли й лежали у великих скляних шафах.

— Це кабінет мого найстаршого асистента. Ями,— сказав Нен-Сагор.

Яма вклонився.

— Сідайте, панове.

Всі розташувалися у великих кріслах, оббитих клейонкою. Яма подав воду й цукерки.

— Це найкраща пожива для людини з піднесеним настроєм, замість тютюну. Вода й цукор.

Думбадзе, проте, запитав дозволу закурити. Це йому дозволено. З сер О приєдналися до нього й закурили свої жажливі сигари.

Нен-Сагор сів до письмового столу й розгорнув великий аркуш білого паперу, що лежав тут же на столі. Це була якась діаграма.

— Так от, панове,— почав він,— два слова про сонячне світло, лише про світло, як таке. Пізніше мені доведеться докладніше говорити про саме сонце, як енергетичну основу, але зараз я дам пояснення тільки по суті тих медичних процедур, які ви щойно спостерігали в спектральному залі. Всі ці лікувальні процедури побудовано виключно на сонячному промінні, на його величезних і чарівних властивостях.

Серед присутніх перебіг легкий рух. Всі присунулися ближче. Навіть сер Олівер Вебенс виразив на своєму обличчі деяке зацікавлення. Думбадзе й Коломієць повиймали блокноти. Нен-Сагор помітно хвилювався.

— Що знає сучасна медицина про сонячне світло? — тихо сказав він. І хоча з цим запитанням він звертався, власне, тільки до самого себе, сер Овен Прайс визнав за потрібне негайно ж відгукнутися:

— Вона має цілу галузь сонцелікування — геліотерапію.

— Так,— погодився Нен-Сагор,— вона її має. Сучасна медицина має цілу галузь сонцелікування — геліотерапію. А що має геліотерапія?

З сер О всі разом, не розуміючи, здвигнули плечима. Проте Нен-Сагор не дав жодному з них заговорити.

— Треба констатувати, що сучасна офіційна геліотерапія абсолютно не вміє використати тих обширних знань про сонячне світло, якими володіють інші науки про сонце. Справді, які методи лікування сонячним промінням і сонячним теплом відомі сучасній геліотерапії? Їх навдивовижу мало. Я не буду несправедливий, коли скажу, що всі методи сучасної геліотерапії сходять... сходять до...

— До приморського чи гірського пляжу? — раптом допоміг йому Думбадзе. Три здивовані, обурені й гнівні погляди з сер О були йому за нагороду. Нен-Сагор радісно підхопив цю фразу:

— Саме так! До приморського або гірського пляжу. Тисячі хворих, що слабують на найрізноманітніші хвороби і відповідно до того потребують і різних методів

лікування, простісінько кладуться на пляжі і вилежують-ся під палючим сонячним промінням, що лікує одного, а вбиває двох.

— Дозвольте! — не витримав сер Овен Прайс, — а дозування? Геліотерапевт суворо дозує сонячне світло для різних хвороб.

— Дозує! Тільки — дозує: більшого він і не вміє робити. Розгорніть перший-ліпший підручник сучасної геліотерапії — і що ви знайдете там? Ви знайдете там заповіді сонцелікування, що перша з них говорить: «При невмілому поводженні з сонцем, при недозованому й надмірному використанні сонячних променів ціла справа сонцелікування не тільки тратить свій сенс, а більше — може обернути цілющу сонячну променисту енергію на страшну руйницьку силу...» Це надзвичайно правильно, але як кінчає цю тезу сучасна геліотерапія? Вона кінчає її так: «Отже, повне використання цілющої сонячної енергії приступне тільки цілком здоровому організмові...» Тобто сонце може лікувати... здорових! Надзвичайно дотепно! Виходячи з цієї безмежно дотепної формули, сучасний геліотерапевт будує цілу свою систему дозування. Він дозволяє здоровому повно користатися із сонячної цілющості, кволому — менше, а зовсім хворого він зовсім ізолює від сонячного проміння: він не дозволяє йому користатись сонячним світлом. Який же сенс цього дозування і цілої сучасної геліотерапії? Це нужденно!

Сер Овен Прайс змінив свій вираз обличчя. Воно висловлювало його думку: «Говоріть, балакайте, ми вже чули про це у вашій доповіді на зборах Королівського медичного товариства. Сперечатися з вами ми не будемо, бо інакше б ми й не приїхали сюди. Але дозвольте це ще раз занотувати і тим ствердити всі наші прогнози...» Він навіть, відповідно до цієї думки, поглянув на Альберта Сю, і старий архіваріус, меткий і здогадливий, цілком точно занотував цю дарма що невисловлену вголос думку.

Всі помовчали деякий час, поки Коломієць не порушив мовчанки чисто об'єктивним, на його думку, зауваженням:

— Це правда. Але й за такого нужденного використання цілющих властивостей сонця ми всі знаємо, який надзвичайний ефект має від нього здоров'я людини...

— Якщо цей ефект, ставши на користь одному хворому органі, не викличе захворювання іншого, може, й здорового перед тим органа, — відказав Нен-Сагор. —

А ви можете уявити собі, який буде цей ефект, якщо використання цілющих властивостей сонця поставити в повному обсязі, а головне, в суто науковій інтерпретації? Щоб ізолювати хворий організм від шкідливих для нього властивостей сонячного променя, не ізолюючи в той же час його від сонця зовсім, тобто — від корисних для цього хворого організму властивостей сонячного проміння?

— Індивідуальний підхід до кожного хворого! — захоплено вигукнув Думбадзе.— Це надзвичайно вірно! Старі геліотерапевти — запеклі механісти! Вони традиційні носологи і свої перші кроки на шляху опанування поступової носунтології роблять надзвичайно несміливо. Наша медицина...— але тут він запнувся

Нога Коломійця вже давно й боляче тисла йому мозоль під столом. Здивовані фізіономії трьох поважних ескулапів непевно і з явною підозрою оберталися до нього.

Рятуючи своє інкогніто, Думбадзе ще більше розгубився і закінчив уже зовсім недоречно:

— Я, проте, профан у цьому і, гм, висловлюю тільки свою некомпетентну думку...

— Не тільки це,— підхопив зразу Нен-Сагор,— справа не лише в змаганні між реакційною носологією та поступовою носунтологією. Головне в тому, що сучасний геліотерапевт зовсім не знає тих ліків, які прописує своїм пацієнтам. Він зовсім не розуміє джерела тієї цілющої енергії, якою береться лікувати: він не знає сонця!

— Хо! — тільки й зміг протиснути через свою здивовану й обурену горлянку сер Олівер Вебенс.

— Дозвольте! — аж підскочив сер Освальд Кеммері.

— Ну, знаєте...— розвів руками сер Овен Прайс.

— Не знає! — вперто й гнівно повторив Нен-Сагор.

Думбадзе й Коломієць на цей раз присилювали себе промовчати.

— Не знає! Він безпорадно опустив руки перед фактом, що одна хвороба боїться сонячного проміння, а інша, навпаки, ще буйніше розвивається. Бо йому ще не зовсім ясно те, що звичайний «білий» сонячний промінь, тобто сполучення дев'яťох складових спектральних променів,— це щось подібне до складної мікстури, змішаної з багатьох ліків. Така мікстура допомагає, певна річ, від якоїсь хвороби, але буде шкідлива для іншої, хоча кожний окремих з її складових хімікалій може лікувати ще й інші хвороби. Йому ще далеко не ясно, що хворий, який нездатний вживати змішаного «білого» сонячного світла і

яки, за порадою традиційного терапевта, ізолюється взагалі від сонця,— може користатися цілющими властивостями сонячного світла, якщо в цьому світлі ізолювати ті з променів спектра, що йому шкідливі, й опромінювати його тільки корисними й потрібними йому променями сонячного спектра!

Думбадзе знову зірвався і хотів був перепинити Нен-Сагора, але Коломієць вчасно його стримав! З сер О зовсім ніяк не реагували на Нен-Сагорову мову,— вони ображено залізли під маску скривдженої невинності,— і Нен-Сагор міг без перешкод викладати свої думки. Це він і робив, поки схвильований Думбадзе тричі вставав і сідав на своє місце і, нарешті, закінчив на тому, що почав нервово мацати себе по кишнях, наче саме там шукав способів захвати своє прокляте інкогніто.

— Адже сучасна фізика й хімія дають медицині величезний матеріал, цілу науку про сонце та його вплив на живу тканину, на живі клітини. Сонячний промінь, такий химерний і незрозумілий першому-ліпшому геліотерапевтові з приморського пляжу, такий небезпечний у руках профана, може обернутися на колосальне джерело людського здоров'я, коли покликати на поміч всі знання фізики й хімії. Що знає сучасна геліотерапія про сонячне світло, як таке, про цілющі властивості «білого», тобто змішаного сонячного променя? Вона...

Думбадзе нарешті перестав мацати себе по кишнях,— він знайшов, що шукав.

З внутрішньої кишені він вийняв бумажник, а з нього добув невеличкий клаптик газетного паперу — звичайну собі газетну вирізку. З тріумфальним виглядом він поклав її на стіл перед Нен-Сагором. Нен-Сагор не встиг глянути неї, докінчуючи свою мову:

— Сучасна геліотерапія в загальних рисах знає таке: сонячне світло збуджує людський організм, сонячне світло підвищує кислотні процеси, сонячне світло викликає гіперемію периферійних жил, тобто гонить кров від глибоких жил і тим знижує кров'яний тиск. Сонячне світло підвищує температуру тіла, сонячне світло прискорює і тим поглиблює дихання, сонячне світло прискорює газовий обмін речовин, сонячне світло, діючи через центральну нервову систему, змінює нервово-м'язовий апарат. Це все. Як це багато! Але заразом,— як це загально, як це ненауково! — Тут Нен-Сагор на мить спинився і поглянув на газетну вирізку, запропоновану йому Думбадзе. На

жаль, вона була писана російською мовою, і Нен-Сагор не міг збагнути її змісту. З жестом нерозуміння він повернув її Думбадзе.

— Наша заслуга — «сонцепоклонників», як охрестив мене з моїми однодумцями сорок сьомий з'їзд Королівського медичного товариства, саме в тому, що ми насамперед фізико-хіміки, а тоді вже — медики. Наша геліотерапія тим і відрізняється від консервативної офіційної геліотерапії, що ми використовуємо абсолютно всі знання фізики й хімії та ще самі працюємо в галузі експериментальної фізико-хімії як дослідники — ніяк не більше, і жодного знахарства тут, певна річ, нема! Суть лише в тому, що ми — «сонцепоклонники», — використовуємо сонячний промінь для медичних процедур, не беремо його таким, яким він спадає на нашу землю, а, як і слід фізико-хімікам, розкладаємо на його складові світло- і теплочастини. Ми маємо справу не просто з сонцем, а з його спектром! Звідси і його лікувальне використання. А що знає сучасна геліотерапія про сонячний спектр, про цілющі властивості, зокрема, кожного променя сонячного спектра, кожного кольору сонячного проміння? Нічого! Чи майже нічого. Вона трохи хіба знає про те, що червоний колір збуджує, а синій заспокоює. Це надто мало. Вона ще трохи знає про те, що «засмаглість» — це діяння хімічних, ультрафіолетових променів. Це також мало. Цього досить для пустотливої дамочки, що хоче на березі моря засмагліти й стати гарною, бо це їй до лиця, але цього надто мало для медика, що хоче лікувати сонцем. Це занадто мало!

Нен-Сагор спинився передихнути, й Думбадзе скористався з цього, щоб знову передати йому газетну вирізку, тепер уже з перекладом на аркушику з блокнота. Нен-Сагор узяв цю записку і держав перед собою, поки говорив далі:

— Геліотерапія, сонцелікування, зараз наймодніша медична новинка. Про неї можна почути скрізь. Про неї говорять, пишуть, кричать усі. Всі нею захоплюються. Всі їй вірять і хочуть лікувати нею свої недуги. З року в рік відкриваються нові й нові санаторії, курорти багатіють, на приморських пляжах ніде пройти, мільйони людей шороку їдуть на курорти, тікають до сонця й жертвують усім, щоб спробувативилікувати свої хвороби всемогутньою сонячною енергією. І скільки хворих розчаровано повертаються назад, скільки проклинають і себе,

і лікарів, що порадили їм ужити цього методу,— здобувши під сонцем ще нові хвороби і ніяк не позбувшись старих. А скільки й зовсім гине там, на приморському пляжі,— понівечені, замордовані, убиті профанською геліотерапією, скільки людей повік покалічено «сонячними ваннами», «сонячними душами», «соляріями» та іншими невігласькими злочинними вигадками!..

Він схвильовано спинився і поглянув на папірець, який усе ще тримав перед очима. Він прочитав переклад поданої Думбадзе газетної вирізки.

«У Слуцьку, поблизу Ленінграда, закінчено будівництво «Палацу сонця» (активно-метричний інститут). «Палац сонця» буде вивчати кількість променистої енергії, що спадає на землю за різних умов».

— Кількість! А якість? — повернувся він до Думбадзе.— А якість?

— Це також стане в програмі робіт,— захвилювався Думбадзе.

— Це чудово! — зразу ж відгукнувся Нен-Сагор:— Я дуже радий, що нарешті дочекався того часу, коли не сам буду в світі. Ми домовимося з вами...— Але тут Нен-Сагор згадав про умови конспірації своїх двох гостей і нагло перервав мову, обернувшись знову до трьох мовчазних і скептичних ескулапів.

— Наша заслуга в тому, що ми стали на той постулат, що кожний складовий кольористий промінь сонячного спектра, впливаючи на клітини людського організму, має свої особливі, свої особисті цілющі, лікувальні властивості. Ви розумієте, що коли точно знати ці цілющі впливи кожного променя спектра на кожний з органів людського організму і на центральну нервову систему, то...

Тут Нен-Сагорові несподівано перешкодили. Двері кабінету раптом розчинилися й до нього швидкою ходюю ввійшла місіс Ліліан.

Місіс Ліліан була дуже стурбована.

Принаймні вона навіть забула привітатися до присутніх. Вона просто пройшла до діда й заговорила до нього дуже швидко, гаряче й схвильовано.

Ніхто з присутніх, крім асистента Ями, не міг зрозуміти її, бо говорила вона мовою гінді. Але, безперечно, вона

прийшла з якимось дуже важливим повідомленням, бо, тільки почувши її перші слова, асистент Яма зірвався з місця й підійшов ближче.

З сер О сполохано насторожилися.

Альберт Сю, тільки тепер здобувши змогу випростувати над стенограмою втомлену руку, поглянув на місіс Ліліан більше з подякою, ніж з цікавістю.

— Але ж,— пробурмотів сер Овен Прайс, відкопилівши губу,— місіс Ліліан не може похвалитися своєю чемністю: вона так раптово вдерлася сюди, що навіть перелякала мене. Навіть якби сталася десь поблизу пожежа, то й тоді...

— Пожежа? — злякано сахнувся сер Олівер Вебенс.— Де пожежа?!

Він до нестями боявся вогню. Крім того, він трохи задрімав під кінець Нен-Сагорової промови, і розбудив його не так прихід місіс Ліліан, як шепіт його колеги з цим страшним словом — пожежа!

Нен-Сагор у цей час рвучко встав.

— Я прошу пробачити мені,— промовив він і хутко попростував до дверей. Місіс Ліліан пішла за ним. Яма теж нерішуче подався за ними.

— Це мені подобається! — розвів руками сер Овен Прайс.— Нас лишити самих! Нехай навіть трапилось якесь нещастя, але не можна ж так, не попередивши...

— Дійсно,— сер Кеммері теж звів плечі з пихою сто процентного джентльмена.— Але чи й можна шукати чемності в цій... дикій країні?

Сер Олівер Вебенс негайно ж погодився з своїми двома колегами.

— Як вам сподобалася критика сучасної геліотерапії? — звернувся сер Овен Прайс, терапевт, до Думбадзе.— І це він говорить нам, терапевтам, просто в лице... Альберте, ви все справно нотуєте?

— Так, сер,— схопився клерк,— я нотую все дуже справно.

Коломієць не стерпів і, залишивши Думбадзе в прийнятій компанії трьох набундючених ескулапів, тихо вийшов з кімнати. Цікавість тягла його навздогін за Нен-Сагором.

В коридорі не було нікого. Кабіна ліфта була внизу. Коломієць перекинувся через поручні сходів і побачив Яму, що сходив униз. Швидкою ходою Коломієць пішов за ним. На третьому повороті він його наздогнав.

— Що там трапилось? — спитав він Яму. — Може, потрібна й наша допомога?

Яма нічого не відповів. Він тільки зробив короткий рух рукою, запрошуючи Коломійця йти за ним. Вони вийшли в палісадник.

Несподівана й дивна картина чекала там на них.

Десять кроків від будівлі, на широкій стежці, стояли Нен-Сагор з місіс Ліліан. Вони були не самі. З півста чудних постатей оточували їх. Це не були красиві тубільці з Геліополя, це не були різноколірні хворі з Спектрарія. Це був гурт людей звідтіля — з долини, з-за гір. Можливо, чабани, можливо, селяни й робітники з долинних селищ. Їхне соціальне положення виказували їхні чорні загрубілі руки, їхні обвітрені, загартовані й вимучені працею обличчя, їхня одежа, нарешті, лахміття, важке взуття, засмальцьовані шаровари, подерті сорочки. Лише деякі мали піджаки чи баранячі кожушки.

Вони всі стояли зараз довкола Нен-Сагора з похмуро похиленими головами, з сумними й жорстокими лицями і мовчки слухали енергійну голосну мову старого лікаря. Нен-Сагор жестикулював — і вони тихо стежили за його рухами. Нен-Сагор щось з'ясовував їм, переконував їх — і вони реагували на його мову важким похитуванням голів, — розпатланих, невиспаних, чимсь заклопотаних голів. Вони, очевидно, погоджувалися з тим, що говорив їм старий лікар, але вони не відступалися од свого і чогось уперто домагалися.

В цей час заговорила місіс Ліліан. Вона заговорила ще голосніше за свого діда, і мова її була пристрасна, гаряча, запальна. Місіс Ліліан щось обіцяла їм — вони задоволено гули їй у відповідь. Місіс Ліліан зверталася до діда — і вони всі підтримували її глухим рокотом притишеної мови.

— Що таке? Що сталося? — запитав Коломієць в Ями. — Що це за незвичайні тут люди?

Яма відповів:

— Під Пешаваром вибухло повстання. Три тисячі чабанів і землеробів відмовилися платити податок і прогнали від себе англійських агентів. Губернатор прислав на них англійське військо. Дві тисячі робітників військових закладів підтримали повстанців і застрайкували. Але повстанці й страйкарі не встояли проти зброї англійських жандармів. Страйк зірвано, повстанці розбиті, англійська катівня люто мстить: вона хапає і мордує

людей. Населення підпешаварських селищ розбігається в гори. Ці люди, втративши свою повстанську зброю, не можуть повернутись до себе додому, вони втекли сюди й просять тепер нашого патрона дати їм притулок бодай на ніч, щоб відпочити й змогти йти далі в гори Афганістану.

Коломієць придивився до людей. Тепер він збагнув, чому чимсь знайомим і рідним повіяло на нього зразу від цих незнайомих, вперше бачених людей. Та це ж чи не ті самі люди, що він їх стільки бачив десять років тому в своїх рідних степах. Змініть їм трохи обличчя, відберіть цю південну смуглявість, цю одмінність тілесної конституції — і це стоять перед ним похмури, рішучі червоногвардійці українських повстанських загонів...

Як гірко пожалкував Коломієць, що не знає він мови цих повстанців.

Але переговори повстанців з Нен-Сагором скінчилися. Гурт заворушився і наготовився рушати. Люди збирали своє нескладне манаття — вони підняли з трави свої поганенькі торбини, напнули кожушини, дехто взяв зброю; її було дуже обмаль, цієї старої, непридатної для бою зброї,— десяток дідівських мисливських рушниць, кілька пістолів, десятків зо два погнутих, заіржавілих шабель. Страшним дисонансом блиснули серед них п'ять-шість нових, міцних гвинтівок військового зразка. Один гордовито поклав на плечі чорної сталі кулемет.

Місіс Ліліан пішла вперед. Вона кивнула двом чабанам з погнутими шаблями — і вони непоквапливо стали обабіч неї, поклавши свої шабляки на плечі. Місіс Ліліан пішла попереду, як заарештована. Але обличчя її було спокійне, задоволене й заклопотане.

— Вони заарештували місіс? — стурбувався Коломієць, вдаючись за поясненнями до Ями й Нен-Сагора, що відокремився від гурту й простував тепер до них з Ямою.

— Ні,— відказав Яма,— патрон погодився дати їм притулок, але щоб не накликати на Геліополь кари англійського уряду, умовлено вдати, наче повстанці силою примусили нас прийняти їх на ночівлю.

Гурт з місіс Ліліан зник за гушавиною дерев. Деякий час ще тихо дзвеніла зброя.

Нен-Сагор підійшов до Коломійця.

— Ходімо, друже,— сказав він,— я докінчуватиму мою доповідь... Так,— проказав він тихо за якийсь час, коли прозорий ліфт підняв їх на рівень третього поверху.—

Так, країна не в силі витримати далі. Що віщує нам наше найближче майбутнє?

— Воно віщує вам революцію,— відказав Коломієць.
Нен-Сагор не відповів.

22

У кабінеті асистента Ями тим часом атмосфера дещо напружилася. Ввійшовши, Нен-Сагор, Коломієць і Яма побачили досить несподівану картину.

Горбань Сю розгублено плазував по підлозі, збираючи розкидані аркушки свого блокнота. З сер О сиділи в трьох кутках і всіма рисами своїх фізіономій висловлювали воднораз обурення, образу й здивування. Думбадзе був у четвертому кутку, весь червоний і розпатланий. Яма підійшов до відчиненого вікна.

— Тут справді задуха,— сказав він,— але з вікна саме вітер. Ви дозволите мені зачинити вікно і відкрити натомість вентилятор? А то папери знову розлетяться по підлозі. Цей вітер...

— Вітер тут ні до чого,— пробурмотів Думбадзе,— це я розкидав папери...

Яма й Нен-Сагор подивилися на нього здивовано. Потім так само подивилися вони й на поважних членів ревізійної комісії. З сер О поволі й нерішуче вилазили з своїх кутків, недобррозичливо поглядаючи на четвертий кутку, де стояв Думбадзе, все ще патлаючи свою шевелюру.

Нарешті він залишив свою шевелюру й теж наблизився до столу.

— Ми трохи посперечалися,— похмуро поінформував він.— Поважні мілорди де в чому не погоджувалися з моїми думками, і я трохи розхвилювався. Ми говорили про профілактику і її соціальне значення.

Коломієць нишком сіпонував його за фалду й посадовив на стілець.

— Друже мій, тебе не можна лишити самого. Ти можеш розкрити наше інкогніто.

Думбадзе відказав так само тихо, але з великою експресією:

— Але ж вони такі ідіоти! Я не міг витримати.

Справа в тім, що коли всі вийшли з кабінету, сер Овен Прайс у досить саркастичній формі запитав у Думбадзе його думку про шойно викладені погляди Нен-Сагора. Думбадзе муркнув на це щось не зовсім ввічливе. Сер

Овен Прайс образився і поспішив висловити своє більше як здивування з приводу недавньої репліки Думбадзе про носологію та носунтологію, якою він, Думбадзе, тільки підтримав безглузду й самохвальну теорію старого ворожбита. Тоді Думбадзе скипів, образившись на «безглузду самохвальну» і «ворожбита», й наговорив кучу недвозначних епітетів на адресу повноважної комісії та її трьох членів. В ажитації він замахав руками й порозкидав папери.

Нен-Сагор установив нарешті спокій і відновив свою розповідь.

— Отже, шановні колеги, ми спинилися на найважливішому місці моєї доповіді. Давно, ще понад п'ятдесят років тому, передо мною та моїми однодумцями цілком виразно постала теза: якщо точно знати цілющі властивості кожної барви спектра, якщо точно встановити, яким саме чином впливає той чи той кольористий промінь спектра на той чи той орган людського організму, тобто який ефект дає опромінювання різних органів різними ж променями спектра, то проблема використання сонячної променистості для лікувальних цілей стане на цілком науковий ґрунт, і справа сонцелікування буде цілком розв'язана.

— Чорт забирай! — пробурмотів невгамовний Думбадзе.— Така проблема не раз уже поставала перед оптиками й хіміками.

— І в результаті,— погордливо долучив сер Овен Прайс,— медицина й збагатилася відомостями про діяння червоного й синього на нервову систему: одного — як збудника, другого — як антизбудника.

— А,— додав і Коломієць,— найновіше в цьому — відкриття про домінантне значення ультрафіолетових променів для перетворення провітамінів на вітаміни?

— Це цілком слушно,— погодився Нен-Сагор.— Це величезні відкриття, якими може похвалитися вже навіть і непоступова геліотерапія, тільки, на жаль, це відкриття досі лишається здебільшого здобутком наукових дисертацій і зовсім майже не застосовується в практичному житті. Я, приміром, не знаю ще жодного в світі ресторану, де б овочеву їжу до куховарських процедур наперед опромінювали ультрафіолетовими променями... Я, проте, застосовую цей спосіб у моїх їдальнях уже років з двадцять.

— Двадцять років! — аж підскочив Думбадзе.— Але,

даруйте, це відкриття зроблено, коли не помиляюся, років три-чотири тому.

— Так,— спокійно відказав Нен-Сагор,— офіціальна геліотерапія зробила це відкриття років п'ять тому, не більше, але ми тут, у ідальнях Спектрарія та Геліополя, застосовуємо вже цей спосіб років... років...

— З тисяча дев'ятсот дванадцятого року,— підказав Яма.

— Так, вісімнадцять років. У цілому комплексі наших експериментальних дослідницьких робіт над властивостями сонячного променя ми відкрили, певна річ, і це. Це відкриття мого друга асистента, лікаря Родльтона, англійця.

Всі, не виключаючи й сера Овена Прайса, замовкли, приголомшені цією заявою. Тільки Думбадзе перехилився до Нен-Сагора через стіл:

— І ви маєте вже перевірені результати цього експерименту?

— Щонайкращі! Але, даруйте, ми ухиляємося вбік. Дозвольте мені повернутися до теми... Таким чином, років з сорок тому, я розпочав свої досліди над ефективністю кожного зокрема променя з сонячного спектра. За допомогою моїх однодумців — їх уже, на жаль, нема серед живих,— сумовито додав Нен-Сагор,— а Ями та інших теперішніх моїх молодих колег тоді ще й на світі не було — нам пощастило поставити цю дослідницьку роботу в найширшому комплексі. Ці досліди й досі не припинено: в нашій дослідній лабораторії тепер постійно працює чоловік з десятьма лаборантів-дослідників і в систематизаторському та контрольному бюро при Спектрарії теж стільки ж. Це систематизаторське бюро, власне, і є основа цілої нашої експериментально-лабораторної роботи: там ми маємо змогу постійно на наших хворих перевіряти й виправляти всі прогнози та пропозиції. Поставили ми нашу дослідницьку роботу зразу ж дуже широко, по всіх відгалуженнях терапії. Окремо поставлено досліди над впливом кожного променя сонячного спектра на клітинно-розмножувальний процес у організмі: окремо — про вплив їх на кров і кровообіг, окремо — на м'язо-моторні функції, окремо — на кістки та кістяк з усіма процесами заповнення в організмі, окремо на лімфатичну систему, окремо — на мозок з центральною і периферійними нервовими системами, окремо — на систему залоз внутрішньої секреції,— о, це найважливіша галузь людського орга-

нізму, що дає найбільші, просто-таки чудодійні реакції на різні промені сонячного спектра і т. д. Одне слово, ми охопили цілий живий організм, добираючись дев'ятьма променями сонячного світла в найдальші його частини, на перший погляд наче й неприступні для опромінювання. Ці досліди ми відразу почали, певна річ, на простіших організмах, а згодом, через щурів, кролів та собак, дійшли й до людини. Водночас ми широко поставили наші бактеріологічні роботи, вивчаючи, як різні промені сонячного спектра впливають на різні бацили та мікроорганізми. Тобто який саме із спектральних променів вбиває яку з родин мікробів.

Мушу попередити, що починали ми цю роботу ще до того, як були відкриті рентгенові та герцові промені, і їхнє пізніше відкриття дало нам величезний стимул,— воно зразу посунуло нашу роботу далеко вперед. Тепер ми вже вільно оперуємо як довгим, так і коротким промінням, і в лікувальних процедурах дуже часто доводиться не обмежуватися тільки видимими променями спектра.

— Результати? — нетерпляче перебив його Думбадзе.

— Результати?.. О, вони надто складні, ці результати,— Нен-Сагор перехилився через стіл і присунув до себе діаграму, яку був узяв, як тільки починав свою доповідь.— Ось ви бачите схематичну й далеко не повну діаграму. Її складено в дуже загальних рисах і надто схематично. Вона править лише за показник для моїх наймолодших аспірантів на перших кроках обізнання з нашою теорією. Але це є загальне зведення нашої діагностики і... хм, «фармакології», якщо мені дозволено так назвати загальну рецептуру нашого сонцелікування. Дивіться...

Нен-Сагор підвівся і повісив діаграму на стіну.

— Ви бачите тут чотири мережі літер, цифр і написів: червону, синю, чорну й жовту. Не шукайте за ними ніякої символіки: ці кольори вжито тут для зручності, як найяскравіші. Червоною виписано всі основні органи людського організму. Сині цифри, як бачите, оточують густо кожний з червоних написів, кожний орган. В доданому до цієї діаграми поясненні,— Нен-Сагор вийняв невеличку книжечку,— проти кожної з синіх цифр ви знайдете назву якоїсь хвороби: синім кольором тут списано кожну хворобу, на яку може захворіти орган. Всі його органічні, неорганічні та функціональні порушення. Таким чином, у цих двох кольорах ми маємо всі органи людського організму і всі їх хвороби... Переходимо до жов-

того кольору. Як бачите, жовта абетка на діаграмі оточує кожну з синіх цифр, тобто кожну з хвороб кожного органу. В поясненні проти жовтих цифр-абеток ми бачимо точно вписані дані про експериментально перевірений вплив на таку хворобу цього органа кожного з променів сонячного спектра... Нарешті, чорні цифри оточують жовті літери. В поясненні — чорним кольором на кожну цифру вписано рецепт, тобто таке чи інше дозування того чи іншого променя сонячного спектра... Тобто це значить, що от таку, скажімо, хворобу от такого, скажімо, органа треба лікувати от такими дозами опромінення от таких променів сонячного спектра. Ось маєте приклад: нервовий параліч лікується постійною зміною опромінення нервових центрів то червоним, то синім променем. Шкіру в цей час постійно опромінюють в невеличких дозах ультрафіолетовим променем, серце ізолюється від усякого доступу сонячного світла і т. д. Одночасно ви бачите до кожного чорним кольором вписаного дозування дві примітки. Перша примітка засилає вас до діаграми номер два... — Нен-Сагор вийняв з шухляди другу діаграму і повісив її на першу. Це була схема, подібна до першої, але писана одним кольором.

— Ця діаграма подає до кожного рецепта відомості про вплив цього дозування на сусідні органи, що повинні при опромінюванні також потрапити в сферу опромінення. Це — пересторога. Не дозволяється давати жодного припису на опромінювання, наперед не звірившись з цими даними...

— Друга примітка засилає вас до діаграми номер три.

Нен-Сагор дістав діаграму номер три і почепив її поверх другої.

— Це загальний раціон до кожного лікування. Тут ви маєте відомості про потрібне на цей випадок харчування, одягу, загальне поведження і т. д. Тут також позначено колір шибок у вашій кімнаті... Вам усім впало в око, тільки ви приїхали сюди, що шибки у нас дуже розмаїті. Не важко зрозуміти тепер, що колір скла, тобто пропускання одних та ізолювання інших променів сонячного спектра, для кожного хворого у нас інший, відповідно до його недуги. Відповідно до цього й засклено наші палати. Загалом же ми найширше застосовуємо два кольори скла: блакитне й прозоре. Блакитне ми ставимо в спальнях та кімнатах для роботи, в інших — прозоре. Проте для прозорих вікон ми вже давно не беремо звичайного

скла, а використовуємо гігієнічні типи скла, що не затримують ультрафіолетового проміння, тобто з вітагласу та корнінгласу. Так само й усі наші одяжі зроблено з різних флеків, тобто полотно, насиченого різними рафіноподібними рідинами, що чутливо реагують на кожний колір сонячного спектра і, таким чином затримуючи одні промені, вільно пропускають інші. Не дивно, що нашим пацієнтам, наче клоунам, доводиться ходити в убраннях не тільки кумедних своїм пошиттям, сконтактованим з місцем і формою хворого органа, а й надзвичайно барвистих.

Нен-Сагор на мить замовк. Потім оглянув усіх і схвильовано додав:

— Це, либонь, усе. Даруйте, що так коротко й схематично. Коли ви зажадаєте конкретніших пояснень, то я до ваших послуг.

З сер О мовчки Perezирнулися. З їхніх фізіономій можна було бачити, що таких пояснень вони не потребують. Сёр Овен Прайс кивнув Альбертові Сю, даючи дозвіл скінчити записи. Взагалі всі три повноважні ескулапи не виявляли ніякого хвилювання — вони не були ні зачаровані, ні розчаровані з доповіді Нен-Сагора. Вони були зовсім спокійні, такі ж спокійні, як і перед початком цієї доповіді, і значно спокійніші, ніж два тижні перед тим, на сорок сьомих річних зборах Королівського медичного товариства.

Вони були спокійні. Хвилювалися інші. Хвилювався Яма. Хвилювалися Думбадзе з Коломійцем.

Надто хвилювався темпераментний Думбадзе. Під час Нен-Сагорової мови він не раз зривався з місця, патлав свою шевелюру та позичав цигарок з портсигара сера Овена Прайса, не просячи навіть на те дозволу. З його уст не раз зривалися гарячі репліки: «Надзвичайно! блискуче! геніально! та невже?..» Але зараз, коли Нен-Сагор зовсім закінчив, він теж на якийсь час замовк. Видно було, що Нен-Сагорова доповідь справила на нього надто сильне враження, і перехвильований Думбадзе неспроможний був ніяк на неї реагувати. Хвилини зо дві проминуло в загальній мовчанці. Нарешті Думбадзе опанував себе і зміг заговорити. Але його репліка на цей раз, навдивовижу, не виявила ні захоплення, ні піднесення. Навпаки, він досить іронічно ще раз поглянув на аркуші діаграм на стіні і зовсім скептично промовив:

— Н-так... а схемка ваша досить-таки механістична... патроне...

З сер О враз аж підскочили і обернулися до нього. Вони ніяк не чекали почути від Думбадзе таке критичне зауваження.

Але Нен-Сагор реагував на це спокійніше, ніж можна було гадати.

— Так,— промовив він,— це ви цілком слушно. Цю роботу розпочато вже дуже давно, і в той час і я, і мої колеги були, звісно, звичайні собі носологи. Носунтологічного методу ми ще тоді не збагнули. Тепер нам довелось гостро засудити цілий носологічний метод. Сама практика наших експериментів довела нам це. Зараз ми перебудовуємо цілу систему нашої роботи. Саме про це я доповідав на сорок сьомих зборах медичного товариства. Потрібний деякий час, щоб перебудувати нашу теорію. Але тепер це не страшно нам. Ми маємо цілу шкалу ефективності різних променів сонячного спектра, і на цій основі не важко буде побудувати нову систему лікування. Всі наші експериментальні заходи зараз скеровуються на вивчення не типізації, а, навпаки, індивідуалізації симптомів. Кожний наш хворий, перед тим як стати на лікування в Спектрарії, проходить щонайменше через двотижневий курс дослідів. Винятки, певна річ, допускаються лише для гострих захворювань.

З сер О тим часом повставали з своїх місць.

— Нам буде дозволено трохи перепочити? — якнайувічливніше запитав сер Овен Прайс.

— Так, панове, певна річ.

— Я гадаю,— правив далі сер Овен Прайс,— сьогодні ввечері ми не провадитимемо далі роботи. Потрібно обговорити все, щойно почуте. Я з моїми колегами повинен влаштувати маленьку нараду.

— Як ваша ласка, сер,— уклонився Нен-Сагор.— Тоді дальшу роботу ми відновимо завтра вранці.

— І я так гадаю, сер.

З сер О попростували до дверей. Нен-Сагор і Яма пішли за ними.

Коломієць на мить затримався і запитливо поглянув на Думбадзе.

— Ну? — сказав він.

Думбадзе сплеснув руками.

— Геніально! Ви розумієте, що віщують світові ці результати точного встановлення ефективності кожного променя сонячного спектра? Сучасна геліотерапія може полетіти шкереберть!

Пізніше, вже виходячи, Думбадзе додав, знизавши плечима:

— Не розумію тільки, чого так накинулися на нашого шановного патрона староанглійські ескулапи? В медицині він робить революцію, але ця революція не з тих, що їх так боїться й ненавидить старий світ. В цій науковій революції ще немає елементів революції соціальної.

23

Проте на ранок другого дня не пощастило продовжити роботу королівської ревізійної комісії. Деякі події перешкодили цьому.

Ці події виникли ще далеко до ранку — темної південної ночі, приблизно годині о другій.

Годині о другій, коли Геліополь спав і в ньому мирно відпочивали всі його гості,— нагло порушений був загальний спокій сумирного гірського містечка.

О другій годині годовною вулицею Геліополя раптом зацокали кінські підкови і заторохотіло кілька моторів. Півсотні кавалеристів, півдесятка мотоциклістів та одне авто вдерлися в тишу ночі й сполошили мешканців своєю присутністю в таку годину. Авто й мотоцикли були поліцейські, півсотні кавалеристів були з кінного полку Пешаварської британської дивізії.

Авто з мотоциклами безпосередньо покотили на надбережжя, до оселі Нен-Сагора, кавалеристи пригарцювали до Сольготелю і менше як за дві хвилини оточили, зійшовши з коней, Сольготель з усіма його мешканцями.

Думбадзе з Коломійцем схопилися: їх збудила голосна військова команда під вікнами й бряжчання шпор та зброї. Вони кинулися до вікна.

У затінках околишніх будинків, у світлових плямах вартових електричних ліхтарів гостро вилискувала зброя і матово сивіли шоломи солдатів. Просто серед майдану верхи на коні сидів офіцер; це він своїм гучним голосом подавав команду солдатам. Солдати, покинувши коней, з гвинтівками за плечем без ладу сунули до головних дверей Сольготелю.

— По нас! — зблід Коломієць.— Чорт забирай, але ж звідки вони дізналися?

Обмірковувати не було часу. До їхніх дверей негolosно, але твердо постукали.

Це був сержант. Він перепросив і зайшов без запрошен-

ня до покоїв. Він обійшов усі кімнати одна по одній і так само, перепросивши, вийшов. Очевидно, він не побачив того, що шукав.

Справді, Думбадзе з Коломійцем переполошилися передчасно.

Поліція і військо шукали пешаварських повстанців.

Але обережні повстанці, звісно, й не наважилися переночувати в готелі. Вони зайняли кілька будинків на північних околицях Геліополя.

На південній же дорозі, біля перевалу через верховину кратера, вони передбачливо виставили свою варту.

Варта попередила повстанців, і за чверть години до наскоку війська повстанський гурт уже залишив свою ночівлю й хутко подався до північного перевалу — на Афганістан.

Якби начальник роти кавалерії віддав наказ негайно рушати навздогін північною дорогою та, зійшовши з прямого шляху, розсипав цепом своїх солдатів по кратеру, то не дали півтора кілометра, в хащах і серед уламків породи, він виявив би усіх до одного втікачів...

Такий наказ начальник і віддав. За п'ять хвилин з півсотні кавалеристів рушили риссю на північ, північним прямим шляхом.

Тим часом поліцейське авто теж під'їхало до Сольготелю і приставило туди разом з поліцейським комісаром і Нен-Сагора з місіс Ліліан.

В загальному залі Сольготелю зібралися вже всі його переполошені мешканці.

Сер Овен Прайс у халаті, сер Освальд Кеммері в піжамі та сер Олівер Вебенс в шлафроці сиділи вже в кріслах і схвильовано розмовляли.

Коли на дверях з'явилася висока постать Нен-Сагора, всі троє ображені джентльмени враз кинулися до нього. Через свою наївність вони певні були, що це їхній господар, цей старий ворожбит і дикун, винний був у наглому наскокові війська і в усіх зв'язаних із цим прикростях недоспаної ночі.

— Сер! — обурено заволав сер Овен Прайс.

— О сер! — люто заgrimав сер Освальд Кеммері.

— Так, сер, — приєднався до них і сер Олівер Вебенс.

Вони ладні були наговорити безневинному господареві цілу купу неджентльменських слів, але тут, услід за Нен-Сагором, до покою ввійшла місіс Ліліан, і обурені джентльмени не наважилися виголосити ці слова. До

того ж усі вони були без комірців, і це остаточно зв'язало їм язик перед дамою. Вони навіть ладні були зразу ж ретируватися з тисячею пробачень. Сер Олівер Вебенс і почав уже задкувати.

Але в цей час до кімнати увійшов і комісар поліції.

— Пробачте, джентльмени,— сказав він,— але ми одержали зовсім певні відомості, що тут, у цьому містечку, стала на ночівлю банда повстанців.

— Банда?

— Повстанців?

— Тут?

З сер О зразу перелякано заточилися.

— Чому ж ви не затримаєте їх?

— Що ж ви розбалакуєте?

— Де вона?

— За нашими відомостями, вона ще надвечір перейшла через гори й захопила Геліополь.

— Ще надвечір?

Сер Овен Прайс, почувши за собою могутню руку свого друга, губернатора, нарешті опанував себе і прибрав свого звичайного джентльменського вигляду. Він загнув халата й прикрив рукою своє голе горло.

— Пробачте, місіс,— схилився він до місіс Ліліан, що з великою цікавістю слідкувала за цією сценою. Потім він, уже зовсім спокійно, обернувся до комісара:

— Ви помиляєтеся, сер. Ваші відомості зовсім не відповідають дійсності. Як вірний син Британської імперії, я повинен допомогти вам. Цілком очевидно, що поліція стала жертвою ворожої провокації. Цілком очевидно, що вас навмисне скеровано на фальшивий слід. Ми приїхали сюди ще минулого ранку, і повинен запевнити вас, сер, що за цей час ні одного повстанця і близько не видно було.

Сер Овен Прайс не брехав і вже, певна річ, не збирався прикривати повстанців. Сер Овен Прайс таки говорив правду. Він справді не бачив повстанців.

Сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс поспішили підтримати його.

Вони негайно ж категорично засвідчили, що за цілий цей день — ні вранці, ні вдень, ні надвечір — вони не бачили жодного повстанця.

Місіс Ліліан привітно всміхнулася до комісара.

Нен-Сагор похмуро повернув до нього своє невдоволене обличчя:

— Ви чуєте, сер? Якщо ви не хотіли йняти віри нам, індам з крові, то, я сподіваюся, вас задовольняють свідчення цих трьох джентльменів? Нехай, сер, тепер стане вам соромно!

Комісар поліції справді розгубився.

— Але ж відомості були цілком певні й офіціальні...

— Сер! — зірвався сер Овен Прайс.— Ви наважуєтеся, сер, висловити недовір'я до моїх слів? Ваше прізвище, сер? Відправляйтеся негайно до вашого губернатора і перекажіть йому, що сер Овен Прайс, терапевт, член президії Королівського медичного товариства і повноважний голова королівської ревізійної комісії сказав вам, що ви — нахаба!

Комісар спохмурнів, але чемно схилився:

— Гаразд, сер президент, я виконаю це, покінчивши тут з моїми службовими обов'язками.

Після того комісар попростував до дверей.

Коли він проходив повз Коломійця й Думбадзе, Думбадзе дружньо ляснув його по плечу.

— Не вдавайсь у журбу. Ці джентльмени страшенно великі начальники і, звісно, люблять нагримати. Але, як їхній особистий секретар, я обіцяю тобі, що сер президент забуде за свою загрозу і не поскаржиться на тебе губернатораві. А тепер паняй!

Приятеля треба скрізь мати. Надто добре мати його серед комісарів поліції.

24

Таким чином, чергове засідання повноважної ревізійної комісії та чергову доповідь Нен-Сагора довелося відкласти геть на пізніше: з сер О були надміру схвильовані нічними подіями, і безсонна ніч вимагала компенсації. За загальною згодою це засідання перенесено аж на після обід.

Беручи до уваги всі вищеописані події, зроблено навіть певне порушення в загальному, ніколи не порушуваному, регламенті й розпорядку Сольготелю: в спальних кімнатах повноважних членів комісії дозволено повісити густі штори і спустити їх аж до окремого розпорядження постояльців цих кімнат.

З сер О спокійно проспали аж до другої години по півдні.

Думбадзе і Коломієць, навпаки, встали дуже рано. Ніч-

ні події не вплинули на лад їхнього життя. Рівно о восьмій вони вже поснідали в залі Сольготелю.

Щоб так чи інакше використати вільний час до післяобідньої пори, Думбадзе з Коломійцем вирішили зробити невеличку прогулянку в околиці Геліополя: вони хотіли детальніше обізнатися з цією місцевістю та з її мешканцями.

Вони вийшли на майдан і рушили головною вулицею в напрямі до південної дороги, щоб, звернувши в бічну вулицю, вийти до озера, оселі Нен-Сагора та заозерних заводів.

Але навіть не змовляючись наперед, вони в цю вуличку не звернули, обминули її і, лишивши з правого боку озеро й заводські корпуси, пішли просто південним шляхом. Цей шлях приводив до перевалу через кратер, що з його верховини розстилався краєвид на північ Пенджабської рівнини, на місто Мардан та його околиці.

Ім кортіло зійти на ці верховини й глянути з них туди, звідки прийшов учора закривавлений гурт переможених повстанців і звідки, вслід за ним, прибасував нічний загін кавалерії з поліцейським комісаром.

Коломієць передбачливо захопив добрий бінокль: користаючи з безпробудного сну повноважних членів ревізійної комісії, він взяв його з нічного столика сера Олівера Вебенса.

— Чортівська країна ця Індія! — розмірковував Думбадзе. — Понад триста мільйонів населення, сама не більша від європейської частини СРСР, а скільки порожнього, скільки незаселеного місця! Ви пригадуєте, як ми летіли через Пенджаб, під нами майже цілий час стелилася гола рівнина? Тільки по річних долинах і натрапляло око на невеличкі селища. Яка ж надзвичайна щільність заселеності повинна бути тут, в Індії? Майте ще на увазі, що мало не третину Індії вкривають ліси, джунглі та гірські пасма... Не хотів би я бути сином цієї країни.

— А проте ви таки ним і є.

— Як?

— Іранське походження європейських народів...

— Ага, ну да! Ви про давню історію? Ні, я говорю про сучасну Індію. Очевидно, — засміявся Думбадзе, — треба незабаром чекати чергового в історії розселення індів.

— Навряд. Ми з вами, радянські люди, знаємо інший шлях для впорядкування й унормування перезаселеного світу.

— Ви праві. І для Індії цей шлях уже не такий довгий. Класово-пролетарський рух з кожним роком більшає та міцнішає, очолює боротьбу за національне визволення і заступає давню релігійно-кастову національну боротьбу. Дев'ять мільйонів організованого індійського пролетаріату роблять своє діло. Це ж другий рік у «найкращій перлині англійської корони» неспокійно. Перлина випаде — це факт. Від 1857 року, коли англійці придушили останнє грандіозне сипайське повстання і тим ствердили своє панування на Сході, не було в Індії такого масового визвольного руху, як зараз, в тридцятих роках. Але тоді повстання йшло тільки під гаслами релігійно-національного визволення — його організовували індійські феодали, бажаючи здобути собі з національною незалежністю й виключне право на визиск індусів. Сьогодні стан цілком одмінний: гасла національної боротьби бринять, як гасла визволення всього народу, поширюються й зміцнюються новими для індуса гаслами — гаслами боротьби проти англійських загарбників-імперіалістів, а разом проти власної буржуазії, дарма чи заспівкованої з англійським капіталізмом, чи заклопотаної ідеєю власної капіталістичної державності...

Коломієць перебив речистого Думбадзе, невдоволено звівши брови:

— Для чого ви вживаєте цей фальшивий термін «індуси, індуський»?

— Тобто як?

— Невже невідомо вам, що називати все населення Індії «індусами» так само безглуздо, як... як, скажімо, всіх жителів колишньої Російської імперії — православними? Слово «індус» зовсім не визначає народності. В Індії живе більше народів, як у вас на Кавказі. Навіть офіційна наука нараховує понад двісті різних мов на території Індії. «Індуси» — це лише частина, правда, більша частина індійців, що належить до «інду». Звідси — «індус». А на жителів Індії загалом давайте умовимося говорити інди або індійці.

Думбадзе насунув шолом на лоба й замахав руками.

— Досить, досить! Ви вже й так зовсім мене засоромили. Більше, присягаюся, я не вживатиму цього неправдивого і, коли хочете, великодержавного терміну. Але, — Думбадзе хитро примружився, — б'юся об заклад, що такі досконалі відомості ви придбали вже тут, у Індії. Мабуть, десь таки добре нарізалися на неприємність?

Коломієць пропустив це повз вуха і звернув увагу Думбадзе на інше:

— Дивіться, ми вже майже на верховині. Я навіть бачу степовий обрій.

— Це не степ, а якраз поле,— виправив Думбадзе, глянувши й собі.

— Так, правда. Я не сподівався тут побачити поля. У мене склалося враження, що тут, на цих схилах, самі пасовиська з нужденними перськими чи афганськими вівчарями.

— Щодо нужденності, то ще не відомо, хто кому дасть очко наперед — гірський чабан хліборобові чи хлібороб чабанові. Ви знаєте, який заробіток середнього індійського хлібороба?

— Незаможника, що не має власного клаптя землі?

— Ні, середнього, того, що має півгектара. Індійський незаможник в рахунок іти не може. Він навіть не дорівнює нашому колишньому батракові. Такі, як він, просто пухнуть з голоду й мільйонами вмирають з року в рік дарма де: біля чужої землі чи на промислах у городі. Я кажу про середнього хлібороба, того, якого офіціальна статистика зве дрібним заможним селянином.

— Хм, я чув. Індійські злидні ввійшли вже здавна в прислів'я.

— Чули? Я можу подати вам точні цифри. Тільки вчора вичитав їх у бібліотеці нашого готелю.

— Цікаво.

— Дуже. Ось яку маємо картину зараз, на тридцятому році двадцятого віку — після двох століть панування англійських окупантів. З 320 мільйонів індійського населення 218 живе з землі, що її загальна площа визначається не більше як 80 мільйонів га. Коли одкинути поміщицьку та великокуркульську землю, на якій сидить до восьми мільйонів поміщиків, коли одкинути міцнішого індійського середняка, що володіє приблизно сімома гектарами на родину,— а таких є понад п'ять мільйонів родин, тобто до тридцяти мільйонів чоловік,— то «дрібним заможникам», яких є сто сорок мільйонів ротів, лишається на рот менше як по півморга. Сорок же п'ять мільйонів лишається зовсім без землі і поповнює постійно армію безробітних та кандидатів на голодну смерть та епідемії. Ви розумієте тепер, чому в Індії так нечувано дешеві робочі руки й чому досі збереглися найпримітивніші способи обробітку землі? Цивілізованій Англії немає

рації вдосконалювати індійське хліборобство — людина дешевша за худобу й машини. Для чого витратити гроші на трактор і бензин, коли тисяча індійських жінок за безцінь обробить якраз стільки ж землі?

— А скільки ж виробляє на рік такий середній «заможник»?

— Він виробляє на цілу свою родину за рік рідко більше ста рупій, тобто наших шістдесят карбованців. Заплативши податки, оренду, він має на їжу та одягу якихось двадцять п'ять карбованців на рік на цілу родину...

Товариші досягли тим часом уже й верховини кратера. По той бік, за вістрям сусідніх кряжів і гір, залягала майже рівна площа північно-пенджабського степу. Його видно було далеко-далеко: на десятки кілометрів тікав низький обрій.

Коломієць приклав до очей бінокль Вебенса. В скельцях, куди б він не обертав їх, видно було лише червонувато-сіру голу землю, скупо де-не-де порослу пустельними лишаями. Плідні ґрунти були звідси далеко на південь і схід. Там повинні були бути дбайливо оброблені рисові плантації, прославлені на цілий світ. На кожний гектар такої плантації там роззявляло роти десятків зо два індійських малят. Але вони так і повмирають змалечку, не одержавши й кілограма того рису, скупованого англійцями за безцінь.

Думбадзе, приклавши долоню до очей, шукав по степу найближчих селищ.

Туди, в бік Мардана, таких селищ не було. Там лежала пустеля. Селища повинні були бути ліворуч, на схід до згір'їв Свата, або просто в напрямі до Пешавара, під пасмами Пінд-Дадану.

Але це було надто далеко не тільки для очей Думбадзе, а й для лінз бінокля.

Рівнина лежала перед очима порожня й спокійна. Невідомо, звідки ж прийшли з неї закривавлені повстанські гурти. Невже ж з-під самого Пешавара?

Трохи розчаровані Думбадзе з Коломіємцем поверталися назад з вершини кратера. Але несподівано серед уламків скель вони зустріли ще двох цікавих туристів. Ті йшли їм назустріч, стиха розмовляючи. Але хода їхня була поспішна й заклопотана.

Думбадзе з Коломіємцем перезирнулися й зарані поступилися з дороги. Вони не тільки поступилися, а й оступи-

лися в затінок скель і чагарників: їм не хотілося виявити свою присутність перед цими двома екскурсантами.

Це були місіс Ліліан та горбань Альберт Сю. Жваво розмовляючи, вони простували до верховини кратера. Коли Альберт Сю задихався чи спотикався об каміння при дорозі, сильна рука місіс Ліліан його дбайливо підтримувала. Вони йшли й розмовляли, як давні приятелі.

25

По обіді мешканці Сольготелю вирушили на загальну прогулянку: З сер О воліли пройтися після хвилювань ночі та ненормального сну вдень. До того ж вони ще зовсім не роздивилися на Геліополь, а детальне обізнання з цим містом входило в загальний план їхньої місії. Нен-Сагор і місіс Ліліан запропонували їм свої послуги господарів-гідів. Думбадзе з Коломійцем приєдналися за компанію. Таким чином, стало можливим і під час цієї прогулянки не тратити марно часу й продовжувати обслідувальну роботу ревізійної комісії.

Товариство вирушило одною з бічних вулиць на південний захід з тим, щоб, проминувши центральні квартали й озеро, вийти в замські луки.

Думбадзе зацікавився промисловістю Геліополя.

— Що це за заводи за озером? — запитав він місіс Ліліан. — Геліополь має свою промисловість? Що тут виробляють?

Місіс Ліліан охоче пояснила:

— Експортна промисловість Геліополя зовсім незначна, але її прибутків вистачає на покриття місцевих витрат. На заводах головним чином виробляються речі власного вжитку, яких ніде більше й придбати. Невеличка текстильна фабрика виробляє сонцепроточну матерію на одягу, скляна фабрика дає різні типи сонцелікарського спектрального скла, тут є уже й невеличкий експорт на європейські ринки. На експорт же працює й фабрика солом'яних виробів, — ми постачаємо солом'яні меблі в Пешавар з околицями та трохи до Афганістану, — та чимала сироварня, що вивозить високі сорти сиру до Бомбея і навіть до Англії. Ще трохи екпортується вовни, пшениці та винограду й інших фруктів.

— Ви пробачте мені за, може, недозволене й нескромне запитання, але я бачу, що все тут у вас в Геліополі, пишається чистотою, охайністю і навіть заможністю.

Десь, певне, сер Нен-Сагор має таки достатні маєтки, коли має змогу утримувати таку дорогу інституцію, як Спектрарій з його експериментальними закладами? Мабуть, більша частина місцевого населення служить у вашого діда і, очевидно, непогано заробляє?

Місіс Ліліан здивовано здвинула плечима:

— Ні, що ви? Хіба дід ще не поінформував вас про місцевий лад? Ні Геліополь, ні Спектрарій не є Нен-Сагорова власність. Він записаний власником цієї місцевості виключно для проформи, бо уряд не дозволив би тут існування комунальної громади. Але вже понад п'ятдесят років ціла ця місцевість належить спільно всім мешканцям. Адже доми, харчування й одяга наділяються кожному мешканцеві з спільних фондів, вироблених загальними ж силами. Кожний мешканець Геліополя, якщо він працездатний, повинен виконувати якусь роботу, до якої він найбільш придатний. Для непрацездатних стариків є спеціальна колонія на околицях містечка. Наприкінці ж року всі прибутки від господарства, якщо вони є, бо трапляється, що їх і не буває, діляться поміж усіма порівно.

— Та що ви кажете? — Думбадзе був надміру вражений, — значить, тут збереглися форми первісного комунізму?

— Ні. Не зовсім так. Первісний комунізм тут давненько вивівся з першим приходом європейських конквістадорів. Після того тут була резиденція якогось місцевого раджі — Нурі. Це від нього лишилася назва цілої місцевості. Дідів батько придбав цю місцевість і оселився тут після славетного Сипайського повстання 1857 року. Він був причетний до цього повстання — грецька морська газета не брехала. Тікаючи з півдня до сикхів від кари англійського уряду, він зайшов у ці гори й оселився тут у гірському племені афганських чабанів. З ним прийшло ще кілька індійських родин. Все населення Геліополя й пішло від тих афганських та індійських вівчарів.

— Надзвичайно цікаво! А коли ж запроваджено тут форми комунальної громади?

— Це вже від діда. Дід прийшов разом з прадідом. Він був тоді молодий юнак. Коли він підріс, прадід послав його далеко до Бенареса вивчати медицину. В тубільній медичній школі в Бенаресі дід обізнався з тубільною медициною — староіндійською медициною Чараки, Сушрути та Багхати. Ось звідки ці закиди дідові про чародійство та

знахарство... Але, скінчивши цю школу, дід не повернувся до батька, він спалахнув цікавістю до європейських наук. Він лишився на півдні, в Калькутті, і вступив там санітаром у якийсь військово-морський госпіталь. Водночас він працював у старого англійського лікаря — сера Тоблтона. Цей лікар дуже зацікавився здібним юнаком і подбав про європейську освіту діда. З його допомогою дід опанував європейську медицину і, поїхавши до Лондона, склав іспит на лікаря і доктора медицини. Повернувшись зразу ж до Калькутті, дід ще якийсь час працював у лікаря Тоблтона: він не міг повернутися сюди до батька, в Нурі, бо його батько люто ненавидів англійців і прокляв діда за те, що він відмовився повернутись додому і здобув європейську освіту. Але незабаром дідова доля зовсім змінилася: майже одночасно вмерли лікар Тоблтон і дідів батько. Перший загинув від жовтої пропасниці, другий був забитий прикордонною сторожею — він був контрабандист, — грецька газета і тут мала рацію. Дід повернувся сюди впорядкувати батькове майно і тут і залишився, почавши відразу лікарську практику, тут, у диких чабанських селищах, а пізніше, після другої подорожі до Англії, і свою науково-експериментальну роботу.

З великою цікавістю слухав Думбадзе розповідь місіс Ліліан.

— Значить, усе це, що бачимо ми довкола, — все це діло Нен-Сагорових рук? — захоплено скрикнув він.

— Не тільки його, — посміхнулася місіс Ліліан, — його та й усіх тутешніх мешканців: він здобув собі їхню гарячу прихильність своєю самовідданою лікарською практикою.

В цей час товариство вийшло за межі Геліополя. Довкола були розкішні луки з великими отарами овець, що паслися на них. Кілометрів за два далі, на внутрішніх південних схилах кратера, рясніли густі виноградники. Там зараз ішла інтенсивна робота: жовтаві одежі садівників майоріли серед буйної зелені. З-за озера прогук короткий і негучний гудок — то закінчувався робочий день.

Всі спинилися за останнім будинком, край лужі, і милувалися з пейзажу. Місіс Ліліан і Думбадзе спинилися разом з усіма. Там сер Овен Прайс ораторствував перед Нен-Сагором, Коломійцем та своїми двома колегами. Він говорив про його власний маєток на півдні Шотландії.

Він хвалився трьома тисячами фунтів прибутку з його сорока гектарів.

— Якби не ці ледарські профспілки, — запально гукав

він,— я б за два роки підвищив прибутковість мого маєтку до чотирьох тисяч! Ви можете собі уявити,— вони щоразу страйкують і зовсім покинули б роботу, коли б зменшити їм платню на якихось нещасних десять шилінгів на місяць! Але я добрав чудового способу, і чорт мене забери, коли за три-чотири роки я не дійду того ж самого. Я ніколи не зменшую платні на один шилінг, коли цього вимагають кон'юнктури,— я зменшую її зразу саме на десять. Бачили б ви, яка буря здіймається в цих профспілках: бойові статті, заклики до страйку, громадський бойкот, нарешті, і самий страйк. Це — ха-ха — тоді, як на біржі тисячі безробітних! Але не подумайте, що я набираю штрейкбрехерів. Для чого? Навпаки, я прилюдно заявляю, що ніколи нічого спільного з штрейкбрехерами не маю і мати не буду; я чесний господар. Я заявляю, що я волію домовитися тільки з моїми робітниками. І я починаю говорити з профспілкою. До вечора ж ми йдемо на спільні поступки: я скидаю дев'ять шилінгів, я згоджуюсь знизити платню поки що тільки на один шилінг, на той самий шилінг, що був мені потрібний. Профспілковим представникам я показую мої розрахунки і нагадую про патріотизм і обов'язок кожного англійця всіма силами сприяти рідній торгівлі й промисловості. Вони радо погоджуються й починають кричати в своїх газетах про свою перемогу й про моє благородство. Робітники, правда, з ними не погоджуються і не хочуть поступатися своїм шилінгом. Але тепер це вже не моя турбота. Цим тепер турбуються самі профспілки. Вони переконують робітників, а коли серед них трапляються уперті, самі ж профспілки знімають таких з роботи й на їхнє місце ставлять інших, згодних працювати на шилінг дешевше.

— Надзвичайно! — пробурмотів Коломієць. — З вас, сер, геніальний господар.

— Ви мені лестите,— скромно почервонів сер Овен Прайс,— але що правда, то правда — з робітниками я вмю добре поводитися.

— Н-да, шкода тільки, що робітники ваші ще не навчилися як слід з вами поводитися.

— Що ви кажете, сер?

— Я кажу... що, на жаль, робітники цього не вмюють цінити.

— О так, це невдячне бидло!

Не мавши сил далі стримувати себе, Коломієць поспішив відійти набік. Він був дуже задоволений, що Думба-

дзе не розчув добре монолога сера Прайса, а то б знову, безперечно, трапився інцидент. Але сер Овен Прайс і сам унікав запального й невитриманого грузина.

Щоб перевести розмову на інше, Коломієць перейшов ближче до Нен-Сагора.

— Патроне,— сказав він,— от уже другий день ми у вас, ходимо по вашому маєтку і роздивляємося довкола. Нам не часто доводиться близько зустрічатися з місцевими мешканцями...

— Зараз саме розпал сільськогосподарських робіт, геліопольці у виноградниках та на луках,— пояснила місіс Ліліан.

— Авжеж. Але я не про те. Я хочу розпитати про одну річ, що впала мені в око. Не можна, знаєте, не звернути уваги на те, що всі тутешні мешканці якісь... якісь, я б сказав, однакові. Певна річ, ми маємо тут, цілком очевидно, якесь одне плем'я, що дуже збереглося від чужих впливів: цьому, очевидно, дуже сприяє саме географічне положення вашої країни в цьому кратері. Але, знаєте, і за таких умов не може не дивувати така витриманість типу конституції. Адже ж в кожному, найобмеженішому навіть племені завжди можна спостерігати конституціональні відхилення від середнього типу. Тут же цього нема. Всі ваші геліопольці — наче діти одних батьків... Я не надто експансивний у своїх висновках, патроне?

Нен-Сагор уважно поглянув на Коломієця.

— О ні, друже! Ваша спостережливість робить вам честь.

— Значить, я маю рацію,— зрадів Коломієць.

— Безперечно... і вам будуть зрозумілі причини такого явища, коли мені дозволять провадити далі мою доповідь.

— Але ж ми слухаємо вас з великою цікавістю.

— Кажіть, патроне!

— Ми слухаємо вас, сер,— милостиво додав і сер Овен Прайс.

Товариство спинилося на пагорку, що з нього цілий Геліополь був видний широким профілем кучерявих садків та мініатюрних призматичних будиночків. Глибоким спокоем дихало з цього містечка, затишного й спокійного. Місіс Ліліан сіла долі й зробила запрошувальний жест до інших. Нен-Сагор, Думбадзе й Коломієць не дали себе просити вдруге. Тільки з сер О лишилися стояти, не дозволивши собі такої непристойності, як сидіти на голій землі.

Нен-Сагор повів рукою на Геліополь.

— Я говорив вам, панове, що це містечко Геліополь і'є, власне, моя лабораторія, де ми здійснюємо наше виховання людського організму, наше виховання нової людини. Я повинен пояснити вам способи нашої роботи, і тоді ціла ця ідея виховання стане вам зрозуміла.

— Ми слухаємо вас, сер,— знову подав голос сер Овен Прайс, втомлено переступаючи з ноги на ногу.

— Ви б сіли, панове,— припросила місіс Ліліан.— Тут нічого боятися застуди. Грунт зовсім сухий.

— Дякуємо, місіс, але ми волиємо стояти.

Нен-Сагор миттю оглянув своїх ревізорів. Легка усмішка блукала йому на устах. Він заговорив далі:

— Я казав вам також, що нашій медицині ми даємо такий девіз: «Лікувати людину не тоді, як вона вже захворіла, а так загартувати людський організм, щоб людина втрачала самий нахил, саму здатність хворіти...»

— Могутній імунітет, виключне значення профілактики, як основної галузі медицини?..

— Саме так. Ми вважаємо профілактику за основну і єдино важливу галузь медицини. І головне — саме сонячну профілактику насамперед. Сонячною профілактикою ми беремося переродити організм сучасної людини...

— Хе! — змінив позу сер Овен Прайс і нарешті не витримав: — Я вважаю, що тут стає вогко. Може, ми рушимо далі й слухатимемо сера Нен-Сагора, прогулюючись? Ви маєте вашого блокнота, Альберте?

— Так, сер,— відгукнувся горбань і непомітно перезирнувся з місіс Ліліан.— Я справно потую все, що говорить сер Нен-Сагор.

Нен-Сагор, місіс Ліліан та Коломієць з Думбадзе неохоче звелися на ноги. Вечір був тихий і принагідний.

— Ми рушимо назад до міста,— незаперечним тоном заявив сер Овен.— Я все ж таки гадаю, що буде зручніше обмінюватися думками не під голим небом, а десь у придатнішому для цього місці.

Всі мовчки погодилися. Товариство так само мовчки рушило назад.

Коли околичні вулиці лишилися позаду й товариство вийшло на головну вулицю, несподівана процесія перепинила шлях. Всі спинилися й повинні були пропустити її.

Це повертався з гір нічний загін королівської кінноти. Він був вистроєний у каре. На чолі, закинувши шолом на маківку, їхав начальник загону. Шереги солдатів крокували за ним. В середині каре тихо посувалося чоловік з

двадцять людей. Вони йшли понуро, й руки були їм зв'язані ззаду мотузками. Їхній одяг був брудний і пошматований, дехто був і зовсім майже голий.

Коломієць впізнав у них вчорашній гурт повстанців...

Ні Нен-Сагор, ні місіс Ліліан ніяк не реагували на цю несподівану процесію: вони дали їй пройти, мовчки провівши полонених очима.

Мовчали й усі інші. Тільки сер Овен Прайс та його колеги не на жарт переполошилися.

— Це повстанці! — зблід сер Олівер Вебенс.

— Але ж звідки вони? Значить, вони таки були тут поблизу!

— Яка небезпека загрозувала нам! — перелякано промимрив сер Овен Прайс. — Офіцере! — гукнув він до командира загону. — Ви не залиште нас? Тут троє громадян Британської імперії. Ми потребуємо вашого захисту!

Офіцер почув і віддав честь. Потім він мовчки вказав назад по вулиці, в напрямі до Сольготелю, з сер О глянули туди й полегшено зітхнули. Перед Сольготелем і на кожному перехресті полискував у надвечірньому смерку сивий металевий шолом і широкий короткий багнет.

26

Військові англійські сили в Індії в тридцятих роках склалися з двох армій: прикордонної, що берегла переходи через Гімалаї з боку Афганістану, та внутрішньої, що стояла постоем по різних місцях Індії, щоб підтримувати внутрішній лад та допомагати поліції насамперед. Прикордонна армія складалася переважно з індійців: 90% у ній — солдати з різних індійських племен і лише 10% — англійці. Але зовсім навпаки — з внутрішньою армією; там дуже незначний процент тубільців: англійське командування небезпідставно воліє держати всередині країни певніші і відданіші війська.

Але крім того, що є військо, яке підлягає індійським раджам, є ще резерви, є ще територіальні солдати, є ще й окрема «допоміжна» армія тільки з самих англійців.

І зверх усього цього є ще спеціальні військові ескадрильї...

На жаль, неможливо навести точно їхню кількість. Адже, певна річ, авіація нині буйно розвивається, і нема нічого дивного, що разом з тим розвивається собі й англійська авіація в Індії. Що ж до її числа, то про нього не цілком поінформований навіть британський міністр

колоній — військовий міністр ніяк не збереться подати йому такі відомості. Для стороннього спостерігача відоме лише одне, що майже в кожному номері опозиційних індійських газет з'являється повідомлення про прибуття до Індії нового транспорту військових аеропланів. Проте в кожному ж номері офіціальних газет з'являється на це спростування в досить категоричній формі. Це спростування друкується вгорі на першій сторінці чорним шрифтом, а внизу, у «підвалі», петитом друкуються нові й нові екзерсиси різних шановних генералів про значення військової авіації під час громадянської війни й повстань.

Проте це, власне, не таке вже й цікаве. Цікавіші відомості про самий внутрішній склад індо-британської армії щодо розподілу його по різних племенах народів Індії. Кожний індійський полк, де незначний процент англійців, має мішаний національно-релігійний склад: в ньому є батальйони сикхів, пенджабських мусульман, патанців, дограсців, джатців, бірманців... До них додають ще й батальйони гурків — найпевніших англійських солдатів, бо їх наймають поза кордонами Британської Індії — в незалежному королівстві Непал. До речі, в повстанні навесні 1930 року батальйони гурків повстали проти англійських загарбників одні з перших.

Всі ці відомості Думбадзе з Коломійцем одержали від місіс Ліліан, поки йшли з головної вулиці Геліополя до Сольготелю. Оглядаючи кожного вартового на перехресті, вони могли пересвідчитися в правдивості таких інформацій — з шістьох вартових, що їх вони минули, один був сикх, другий — патанець, третій — дограсець, четвертий — джатець, п'ятий — бірманець і шостий — гурк. Сер Овен Прайс, проходячи повз цих вартових, набирав військової виправки і велично відповідав на їхні вітання: на мовчазну витяжку «струнко» він прикладав долоню до свого коркового шолома й урочисто промовляв: «Хай живе король!»

І взагалі він повеселішав і пожвавішав, почувши присутність гвинтівки англійського зразка, нехай і в руках приборканого раба.

У Сольготелі товариство розташувалося в залі для куріння. Мехта із своєю товаришкою принесла кофе.

Веселий і бадьорий сер Овен Прайс, проковтнувши першу чашку, дружньо заохотив Нен-Сагора:

— Ну, професоре, — це вперше після пам'ятного з'їзду Королівського товариства він звав Нен-Сагора професором, — ну, професоре, ми залюбки слухаємо вас.

Всі вмостилися, як кому зручніше. Альберт Сю сів до столика. Сер Олівер Вебенс приткнувся в кутку в найглибше крісло, щоб нишком переспати кілька хвилин.

— Прекрасно, панове,— почав Нен-Сагор.— Значить, ми спинилися на визначенні виключного значення профілактики.

— Сонячної профілактики, сер,— нагадав сер Овен Прайс.

— Так, сонячної профілактики зокрема... ті експериментальні здобутки про ефективність кожного з променів сонячного спектра і тут лягли в основу нашої роботи щодо виховання нової, здорової людини. Власне, вони й спричинили появу такої ідеї, відразу в площині гіпотези, а далі — в перетворенні її на факт.

Вплив кожного променя сонячного спектра на кожний орган людського організму став за величезну зброю в наших руках. Уміючи ліквідувати якусь ваду людського організму за допомогою того чи іншого з сонячних променів чи комбінацією сонячних спектральних променів, ми здобули змогу не тільки лікувати окремі захворювання різних органів, не тільки вілюковувати й оздоровлювати хвору людину, а й побудувати цілу реальну теорію про залежність біологічного життя від сонячного світла. І ця теорія насамперед поставила нас перед надзвичайно важливим висновком про те, що функціональна гармонійність живого організму залежить насамперед від правильності прийняття цим організмом безпосередньої сонячної енергії. Я кажу безпосередньої, тобто так званої променевої, бо всі інші формації перетвореної сонячної енергії, наприклад, — їжа, певна річ, є вже самою передумовою існування живого організму. Отже, я кажу саме про сонячний промінь, як такий.

— Змішаний, білий?

— Насамперед так: змішаний, білий. Цим ми не відкриваємо якихось нових Америк. Кожному медикові, а тепер уже й взагалі кожній культурній людині добре відомо, що чим більше ізолюється людина від сонця, тим більше кволіє вона. Недостатність перебування на сонці стає причиною не тільки загальної кволості організму, а й спричиняє чимало тяжких недуг. Клерк, що не бачить сонця в своєму бюро, кволіший за хлібороба, дарма що хліборобська праця потребує більшої витрати сил. Робітники, що працюють у темних льохах, кволіші за робітників, зайнятих аналогічною роботою, що працюють, проте, в добре

сонцем освітлених приміщеннях. І так далі, і таке інше. Так само й надто різниться вік для людей, ізольованих від сонця, і вік для людей, що постійно опромінюють своє тіло цілющими променями великого світила. Це загальновідомі істини — порівняйте здоров'я людини тисячу років тому і її здоров'я тепер. Порівняйте сучасного дикуна й сучасну цивілізовану людину. Коли нам щастить знайти такий екземпляр сучасного дикуна, який не зазнав ще на своїй шкурі радощів сучасної цивілізації, тобто експлуатації, то ми можемо бачити рідкий екземпляр здоров'я, краси й довговічності... Певна річ, що такого дикуна сьогодні вже важко знайти на білому світі. Умови завоювання диких країн цивілізованими, умови страшної і нелюдської експлуатації в цих країнах обернули колишнього дикуна, дарма що він гармонійно сприймає сонячну енергію, на кволу, виснажену й хвору істоту, значно коротковічнішу, ніж його, дарма що більше ізольований від сонця, хазяїн. Тут умови соціального порядку стали, певна річ, дужчі за внутрішні сили самого людського організму...

— Е, пробачте, сер,— перепинив його сер Овен Прайс, — мені здається, ми ухилиємося вбік. Давайте повернемося до... цього самого... оздоровлення та... цієї самої сонячної, саме сонячної, а не, гм, гм... соціальної терапії.

— Гаразд, сер, це тільки до слова прийшлося. Словом, з такими ідеями ми розпочали нашу експериментальну роботу. Ми стали на тому, що віками людський організм спрацював, знемічнів і скволів саме тому насамперед, що людство з покоління в покоління все далі й далі відходить від сонця, менше й менше бере від нього могутньої, цілющої енергії. Ми стали на тому, що для цілковитого оздоровлення людства потрібно вернути його до сонця, дати йому стільки сонячної енергії, скільки її потребує для нормальних гармонійних біопроцесів людський організм. Ми стали на тому, що через недостачу сонця порушено гармонійність біопроцесів у людському організмі, а в результаті такого порушення гармонійності з віку у вік, з покоління в покоління людський організм виснажився, з вроднів, і в ньому постали різні органічні вади, а весь він став дуже сприятливим середовищем для розвитку й поширення мільйонів різних мікробів.

Людське тіло — під сонячне проміння! — таке найперше гасло нашої сонячної терапії.

Але... але я прошу згадати зараз ті критичні думки, які я висловив учора, критикуючи методика сучасної офіці-

альної геліотерапії. Наша теорія сонячної терапії критично ставиться до звичайного, білого, змішаного сонячного променя. Наша теорія сонячної терапії доводить, що звичайний, білий, змішаний сонячний промінь корисний і цілющий лише для організму цілком здорового — організму з непорушеною функціональною гармонійністю, тобто такою, що може, що вміє правильно прийняти на себе білий сонячний промінь. «Уміє правильно прийняти на себе» — це значить, що він, оцей організм, у своїй гармонійності такий відповідний гармонійності спектральної композиції в білому сонячному промені, що він сам розкладає біле, змішане сонячне проміння на його спектральні компоненти і сам розподіляє їх по органах і функціях організму відповідно до гармонійної органічної потреби.

— Чорт забирай! — не стримався Думбадзе, — тобто ви хочете сказати, що самий людський організм здатний виконувати функції... функції... ну, як би це сказати — тригранчастої призми, розкладаючи білий сонячний промінь на його спектр?..

Нен-Сагор злегка усміхнувся:

— Мені здається, я нічого нового цим не кажу. Але ви надто вульгаризуєте цю думку. Тригранчаста призма -- це гідне сміху порівняння. Призма перепускає крізь себе біле сонячне проміння, розбиваючи його на спектральне проміння, а людський організм, — в цьому разі мовиться про цілком нормальний і здоровий, сонцем же вихований організм, — ковтає в себе ціле сонячне проміння, розподіляючи його доцільно по органах і функціях. Це загальновідома істина, і не ми її відкрили.

— Пробачте, — змішався Думбадзе, — аж тепер я зрозумів, про що ви говорите.

— Але, — встряв і Коломієць, — мовиться лише про здоровий організм і про ефективність сонячного проміння для здорового організму?

— Так. Але наша теорія нашої сонячної терапії починається саме там, де кінчається здоровий організм і починається організм хворий. Ми стали на тому, і я гадаю, ви теж пристанете до такої думки, що нині, внаслідок відходу людини від сонця, майже неможливо знайти такий цілком здоровий, гармонійний організм. Віками віків людський організм скволив, і гармонійність його порушилася. Сучасний середній людський організм нездатний уже цілком приймати біле сонячне проміння з абсолютною для нього користю. І завдання сонячної профілактики якраз у

тому, щоб повернути людському організмові цю здатність.

Отут і починається наша сонячна терапія. Отут і починається система нашого виховання людського організму.

Ви дозволите мені, не зволікаючи, викласти цю систему?

Всі мовчки кивнули головами й присунулися до Нен-Сагора.

Тільки сер Вебенс не присунувся, давно вже заснувши в затишку свого крісла.

Сер Овен Прайс суворо поглянув на Альберта Сю. Альберт Сю ще нижче схилився до свого блокнота.

Нен-Сагор звівся. Потім він знову сів.

— Основа системи нашого сонячного виховання є сонячний спектр,— почав він.— Основа системи нашого сонячного виховання є раціональне використання сонячного спектра,— виправився він зразу ж.— Те, що ми дійшли точного розуміння ефективності всіх компонентів сонячного спектра, що ми точно встановили вплив кожного спектрального променя на кожний же орган і кожну функцію людського організму,— саме в цьому і полягає основа системи нашого виховання...— нарешті точно сформулював він свою думку.

Нен-Сагор помітно хвилювався... Але він переміг хвилювання й почав розповідь.

27

— Понад п'ятдесят років тому страшна епідемія грипу захопила північний Пенджаб. Європейське уявлення про тяжкі пошесті надто мізерне перед масштабами Азії. В Азії епідемія забирає не десятки чи сотні тисяч людей. В Азії пошесть за кілька день вбиває мільйони. Тісне й нужденне життя азіатів, жахливе бідкування сотень мільйонів населення, бідкування, якого й уявити собі не може навіть злиденний європеєць,— це бідкування утворює найсприятливіші умови для шаленого поширення важких непоборних епідемій. Рік у рік такі страшні епідемії потрясають Індію, скорочуючи її населення на десятки мільйонів.

Тоді, понад п'ятдесят років тому, на зміну нещодавній чумі, на зміну нещодавньому тифові прийшов грип. Північний Пенджаб став за середовище цієї жахливої епідемії. І за два тижні долина Інду та Сватська височина спорожніли. Хто не вмер зразу, той тікав на південь або

сюди, на північ, і вмирав тут, перенісши заразу на сотні людей інших племен.

Нурі також полонила пошесть. Її принесли сюди пенджабські втікачі. Афгано-дравидське селище, яке утворилося тут після повстання 1857 року і де жив та вмер і мій батько в руїнах палацу давнього раджі Нурі, придбаного за безцінь в афганських вівчарів, — це селище з сотнею мешканців за два тижні обернулося на живе кладовище. Півтора десятка старих дідів, яких помилювала жорстока до юних і поблажлива до старих епідемія, — це було все, що лишилося в чабанських хатинах селища. Я повернувся до Нурі за кілька днів до цієї страшної катастрофи. Всі хворі перейшли через мої руки, але я не міг нічого вдіяти навіть із своїми, привезеними з Англії, новими медикаментами — всі хворі вмирали... Пошесть була дужча за медицину...

Горе полонило нашу землю. Колись достатнє й щасливе, наше селище Нурі за два тижні обернулося на кладовище й руїни. Отари овець розбрелися без догляду, плантації здичавіли, замість хат і майна стояло чорне згарище з купами попелу та вугілля, — я попав усе, змагаючися з заразою. Півтора десятка дідів та я — це були всі, що залишилися живі. Я замкнувся в домі мого батька, силкуючись увесь віддатися науковій роботі, щоб у ній знайти захист од примар і жаху. Старі півбожевільні діди тинялися по околицях, не дбаючи за себе й своє харчування, в тузі закликаючи й на себе страшну пошесть, благаючи й собі в неба смерті. Вони ховалися від мене, а я тікав від них... Так було довгий час.

Але от одного разу цей гурт божевільних дідів постукав до моїх дверей. Вони прийшли з гір і були дуже схвильовані. Вони принесли з собою два якихось згортки. Ці згортки вони поклали мені до ніг.

Розгорнувши лахміття цих згортків, я побачив у них двоє дітей. Це були немовлята. Худі, висохлі, аж чорні, півмертві. Діди знайшли їх, блукаючи в околицьніх хащах. На лісовій галявині, серед уламків скель і каміння, вони натрапили на табір втікачів із долини. Півтора десятка трупів валялися в цьому таборі і серед них ці двійко півживих немовлят.

Немовлята були ще живі, і страшна пошесть обминула їх. Старшому — хлопцеві — не було ще й року, молодше — дівча — не нараховувало більше місяця. Це були кривні брат і сестра.

Божевільні діди поклали мені до ніг цих немовлят і вимагали, щоб я зцілив їх, щоб я вернув їм життя і тим відродив життя цілого народу: темні діди гадали, що страшна епідемія полонила цілий світ і знищила все молоде покоління.

З усім запалом моєї молодості й моєї молодої професії я взявся до цього діла.

І от саме тоді у мене виникла ідея — відживити й виховати дітей на основі нових медичних гіпотез, що на їх побудову я витратив попередні роки, запозичивши саму ідею такого зцілення від мого патрона, лікаря Тоблтона. Він виплекав цю ідею на основі вивчення староіндійської медицини. Я вирішив лікувати й виховувати цих дітей сонцем, тільки сонцем! Я вирішив здійснити над ними мої експерименти, випробувані до того тільки на дрібній живій тварині.

Дідам, що принесли мені цих двійко немовлят, я, звісно, нічого не сказав: вони однаково нічого не розуміли в медицині. Тепер ці діди вже жили зі мною. Знахідку двох дітей вони розцінювали як божий подарунок, і вона вернула їм розум і душевний спокій. Вони знову побудували собі хатини, вони зібрали гурт здичавілих кіз, щоб мати для дітей молоко, вони знову взялися до обробітку плантацій, щоб мати для дітей припаси. Життя Нурі відновилося. Мене — цілителя і першого вихователя спільних дітей — наше невеличке й оригінальне плем'я з півтора десятка дідів обрало на свого старшину. Цим старшиною я зостався і до сьогодні.

Отже, я взявся до відживлення й виховання наших дітей. Наукою про сонце, в такому обсязі й вигляді, яка вона зараз є, я тоді, звісно, ще не володів, — вона склалася значно пізніше, — але основні її тези, основні дані про ефективність спектральних променів були вже в моїх руках, випробувані на дрібних живих тваринах. Голодну виснаженість дітей ми хутко ліквідували: за кілька днів двійко наших немовлят були вже здорові й веселі. Отже, я міг взятися до вивчення й виховання цих двох молодих істот.

Я ретельно вивчив загальний стан цих двох організмів, виявив успадковані від батьків вади, здобув усі точні дані про сучасний стан і тенденції розвитку кожного з органів їхніх організмів: кров, нервову систему, завапнювальний процес тощо. Тоді, відкинувши для них зовсім і назавжди всяку можливість якихось інших ліків, крім сонця, я взявся виховувати і гартувати сонцем ці два організми.

· Використання цілющої сонячної енергії — будь то через загальне опромінення змішаним, білим променем, будь то через окремі частини сонячного спектра — я організував таким чином, щоб не тільки знищувати й переборювати в цих молодих організмах різні хворобливі явища й показники, а так — і це головне — щоб усіма способами опромінювання сприяти біопротесам молодих істот: зміцненню кісток, волокон м'язів, гармонійності кровообігу та оздоровленню хімічного складу крові, регулюванню й зміцненню нервової системи, розвитку мозкових речовин і т. д. Словом, вишукував спосіб обернути сонячну енергію на основний чинник гармонійності процесів у живому організмі. Певна річ, з дітьми я поведився дуже обережно, ніколи не застосовуючи до них якогось нового способу чи дозування, наперед добре і кількаразово не перевірявши його на моїх шураха, кролях і собаках.

Мушу сказати, що до кінця літа того страшного року населення Нурі ще збільшилося. З долини прийшли до нас кілька родин, що врятувалися від страшної пощесті, але не могли й не хотіли лишитися в спустошених, заражених селищах. З цими родинами було ще п'ятеро немовлят — четверо дівчат і один хлопець.

П'ять літ проминули для мене у величезній роботі. За ці п'ять літ із моїх немовлят повиростали вже добрі дітлахи. Вони були веселі, здорові й міцні. Правда, більшість з них перехворіла на різні хвороби, що спричинені були самим сонцем. Це були нові хвороби, європейській медицині невідомі й незрозумілі. Це була «червона хвороба» — так я її собі охрестив. Її викликав червоний промінь сонячного спектра. Він надто сильно впливає на ендокринні залози людського організму й надто моторизує цілий біологічний процес. Він дає блискучі, найблискучіші результати для зросту й зміцнення кістяка, але він надто подразнює нервову систему. Діти перохворіли на нервові запалення, на нервову гарячку — і на цьому досліді дозування червоного променя зазнало в мене величезного уточнення та індивідуалізації. Страждали діти й від ультрафіолету, надміру одержуючи його від білого промєня, і це тоді ще штовхнуло мене на думку про потребу носити одєжу, притому одєжу кольорову, індивідуалізуєючи колір одєжі відповідно до біостану людини. Словом, багато було тернів на шляху сонячного виховання цього першого сонячного покоління, — я не можу все це тут зараз переказувати. Дітям траплялося зазнавати на собі не лише цілющості соняч-

ної енергії, а й її вбивчості. І це раз у раз дисциплінувало мене, примушувало ще і ще раз перевіряти мої матеріали й висновки, примушувало далі й далі шукати та йти вперед, перемагаючи труднощі й хиби.

На шостому році сталося перше нещастя... Загинув мій первак, моя укохана дитина, хлопець із першої двійки. Сонце вбило його. Йому, бідному, найбільше довелося зазнати на собі експериментальних випробувань, і це зламало його організм. Він умер. Червона гарячка з запаленням мозку з'їла його. Я ще не вмів тоді ізолювати зовсім видимого червоного променя від променів невидимих — теплових. Дитина вмерла. Це було велике горе для мене і велика втрата для всієї молодогої медицини, геліо-профілактики.

За два роки сталася й друга смерть. Вмерла ще одна дівчинка. Вона взагалі була квола здоров'ям і багато хворіла. Сонце вбило і її.

Тоді я вдруге подумав, чи не лишити мені моєї роботи? Я боявся стати катом усіх дітей.

Але зневіру я переміг, я вирішив, коли треба, стати й катом. У мене лишилося п'ятеро — хлопець і четверо дівчат. Тим часом з'явилося ще кілька нових немовлят, породжених у Нурі від прийшлих людей. Я продовжував працювати.

З старшого хлопця, здорового, міцного і добре розумово розвиненого, я готував собі заступника. В сімнадцять літ він був уже освіченою людиною і, вихований мною, гарячий ентузіаст сонячного виховання. Він дбайливо експериментував над собою і допомагав мені виконувати мої роботи. Адже ні на день ми не припиняли наших заходів сонцевиховання, а, крім моїх п'ятох перваків, у Нурі росло вже кілька десятків нових сонячних дітей.

Він, Гедро, одружився з найпершою з дівчат, і ми не терпляче й трепетно почали чекати на першу дитину сонячних людей...

28

— Так почалося покоління сонячних людей.

Того ж року ми з Гедро заснували на місці старого Нурі Геліополь. На цьому місці, де стоїть зараз оцей Сольготель, ми побудували наш перший профілакторій. Першим пацієнтом сонячного профілакторію став новонароджений син Гедро — Яма...

— Яма?

— Так. Мій найперший у майбутньому асистент Яма, якого ви бачите зараз серед нас. Яма — перший з покоління...

Всі з особливим зацікавленням поглянули на асистента Яму. Це був здоровий хлопець, з високим чолом, гострими очима й могутньою будовою тіла.

Відповідаючи на всі погляди, що зійшлися на ньому, Яма усміхнувся і, вставши, віддав уклін.

— Бачите, який вигнався,— пожартував Нен-Сагор,— сонячне проміння здорово вигнало його кістяк. Гедро теж був не з маленьких на зріст, але Яма переріс батька вже на шістнадцятому році...

Отже,— повернувся Нен-Сагор до розповіді,— Яма був перший для цілого Нури, особливо для мене. Адже ви розумієте, що мала тепер наука в особі цього немовляти? Вона одержувала перший результат багаторічних експериментів. Адже до сонячного виховання цього немовляти ми могли підійти вже озброєними. Крім того, що наша наука виросла й зміцніла на попередніх експериментах, вона здобула ще й глибокі біологічні підвалини: Яміні батьки, організми, які породили його, були вивчені достоту на протязі всього їх попереднього життя, і Яма, тільки народившись на світ, мав уже детально розроблену свою біоісторію. Щоб виховати людину, наука повинна достоту знати біоісторію її батьків, це — основне правило всякої поступової біонауки, отже, й медицини.

Яма народився здоровим і кремезним хлопцем. Його батьки, переборовши всі викликані першим сонцевихованням хвороби, були теж на той час здорові й міцні, але Ямине здоров'я було куди повніше проти їхнього. Це був уже майже досконалий людський організм. І з першого дня народження Яма-немовля почав приймати всі належні йому спектро-процедури.

Після Ями пішли й інші сонячні діти. Пара по парі одружувались мої перші вихованці й родили дітей, майже до одного здорових, міцних, з великим життєвим імунітетом.

Тоді ми поставили ще один експеримент. Ми вирішили одну дитину лишити без сонячного виховання й віддати її в інші кліматичні умови. Цим ми мали перевірити силу сонячного виховання. Ми вибрали одну з дівчат — здорове, кремезне дівча — і послали її до Англії разом з її матір'ю. Там їй дали ім'я Ліліан.

— Місіс Ліліан?

— Так, тепер вона — місіс Ліліан, а тоді маленька Лі-

ліан стала вигнанкою нашого краю, і їй дозволялося тільки відвідувати нас. Ліліан — не поганий екземпляр здоров'я й краси, але порівняйте її до Ями. Біоісторія їхня однакова, — обоє вони від сонячних батьків, вони навіть кривні брат і сестра, але Яма з дня народження й до сьогодні не припиняв спектральних процедур, а Ліліан їх ніколи не мала. В нашій картотеці є докладна біоісторія кожного з них. Ви можете заглянути туди й знайдете там чимало цікавого. Коли порівняєте перший запис Ямин з першим записом новонародженої Ліліан, ви побачите, що записи майже тотожні: однаковий склад і тиснення крові, тотожні антропометричні виміри, дуже подібні дані про функціональну розвиненість кожного органа, зовсім схожі записи про стан перших рефлексів. Але прослідкуйте далі всі записи на протязі їхнього життя. Організм Ями незрівнянно швидше відбув усі процеси формації та дозрівання, і він став незрівняно кремезнішим. А організм Ліліан дегенерував. Сонячне виховання її батьків дало велику насагу її організмові, здорові батьки дали дитині здоровий і дужий організм, якому може заздрити перший-ліпший організм цивілізованої людини. Але ці здібності Ліліан не розвинула, її організм не пішов уперед, її діти — здорові, але їх не можна рівняти до Яминих дітей. Організм її дітей уже повернувся до середнього стану середніх дітей нашого віку. Їхні організми не здобули тієї гармонійності, яку здобули в сонячному вихованні організми Яминих дітей.

До сьогодні ми маємо вже три покоління сонячних вихованців. Незабаром буде четверте: Ямині і його однолітків доньки вже ходять вагітні. Ми з глибоким зворушенням і ентузіазмом чекаємо на первістків цього четвертого покоління. В четвертому поколінні ми дамо світові найдосконаліші зразки біологічної гармонійності людського організму.

Надміру зворушений, Нен-Сагор спинився.

Його пафосний монолог був зустрінутий загальною мовчанкою. Мовчав також і Яма, він був зовсім спокійний. Тільки місіс Ліліан по короткій паузі тихо промовила:

— Я ніколи не могла простити Нен-Сагорові того, що він ізолював мене від сонячного виховання і ізолює від нього моїх дітей. От чому я ворогувала з ним і на науковому полі. От чому я стала відома в Лондоні як завзятий опонент Нен-Сагорових теорій. В своїх запереченнях я шукала тієї хиби в Нен-Сагорових позиціях, яка б зрівня-

ла мене з цілим його сонячним поколінням. Але для себе, на жаль, я цієї хиби не знайшла. Я примушена була визнати всю правдивість і доречність цілої системи виховання.

Всі мовчали ще.

Нарешті Думбадзе заговорив перший:

— Ви дозволили мені, шановний патроне, одне запитання?

— Так,— вийшов із задуми Нен-Сагор.

— Спектральні процедури — це єдині процедури в системі вашого виховання чи є ще якісь інші? Я хочу тобто спитати, чи мають ваші сонячні вихованці ще якийсь раціон, чи, крім спектральних процедур, вони вільні поводитися, як їм заманеться?..

— Я розумію вас,— не дав йому договорити Нен-Сагор.— Пробачте, я забув про це сказати. Звісно, існує ще й загальний раціон та інші процедури. Ми використовуємо елементарні правила дієтики та бальнеології. Ми не вегетаріанці, але ми їмо м'яса мало, нормуючи його дози. Ми використовуємо воду на загальний масаж, в душах і так далі. Дієтика і бальнеологія відіграють у нашому вихованні чисто допоміжну роль.

— І все?

— Все.

— Чудово! — задумливо проказав Думбадзе.— Чудово!

Всі знову замовкли. Ні сер Овен Прайс, ні сер Освальд Кеммері, ні тим паче сер Олівер Вебенс не промовили й слова. Сер Овен Прайс присунув до себе стенограму Альберта Сю й уважно в неї поглянув, так начебто він розумівся на закарлючках стенописьма.

Тоді Думбадзе знову порушив мовчанку.

— Ви дозволите, патроне, висловити одне зауваження?

— О так!

— Скажіть, шановний патроне, вам ніколи не спадало на думку, що... що ви, виховуючи тут, у затишку буколічного Геліополя, за своєю геніальною системою нову сонячну людину, новий людський організм, вириваєте цей організм із соціальних умов? Ви абстрагуєте її. Чи певні ви, що ваше сонячне покоління буде таке ж здорове й кремезне, коли ростиме воно не в затишку Геліополя, а на заводах чи в конторах середнього міста, нехай і з повним та сумлінним виконанням усіх сонячних процедур? Чи відкидаєте ви ту думку, що соціальні умови, умови життя, побуту та праці впливають величезною мірою на біологію?

Чи вірите ви в можливість здійснити свою систему виховання на цілому світі — взагалі десь за межами вашого Геліополя? І чи гадаєте ви, що застосування нашої системи і за інших соціальних умов дасть аналогічні блискучі результати?

Запала глибока тиша.

Раптом сер Овен Прайс страшенно захвилювався. Він навіть зірвався з місця і поспішно гукнув до Альберта Сю:

— Альберте, ви повинні точно занотувати те, що зараз почуєте!

Сер Олівер Вебенс враз прокинувся від цього вигуку й перелякано пробурмотів:

— Так, так, я з вами цілком згодний.

· 29

Нервування сера Овена Прайса не було випадкове: од відповіді Нен-Сагора залежало й вирішення королівської ревізійної комісії, якої повноважним головою він мав честь бути. Правда, вирішення це зроблено вже давно наперед, ще в Лондоні, і готова резолюція повноважної ревізійної комісії лежала собі в другому відділі Прайсового портфеля, але мусив же він, повноважний голова повноважної ж комісії, виправдати ті королівські кошти, що витрачені були на подорож трьох членів королівської комісії та її секретаря... Тому він нервувався, чекаючи на відповідь Нен-Сагора. Його нервування, як за командою, підтримали, і його поважні колеги — сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс, що допіру прокинувся від затишного сну.

Нервувалися також і Думбадзе з Коломійцем. Вони нервувалися тому, що блискучі наукові винаходи лікаря Нен-Сагора захопили їх і очікувана відповідь повинна була остаточно встановити для них, кого мають вони перед собою, — геніального фантаста чи наукового генія з глибоким і здоровим глуздом.

Місіс Ліліан та Яма нервувалися з інших причин. Вони нервувалися тому, що зараз цією відповіддю мало бути остаточно сформульовано роботу всього їхнього життя та життя двох поколінь їхніх предків.

Не нервувався тепер тільки сам Нен-Сагор. Нен-Сагор тепер був уже цілком спокійний: він знав, що залежить від його відповіді.

І тому, цілком свідомий значення й дальших результатів своєї відповіді, він тихо й спокійно відповів:

— Ні.

— Ні?

Це «ні» в різній інтерпретації вигукнуло аж п'ятеро голосів. Навіть сер Олівер Вебенс узяв участь в цьому загальному вигуку.

— Ні,— повторив знову Нен-Сагор.— Ні! Ми цілком певні, що застосування нашої системи за інших соціальних умов не дасть аналогічних результатів.

— Тобто,— зірвався Думбадзе,— ви хочете цим сказати...

— Я хочу цим сказати, що запровадження нашої системи біологічного виховання людського організму вимагає насамперед цілком певних соціальних передумов... Ви занотували це, містер Сю?

Альберт Сю сподівався на таке запитання, але він чекав почути його не від Нен-Сагора, а від свого патрона, сера Овена Прайса, і тому дещо розгубився. Він не знайшов, що промимрити у відповідь.

Та його відповідь нікому й не була потрібна. Сер Овен Прайс зовсім не розгубився. Сер Овен Прайс, навпаки, був цілком задоволений з такої відповіді Нен-Сагора: його резолюція з другого відділу портфеля орієнтувалася саме на таку відповідь.

Тому сер Овен Прайс, не поспішаючи, уїдливо посміхнувся:

— Чудово, сер! Ви цілком послідовні, сер! Три тижні тому ми мали нагоду вже чути аналогічну вашу доповідь, сер! І ви довели її саме до цього висновку, сер. Ми хотіли б, сер, почути тепер і далі. Ми хотіли б, сер, почути зараз од вас ті, безперечно, цікаві й дотепні мотивації, якими ви в'яжете в одно такі дві далекі науки, сер, як біологія та соціологія. Ми хотіли б почути, сер, якими мотиваціями ви підпорядковуєте таку точну науку, як медицина, такій неточній науці, як соціологія...

— Ви помилилися, очевидно, сер,— перепинив його Нен-Сагор;— ви, мабуть, хотіли сказати: таку неточну науку — медицину такій точній — соціології?

— Хм...— сер Овен Прайс з ненавистю поглянув на Нен-Сагора, але зустрів погляд саркастичний.— Хм. Не будемо сперечатися, сер. Ми, сер, чекаємо на ваші мотивації...

— Вам не треба буде довго чекати. Мої мотивації,

сер,— це саме життя, сер. Наша наукова теорія сонцелікування та сонцевиховання цілком виправдала себе, сер. Факти, що ми їх учора та сьогодні продемонстрували вам, повинні були вас переконати, сер, якщо ви умієте й хочете бути об'єктивним, сер...

— О! — звів брови сер Овен Прайс.

— О, о! — звели брови й сер Освальд та сер Олівер. Зауваження Нен-Сагора образило їх не менше, як і сера Овена Прайса.

— Але здійснення нашої системи біовиховання можливе лише при певних сприятливих побутово-соціальних умовах, сер. Це повинно бути вам, сер, зрозуміло, як зрозуміло це кожному профілактикові. А кожному профілактикові, сер, зрозуміла також і криза сучасної медицини, принаймні повинна бути зрозуміла. Європейська наука давно вже шукає причини кризи сучасної медицини. Одні знаходять ці причини в занепаді індуктивного методу біля ліжка хворого або в занепаді клініки. Другі — в боротьбі суб'єктивного з об'єктивним, індивідуального з типовим. І так далі, і таке інше. Але криза сучасної медицини не в цьому! Ця криза навіть і не в боротьбі механістичних концепцій з концепціями діалектичними, як це гадають інші представники європейської науки, бо боротьба ніколи не буває кризою: в цій боротьбі, навпаки, гартують медицину, виводячи наукову медицину на практичний шлях, а практичну — на науковий. Криза сучасної європейської медицини якраз в тому, що сама медицина неможлива і безглузда без профілактики і профілактики саме соціальної. Соціальна профілактика...

— Дозвольте, сер,— нетерпляче перепинив Нен-Сагора сер Овен Прайс.— Ви, сер, ухиляєтеся від конкретної відповіді.

— Ні, сер. Я не ухиляюся від конкретної відповіді, а, навпаки, я хочу цю відповідь подати саме в найконкретніших висловах... Ви, сер, прийняли нашу сонцетерапію; ви, як медик, збагнули сенс і рацію показних вам механічних лікувальних процедур, ви зрозуміли можливість такого методу лікування. Ви, сер, безперечно, приймете й нашу теорію сонцевиховання, якщо вам буде доведена можливість застосування цієї системи біовиховання при різних умовах побуту в цивілізованому світі, по його селах і містах. Бо якщо нашу систему неможливо застосувати широко, а тільки тут, у нашому рідному Геліополі, то, звісно, про неї не варт і говорити,— вона не має ніякого

практичного значення... Отже, сер, з вашого дозволу, я коротко перелічу вам ті умови, які конче потрібні для широкого застосування нашої системи сонцевиховання.

Альберт Сю схилився зовсім до своїх паперів під важким поглядом сера Овена Прайса.

Нен-Сагор спинився лише на мить і, передихнувши, почав:

— Насамперед для того, щоб цілий комплекс процедур сонячної профілактики дав свої гарантовані оздоровчі та біотворчі результати, потрібно додержувати повного раціону нормального й здорового життя. Крім згадуваних уже бальнеології та дієтики і взагалі нормального ладу індивідуального побуту, особливого значення набирає пильнування біопсихічної рівноваги в людському організмі, що й забезпечує той гармонійний розвиток організму. Цієї рівноваги та гармонійності треба досягти через широке застосування фізкультури для людей розумової праці та розумової культури для людей фізичної праці.

По-друге, повинні бути створені цілком здорові житлові умови — житлоплоща, гігієна житла, світло, вода...

По-третє, нормування праці відповідно до вимог і змож організму. Здорова система організації праці. Незалежність участі кожного людського організму в загальному трудовому процесі від результатів праці...

— Дозвольте, сер! — зухвало перепинив Нен-Сагора сер Овен Прайс. — Дозвольте, сер! Але ж ви викладаєте нам початки соціалістичної програми. Ми зовсім не охочі її слухати. Я прошу вас конкретно відповідати на поставлене вам запитання.

— Я й роблю це, — відповів Нен-Сагор. — В нашому Геліополі ми дійшли того, що створили для населення ті умови, які я щойно перелічив. Без них сонячна профілактика не дала б нам тих блискучих результатів, які ми зараз маємо. Тепер ми бажаємо віддати наші наукові досягнення цілому людству, цілому світові. І ми вимагаємо від людства і від світу, щоб скрізь були створені соціально-побутові умови, при яких — і тільки при яких — можливе оздоровлення людського роду. Ми вимагаємо цього, як діячі науки, і ви, сер, як діячі тієї ж науки, повинні вимагати цього разом із нами.

Сер Овен Прайс звівся на ноги, блідий і зелений. Він спересердя не міг вимовити ні слова.

Але несподівано для всіх у цей час заговорив сер Олівер Вебенс. Він прокинувся остаточно:

— Так, так, так,— закивав він своєю давно вже лисою головою,— я чудово пригадую. Саме тому ви дозволили собі цю ганебну заяву на наших шановних річних зборах. Ви, сер, дозволили собі висловити безглузду думку, що нині масове й широке здійснення вашої системи можливе тільки в одній країні світу. Ви, сер, дозволили собі божевільну думку, що взагалі правильна організація і плідний розвиток медицини можливий тільки в цій країні світу. Ви, сер, божевільно обстоювали божевільну ж думку, що саме тому...

— ...що тільки в цій країні створені й створюються далі суспільні умови, які сприяють розвитку медицини й оздоровленню людства,— перебив його Нен-Сагор.— Так! І я це знову повторюю! Бо тільки в цій країні є для того соціальні передумови. Бо тільки в цій країні, завдяки таким соціальним передумовам, можливе здійснення соціальної профілактики. Бо саме система організації суспільного життя цієї країни...

В цей час сер Овен Прайс уже очуняв і здобув свою мову.

— Але ж,— завершив він,— ця система соціалістична!

— Так,— відказав Нен-Сагор.— Назвімо це так. І мою наукову ідею я можу здійснити тільки при певних соціальних умовах. А такі соціальні умови звать, як і я довідався, соціалістичними...

Сер Овен Прайс раптом зірвався з місця і побіг до дверей. Сер Освальд Кеммері та Олівер Вебенс, вирішивши, що їхній патрон обурено залишає зал засідань, негайно ж рушили за ним. Але від того трапилося лише непорозуміння: по двох кроках вони наштоткнулися на широку спину сера Овена Прайса. Сер Овен Прайс підійшов тільки до телефону, що був біля дверей.

30

Сер Едвар Імліс, губернатор Пенджабу, прокинувся сьогодні з хворою головою, в надзвичайно поганому настрої, і ноги йому замерзли. Він довгий час не міг навіть поворухнутися в своєму ліжку — так задубіли йому всі суглави, дарма що спав він на перині й під двома ковдрами з пір'я пташенят рожевого какаду.

Справа в тому, що тільки вчора ввечері нестримні демонстранти, що виступили на знак протесту проти агре-

сивної політики уряду та жорстокої розправи з повстанцями, повибивали серові Едварові Імлійсові всі шибки в його губернаторському палаці. Склярі страйкували в Пешаварі вже другий тиждень, і через те нічний туман з гірських полонин без будь-якої перешкоди зайшов у сорок сім покоїв губернаторського палацу і скрутив ревматичні м'язи губернаторові, не зважаючи абсолютно на недоторканність такої високої особи, як сер Едвар Імлійс.

Сер Едвар Імлійс чхнув підряд сімнадцять раз, і від того його настрої тільки погіршав: чхання не розважило губернатора, воно не дало йому найменшої полегкості. Сер Едвар Імлійс хвилин з п'ять тяжко роздумував про гірку долю колоніального губернатора, ніяк не наважуючись вилізти з-під своїх перин на світ божий. Він вирішив сьогодні ж надіслати безпосередньо на острів, поминаючи віце-короля, свою доповідну записку про поліпшення побуту колоніальних губернаторів і про їх винагороду під час страйків, демонстрацій, повстань і інших неприємностей колоніального життя. Водночас йому спало на думку подати проект утворення державної асоціації склярних промислів, об'єднаних під високою рукою самого губернатора. Вікна серові Едварові били за цей рік уже вчетверте, і доцільність такої асоціації в колоніальних країнах стверджувало саме життя.

Сер Едвар Імлійс нарешті наважився й подзвонив.

Двоє служок, давно вже чекавши на цей дзвінок, ту ж мить з'явилися з-за дверей з туалетом губернатора.

Але сер Едвар Імлійс відхилив простягнуті йому штани й наказав негайно ж до ліжка покликати його першого секретаря. Перший секретар, Нат Віртл, з'явився рівно через три хвилини. За цей час двоє служок уже обклали губернатора цілою батареєю пляшок з гарячою водою.

— До послуг, сер,— сповістив Нат Віртл про свій прихід.— У приймальні чекає тридцять чотири чоловіки відвідувачів і троє делегатів від демонстрантів. Сьогоднішня демонстрація, сер, домагається...

— Стривайте, Віртл,— спинив його сер Едвар,— делегатів ви можете прогнати втри, навіть учотиришия. Є справи далеко важливіші. Ви подзвоните зараз у об'єднання хазяїв і фабрикантів міста Пешавара, до містера Ідлудла, президента склярської контори. Ви перекажете йому, що з міркувань вищої політики я пропоную негайно ж задовольнити всі вимоги склярів.

— Слухаю, сер.

— І скажете йому, щоб заробітна плата склярам була підвищена на десять процентів проти їхніх вимог. Ви чуєте, Віртл?

— Так, сер.

— Ідїть же негайно!.. Бр-бр-бр,— загарчав сер Едвар, скинувши дві ковдри з пїр'я какаду й хапаючись за свої губернаторські штани. Батарейя пляшок з гуркотом покоїтилася на підлогу.

За якихось півтори-дві години туалет сера Едвара був закінчений, він випив кофе і готовий був розпочати прийом. Склянка гарячого кофе зігрїла його, і він нарешті перестав тремтіти та цокати зубами.

Потім він підійшов до телефону і викликав об'єднання хазяїв та фабрикантів міста Пешавара.

— Ідлдудл? Йес! Дайте містера Ідлдудла... Містер Ідлдудл, ви одержали мій наказ? Чому ж ще й досі не поставлено шибки в мої вікна?.. Відмовляються?.. Чорт забирай! Ви надміру експлуатуєте ваших склярів, містер Ідлдудл! Їхні вимоги цілком законні... Так, так, це вам кажу я, губернатор!.. Ви повинні негайно ж ліквідувати ваш конфлікт. Дайте їм двадцять процентів... Що? Солідарність із загальним страйковим рухом? Чорт забирай, яке їм діло до загального страйкового руху!

Сер Едвар з серцем жбурнув трубку й накинувся на ні в чому не повинного Ната Віртла.

— Потрудіться, сер, дати наказ, щоб негайно ж затопили в камінах. Реквізуйте також усі ковдри в колоніальних магазинах і позапинайте вікна. Чи ви хочете, щоб я тут замерз! Ви забуваєте, що зараз осінь! Прийому сьогодні не буде.

І сер Едвар послішно ретирувався до ватерклозета — єдиного теплого місця на цілий його палац, бо він був без вікон і гірський вітер там не гуляв. Туди ж він наказав подати йому вранішню кореспонденцію.

Сер Едвар розташувався на стульчаку, обставленому з усіх боків відрами з окропом. Двоє служок міняли відра кожні п'ять хвилин.

З величезної купи вранішньої кореспонденції сер Едвар вибрав насамперед невеличкий пакетик, позначений печаткою його старого приятеля й колеги — губернатора Бомбея сера Грегора.

В своєму дружньому листі сер Грегор сповіщав, як проходить його тренаж до осіннього матчу з регбі. Цей тренаж проходив цілком задовільно, і сер Грегор був

цілком певний за свою перемогу, тим паче, що всі його партнери були молодші від нього чином і, певна річ, не зможуть перемогти свого начальника: ось уже п'ятнадцять літ, відтоді, як він став губернатором, сер Грегор вигравав на всіх матчах Бомбея. Далі сер Грегор скаржився на свої страйки, демонстрації та інші колоніальні неприємності. Сер Едвар пропустив цей докучливий абзац. У третьому абзаці він прочитав спогади сера Грегора про його юнацькі роки, які (спогади) виникли в зв'язку з приїздом його старого друга й товариша юнацьких років, сера Овена Прайса, терапевта. Сер Грегор повідомляв, що сер Овен відбув до Пенджабу, і рекомендував його серові Едварові як виключно цікаву й шановну фігуру. Сер Грегор просив сера Едварда, якщо виникне якась потреба з боку сера Овена, всіма засобами посприяти тому. В четвертому абзаці сер Грегор запрошував сера Едвара на осінній матч. Сер Едвар вирішив їхати неодмінно і негайно ж звелів Натові Віртлові про це відписати серові Грегорові.

Після листа сера Грегора довелося ознайомитися з вранішнім рапортом начальника військової залоги. В цьому рапорті повідомлялося, що банду повстанців, яка втекла була за Мардан у гори, цілком ліквідовано. Після короткого бою за Нурійським кряжем, у якому солдати його величності виявили себе героями, цілу банду в кількості шістдесят чоловік полонено і під конвоем відправлено до Мардана. До Мардана, проте, з цілої банди доведено тільки одного чоловіка, — решта зникла невідомо де... Проте комендант залоги, полковник Дубл, запевняв сера Едвара в тому, що він може бути цілком спокійний за цих п'ятдесят дев'ять чоловік — вони вже ніколи не турбуватимуть спокою не тільки північного Пенджабу, а й взагалі цілого світу... Як вірний християнин, сер Едвар, перечитавши ці рядки, побожно перехрестився.

Після цього полковник Дубл сповіщав ще кілька дрібниць. Він писав про трус в околицях міста, про тисячу арештованих під час тусу, про смерть десяткох в'язнів у повстанській тюрмі від зовсім невідомих причин, бо на їхньому тілі так і не лишилося ніяких знаків насильства. Писав про приборкання південних сіл, похваляючи високу якість останньої партії запальних снарядів, надісланих з острова. Наприкінці полковник Дубл нагадував серові Едварові про справи культурно-побутові, а саме: про потребу якнайшвидшого відкриття кредитів на побудову в

кожному з навколишніх сіл великих лікарень... для поранених солдатів та шкіл... для новобранців. Лікарні й школи проходили за бюджетом міністерства народної освіти, а також субсидювалися добровільним товариством «освіти й допомоги диким індам».

Після рапорту сер Едвар перейшов до радіограм, телеграм і телефонограм.

Найпершою серед телефонограм лежала телефонограма за підписом сера Овена Прайса, терапевта й президента повноважної ревізійної комісії Британського Королівського медичного товариства. Вгорі телефонограми була приписка, що сер Овен Прайс, терапевт і президент, дзвонив учора персонально, але не застав сера Едвара (сер Едвар у той час саме відсиджувався в цьому ж таки клозеті, чекаючи, коли демонстранти скінчать йому нівечити вікна).

Сер Едвар задоволено зарипів і поглянув на текст телефонограми.

В телефонограмі після перших десяти рядків, де коротко й поважно було викладено всі шанобливі, джентльменські та патріотичні почуття сера Овена до сера Едвара, було жахливе й важливе повідомлення.

Сер Овен Прайс, терапевт і президент, коротко поінформувавши про свою мету, обов'язки й повноваження, сповіщав про результати роботи комісії.

Ось останні рядки цього сповіщення:

«...зглянувся на наші Молитви. За Його Найвищою Допомогою ми успішно закінчили доручену нам Королівством справу. В нашій ревізії ми остаточно встановили, що поименований Нен-Сагор, облудно здобувши собі звання доктора медицини, насправді є тільки звичайний знахар, а його наукові «ідеї» — не менш звичайне шахрайство.

Крім того, за тією ж Найвищою Допомогою ми встановили, що він є безперечний прихильник північної варварської країни соціалізму й організатор цієї анти Моральної, анти Божої і розбійницької системи тут, у горах Північної Індії.

Я доводжу це до Вашого відома, Сер і високий Пане Губернаторе, і прошу вжити відповідних репресивних заходів, на які дасть Вам Благословення Висока Рука Найвищої Допомоги.

З великою до Вас, Сер, повагою, завжди готовий до Патріотичних послуг і на загибель во ім'я Бога, та Короля, й Вітчизни.

Овен Прайс, терапевт.

Р. S. Сер, троє Англіїців і Джентльменів чекають на Ваші рішучі дії в зловісному оточенні варварів і зрадників Бога, Короля і Вітчизни».

Сер Едвар зблід. Телефонограма випала з рук сера

Едвара. Притомність мало не зрадила його, і він мало не провалився у відтулину стульчака.

— Га? — загримів сер Едвар.— Прихильники соціалізму в моїм губернаторстві? Трам-та-ра-рам-там-там! Не потерплю!

Його обличчя було таке страшне, що двоє служок аж присіли з переляку. Нат Віртл витягся й закліпав очима. Сер Едвар тим часом вхопився за телефон (в губернаторовім клозеті, певна річ, був телефон).

— Алло! — заволав він.— Алло! Алло! Алло! Сера Дубла, начальника військового гарнізону... Віртл,— одірвався він од трубки, поки йому кликали полковника Дубла,— Віртл, біжіть до канцелярії і пишть негайно декрет про секвестр маєтку Нурі, що належав до сьогодні індові Нен-Сагорові... Алло! Полковник Дубл? В Пенджабі знайдено соціалізм! Якими військовими силами ви володієте в Мардані?.. Кінний батальйон? Десять піших батальйонів? Два гарматні дивізіони? Загін військових літаків на десять моторів?.. Прекрасно! Віддайте накази про похід. Полковнику Дубл, я персонально стаю на чолі армії!

Rule, Britannia, rule the waves,
Britons never will be slaves!¹

31

Відомості про наближення королівської армії дійшли до Геліополя другого ж дня вранці.

Правда, військові диспозиції армії сера Імлійса, як і всякої іншої армії, були в найсуворішій тайні. Жодна душа в Мардані та його околицях не могла знати про військові комунікації, жодний солдат із самого війська не знав напряду, в якому вирушає його батальйон. Про це знали тільки сер Едвар та полковник Дубл.

І все ж таки чутки про вихід армії з Мардана й про просування її в напрямі до північних кордонів линули поперед армії з хуткістю, що значно перевищувала хуткість авангардного загону літаків. Так само цілком точно відомий був і самий маршрут та мета військових комунікацій.

Якщо зразу по виході армії з Мардана ще ширилися

¹ Один з британських гімнів:

Керуй, Британіє, керуй морями!
Британці ніколи не будуть рабами!

чутки про те, що військо йде на північно-західні кордони душити повстання свободолюбних афридійських племен, то за півгодини вже цілком певно відомо було, що армія посувається на північ до гірського пасма й далі нурійських околиць не піде.

До Геліополя ці відомості прийшли разом із племенами з долини. Ще зранку на вулицях Геліополя з'явилися відразу малочисленні, а далі численніші й численніші гурти замарданських селянок, що гнали попереду худобу й на гарбах везли з собою свій злидений хатній скарб.

Худоба оглашала повітря ревом та беканням, чоловіки погукували на неї похриплими з відчаю фальцетами гірських пастухів, гарби рипіли, немовлята заходилися плачем на руках заціпенілих з перестрашу матерів. Ці людські й худоб'ячі гурти поспішно минали Геліополь і майже бігцем простували в північному напрямі. До півдня людський і худоб'ячий потік уже залив вулиці Геліополя безперервною валкою.

Рух королівської армії сполошив їх. Вони вже неодноразово на своїй власній шкурі відчули, що то є королівська армія і чого можна ждати від її маневрування. Вони покидали свої селища, свої нужденні оселі, залишили там лише немічних дідів і рушили хутчій до афганського кордону, куди не могла сягнути рука англійської цивілізації. Там, у гірських полонинах чи в долині Пянджу, вони гадали пересидіти час маневрування королівських військ.

З сер О про всякий випадок на вулицю в цей час не виходили. Вони цілком мудро міркували, що поява англійських джентльменів на шляху посування валки втікачів могла б спричинити деякі ускладнення міжнародного характеру. Бувши джентльменами доброзичливими й ліберальними, а головне, добрими християнами, З сер О аж ніяк не хотіли, щоб у замарданські села довелось надсилати карну експедицію після того, як замарданські втікачі пошматували б їх або пустили їм кров з усіх артерій. Тим-то, отже, вони й лишилися в своїх покоях і на вулицю не вийшли.

Зате на вулицю, назустріч гуртам утікачів, вийшло все населення Геліополя на чолі з самим Нен-Сагором, місіс Ліліан та асистентом Ямою. Геліопольське населення наповнювало втікачам баранячі міхи холодною і свіжою водою, несло їм харчі, обмивало забруднених дітей, давало вказівки про найкоротші й найзручніші стежки до постів незалежних горян. Геліопольці навчали їх, де, в

яких постоях дістати втікачам баранячих шкур на випадок переправи через Пяндж.

Гудронований брук геліопольських шляхів був витолочений на щєбінь копитами худоби, під ногами людей та гострими колесами гарб. Ідка чорна курява вкрила розкішні геліопольські сади та різнобарвні шибки геліопольських осель.

Гурти втікачів йшли майже до полудня. Нен-Сагор, місіс Ліліан та Яма непорушно простояли цей час під головними дверима Сольготелю.

— Діду,— озвалася нарешті місіс Ліліан,— я протелефоную до гаража й накажу подати вам машину.

— Навіщо?

Місіс Ліліан знизала плечима:

— Цілком зрозуміло, що ці маневрування королівської армії не віщують нічого доброго й Геліополеві. Власне, я хотіла сказати — вам персонально. Вчорашня телефонограма сера Овена Прайса...

— Я залишуся тут,— спинив її Нен-Сагор.

Місіс Ліліан ще раз знизала плечима.

Нен-Сагор звернувся до асистента Ями.

— Ямо,— сказав він,— ідіть скличте зараз усіх найстаріших нашого Геліополя. Ми повинні влаштувати нараду найстаріших. Ми повинні...— він помовчав деякий час і потім хутко закінчив: — Ми повинні оголосити Геліополь, власне, Нурі незалежною країною.

Яма й місіс Ліліан непорозуміло й боязко поглянули на старого лікаря... Але ніяких симптомів божевілля не позначалося на його сумному й похмурому обличчі.

— Але ж,— непевно почав Яма,— згідно з хартією 1863 року Нурі залишено незалежною країною афганоканжутьських гірських племен північного Пенджабу... під цивільним протекторатом Британо-Індійської імперії...

— Отже,— тихо відказав Нен-Сагор,— я про це й кажу. Ми повинні зібратися радою найстарших і, коли станеться, що військо прямує саме до нас, вийти йому назустріч з нашою хартією й нагадати його командуванню, що над нами є лише цивільний протекторат, і тому ми не можемо прийняти до себе військових сил імперії. Це суперечить нашій хартії і є протизаконне. Згідно з хартією військові сили імперії не мають права спинятися тут постоем і мають право тільки перейти нашою країною в тому випадку, коли цього вимагатимуть воєнні дії імперії.

Місіс Ліліан втретє знизала плечима. Вона, мабуть, хо-

гіла сказати, що на Індійському півострові є понад двісті «незалежних» тубільних країн, держав та князівств, що мають точнісінько такі ж хартії від уряду Індо-Британії, але... але вона не сказала нічого.

Яма ж мовчки уклонився і рушив у місто.

Але не відійшов він десяти кроків, як несподівано, здригнувшись, спинився.

Здригнулись і всі інші.

З-за гір, з-за Нурійсько-Пенджабського кряжа, прокотилась довга й гучна гірська луна.

Небо було ясне й блакитне. Це не був грозовий грім. Це був гарматний постріл.

За хвилину постріл ударив удруге. Ще за хвилину — втретє. З короткими перемижками на 30—40 секунд гарматні постріли потрясли одвіку тихе і незаймане повітря сумирного узгір'я й потворно множилися дзвінками лунами міжгір'їв.

— Так,— сказала місіс Ліліан,— це добра канонада. Чотирнадцятого року на фронті...

— Гірські луни,— перебив її Яма,— зовсім не дають можливості зрозуміти напрям і віддалення канонади. Проте я гадаю, це з Марданського узгір'я.

— Там не лишилося нікого,— зауважила місіс Ліліан.— Не може ж бути, щоб стріляли по порожніх селищах та по старих дідах.

Нен-Сагор мовчав. Він слухав деякий час канонаду, потім повернувся до Ями й нагадав:

— Іди ж, Ямо, поклич старих.

Неохоче й не поспішаючи, Яма рушив.

Коли його постать зникла за рогом бічної вулиці, в цей час у другому кінці головної вулиці з'явилося кілька вершників. Вони вихором промчали вулицею і зразу спинили коней перед Сольготелем, де стояв натовп геліопольців з Нен-Сагором і місіс Ліліан. Це було трое пастухів на неосідланих робочих конях. Піна й червона степова курява вкривали коней і їздців.

Не сходячи на землю, вони розпитали, куди пройшли їхні односельці. Вони були з товаром у горах і не знали про події останнього дня. Зате вони були в курсі подій останніх годин.

Королівське військо пройшло Марданською височиною і ввійшло в Північно-Сватське узгір'я. Воно йде на північ, на Нурі. Але про пересування війська стало відомо афридійським кочівникам, що саме проходили горами на осінні

пасовиська. Кочівники скористали з нагоди дошкулити не-нависним англійцям і напали на ар'єргард війська, волю-чи здобути собі військовий обоз. Військо змушене було повернути і вдарити на нападників. Афридійці тікають, а англійці виставили артилерію й гатять їм навздогін.

З сер О, що безвихідно сиділи в готелі, мали, проте, повніші й докладніші відомості. Вони загнuzдали телефон і, на смерть перелякані, засилали безперестанку своє «СОС» в усі пункти, куди сягав прямий провід геліополь-ського телефону — до Мардана, до Пешавара. Але у від-повідь їм линули зовсім не втішні відомості.

Телефон сповістив їм, що в Мардані, тільки вирушив звідти королівський гарнізон, зразу ж вибухло повстання серед безробітних. Безробітних підтримали робітники військового аеродрому та комунальних підприємств. Вони роззброїли поліцію і захопили державний банк. На околи-цях улаштовують барикади, щоб не пустити знову до міс-та війська. Повстанці поводяться дуже зухвало й певно, маючи добрий зв'язок з повстанцями самого Пешавара.

З Пешавара відомості були не кращі. Виїзд губернато-ра до Мардана пешаварські страйкарі розцінили як уте-чу й остаточно зухваліли. Вони перестали бити вікна в губернаторському домі і перейшли до справжніх військо-вих дій. На вулицях ідуть справжні бої... Пів на двана-дцятьу телефон і зовсім перестав відповідати на виклик З сер О, — вони зрозуміли, що або дріт перетято, або теле-фонна станція опинилася в руках повсталих.

О дванадцятій з Мардана прийшло останнє повідомлен-ня — військо губернатора Імліяса, одібравши тривожні звістки з Мардана, повернуло назад до Мардана. Тільки два піші батальйони пішли далі в гори, до Нурі.

З сер О повісили трубки й сумно узялися писати запові-ти, — два піші батальйони — це, здавалося їм, надто мало, щоб урятувати їх і вирвати з рук дикого гірського племені...

«Дике гірське плем'я» тим часом майже цілком зібра-лося на головному плацу перед Сольготелем. З сер О позапинали вікна ковдрами й боялися навіть визирнути туди. До них досягав тільки стриманий гомін сполошеного натовпу. Цей гомін видавався їм за лиховісні, зухвалі бойові вигук одчайдушних дикунів і, хто знає, може, на-віть канібалів... З сер О забули, звісно, що геліопольці майже вегетаріанці, і зовсім не знали про те, що на цілий Геліополь усієї зброї є чотири заржавілі мушкети, якими

тут, за звичаєм, салютували в найбільше річне свято — в Свято врожаю.

Дике гірське плем'я шумувало, отже, на головному плацу перед Сольготелем. Півтори чи дві тисячі мешканців збіглися сюди, сполошені канонадою та непевними чутками. Конфлікт їхнього патрона і старшини Нен-Сагора з приїжджими англійцями вже також був широко відомий. Ніхто не сумнівався, що це саме вони, ці три капосні англійські начальники, накликали на Геліополь англійське військо, і, правду сказати, не одне засмагле обличчя, незважаючи на миролюбство своєї сонячної конституції, з ненавистю й загрозою оберталосся до запнутих ковдрою вікон Сольготелю. З сер О, безперечно, мали деяку підставу писати свої заповіти.

Дозорці дикого племені приїхали з Нурійського перевалу й сповістили, що королівське військо вже вийшло з ущелини й підходить до перевалу. Натовп похмуро прийняв це сповіщення і почав ладнатися до зустрічі.

Два десятки найстаріших, залишивши натовп біля готелю, на чолі з Нен-Сагором рушили головним шляхом назустріч військові. Вони мали, за дідівським середньовічним звичаєм, подати начальникові війська ключ від брами міста. Брама цієї, правда, не існувало з півстоліття, але півметровий, добре заіржавілий ключ, як стара регалія спеціально для аналогічних випадків переховувався у швейцарській Сольготелю поруч з іншими, звичайними ключами.

Попереду дідів йшло з півста наймолодших дівчат, що, теж за середньовічними звичаями, мало символізувати цілковиту лояльність, прихильність, а коли що — то й покору місцевого населення. Дівчата, проте, як і всі інші жінки, хуленько позапиналися в довгі одежі: іти назустріч англійцям у звичайному геліопольському туалеті, тобто голими, було ризиковано.

За дівчатами й дідами поволі посувався і цілий геліопольський натовп...

Не дійшла ця мирна процесія й повороту з головного шляху до Спектрарія, як на верховині раптом блиснула зброя і амуніція військового загону губернатора Імліса...

До Геліополя, отже, вступило два піші батальйони, взвод кіннотників і дві польові гармати. В небі до того ж

ширяв розвідувальний літак. Крім того, їхав ще неодмінний автомобіль із знайомим уже геліопольцям поліцейським агентом. За автомобілем турчало десятків зо два поліцейських мотоциклів.

Позаду військових колон, позаду гармат і позаду автомобіля їхала ще одна машина — блискучий новенький «ролс-ройс», що особливо вигравав поруч із старою калошею поліцейського «доджа». Це було авто пенджабського губернатора, сера Едвара Імлійса.

Військова валка спинилася. Полковник Дубл скочив з свого арабського жеребця і взяв з рук Нен-Сагора півметрового ключа від уявної брами Геліополя й передав його серові Едварові Імлійсові.

В цей же час ковдри на вікнах покоїв 3 сер О впали, вікна широко розчинилися, й звідтіля визирнули радісні обличчя трьох членів королівської ревізійної комісії. Вони махали своїми, допіру написаними, але вже непотрібними заповітами.

— God save Britannia!¹ — гукали вони.

Сер Едвар, не сходячи з авто, неухважно вислухав традиційну привітальну промову старшинства і недбайливо відповів на привітальний хор наймолодших дівчат. Потому він звернувся до Нен-Сагора.

— Хазяїне,— сказав він, додержуючи місцевого звичаю в зворотах,— після того, як я відвідаю трьох англійських джентльменів, що перебувають тут, у вашому маєтку, я матиму розмову з вами. Попрошу вас чекати на мене тут і нікуди далеко не йти.

Нен-Сагор подарував серові Едварові його неввічливий тон і поштиво схилився.

— До послуг панові губернаторові,— відказав він,— ви знайдете мене в приймальні нашого готелю, я чекатиму там на вас, сер.

Сер Едвар з полковником Дублом та поліцейським комісаром зійшли нагору до сера Овена Прайса та його двох компаньйонів.

По дорозі їх перестріли Думбадзе з Коломійцем і скористали з цього, щоб тут же негайно назватися:

— Думбадзе і Коломієць, кореспонденти.

Сер Едвар не виказав ніяких почуттів і віддав чемний уклін. Поліцейського комісара, як старого знайомого, Думбадзе дружньо поляскав по плечу. Потім, коли губер-

¹ Боже, храни Британію! (один з британських гімнів).

натор, полковник та комісар зникли за дверима покоїв 3 сер О, Думбадзе потяг Коломійця хуленько вниз.

— Чорт забирай, я гадаю, що нам треба якнайшвидше ретируватися, поки наше інкогніто ще не скомпрометовано. Ах, чорт забирай! — зітхнув він од широкого серця, — вперше я жалкую, що я радянський громадянин. Нам не тільки не можна взяти активної участі в усіх цих подіях, а навіть не вільно додивитися всю цю історію до кінця.

В покоях 3 сер О тим часом відбувалася зворушлива сцена. Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс по черзі трусили руку губернаторові, полковникові Дублові, навіть комісарові.

— Ви наші рятівники! — захлинявся сер Овен Прайс.

— Ви наші визволителі! — заходився сер Освальд Кеммері.

— Рятівники, визволителі! — погоджувався гаряче сер Олівер Вебенс.

— Хіба загрожувала небезпека, панове? — сполошився губернатор. — Негідники дозволили собі якесь насильство над вами, англійськими джентльменами? О, вони зазнають за це тяжкої кари!

— Як вам сказати, — зам'явся сер Овен Прайс. — Насильство поки що було більше моральне. Але немає сумніву, що коли б не з'явилося оце ваше військо, насильство моральне перетворилося б на насильство фізичне. Це жахливий народ, вони ходять на голі, і в них, ви можете собі уявити, мало не соціалістичний лад! Їхній патрон, цей бузувір, знахар і варвар, сам учора признався, що... що... я не можу говорити цього, що соціалізм найдосконаліша форма суспільного ладу.

— Негідник!

— Він домоворився до того в своєму злочинному фанатизмі, що поставив чисту науку в залежність від суспільного ладу.

— Нахаба!

— Він мав нахабство твердити, що тільки в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, в цій країні варварства, анархії, насильства й дикунства, — що тільки в ній медицина та й інші науки здобули собі справжні умови для розвитку і тільки там стоять на твердому ґрунті, спершися на широкі маси трудящого населення. Ви можете це собі уявити?

— Ні, — щиросердо признався сер Едвар.

Нен-Сагор чекав сера Едвара сам у приймальнім залі Сольготелю.

Нарешті двері з покоїв 3 сер О відчинилися, і губернатор, полковник та поліцейський комісар з'явилися перед Нен-Сагором.

— Сідайте,— запропонував сер Едвар, випереджуючи аналогічну пропозицію з боку Нен-Сагора і тим наче приймаючи на себе роль господаря.— Сідайте, я маю поставити вам кілька запитань.

Нен-Сагор сів. Полковник Дубл і комісар теж посідали.

— Я слухаю вас, сер!

Сер Едвар кивнув своєму урядовцеві:

— Ви можете починати, Біл.

Біл, губернаторів урядовець для особливих доручень, кацлянув і, стоячи поруч із своїм начальником, почав виконувати свої особливі доручення:

— Хазяїне,— почав він,— до сера Едвара Імлійса, губернатора Пенджабу, дійшли відомості, що ви, містер Нен-Сагор, належите до таємної партії комуністів і, живучи тут, у північному Нурі, запроваджуєте в життя ідеї цієї забороненої законом і невгодної богові партії. Чи стверджуєте ви це, містер?

— Сер,— відказав Нен-Сагор,— перекажіть губернаторові Пенджабу, шановному серові Едварові Імлійсу, що я, проживши на світі понад вісімдесят років, ніколи ні до якої партії не належав і зараз також не належу ні до партії комуністів, ні до якоїсь іншої. Щодо самої партії комуністів, то, будучи ціле життя зайнятий виключно науковою роботою, я не знаю навіть, які саме програми висуває ця партія і чого вона домагається.

Хоча вся розмова провадилася по-англійському і сер Едвар прекрасно чув Нен-Сагорову відповідь, його урядовець для особливих доручень негайно ж переказав цю відповідь своїми словами. Треба відзначити, що таке переказування не було тільки комедією. Це була лише поважна традиція, а англійські джентльмени, як відомо, дуже шанують свої традиції.

Справа в тім, що з давніх-давен, ще як тільки було завойовано Індію, при кожному високому англійському урядовцеві існував перекладач, що допомагав представникам уряду розмовляти з представниками народів завойованої країни.

За це століття англійська мова запанувала в Індії, і потреба в перекладачах сама собою відпала. Але цей процес опанування чужої мови цілим народом відбувся, проте, швидше, ніж відбуваються процеси англійського урядництва: міністерство колоній ще й досі не встигло скасувати посади перекладача при високих урядовцях.

Чесно відробляючи своє утримання, перекладачі й досі перекладають своїм начальникам з англійської на англійську (треба відзначити, що в Індії англійська мова є державна, і саме нею приписується звертатися до урядових осіб). Тепер такий спосіб розмовляти через третю особу з тубільцями став у Британській Індії славною й шанованою традицією.

Тим часом Біл далі виконував свої обов'язки:

— Але ж, хазяїне, яким чином сталося так, що ви запроваджуєте тут, у Нурі, систему соціалістичного ладу й навіть заявляєте, що така система є єдина доцільна з вашого погляду?

— Про яку систему ви сер? — запитав Нен-Сагор.

— Сер Едвар говорить про те, що у вас у Нурі практикується обмежений восьмигодинний робочий день, рівний розподіл прибутків між вашими робітниками, забезпечення робітників житлом і т. ін.

— Це не є, сер, якась політична програма. Цього, сер, тобто такої організації побуту, вимагає науковий експеримент, який я тут запроваджую в життя. Я працюю над справою біологічного оздоровлення людського роду і дійшов — підкреслюю — до суто наукового висновку, що економічно-побутові умови, про які ви мали ласку згадати, є одна з головних умов і передумов оздоровлення людського організму. За інших умов оздоровлення людського роду не може бути здійснене, бо інакше та фізична міць, яку здобуде людський організм через мої медико-профілактичні заходи, буде знищена ненормальними соціально-побутовими умовами. Я не вважаю, сер, це за політичну програму, я зву це комплексом заходів соціальної профілактики, тільки й усього.

Біл негайно переказав це губернаторові.

— О! — скрикнув сер Едвар.

— Ого! — підтримав його полковник Дубл.

— Ого-го! — відгукнувся й комісар.

— Отже, ви не відкидаєте обвинувачень?

— Якщо за обвинувачення ви вважаєте саме те, про що ми з вами, сер, доіру говорили, то, певна річ, я цього не

відкидаю. Тільки даруйте мені, сер, я не розумію, чому ви говорите про обвинувачення там, де немає ніякого злочину?

Тут у цю невинну розмову встрияв полковник Дубл. Він попросив урядовця переказати Нен-Сагорові його слова:

— Ви заявляєте, що цей постулат є постулат науковий, з галузі медицини? Отже, ви вважаєте, що він неодмінна передумова медичних заходів? Тобто медицина повинна домагатися проведення в життя такої системи ладу, яка існує тут у вас, у Нурі?

— Безперечно, сер.

— А чому ж медицина обходиться без нього і, крім вас, ні один медик не заявляє про це?

— Тому, сер, що сучасна медицина реакційна, сер. Але ви, сер, помиляєтеся, коли говорите, що я один серед медиків здіймаю голос за потребу запровадити таку систему ладу для реальності інших медичних заходів. Є на світі країна, де, як я нещодавно довідався, думають так само. Там також соціальну профілактику вважають за передумову медицини. І можна передбачити буйний розквіт медицини в цій країні і бачити тільки там змогу для здійснення ідеї біооздоровлення людства, бо той лад, якого вимагає медицина, там запроваджується взагалі як система на основі, як довідався я нещодавно, навіть і не науково-медичних висновків, а політико-економічних і соціальних. Я, проте, профан в справі економіки, політики й соціальних питань.

— Що ж це за країна така? — поцікавився сер Едвар через свого урядовця.

— Це, сер, Союз Соціалістичних...

— А! — скрикнув сер Едвар.

— Ага! — відгукнувся полковник Дубл.

— Ага-га! — ревноу і поліцейський комісар.

— Досить! — резюмував сер Едвар.— Запитань більше нема!

— Одну хвилиночку, сер,— схилився до нього полковник Дубл,— дозвольте мені ще одне запитання.

— Будь ласка.

— Ви, як науковий діяч, зацікавлені і в поширенні ваших наукових принципів?

— Певна річ, сер. Я випробував свій науковий експеримент тут, у Нурі, довів його правильність, і тепер мій обов'язок діяча науки поділитися своїми науковими здобутками з цілим світом.

— Більше запитань не маю! — гукнув полковник Дубл.
Деякий час панувала мовчанка. Далі губернатор Пенджабу сер Едвар встав і цілком офіційним губернаторським тоном проказав:

— Отож повинен сповістити вас, що ім'ям імперії на ваш маєток Нурі накладається секвестр.

Нен-Сагор помовчав якийсь час, потім несміливо запитав:

— Що це означає, сер?

— Це значить, що, визнавши ваші вчинки за безглузді, божевільні і до того ж шкідливі для спокою й розквіту держави, держава бере ваш маєток Нурі і всю вашу діяльність під свій догляд і порядкування.

— Не виключаючи й наукової діяльності,— підкинув полковник Дубл.

— Певна річ, не виключаючи й наукової діяльності. Господарське опікунство над вашим маєтком забирає безпосередньо державна опікунська колегія при губернській управі, наукове опікунство тим часом до призначення постійного опікуна доручається голові королівської ревізійної комісії, серові Овеніві Прайсові, терапевтові. Якщо ви не погодитесь керуватися у вашій науковій діяльності вказівками вашого наукового опікуна, наукова діяльність буде вам абсолютно заборонена.

Сер Едвар, полковник Дубл та поліцейський комісар звелися, щоб рушати з кімнати. Нен-Сагор теж устав і, тихо похитуючись, стояв рівно, як солдат перед командиром.

— Але ж,— нарешті тихо мовив він,— ви не можете накласти секвестр на цю місцевість, бо вона не належить мені... От уже сорок років, як на підставі моєї приватної угоди з місцевим населенням я відмовився від своїх власницьких прав і передав її в цілковите володіння цілій громаді міста Геліополя. Місто Геліополь є загальна власність усіх його мешканців.

— А! — спинився сер Едвар.— Значить, діло зайшло навіть так далеко?..

— В такому разі я накладаю не цивільний, а військовий секвестр. На підставі того, що ця ваша угода, як ви говорите, не була зареєстрована у відповідних урядових інстанціях і є, отже, акт таємної, прихованої від держави, протизаконної чинності, країна Нурі анексується індобританським урядом.

— Ви не маєте на це права! — скрикнув Нен-Сагор.—

Згідно з хартією 1863 року Нурі є незалежна країна го-
рян.

— Вона була такою до сьогодні,— відказав сер Едвар.— Але на підставі всього вищесказаного сьогодні ця хартія для Нурі анулюється. Військовий секвестр набирає чинності від сьогодні. Полковник Дубл!

— Я слухаю вас, сер!

— Потрудіться виконувати ваші обов'язки. Вам надається право призначити коменданта міста Геліополя.

34

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс склали свої чемодани. Вони були у веселому й радісному настрої: сер Едвар Імліс пообіцяв їм військовий аероплан для повернення до Бомбея. Сер Овен Прайс уже намалював розважливі картинки, як він буде головою жюрі на осінньому матчі з регбі, де повинен дістати свою чергову першість сер Грегор.

— Альберте Сю! — гукав щохвилини сер Овен Прайс,— Альберте Сю! Де ви поділися, чорт би вас забрав!

Альберт Сю, завжди такий акуратний і ретельний, не з'являвся на поклик сера Овена Прайса й не відгукувався.

— Де подівся цей чортів клерк? — питав роздратовано сер Овен.— Мені треба впорядкувати висновки нашої комісії.

— Не хвилюйтеся марно, Овен,— заспокоював його сер Освальд Кеммері,— висновки можна буде упорядкувати і в Бомбеї, ба навіть на пароплаві.

— Але мені також треба надіслати радіограми про призначення наукового опікуна. Чи, ви думаєте, я збираюся тут оселитися, в цьому проклятому Геліополі? Досить з мене! І де б він міг подітися? Чорт забирай, коли ми повернемося до Англії, я негайно ж звільню цього чортового горбаня.

Але Альберта Сю все не було, і серові Овенові довелося самому піти до телефону й особисто переказати на Пешаварську радіостанцію текст радіограми. В цій радіограмі, на сім тисяч триста двадцять слів, не рахуючи його підпису, він коротко рапортував віце-королеві Індо-Британії про роботу дорученої йому ревізійної комісії, про висновки цієї комісії, про ухвалу сера Едвара Імліса,

губернатора Пенджабу, і просив негайно призначити наукового опікуна до Нен-Сагора. В кінці він додав свою персональну думку про те, що опікуна взагалі не варто призначати, а просто треба Нен-Сагорові заборонити його злочинну наукову діяльність.

Щоб переказати цю «коротеньку» телефонограму, довелося зайняти телефон на добрих півтори години, і сер Едвар дуже був невдоволений з цього приводу, бо телефон був потрібний йому самому. По-перше, він кожні п'ять хвилин довідувався, чи засклено вже йому вікна в губернаторському домі, по-друге, він одержав нові урядові повідомлення про хід подій у Пешаварі, по-третє, він переказував свої до Пешавара накази. Біл, його урядовець для особливих доручень, сидів біля телефону.

Вікна в губернаторському домі ще й досі не були засклені: кляті склярі не воліли приставати ні на які умови склярських контор. Вони заявили, що їхній страйк політичний і ні на які економічні компроміси вони не підуть. Вуличні бої в Пешаварі також не припинялися. Навпаки, остаточно стало відомо, що повстання не є випадкове і що страйком керує Комуністична партія.

— Комуністична партія! — розлютувався сер Едвар.— Хіба у мене в Пешаварі була Комуністична партія? Я щось не пригадую такої... А! Так от звідки взявся цей проклятий Нен-Сагор! Тепер безперечно, що він комуніст. О, він розплатиться за мої побиті шибки! Я гадаю, що Нен-Сагора треба негайно арештувати й виставити заручником Комуністичної партії.

До Пешавара полинули накази, до Бомбея — повідомлення.

В цей час Нен-Сагор вийшов з Сольготелю до натовпу місцевих мешканців, геліопольців, і став перед народом. Геліопольці побачили свого старшину, і по їх лавах пройшов тихий гомін привітання й задоволення. Вони чекали від Нен-Сагора інформацій про несподівані прикрі події, про відхід війська, про розмову з губернатором. І натовп посунувся ближче.

Нен-Сагор сказав:

— Губернатор Пенджабу ім'ям британського уряду щойно оголосив анексію нашої країни за те, що ми робимо тут так, як вважаємо за краще робити, й не питаємося їхньої поради. Губернатора Пенджабу ми повинні вигнати. Ми повинні оголосити наш Геліополь, цілу країну Нурі, незалежною країною. Ми...

Тут Нен-Сагор скінчив, бо четверо солдатів полковника Дубла підійшли ззаду і затулили Нен-Сагорові рота. Потім вони метко напнули на нього одну з ковдр, зірвану з вікон у покоях 3 сер О, і вмить спеленали його не гірше дійшлої повитухи. Тоді вони піднесли цей живий сувій над головами й так пронесли його через натовп. Дійшовши до поліцейського «доджа», вони жбурнули туди цей сувій, який ще так недавно був старим лікарем Нен-Сагором. Машина зразу рушила, і десятеро поліцеймотоциклістів, зімкнувшись колом навкруги, рушили разом із ним. Вмить вони завернули за ріг головної вулиці, а ще через п'ять хвилин на верховині Марданського перевалу закурілося сивим димом моторів...

Гірський вітер зовсім хутко розвіяв цей дим.

Три тисячі очей дивилися туди, поки цей дим зовсім не розтанув. Коли він розтанув, ці три тисячі очей звернулися до полковника Дубла, що стояв на східцях Сольготелю, позаду двох батальйонів піхоти, набраних з двадцяти національностей південної Індії. Англійські сержанти стояли на чолі кожного взводу.

— З плеча! — скомандував полковник Дубл, і тисяча солдатів, як один, зірвали гвинтівки з пліч і приставили їх до ноги.

Перед полковником Дублом стояв півторатисячний натовп гірських красунів. Високі кремеznі хлопці стояли поруч струнких дівчат. Могутні діди стояли поруч здорових дітей. Це були три сонячні покоління старого лікаря Нен-Сагора.

Полковник Дубл усміхнувся, подумавши, що четвертого покоління вже не буде.

Але полковник Дубл перестав усміхатися, коли подивився ближче в очі натовпові. В цих очах він прочитав відповідь натовпу на цю його думку. Очі натовпу недвозначно відповідали йому, що й полковник Дубл є останнім представником свого покоління.

— В штики! — оскаженило загорлав полковник Дубл. Тисяча солдатів, як один, забряжчали амуніцією, перекинувши гвинтівки на руку.

Натовп був беззбройний — в сонячному Геліополі всієї зброї було чотири старовинні мушкети, якими вітали Свято врожаю. Тому натовп повернувся спинами до штиків і тихо розійшовся в п'ять радіусних вулиць Геліополя.

Полковник Дубл ще раз за своє життя всміхнувся звиятною усмішкою переможця. Він скомандував «до ноги»

і велично поглянув на своїх солдатів.

Солдати стояли похмурі. Вони не смакували радощів перемоги.

35

Думбадзе з Коломійцем пакували свій чемодан. Вони робили це неохоче, але досить-таки швидко. Вони зійшлися на тому, що це таки треба зробити.

— Власне,— сказав Думбадзе,— може бути два варіанти нашого майбутнього: або З сер О запропонують нам вирушати разом на літаку сера Імлійса, або сер Імлійс заарештує нас і запропонує летіти разом із З сер О на цьому ж літаку. І в тому, і в тому разі чемодан треба пакувати.

— Є ще й третє «або»,— зауважив Коломієць,— про нас просто можуть забути.

— Сумніваюся,— скептично відкинув таку гіпотезу Думбадзе,— або нам і далі вірять, і тоді нема підстав про нас забувати, або нам уже не вірять, і тоді знову ж таки нема підстав про нас забувати.

— Я волів би, проте,— розмислив Коломієць,— наперед трохи порадитися з місіс Ліліан. Це, власне, єдина особа, що могла б висловити тут об'єктивний присуд.

— Я з вами цілком згодний. Давайте спробуємо це зробити, поки нам ще не пропонують летіти або поки нас не арештовують.

Думбадзе з Коломійцем протелефонували на квартиру місіс Ліліан. Відповіді звіттія не було. Вони протелефонували до Спектрарія, на квартиру Ями. Звіттія відповіді також не було.

— Дивно,— розчаровано сказав Коломієць.

— Дивного,— відказав Думбадзе,— нічого нема. Що не кажіть, а останні події неабиякі. Або місіс Ліліан, до краю знервована, бродить десь по місту, або, добре зваживши всі обставини, вчасно потурбувалася не мозолити очей членам ревізійної комісії, а особливо — губернаторові. Так чи так, її нема, і я дуже шкодую, що ми не можемо навіть попрощатися з нею.

— Ідея! — раптом скрикнув Коломієць.

— Викладайте її сюди!

— Я гадаю, є одна особа, яка повинна знати, де нам шукати зараз місіс Ліліан.

— Ви говорите про...

— Ви не помиляєтеся, я говорю про Альберта Сю.

Думбадзе хитро поглянув на свого товариша.

— А ви маєте рацію, друже. Скажу одверто...

— Не будемо, друже, шукати причин, але останні дні місіс Ліліан дуже часто можна було побачити в компанії цього горбатого клерка.

— І то — здебільшого наодинці. Ви праві, ми зараз повинні дізнатися в нього.

Думбадзе підійшов до дзвінка і подзвонив до швейцарської.

Через дві-три хвилини до кімнати з'явилася молода красуня Мехта.

— Добридень, Мехто, — привітав її Думбадзе, використовуючи всі, здобуті за ці дні, слова з мови гінді, бо Мехта погано розуміла англійський діалект, — добридень, Мехто, ми хочемо просити вас піти до містера Сю, — знаєте, цього маленького горбатого урядовця англійських джентльменів, чорт би їх побрав, і покликати його до нас. Скажіть йому, будь ласка, що ми дуже хочемо його бачити.

— Урядовця Сю нема, — відказала Мехта. — Урядовець Сю пішов у гори.

— В гори? Чорт забирай, саме час для прогулянки!

— Урядовець Сю не пішов гуляти, — сказала Мехта, — урядовець Сю пішов у гори зовсім.

— Що?

Товариші спантеличено презирнулися.

— Ви кажете, він пішов зовсім?

— Так.

— Ф'ю! Нічого не розумію, — признався Думбадзе. — Що це з ним?

Мехта не порахувала це за запитання до неї і стояла мовчки. Деякий час помовчали й Думбадзе з Коломійцем. Коли Мехта, почскавши ще трошки, повернулася до дверей, Думбадзе схопився до неї.

— Стривайте, Мехто! Може, ви тоді знаєте, де нам зараз знайти місіс Ліліан? Місіс Ліліан, розумієте?

— Лі?

— Ну так, Лі.

Замість відповіді Мехта встромила руку за свою пов'язку і добула відтіля конверт.

— Ось, — простягла вона його Думбадзе, — це лист Лі до вас обох. Вона сказала мені віддати цього листа вам, якщо ви питаєте про неї. Коли б ви про неї не спитали, то вона веліла мені листа спалити.

Здивовані, зраділі й схвильовані Думбадзе з Коломійцем вхопили листа. Вони розірвали конверт і розгорнули папір. Так, це був лист від місіс Ліліан. Ось що писала вона:

«Дорогі товариші!

Цей лист, можливо, і не здивує вас, бо після подій останніх годин ви, мабуть, уже звикли не дивуватися ні з чого. Коли ви читатимете цього листа, мене вже давно не буде в Геліополі. Рівно через десять хвилин після того, як поліцейське авто повезло через Марданський перевал безталанного Нен-Сагора, нашого батька, інше авто — наше авто — через північний перевал повезло мене з товаришами в гори. Дорогою через кряж ми виїдемо в долину й повернемо на південь. Не знаю, чи доведеться коли ще зустрітися нам. Можливо, і доведеться, але — за інших обставин. Щодо мене, то я раджу вам негайно покинути Геліополь і якнайшвидше зникнути з наших місць. Нен-Сагора вам уже не побачити. Боюся, дуже боюся, що й мені його не побачити більше, — недарма існує у нас в Індії прислів'я: «Що взяв англієць, нехай і тимчасово, того ніколи не бачити індові». Коли ви читатимете цього листа, я з товаришами плакатиму над пам'яттю Нен-Сагора, як над пам'яттю мертвого... Тікайте з Геліополя, щоб не потрапити й вам англійцям до рук, не наважуйтеся спростувати старе індійське прислів'я, цитоване вище. Вам нічого вже робити в Геліополі — нічого більше з наукової галузі, що цікавить вас, ніхто вам не скаже. Це міг би зробити тільки Яма, мій брат, але він іде разом з мною, він також залишає наш рідний Геліополь.

Нен-Сагор був великий учений, великий науковий діяч. Але, на жаль, він був тільки науковий діяч, тільки вчений. Це неправильно. Неправильно й те, що тільки наукових діячів хотів він зробити із нас. Неправильно й те, що впорядження і поліпшення людського життя він бачив тільки в біологічному оновленні людського організму, в оновленні людини. Саме життя довело йому, що він помилився, що цього надто мало. Та... він зрозумів це надто пізно для себе. Він надто пізно зрозумів (та й чи цілком він зрозумів це?), що про оновлення людини можна говорити тільки після оновлення самої землі, — оновлення, тобто кардинальної зміни тих соціальних стосунків, що є на ній. Тоді, як стане нова соціальна система, про оновлення людини не доведеться й говорити, — воно прийде само, як логічний висновок з оновленої, нової соціальної системи. Наукова теорія Нен-Сагора — це найпростіша з наукових теорій нашого часу. Але щоб могли здійснити її, треба повалити старий світ.

Такий висновок для себе я зробила ще тоді, як у Лондоні на зборах медичного товариства виступила з заявою на доповідь Нен-Сагора. За цю заяву мене негайно ж викинули з соціалістичної партії, до якої я перед тим належала. Це було дуже добре, бо я змогла зробити ще глибші висновки про те, з ким мені бути, щоб боротися за повалення старого світу і будівництво нового.

Отже, прийшов і для мене час. Я іду туди, в Пешавар, у Бомбей, у Калькутту, — не знаю навіть куди саме, але туди, де зараз боротьба, де індійські трудівники на чолі з індійським пролетаріатом борються з насильством англійських колонізаторів. Я іду боротися разом із ними. Тільки так чинити буде правильно. Навіть з погляду

«суто наукових висновків» Нен-Сагорової теорії про соціальну профілактику.

Наш Геліополь повстав як вогнище боротьби за нову людину. Життя само показує, як треба провадити цю боротьбу. Це має бути політична боротьба, і її треба провадити тільки із зброєю в руках!

Зо мною йде і Яма. З нами йде ще кілька чоловік з молодого геліопольського покоління. Але незабаром воно піде все. З нами йде і Альберт Сю. Клерк Альберт Сю здавна член англійської соціалістичної партії. Зараз він зрозумів, що боротися треба тільки за комуністичну революцію.

До побачення, дорогі товариші.

Ліліан»

Думбадзе з Коломійцем читали листа Ліліан зразу вдвох і вголос. Вони читали, не зважаючи на Мехту, що так і лишилася стояти позад них. Вона перша порушила мовчанку, що запанувала зразу після прочитання листа.

— Трое наших юнаків пішли за Лі й Ямою,— сказала вона.— Завтра піду я, підуть ще другі наші люди... Але спалить цього листа, Лі наказала його неодмінно спалити.

Цілком машинально Думбадзе добув сірника і підпалив аркушик паперу. Він згорів. Мехта прослідкувала, поки весь папір не обернувся на купку попелу, і тоді тихо вийшла з кімнати.

— Так,— нарешті проказав Думбадзе,— так. Здорово! Га?

— Здорово!

Потому Думбадзе нахилився до чемодана й стягнув на ньому ремінь.

— В усьому цьому,— заговорив він по короткій паузі,— прикро лише одне. Що ми пакуємо оцей чемодан.

36

Коломієць, очевидно, погодився з цією заявою, але він мовчав. Він дістав невеличку карту північно-індійських кордонів і уважно розглядав її. Обличчя його не виявляло особливого задоволення.

— Не подобаються мені північні кордони Індії,— нарешті промовив він.— Чорт зтяг цю країну за непрохідні, найвищі в світі гори.

Думбадзе тим часом відхилився од важкого чемодана, щоб передихнути. На ці слова він не звернув уваги.

— І загалом це хибно в самій основі,— тоном, готовим до дискусій, заявив він.

— Ви — про кордони? — перепитав Коломієць.

— Які кордони? — не зрозумів Думбадзе.

— Ви про що, власне, говорите?

— Та про Нен-Сагорову ж теорію.

— А!

Думбадзе покинув чемодан і став перед Коломійцем.

— Я не заперечую геніальної простоти наукових досягнень і проектів нещасного лікаря, навпаки, я схиляюся перед ними. Але дивіться, що сталося з його науковими концепціями від зіставлення з самим життям. Він назвав свою теорію соціальною профілактикою, а саме соціальне життя одним махом спростувало всі його теорії. Воно заперечило їх! Бо вони в самій своїй основі — хибні!

— Хм! — відгукнувся Коломієць. — Кажіть ясніше.

— Ясніше?.. Будь ласка. Я приходжу до висновку, що ціла Нен-Сагорова наукова теорія... антисоціальна...

— Антисоціальна?! Ну, знаєте, це ви взяли через край! Адже її спрямування скероване на впорядкування біологічного життя саме через соціальні зміни.

— Дарма!

— Дарма?

— Так. Лист Ліліан! Яка прекрасна відповідь Нен-Сагорові!

— Я... не зовсім розумію вас.

— Зрозумійте... Я не буду докоряти старому й геніальному лікареві за його наукову замкненість та за його аполітичність. Тепер це вже можна йому подарувати. По-перше, тому що через свої наукові постулати він нарешті таки дійшов висновків широко-соціального значення. Саме наука спростувала йому наукову замкненість — нехай це не видасться вам за парадокс — і покликала його до узагальнень чисто соціальних. По-друге, тому що останньої хвилини він і сам збагнув неправдивість того шляху, який він волів проторувати манівцями, околицями, поза соціальним життям. Англійська зброя показала йому, що всякий шлях — нехай і «чистої науки» — лежить тільки навпростець через соціальне життя. Останні слова, — на жаль, дуже короткі, — які ми почули від нього, якраз засвідчили таку зміну його світогляду... Але я докоряю йому не за це. Я вважаю і всю його наукову теорію самою суттю за антисоціальну. Так, так! Хіба правильно в сучасних світових соціальних умовах починати перепорядкування людського життя з «переродження» людського організму? Звичайно, ж ні! Адже ж і сама Нен-Сагорова

теорія мусила була дійти висновку, що таке «переродження» можливе тільки при кардинальній зміні соціальних умов на такі, що можуть стати функціональним чинником у самому біологічному переродженні. Старий аполітичний лікар цілком широко додумався до соціалістичної організації життя, побуту й праці! Значить,— при наявності таких елементів соціалістичного упорядкування життя, до яких найпершою передумовою є здобуття політичної волі пригнобленими класами,— при таких умовах і ціла наукова теорія про біологічне оздоровлення людства стає реальною. Але чи є ця ідея реальна в умовах панування капіталістичної системи в світі? Ні.

— Нен-Сагор і дійшов саме такого висновку,— зауважив Коломієць.— З цього й почалося все.

— Вірно! Я й кажу, що цим не докоряю старикові. Але він не зробив ще другого остаточного висновку. Що таке часткове запровадження його системи біологічного переродження в умовах цілої капіталістичної системи, яке він здійснив у своєму Нурі,— антисоціальне! Ви не погоджуєтесь хіба, що таке «переродження» і, я б сказав, до того ж «уніфікація» людей надто в умовах мирного, нормального добробуту ставлять увесь цей людський колектив поза соціальним життям нашого сьогодні, знижують його класове чуття, загрожують навіть перевести його зовсім у інший клас, атрофують стимул до боротьби? Природжені геліопольці не можуть бути кадрами для боротьби за новий світ, за новий соціальний — соціалістичний — устрій, який і є основою і передумовою до широкого здійснення наукових досягнень геніального лікаря! Геліопольці не пішли б боротися з британським імперіалізмом. Ви не згодні з цим?

Коломієць знизав плечима.

— Я згодний. Але тепер по приїзді губернатора можна бути певним, що геліопольці підуть боротися проти британського імперіалізму.

— Ви маєте рацію.

Думбадзе нахилився до чемодана й затяг останнього ремінця.

— Отже, найприкріше це, безперечно, те, що ми пакуємо цей чемодан.

— І вивчаємо бедекер,— долучив Коломієць.— Власне кажучи, я собі добре уявляю, що мали б ми робити зараз. Але я не зовсім ясно уявляю те, що насправді нам доведеться робити.

— Певна річ,— охоче підтримав Думбадзе, з гнівом штовхнувши запакованого чемодана ногою.— Ми б мали зараз покинути цей чемодан і податися навздогін за Ліліан, Ямою та Альбертом Сю...

— В Пешавар...

— Бомбей, Калькутту...

— Словом, у глиб країни, я знаю — ви тримаєте в руках бедекер і можете перерахувати всі пункти нашого уявного подорожування. Закрийте бедекер: ми не поїдемо туди.

Коломієць слухняно заквив довідника й зітхнув.

— Ми б мали зараз організувати місцеве населення й захопити губернатора...

— Тим часом треба було б налагодити зв'язок з повстанським комітетом у Пешаварі.

— Не забудьте й про гірські племена афридійців. Це вже є певний кадр для розгортання партизанських загонів.

— Найтяжче було б установити щільний контакт із пролетарськими організаціями центральної частини краю. Цей Пенджаб так далеко закинутий і зовсім майже ізольований від пролетарських районів Індії. Власні пролетарські кадри з Пешавара надто невеликі. Ми б мали...

Думбадзе зірвався з місця й з силою загатив кулаком об стіл.

— Чорт забирай! Проклятий кон'юктив. Ви дивіться — ми не маємо права чинити так, як того вимагає наше класове чуття!

Він замовк і, трохи заспокоївшись, закінчив:

— Ви звернули увагу, як на протязі цілого роману ми з вами руки і ноги, якщо можна так висловитися, зв'язували розвиткові сюжету? Скільки разів повинні ми були активно виступити й тим вплинути на хід подій! Але ми не могли цього зробити, бо ми... радянські громадяни й кожне наше слово, кожний наш вчинок був би розцінений, як «пропаганда», як «рука Москви»! Чорт забирай! Трудне становище радянського персонажа в колоніальних романах!

Він знову замовк і потягнувся до пальта з капелюхом:

— Беріть чемодан і, щоб не ускладняти міжнародного становища, щоб не викликати нової зливи брудних наклепів на Радянський Союз, давайте рушати геть.

ПРИМІТКИ

ТЕАТР НЕВІДОМОГО АКТОРА

Повість є своєрідним продовженням трилогії «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні». Сам автор вважав цей твір за четверту частину автобіографічного циклу.

Опублікована 1940 р. (К., «Рад. письменник»). Перекладена російською мовою (1941). Неодноразово перевидавалася в оригіналі й перекладі російською мовою. За сценарієм Ю. Смоліча (у спів-авторстві з М. Рашевим), написаним на основі повісті, створено кінофільм «Театр невідомого актора» (1977).

Алігатори — вид крокодилів, що водяться в США і Китаї.

Альбінос — тут: людина, яка повністю або частково позбавлена пігментації.

«Ара» — Американська організація для допомоги голодуючим.

Бачність — увага; будьте пильні.

Безе — тут: поцілунок; посилати (здаля) поцілунок рукою.

Бернар Сара (1844—1923) — французька актриса.

«Берта» — німецька важка далекобійна гармата.

Буф — тут: актор, який виконує комічні, блазенські ролі.

* Дивертисмент — тут: танцювальні номери, не зв'язані з сюжетом п'єси.

Жен-прем'єр — ампула актора, який виконує ролі молодих коханців.

Інженю-травесті — ампула актриси, яка виконує ролі простодушних наївних дівчат.

Колети — верхній одяг кавалеристів.

Кондиція — тут: умови договору, домовленості.

Корша театр (1882—1932) — популярний свого часу московський театр, заснований театральним діячем Ф. А. Коршем.

Подив — політичний відділ дивізії.

Резонер — тут: персонаж п'єси, який висловлює думки автора.

Розстріляня — стрілецький цеп.

Соловцова театр — російський драматичний театр у Києві, заснований М. Соловцовим 1891 р.

Ундервудівські рядки — тут: текст, надрукований на машинці марки «ундервуд».

ПРЕКРАСНІ КАТАСТРОФИ

Над трилогією, якою започатковано науково-фантастичний жанр в українській радянській літературі, автор працював п'ять років. 1929 р. з'явився друком роман «Господарство доктора Гальванеску» (Х., «Книгоспілка»), 1932-го — «Ще одна прекрасна катастрофа» (Х.—К., «ЛіМ»), 1934-го — «Що було потім» (Харків—Одеса, «Дитвидав»). 1935 р. всі три твори друкуються під спільною назвою «Прекрасні катастрофи» (К., «Держлітвидав»).

Трилогія неодноразово перевидавалася. Перша її частина мала

й журнальний варіант («Універсальний журнал», 1928, № 1—12). Романи трилогії перекладені російською (1956) і чеською (60-і рр.) мовами.

Буджацькі степи — степи в південній Молдавії.

Буссенар Луї Анрі (1847—1910) — французький письменник, автор пригодницьких і науково-фантастичних романів.

Газолін — вид пального для карбюраторних двигунів внутрішнього згорання.

Дзеркалка — фотоапарат з дзеркальним відеошукачем.

Дідич — поміщик, володар.

Дравиди — група народностей, що живуть переважно в південній Індії.

Еспланада — широка вулиця з алеями посередині.

Жаколіо Луї (1837—1890) — французький письменник, автор пригодницьких творів.

Інтелідженс сервіс — загальна назва англійської розвідки і контррозвідки.

Інтерн — випускник наукового закладу, що проходить стажування, спеціалізацію.

Кагул — велике озеро в Молдавії під містом Рені; відділене від Дунаю піщаним насипом.

Какаду — рожевий папуга.

Каталепсія — захворювання, симптомом якого є втрата людиною рухомості.

Кегль — металевий стовпчик, на якому відлито літеру; від його товщини залежить розмір друкарського шрифту.

Кетгут — нитки з кишок дрібної рогатої худоби, що їх використовують для перев'язки судин і для внутрішніх швів.

Компартіот — співвітчизник.

Носологія — наука про хвороби.

Носунтологія — наука про хворого, про хворий індивід. Відомий лікар Перрі так влучно характеризує різницю методів носології і носунтології: «Не так важливо знати, яка хвороба в людини, як важливо знати, в якій людини ця хвороба» (*Прим. автора*).

Одеон — приміщення для концертів, танців та ін.

Остракізм — тут: гостра форма гоніння, переслідування.

Пальпація — метод клінічного обстеження хворого за допомогою обмацування.

Парвеню — зневажлива назва людини, що вийшла з «низів» і прагне наслідувати аристократичні манери; вискочка.

Пенджаб — місто в Північній Індії. У серпні 1947 року Індія була розділена на дві країни: Індію і Пакистан. Колишні північні міста і провінції Індії, що згадуються у творі (Пешавар, Мардан, Пенджаб та ін.), з 1947 року належать Пакистанові.

Плесна — зап'ястя.

Секвестр — державна опіка.

Секція — розтин трупа, трупорозчленування.

Сигуранца — так звалася політична поліція у колишній монархічній Румунії; охрнка.

Стило — загальна назва пишучих предметів — ручка, олівець тощо.

Табльдот — харчування за спільним столом і спільним меню — у пансіонах, санаторіях, ресторанах.

Факторія — колишні поселення європейських або північно-американських купців, мандрівників у колоніальних країнах.

Фантом — тут: модель людського тіла або його частини натурального розміру, що служить наочним посібником у медичних закладах.

Фоса — глибокий рів, наповнений водою.

Хаміти — група народностей Північної Африки, що розмовляють спорідненими мовами.

Циклонетка — автомобіль на трьох колесах.

Цитратний спосіб консервації крові — консервація крові за допомогою лимонної кислоти.

Шлафрок — халат.

З М І С Т

ТЕАТР НЕВІДОМОГО АКТОРА. <i>Повість</i>	5
ПРЕКРАСНІ КАТАСТРОФИ. <i>Трилогія</i>	
Господарство доктора Гальванеску	198
Що було потім	297
Ще одна прекрасна катастрофа. . .	431
Примітки	589

ЮРИЙ КОРНЕВИЧ СМОЛИЧ

Сочинения в восьми томах

Том второй

ТЕАТР НЕИЗВЕСТНОГО АКТЕРА

ПРЕКРАСНЫЕ КАТАСТРОФЫ

Составитель

Елена Григорьевна Смолич

Титульный редактор *Ю. Н. Щербак*

Киев,

издательство художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *И. Я. Брояк*

Художник *С. П. Савицький*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічні редактори *О. Г. Талізінка, С. М. Величко*

Коректор *М. І. Прохоренко*

Информ. бланк № 1975

Здано до складання 30.12.82. Підписано до друку 04.11.83.

Формат 84 × 108/32. Папір друкарський № 1

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 31,08. Ум. фарб. відб. 31,08.

Обл. вид. арк. 34,062. Тираж 65 000. Зам 3 - 3 Ціна 2 крб. 50 к

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Вороб'яського, 24.

Смолич Ю. К.

С51 Твори: У 8-ми томах. Т. 2 / Упоряд. О. Г. Смолич. —
К.: «Дніпро», 1984. 592 с.

У другому томі вміщено автобіографічну повість «Театр невідомого актора»
та науково-фантастичну трилогію «Прекрасні катастрофи».

4702590200—008

С—передплатне.

У2

М205(04)—84

ЮРІЙ
СМОЛИЧ
2

